

Prof. Fazil QARAOĞLU

**ERMƏNİLƏR
VƏ
HƏQİQƏTLƏR**

(RƏSMİ SƏNƏDLƏRLƏ)

I CİLD



NUBLAŞ
MƏDƏNİYYƏT, PULİTİKAYA VƏ İSƏMƏT

BAKİ – 2007

9 (C) - Azərbaycan gəncləri. Uşoqum

Elmi məsləhətçi: T.E.N. L.Məmmədova
 Baş redaktor: Ə.Əmirbəyli
 Redaktor: B.Abdullayev
 Korrektor: K.Eyvazova

Prof. Fəzli QARAĞI LU
ERMANLAR VA HAQIQATLAR (RƏSMİ SƏNƏDLƏRLƏ)
 Bakı «NLRI AR» Nəşriyyat Poliqrafya Mərkəzi, 2007. 400 səh

Professor F.Qaraoğlu bu kitabında zəngin arxiv sənədləri və ilkin mənbələr əsasında ərmanlərin tarixindən, sosial-iqtisadi həyatından, mədəniyyətindən, dinindən, yaşadığı bölgələrdə atərlə olan münasibətlərindən və türklərə qarşı tərətədikləri məzəlimlərdən həhs edilir.

Bu kitab xalqımızın bilmək məchuriyyətində olduğı tarixin bəzi qəranlıq səhifələrini oxuculara təqdim edir.

P_{23448/1}^{VI}

ISBN 9957 426 70 - 4

© F.Qaraoğlu, 2007

Ko'nduzlu Səhifə

2007/08	© F.Qaraoğlu, 2007
14214	Q'zbekiston MK

MÜNDƏRİCAT

On söz	6
Ermanilərin tarixinə qısa bir baxış	17
Selçuqlu dövrünə qədər ermanilər	28
Selçuqlu idarəsində ermanilər	35
Osmanlı idarəsində ermanilər	43
Ermanilərin dini inamı	62
Ermanilərin xristianlığı qəbul etmələri	63
Təhsil yuvalarını, yoxsa...?	66
İki yaşından həyüklük türk uşaqlarının kəsilməsi haqqında qərar	77
İxtilal və usyana təhrik hildiriləri və türk-islam düşmənçiliyi	78
Ermani gənclərinə bildiri	81
Musa bəy hadisəsi	84
Hücnək komitəsinin yaranması	97
Daşnaksütyun komitəsinin yaranması	99
Ermani komitələrinin fəaliyyətləri	103
Ermanilərin Van vilayətində törətdikləri hadisələr	153
Zəva faciəsi	162
Ermanilərin Bitlis və Müş vilayətlərində törətdikləri hadisələr	170
Ermanilərin Ərzurum vilayətində törətdikləri hadisələr	176
Ermanilərin Azərbaycanda törətdikləri hadisələr (1918-1920)	199
Bəzi yazışmalar	231
Bəzi sənədlər	296
Qaziantepin müdafiəsi	311
Məndros sülh müqaviləsi	317
Lozann konfransı	323
Ermaniləri kəçə zorlama məsələsi	338
Sevr müqaviləsi	344
Soyqırım	349
Ermani mənbələrində Lozann konfransı və sonrasını	359
Lozannadan sonra ermanilərin vəziyyəti	378
Mənbələr	382

Prof. Fazıl Qaraağlı tərəfindən yazılmış
"Ermanilər və haqiqətlər" (rəsmi sənədlərlə) I cild kitabına

RƏY

XVIII yüzilliyin sonlarından etibarən beynəlxalq münasibətlər sistemina daha bir uzunömürlü problem də əlavə olundu. Bu, "Şərqlə məsələsi" idi. Bunu Rusiya, İngiltərə, Fransa və Avstriya dövlətləri yaratmışdılar. Ancaq həmişə maraqlı tərəflər kimi Rusiya və İngiltərə çıxış edirdilər. "Şərqlə məsələsi"nin əsas hədəfi olaraq isə Osmanlı İmperatorluğu – "orta əsrlərin yeganə əsl hərbi dövləti" seçilmişdir.

XIX yüzillikdə müxtəlif amillər üzündən Osmanlılığın çök-məsi prosesi daha da sürətləndi. Hələ bir şəraitdə Osmanlı İmperiyası ilə bağlı çoxsaylı plan və layihələr ortaya çıxdı. "Şərqlə məsələsi" bir çox qol – budaqlara malik olan beynəlxalq siyasət kimi dəyərləndirilir. Hələ ki, Rusiya və qərbi dövlətləri öz mənafelərindən çıxış edərək vaxtaşırı "Kipr problemi"ni, "Ermani məsələsi"ni və s. beynəlxalq münasibətlərin gündəminə gətirmişlər.

"Şərqlə məsələsi"nin əsas hissəsini təşkil edən "ermani problemi" onun aparıcı qollarından biridir. "Ermani məsələsi"nin meydana gəlməsini onların Türkiyədə və Azərbaycandakı acınacaqlı durumları, müxtəlif önlü təzyiqlərə məruz qalmaları ilə "əsaslandırmağa" çalışan baxış və mövqelər kökündən yanlışdır.

Türk - Ermani münasibətlərinə dair dünyada aparılan araşdırmaların ətrafı oyanılması möhum məsələlərdən biridir.

Fazıl Qaraağlının "Ermanilər və haqiqətlər" adlı kitabı məhz bu cəhətdə yazılmış əsərdir. Kitabda 350-ə qədər qaynaq və elmi əsərlərdən istifadə olunmuşdur. Bunların sırasında ermanilər tərəfindən yazılan əsərlərin təhlili və onların qeyri-elmi baxışı, mövqelərinin qeyri-obyektiv olması sübuta yetirilir. Fəyni

zamanda kitabda Türkiyə Cümhuriyyətinin arxiv sənədlərindən geniş istifadə olunmuşdur və bu da Azərbaycan tarixşünaslığı üçün böyük maraq kəşf edir. Bunların arasında erməni komitələrinin yaranması və fəaliyyəti, Van vilayətində törətdikləri hadisələr, Zəra faciəsi, Bitlis və Muş vilayətlərində ermənilərin törətdikləri vahşiyyətlər, eyni zamanda 1918-1920-ci illər ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri hadisələr rəsmi sənədlər əsasında açıqlanır.

Hesab edirəm ki, kitabın konsepsiyası düzgün qurulmuşdur. Böyük dövlətlərin "erməni məsələsi"ni ortaya ataraq, erməni faktorundan istifadə edərək Osmanlı dövlətini yıxmaq, Quzey Azərbaycan ərazisində etnik təmizləmə aparıb az torpaq iddialarını həyata keçirmək olmuşdur. Maraqlı məsələlərdən də biri kitabda araşdırılan "erməni məsələsi"ndə kilisənin roludur. Erməni millətinin formalaşmasında və ona vətən yarada biləcək güc kimi kilisə həlledici rol oynamışdır. Kitabda sübuta yetirilir ki, kilisə "erməni məsələsi"nin müəlliflərindən biridir.

Fəzil Qaraoğlunun "Ermanilər və həqiqətlər" kitabı tarixi hadisələri dürüst təsvir edir. Türk gənclərinin fəal vətəndaşlıq mövqeyinin, geniş dünyagörüşünün yetişməsində bu əsərin böyük rolu ola bilər. Deyilənləri nəzərə alaraq əlyazmanın çapını və haşqa müxtəlif dillərə çevrilməsini lazım bilirəm.

*Tarix elmləri doktoru,
RDU-nun professoru
E. Muradaliyeva
10.06.2007*

ÖN SÖZ

Dünyada erməni məlləti və ermənilərə əlaqətli məsələlər haqqında çox sayda əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlərin böyük bir qismi, xüsusilə də son illərdə yazılan əsərlərin əksəriyyəti, əsasən türk düşmənciliyi fikri üzərində qurulmuşdur. Hətta bu mövzuda aparılan "elmi tədqiqatlar" nəticəsində yazılan "elmi əsərlər" və siyasi məqalələr haqiqətlərdən çox uzaqdır. Tarixi hadisələrin tədqiqatı zamanı rəsmi sənədlərə və yazışmalara müraciət etmək qaçılmazdır. Beləcə, tarixi hadisələr olduğu kimi ortaya çıxar.

Türk torpağının çörəyi, suyu ilə yaşayıb var olmuş, sonra isə türk xalqına və bütün Türk dünyasına düşmən kəsilmiş, onlara qarşı tarixdə gətirilməmiş qatliamlar törətmiş ermənilər barəsində yazmaq o qədər də asan deyildir. Rəsmi sənədlərə və yazışmalara dayararaq çox ciddi və yorucu araşdırmalar nəticəsində ortaya çıxarılmış bu kitabı oxuduqca, türk insanları ilə böyük-küçük demədən düşməncəsinə raftar edən bu şovinist münafıqların törətdiklərini meşəda yırtıcı heyvanların belə etmədiyini görəcəksiniz. Bu kitabın yazılmasında istifadə olunan rəsmi sənədlərin və yazışmaların dəyəri ermənilərin tarix boyu, eləcə də günümüzdə ortaya atdıqları uydurma problemlərinə qarşı qoyma baxımından əvəzsizdir.

Rəsmi sənədlərə əsaslanan bu əsərin yükləndiyi vəzifənin məsuliyyətini daşıyaraq vəçdiyi "Ermənilər və haqiqətlər" mövzusu bu kitabda öz əksini tapmışdır. İnsanlarımızın, xüsusilə də müasir gənclərimizin bu əsərdən faydalanmaları və kimin kim olduğunu öyrənmələri məsləhət görülür.

Cariyyətlərin məqsədləri nə olursa olsun, keçmiş hadisələrin, itirilmiş dəyərlərin intiqamını almaq üçün qar. davası aparmaq zəifliyinə çağdaş dünyada yer yoxdur. Dünyada baş vermiş tarixi haqiqətlərin alt-üst edilməsi ilə mənafe əldə etməyə çalışan çevrələrin başlatdıqları təbliğatlar uydurma xarakterli olarsa, insanlıq buna ancaq və ancaq acıma hissi ilə baxmalıdır.

Bəzi ölkələrdə təşkilatlanan erməni komitələrinin milli siyasət izləyərək erməni çoxluğuna psixoloji təsir göstərmə çalışmaları dünya ictimaiyyətini Türkiyəyə, Azərbaycanla və ümumiyyətlə türklərə qarşı çıxarma səyləri hər şeydən əvvəl bu böyük çoxluğa zərər verəcəkdir. Bu erməni komitələrinin tarixi qalıntılar içərisində bilinən və sınaqdan keçmiş modelləri istifadə edərək erməni "problemini" dövlətlərarası səviyyəyə çıxarma səyləri də, hər zaman olduğu kimi, arxasına və ya yanına sığınan dövlətin xeyrinə xidmət edəcəkdir.

Türklərin səssizliyi heç kəsə casarət verməməlidir. Türklər dünya tarixinin hər anında insanlığa, inkişafa, mədəniyyətə göstərdikləri xidmətlərlə və bütün insan haqlarına olan sevgi və hörmətləri ilə hiss etdikləri rahatlığın təsiri içərisində müəyyən olmayan davranışlardan çəkinmiş ola bilərlər, bu da heç kəsə davasının haqlılığını isbat etmə fürsəti vermir. Türklər istəmədən qarşılaşdıqları və ya qarşılaşacaqları hadisələrə dünyanın bütün gücləri bir araya gəlsə belə, lazım olan dərsləri verə biləcək gücdə və birlik içərisindədirlər.

Biz dünya ictimaiyyətini amala gətirən informasiya vasitələrini, gənc nəsiləri, bu mövzularla əlaqəli təşkilatları və ya şəxsiyyətləri tamamilə uydurma, həqiqətlərdən uzaq və müəyyən məqsədlər üçün hazırlanmış əsərlərlə baş-başa buraxmamalıyıq. Həqiqətləri onlara anlatmağa məcburiyyət qoy onları müzakirə və mübahisə etsinlər, həqiqətləri araşdırsınlar, sonra vicdanla qərar versinlər.

Bu gün bir çox ölkələrdə yaşayan erməni azlıqlarının da həqiqi rəsmi sənədlərə ehtiyacları vardır. Bəlkə də onlar həqiqətləri öyrənmək istəməyəcəklər. Lakin bir gün onlar həqiqətlərlə baş-baş qalacaqlar. Bu zaman kəsimini uzatmanın heç bir faydası yoxdur. Biz onları da xəbərdar etməliyik.

Rəsmi sənədlərə əsaslanaraq bu əsəri ortaya çıxarmaqda məqsədimiz tarix boyu baş vermiş hadisələri canlandırmaq, "qana-qan" deyib intiqam istəmək deyildir. Son 18 ildə şiddətini və istəklərini artıran ermənilər qarşısında Azərbaycanda rahat və huzur içərisində yaşayan erməniləri təşvişə salmaq heç

deyildir. Madaniyyət sahibi olan ermanilərin incimələrinə səbəb olmaya niyyətimiz yoxdur. Biz sadəcə ciddi araşdırmalar nəticəsində əldə etdiyimiz tarixi sənədlərə əsaslanaraq həqiqətləri ortaya qoymaq istədik. Çünki bütün dünyaya yayılmış ermanilər xüsusilə çox inkişaf etmiş və həlledici siyasi püca sahib olan ölkələrdə "lobbi" yaradıb çox sayda uydurulmuş nəşriyyatlar ortaya qoymuş, türk millətinə qarşı əsasən sevgi hissi duymayan və türkləri yaxından, yaxşı tanımayan millətlərdə nifrət oyandırmağa çalışmışlar və bu çirkin işlərinə davam edirlər. Beləcə erməni esilli yazıçılar, parlamentarlar, mediya işçiləri məsələnin əslini gözlərdən uzaq tutmağa, erməniləri haqlı göstərməyə çalışırlar. Onlar sözdə elmi əsərlərdən, teleqramlardan istifadə edərək türklüyü, xüsusilə də Türkiyəni və Azərbaycanı hədəf alan, bu ölkələrin torpaqları üzərindəki "haqlarını" ortaya qoyan uydurma mövzularla təbliğ edir, ayrı-ayrı cəmiyyətləri öz təsirləri altına almaya və dünyada bir erməni davasının varlığına inandırmağa cəy göstərirlər. Bu mövzuda bir şey əldə edə bilmədikləri zaman da qəddarca terror hərəkətlərinə başlayırlar. Bunlar insan sevgisi və həqiqi mənada Vətən anlayışından uzaq olan adamlardır. 1973-1985-ci illərdə 200-dən artıq terror aktı törədən bu insanlar çox sayda türk diplomatının canına qiymiş minlərcə türk uşaqlarının, qadınlarının, qızlarının yax edilməsinə səbəbiyyət vermiş, yaxın tarixin ən qəddar qatillərini, cinayətlərini törətmişlər.

Xüsusilə Türkiyəni və Azərbaycanı hədəf alan ermənilər bu dövlətlərin nizam-intizamını və rejimini təhlükəyə soxmaq, xaricdə olduğu kimi daxildə də türklük xainləri ilə birlikdə orlaq bir davanın başladılmasını qarşısına məqsəd qoymuşlar. Onlar Türkiyənin və Azərbaycanın zəifləməsini, bu ölkələrin xarici ölkələrlə düşmən halına gəlmələrini, uydurulmuş "soyqırım" və "Qarabağ" mövzularını ortaya ataraq tərəfsiz və düşmən ölkələrin Türkiyəyə və Azərbaycana qarşı çıxmalarını istəyirlər. Ermənilər erməni terror aktları açıqlandığı zaman bu aktları bir növ "Milli qurtuluş mübarizəsi" kimi qələmə alır, dünya xalqlarını yardıma çağırırlar. Əslində onlar bu qeyri-adi hərəkətləri

kəllərlə Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, İran, İraq və Suriya torpaqlarında cannaşmalar törədərək faydalanmaq. "Böyük Ermənistan" qurmaq istəyirlər. Biz bu süni olaraq yaradılmış vəziyyət qarşısında başda Türkiyə Cumhuriyyəti olmaqla digər ölkələrin də araşdırmaçı-elm adamları tərəfindən bu mövzunun ciddiyyətlə tədqiq edilməli, dünya ictimaiyyətinə aydınlatmaq üçün illərca qapalı bir görüntü içərisində gizlədilməyə çalışılan erməni məsələsinin iç üzünü bütün açıqlığı ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına təqdim edilməli olduğu düşüncəsindəyik.

Rəsmi sənədlər və yazımalardan, hətta həzi erməni müəlliflərinin mənbələrinəndən əldə etdiyimiz məlumatlar əsasında yazdığımız bu kitab erməni məsələsini əsas xətlərlə oxuculara açıqlayır və tarixi həqiqətlərin ortaya çıxmasına vəsifə olur.

Bu da bir həqiqətdir ki, həzi dövlətlərin erməni məsələsini bir vəsifə olaraq öz maraqları naminə istifadə etdikləri olmuşdur və olmaqda davam edir. Uydurulmuş bu mövzu bir çox dövlətin mənfəətləri, məqsədləri və hədəfləri ilə əlaqəli hala gətirilməkdə və "sülhsever" çalışma mövzusu edilməkdədir. Bu mövzu heç də yeni deyildir. Erməni məsələsi tarix boyu süni olaraq yaradılmış, bir çox dövlətin Osmanlı ölkəsinin üzərindəki mənimsemə fikirləri nəticəsində ortaya çıxarılmış, şəkilləndirilmiş müharizələrə və müharibələrə səbəb olmuşdur. Zamanın şərtləri altında aparılan siyasətlərdə görünən dəyişmələr dövlətlərin davranışlarına təsir etmiş olsa da, onların məqsədlərini aradan qaldırmamışdır.

Erməni məsələsi üzrə fikir ayrılıqları və bu məsələyə fərqli yaxınlaşmalar erməni terrorunu dumanlar arxasında buraxaraq, onun həqiqi məqsədini və təhdidini dünya ictimaiyyətinin gözələrindən və bilgisindən uzaq tutub gizlətməkdə, insanlıq dünyasınırsız göstərəcəyi əks təsirin qarşısını almaqdadır.

Erməni məsələsinin və ya erməni davasının doğru və yanlış kimi tanınmamış olmasını erməni terroruna bağlamaq, yaradılan duman pərdəsini bu təşkilatın bir əsəri saymaq doğru deyildir. Əksinə, bu təşkilatlar bu mövzunu canlı tutmaqla meydana gətirdikləri qarışıqlıq şəraitindən faydalanıb mənfəət əldə

etməkdə və ancaq qeyri-müəyyən mübahisələrlə, çarışmalarla hazırlanmış bir zəmin üzərində yaşama şanslarını davam etdirirlər. Xüsusilə 1973-1985-ci illər arasında erməni terroru ən böyük mənfəət və dəstəyi əvvəl erməni məsələsini, sonra da terror hadisələrini bir milli qurtuluş davası kimi, iştirakçıları isə milli qəhramanlar olaraq qəbul və elan edən yazıçılardan, elm adamlarından, istintaq orqanlarından, bəzi siyasətçilərdən, türklərə və Türk dünyasına qarşı hələ xaçlı zehniyyət və düşüncəsini buraxa bilməyən kilsə və kilsə birliklərindən gormuşlar.

Son illərdə bəzi erməni tərəfdarı yazıçıların, bəzi dövlətlərin öz davranışlarını qeyri-adi yollarla bildirmələri və erməni mövzusunda, erməni məsələsini beynəlxalq bir güc və rəqabət mübarizəsi olaraq ala bilmələri diqqət çəkicidir. Əslində erməni mövzusu tarix boyunca heç bir dövlətin həqiqi məqsədi olmamışdır. Faqat erməni məsələsi hər zaman rəqabət və güc mübarizəsində bir vasitə rolunu oynamışdır və hər zaman dövlətlərarası əlaqələrdə və mübarizələrdə zərər çəkən tərəf yəna da ermənilər olmuşlar.

Biz bu kitabımızda erməni məsələsinin həqiqi tərəfini bilən bir çox xarici yazıçıların ermənilərə qarşı duyduqları kın və nifrətin bir ifadəsi olan alqəldici sözlərə mümkün qədər yer verməməyə çalışdıq. Həqiqəti öyrənən xarici yazıçıların da ermənilər barəsində, "Na işə .

Biz bu araşdırmalarımızı əsasən Osmanlı dövlətinin və Türkiyə Cümhuriyyəti arxivinin sənədləri üzərində apardıq və bu rəsmi sənədlərə əsaslanmağa çalışdıq. Hadisələrin xronoloji axışını təşkil etmədə dövrün ümumi məhiyyətə yazılmış əsərlərindən də faydalandıq.

"Erməni məsələsi" mövzusunda qərb dillərində bir çox əsər yayımlanmışdır. Faqat bunların əksəriyyəti erməni əsilli müəlliflər tərəfindən uydurma fikirləri təbliğat məqsədilə qələmə alınmışdır. Bununla bərabər tərəfsiz görünməyə çalışmış erməni və digər xarici müəlliflər də mövcuddur. Biz hələ müəlliflərin də əsərlərindən faydalandıq. Xüsusilə nüfuz statistikalarında

Osmanlı mənbələrini geniş ölçüdə istifadə etmiş olan Vital Cunet "La Turquie D'Asie" və şəxsən Şərqi Anadolunu gəzib doluşaraq incələmələr aparan H.F.Livhinexin "Armenia, Travels and Studies" kimi araşdırmalar mövzumu? üçün olduqca əhəmiyyətli və faydalı olmuşdur.

Əsasən arxiv sənədlərinə əsaslanan bu tədqiqatımızın, tariximizin bir çox zamanında olduğu kimi, günümüzdə də yəni-dən xortladılmaq istəyən, daha doğrusu xortladılan erməni məsələsinə işıq tutacağı umidindəyik.

Bu gün ermənilər tərəfindən tacavüzə məruz qalır və yaşamını itirən, ömür boyu şikəst qalan Anadolu türkləri, azərbaycanlılar unudulmuşlar, ermənilər isə müdafiə edilir, günahsız sayılırlar. Onlar dünya ictimaiyyətinin diqqətini uydurulmuş erməni "probleminə" çəkərək, keçmişdə türklərin onlarla qeyri-insani davranışlarını ortaya atıb işğal etdikləri bölgələrdə çoxluq əldə etmək üçün insanlarımızı qətl etdilər. Onların bütün dünyanın gözü qabağında Xocalıda törətdikləri soyqırımın sadəcə Azərbaycan türklərinə qarşı deyil, bütün insanlığa qarşı işlənməmiş bir cinayət olduğu ortadadır: uşaq, qadın, qoca, cavan demədən, meşədə vəhşi heyvanların hələ törətmədikləri işgəncələrlə insanları öldürmüş, cəsədləri yandırmış, bütün qəsəbəni yer üzündən silmişlər. Bu erməni şovinistlərin törətdiklərinin isbatı üçün rəsmi sənədlərə ehtiyac yoxdur. Çünki bu soyqırım günümüzdə bütün dünya ictimaiyyətinin gözü qabağında törədilmişdir. Şuşada, Xankəndində, İrəvanda, Ağdamda, Füzulidə, Kəlbəcərdə, Qubadlıda, Zəngilanda, Cəbrayılda... tarixi abidələrimizi, qəbiristanlıqlarımızı yerlə-yeksan etdiklərini, bir milyondan artıq insanımızın 18 ilə yaxındır ki, çadırlarda və vaqonlarda yaşadıklarını unudurmaqı istəyirlər?. Erməni milliyətçiliyini dünyaya oks etdirib "Böyük Ermənistan" ideyasını həyata keçirməkmi istəyirlər? Onsuzda Azərbaycan torpağının yüzde 79-u işğal altındadır, 41 milyon insanımızın 7,8 milyonu azad, qalanı təzyiqlə altında yaşamaqdadırlar!..

Biz günahı başqalarında deyil, özümüzdə axtarmalıyıq! Həmin, xəbərləşmənin bu qədər inkişaf etmiş olduğu günümüzdə

belə, səsimizi dünyaya çatdırma bilmirik, haqiqətləri dünya ictimaiyyətinə anlama bilmirik! Ermanilər isə nəinki İrəvana, Göyçə mahalına, Şuşaya sahib çıxırlar, tarixi insanlarımızı belə onlarınki sayırlar və bu yalanları dünyaya yaya bilirlər...

Baxın, XX əsrin başlarında həttdəki Ermənistanın yaradıldığı İrəvan xanlığında yaşayanların yüzdə 12-si erməni olmuşdur. Birinci Dünya müharibəsi zamanı ermənilər ikiüzlülük, xəyanət, salqınlıq, qocalara, qadınlara, qızlara, uşaqlara, dini ibadətçılara və təbiətə qarşı törətdikləri vəhşiliklər və türk ordusuna qarşı etdikləri silahlı xəyanətlər nəticəsində "kəçə zorlandılar." Mütlaci vəziyyətini haqq edən bu ermənilərin əksəriyyəti Qarsda, Sürməlidə, Ərdəhanda, Naxçıvanda, Tiflisdə, Batumda, Axiskada, Axalkalakda, İrəvan xanlığında – yaşayan ermənilərin yəmnə yerləşdilər.

Yaranmış vəziyyəti, yəni Gürcüstanın bir çox holğasının ermənilər tərəfindən istilasını görən, o zamanlar bolşevik inqilabının başında duranlardan biri olan İ. Stalin Gürcüstanı ermənilərdən təmizləmək qərarına gəlir. Beləcə, Sovet Rusiyası Gürcüstanı, Naxçıvanı, Qarsı, Sürməliyə, Ərdəhanı – doluşan erməni azlıqlarını İrəvan xanlığına – azərbaycanlıların ata-baba yurdu olan torpaqlara sıxışdırıb, sahəsi bir az daha genişləndirilmiş bir Ermənistan Respublikasının yaradılmasına qərar verir. (Daşnaklar 28 may 1918-ci ildə İrəvan xanlığında 9 000 kv. km ərazidə qondarma bir "Ermənistan Respublikası" nı elan etmişdilər). Fəqət, beynəlxalq qanunları heçə sayan bolşeviklərin 29 noyabr 1920-ci ildə rəsmən elan etdikləri Ermənistan Respublikasının (ermənilərin 2500 illik tarixində hər zaman qurmaq istədikləri Ermənistan ilk dəfə bu tarixdə rəsmən müstəqillik əldə etmişdir) sahəsi ermənilərə azlıq etmiş və A. Mikoyan ilə İ. Stalinin qurduqları planla Azərbaycanı tamamilə Orta Asiyaya köçürmək və Azərbaycanın sahəsini Gürcüstan ilə Ermənistan arasında bölüşdürmək istemişlər. (Bu fikir Mikoyanın təşəbbüsü ilə 1942-ci ilə qədər davam etdirilmişdir. Lakin Mir Cəfər Bəqirovun ciddi təhdirləri nəticəsində Stalin bu fikirdən vaz keçmişdir). Bu ərafədə toplanan Qafqaz Respublikalarının yı-

gincagında I Stalin və A Mikoyanın qurduqları plandan xəbərdar olan N Norimanov öz çıxışında o gündən etibarən Zangazur ərazisinin Ermanistana aid olduğunu elan edib I.Stalini və A.Mikoyanı qurduqları plandan uzaqlaşdırmışdır. Beləcə, Mikoyanın planı baş tutmadıqda torpaqlarımız hissə-hissə kəsilib ermanilərə verilməyə başlanmışdır. Ermanistanın ərazisi əvvəl 26 000 kv. km, sonra 29 000 kv. km., bu gün isə işğal altında olan Qarabağ və digər bölgələri nəzərə alsaq, bu rəqəm 46 700 kv. km. çəkdirilmişdir. Halbuki "Ermanistan Respublikası"nın qurulması belə qanunlara uyğun olmamışdır. Çünki o zamanlar Türkiyədən, Gürcüstandan, İrandan, İraqdan və Suriyadan köçürülüb İravan xanlığına yerləşdirilən ermanilərin sayı yəni də azlıqda qalmış, yəni yüzdə 50-ni aşmamış, orada yaşayanların yüzdə 42 faizini təşkil etmişdir. Bu isə beynəlxalq qanunlara görə, müstəqil bir dövlətin qurulmasına yol vermir. Bəs onda Lozann müqaviləsində heç bir yeri olmayan bu dövlət necə qurulmuşdur?..

Lozann kulislərində Avropa dövlətlərinin təmsilçilərinə Şərqi Anadoluda müstəqil bir Ermanistan dövlətinin qurulması fikrini qəbul etdirməyə çalışsın, bir zaman Türkiyənin Xarici İşlər Naziri olan və ikiüzlüüyü nəticəsində bu məsul vəzifədən qovulan Norandukyan bir ara utanmadan Türkiyənin Lozann konfransına gəndərirdiyi heyətin rəhbəri İsmat paşa ilə də görüşmüşdür. İsmat paşa öz xatirələrində bu amı hələ anlatmışdır: "...Paşayın əfəndinin sözlərini Norandukyan əfəndi kəsdi: "Biz bir ermani yurdu istəyirik,"- dedi. "Necə bir ermani yurdu?"- deyə sordugumda, o, "Türkiyənin bir yerini ayıracaqsınız" tarzində izah etdikdə mən sordum: "Türkiyənin harasında istəyirsiniz? Şərqiindəmi, cənubundamı, yoxsa qərbindəmi?" Norandukyan: "Harada olursa olsun, ermani yurdu olaraq bizə bir yer verin, biz də orada toplanaq, orada yaşayaq,"- dedi." ("İnnötünün xatirələri", "Ulus" qəzeti, 15 sentyabr 1968, s. 4). İsmat paşa ilə Norandukyan arasında keçən bu söhbət Ermanistanın İravan xanlığında qurulmasının heç bir qanuni əsasının olmadığını, I Stalin və A Mikoyanın istəyi ilə qurulduğunu

suhut edir. Doğrudur, bu gün orada yaşayanların yüzde 98-i erməni, qalanı isə rus asgəri və digər millətlərdəndir. Heç şübhəsiz, bu rəqəm ermənilərin necə bir millət olduqlarını ortaya qoyur! Bütün bunlar azmış kimi, ermənilər Qara dənizə, Xəzər dənizinə və Ağ dənizə çıxışı olan "Böyük Ermənistan" iddiasındadırlar?!

Biz bu tədqiqatımızda, ümumiyyətlə, ermənilərin yaranma tarixinin başlarına qədər getdik, onların dünyaya haxışlarını incələməyə və məsələni geniş bir perspektiv içərisində dayandırmaya çalışdıq. Bu dayandırmada, şübhəsiz ki, milliyyətçilik hisslərimizi bir kənara qoyduq, Vətən və millətimizin varlığını yaxından təhdid edən, münafıqlıq üsulu ilə bəzi super güclərdən istifadə edib İrəvanı, Zəngəzur, Gəyçə mahalını... ələ keçirən, bunlar azmış kimi indi də Qarabağ bölgəsini, yer üzünün ən gözəl nöqtələrindən biri olan Şuşanı işğal edən erməniləri, onların terrorçu komitələrini, dəstələrini, acımasızca törətdikləri qatliamları və erməni məsələsi mövzusunun uydurmaları deyil, ancaq və ancaq bütün açıqlığı və həqiqətləri tarixi hadisələrə və rəsmi sənədlərə əsaslanaraq ortaya qoymağa say göstərdik. Beləcə, erməni məsələsinin yalnız Anadolu türklərini və azərbaycanlıları təşviş salan bir azlıq məsələsi olmadığını, Orta Şərqdə olan bəzi dövlətləri də maraqlandıran bir məsələ olduğunu gördük.

Keçmişdə olduğu kimi, günümüzdə də dünyanın bir çox ölkələrinə dağılmış bir neçə milyon erməni kütləsinin hərəkəti keçmiş höyük lobbilər qurması, bu lobbilərin də "Böyük Ermənistan" iddiasını ortaya atmaları və bu iddianı "soyqırım" dəstəkləmələri onların sərbəst iradələrinə həqlənə bilməz. Bu iddiaların arxasında fəvqəlgüclərin də olduqları və bunu Türkiyə, Azərbaycan, İran, İraq və Suriya üzərindəki aməllərini həyata keçirmək üçün istifadə etdikləri qatidir. Dünyanın ermənilər Türkiyəyə, Azərbaycana qarşı o zamanın fəvqəlgücləri tərəfindən necə istifadə olunmuşlarsa, bu gün də eyni düşüncələrlə istifadə olunurlar. Beləcə, fəvqəlgüclərin təzyiqi ilə 17 ölkə tarixi sənədləri incələmədən "soyqırım" məsələsini qəbul etmiş

lari? Heç şübhəsiz, yaxın zamanda tarix bu qəhulların doğru olub-olmadıqlarını, ümumiyyətlə, soyqırımın olub-olmadığını ortaya qoyacaqdır. Bizim incələmələrimizə görə, yalnız 1915-cı ildə deyil, I Dünya müharibəsinin başından sonunadək olan ermənilərin sayı 1,5 milyon deyil, 600 minə belə aşmış. Belə olduqda bir sual ortaya çıxır: "Əgər müharibə şəraitində 600 min erməninin olması "soyqırım" sayılırsa, onda bəs necə olur ki, öz torpaqlarında, öz evlərində şəhid edilmiş iki milyondan artıq türkün öldürülməsi soyqırım sayılmır?"

Biz belə hesab edirik ki, bizim bu incələmələrimiz ermənilərin əminamənliyi üçün də bir ibrət sənədi olacaqdır. Bir insan olaraq onların da yaxşılığını istəmək insanlıq bərcumumuzdur. Düənən onlar bu və ya digər müstəmləkəçi dövlətlərin oyunlarına alət olaraq istifadə olundular. Olan isə ermənilərə oldu. Onlar yaşadıkları yerləri və yüzminlərcə insanlarını itirdilər, adları ləkələndi.. Heç olmasa, bu gün tarixdən dərs alaraq özlərini ayağa atıb məhv etməsinlər, eyni təhrik və oyunlara, saxta vədlərə alət olmasınlar, yaxşıca düşünuh tarixi olduğu kimi araşdırsınlar, vaxt ilə peşman olduqlarını, əldə əldədiqlərini xatırlasınlar...

Yalan-yanlış təbliğatlar nəticəsində Türkiyənin şərqindəki torpaqların böyük bir hissəsini ermənilərə vermək istəyən ARŞ-ın keçmiş Prezidenti Vilsənün vəziyyəti incələmək üçün Anadoluya gəndərdiyi heyətin rəhbəri General Harhorda General Kazım Qarabekirin söylədiyi: "...Çox təəssüflər olsun ki, siz türk millətini tanıyırsınız, haqsız və utanmadan həyata keçirilən təbliğatların təsiri altındasınız. Əvvəla siz bizimlə anlaşın, müstəqilliyimizi və şərəfimizi hüzsüz etməyin və bundan sonrasını türkün haqq duyğusuna və sözüna əmanət edin. Cəhənda türkün sözü qədər inanılan bir sığırta yoxdur. Həx, tarix (yəni rəsmi sənədlər)... Ahn və oxuyun..." sözləri türk millətinin xasiyyəti və əzliqlərə qarşı münasibəti mövzusunda nə qədər haqlı və yerində bir qarşılaşdır...

Bu da bir həqiqətdir ki, rəsmi sənədlər incələndikdən sonra ermənilərin uydurmaları və onların Anadoluda törətdikləri

qeyri-insani hadisələr ortaya çıxmış, Prezident Vilson da öz istəyindən vaz keçmişdir...

Alman alimi Nietszax belə deyir: "...Yanlış və doğru hərəkətlər hafızada qaldığı və bir iş buraxdığı zaman yanlışlığı davam etdirmək bir alın yazısı olmaqdan çıxar... Buna görədir ki, böyük millətlər tarixi hadisələri unutmayanlardır..."

Arxiv sənədlərinin tədqiqatı nəticəsində ortaya çıxan bu əsər erməni tarixinin bilinməyən səhifələrini geniş oxucu kütləsinə təqdim edir. Heç şübhəsiz, bu kitab torpaqlarımıza qarşı itəli sürülən iddialara tutarlı bir cavab olacaqdır! Biz bundan əminik.

Tarixi rəsmi sənədlərə əsaslanaraq və urək ağrısı ilə görülmüş bu iş millətimizin dostunun və düşməninə tanınmasına, şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə xidmət edən bir təhsildir...

Hərmatla,
Prof. F. QARAĞÜLÜ
Bakı, 2006

ERMƏNİ ƏRİN TARİXİNƏ QISA BİR BAXIŞ

Ermanılara görə, Ermanistan böyük və kiçik Ermanistan deyə ikiye ayrılır. Böyük Ermanistan şimaldan Qara dəniz və Gürcüstan, qərbdən Qızılmaq, şərqdən İran və Xəzər dənizi, cənubdan İran və İraq ilə çəvrəli yerlərdir. Kiçik Ermanistan isə Fərat çayının qərbində qalan yerlərdir. Bundan əlavə, ermanilər Tarsus və Toros dağlarının cənubunda və Ağ dənizin şimalında qalan Kilikiya dedikləri yerləri də ermanilərin vətəni sayırlar.

Ermanılara görə, Nuhun gəmisi tufanda Ağrı (ermanilər Ağrı dağını Ararat deyə adlandırırlar) dağı üzərində durmuş, sular çəkildikdən sonra Nuhun oğulları və nəvələri bu hölgədə yerləşmiş və ətrafa yayılmışlar. Ermani tarixşünaslarının fikrincə ermanilərin kökü Nuhun oğlu Yafasdan olan nəvəsi Qaykdan gəlir. Onlar ermaniləri ilk əjdadlarının adı ilə qayklar adlandırırlar. Nuhun nəvəsinin nəvəsi olaraq qəbul etdikləri Qayk Mesopotamiyaya getmiş. Babil qullasının inşasında iştirak etmiş, daha sonra "Röyük Ermanistan" dedikləri Şərqi Anadolunun dağlıq hölgəsində yerləşmiş və burada ermanilər ondan törəyərək çoxalmışlar. Qaykın nəvələrindən olan Aramın da 300 uşağı olmuşdur. Aram Asur hökmdarı Bel ilə vuruşmuş, ona qalib gəlmiş və bir dövlət qurmuşdur. Beləcə Aramın adından alınma olaraq ermani milləti və dövləti meydana gəlmişdir.

Ermani tarixşünasların bir çoxu ermanilərin kökünü manha olaraq onların daha yaxın olan qovmlərin – asur, yunan və yəhudilərin əsərlərinə bağlayırlar. Onların "Böyük Ermanistan" dedikləri Şərqi Anadolu ilə Kilikiya deyə adlandırdıqları Adana və Tarsus hölgələrinin Asur hökmdarlarından Salmanazar ilə Sardanəpəl zamanında Asur dövlətlərinə bağlı olduqları görülmür.

Evald Banse belə deyir: "Ermanistan tarixi Asiya dövlətlərinin bu məmləkətin keçid qapılarını ~~keçirmək qaynıqla apardığı~~ mübarizələrdə asurilərin keçmiş hökmdarı ~~Asur~~ Rəhmətə, oğ

2012/100 ucridəgi

14834 10'zbekiston MK

nın partılara. Bizahsın yeni İrana və nahayət, türklərin iranlılara və ruslara qarşı apardıqları müharibələrdən ibarətdir." (1).

Bəzi erməni tarixşünasları da Korenli Moyses ilə eyni düşüncədə olanlara qarşı çıxırlar. Dr. Daqavaryan bunlardan biridir. (2). O, bu xüsusda belə deyir: "Milli tarixşünaslarımız Aqstanqelosdan başlayaraq müqəddəs kitabdakı Torqama ailəsini və Asqanaz kəlməsini irqimizə yarasdırlar. Halbuki Torqama Ermənistanın cənubi-şərqində ayrı bir ölkədir. Mismarla yazılı kitabələrdə Tilqarima qalası Asuristandan şimalda göstərilmişdir..."

...Asqanaz İskuzə dediyimiz bir İskit hökuməti idi. Atalarımız müqəddəs kitabda özələrinə bir kok tapmaq üçün qonşuları Asqanaz və Torqamaları irəli sürmüşlər və ermənilərin də bu iki qonşu millətdən başqa kökləri olmaz deyərək. Qaykı Torqomun oğlu saymışlar."

Bu açıqlamalara görə, Korenli Moyses və digər erməni tarixşünasların irəli sürdükləri köklərinin Yafes ilə bağlantılı Qayk əfsanəsinin və xəyali krallıq silsiləsinin heç bir elmi əsası yoxdur.

Bundan əlavə, erməni tarixində ən parlaq dövr olaraq arşunqulardan (partılardan) bəhs edilmişdir. (3).

Erməni tarixində Arsak olaraq adı keçən (Arsace) Dahnascyth qəbiləsindəndir. Partlar haqqında Girarde Rial bu məlumatı verir: "Hyrcania Xəzər dənizinin şərqindəki düzənliyin böyük bir hissəsi idi, hətta Oxusun (Ceyhunun) digər tərəfinə qədər davam edirdi. Ruziləri buranı İberiya və Albaniya ilə sərhəddi göstərmişlər. Qitanın mərkəzinin Asterabad olduğu şübhəsizdir. Bunların yan partlar aryaeraniyen bir mədəniyyətlə sahib olmaqla bəzəkar, türklərlə eyni irqdən o'duqları isbatlanmışdır. Achemeridələr sultanatından, yeni miladdan əvvəl altıncı yüzildən etibarən, Asi ölkəsində tatar (türk) millətindən qəbilələrlə olduğunu Orta Asiyadakı insanlar irqinə aid bir esərdə görmək mümkündür.

Hyrcanielilərlə partlar bir rəhbərlik altında idilər. Dara kitabələrinə görə, orada bozi tatar qəbilələri də vardı. Bunlar im-

peratorlugun şimal sərhədlərini qarət etməklə məşğul olar və saltanat iddiasıyla üsyanlara yardım edərildilər. Part İmperatorluğunu quran Arsace Daiyen qəhiləsinin rəhbəridir." (4).

Başqa bir əsərdə də: "Partların Şimali İranda bir Scythian (yəni Türk) qəhiləsi olduğu..." bildirilir. (5). Renee Grousset də partlarla sakaların eyni qövme mənsub olduğunu deyir. (6). Sakalar, partlar, partların ən soylu xanədanı olan Dailer əsl türkdürlər. (7). Bu gün də Türkiyənin Qaziantep bölgəsində Dai soyadını daşıyan ailələr mövcuddur.

Saint Martin keçmiş yunan tərixşünaslarından gələn "part-hr" kəlməsinin iskitca olduğunu və (xəzicə edilmiş) mənasına gəldiyini yazır. (8).

"Divani-lügət-it turk" da da part kəlməsi (qarnı çola çıxmış) mənasındadır. (9).

Partların başındakı xanədanın adı yunan əsərlərində Dahi, Daeə və Dai, çinlilərdə Thai, yaponlarda Dai, arabılarda Dai olaraq keçir. (10).

Re'a ki, Xorenli Moyses Belh şəhərinin part xanlarının ana yurdu olduğunu bildirir. (11).

Armeniya adı tarixdə ilk dəfə m.ə.518-ci il tarixindən gələn "Rahistun" yazılarında keçir. Fars kralı I Dariusun yazılarında Fırgani-Flaziğ bölgəsində haş gəldirən bir qovm deyə "Anni-na və Armenia" dan bəhs edilir. (12). M.ə.188-ci il tarixində qurulan Artaksias krallığı zamanında Aramice "Yüksək / Yuxarı Bl-ka" demək olan Armeniya adı Muş və Əhlat bölgələri üçün istifadə edilən coğrafi bir terrindir. Sonraları bu ad romalılar tərəfindən orta və yuxarı Murad suyu ilə Kür və Araz çayları üçün də istifadə edilmiş, bəlavəsitə avropalılar tərəfindən də qəbul olunmuşdur.

Özlərinə "Qaik" deyən və "Qayk" adlı bir atadan toradikləri əfsanasını yaşadan və türklərlə bütün xaricilərin "ermani" dedikləri qovmlə Armeniya ölkəsi adının bir əlaqəsi yoxdur. (13).

Səlçuqlu türklərin ilk Anadolu fəthi və Səlçuqlu Bizans münasibətləri haqqında "Byzance et les Turcs Seljoucides dans l'Asie Occidentale jusquen 1081, Nancy 1913" adlı mühüm bir

əsər yazmış Nancy Universitetinin tarix professorlarından Jean Laurent ermanilərin 1920-ci ildə Parisdə nəşr etməyə başladığı və nəşr edilənlərin fransız xalqının dəstəyini istədikləri "Ermani etüdləri" jurnalında Ermanistan ilə əlaqəli olaraq hələ deyir: ".Həqiqətən, yazılı tarixin başlangıcından bəri Armeniya adı verilən bir bölgə vardır. Təkin əsrlərdən həmişə bu şəkildə adlanan bir ölkə deyil, bir coğrafiya terminidir. Şübhəsiz, ermanilərin bu halqada yaşadığı olmuşdur, lakin bu halqaya sırf Armeniya adını daşdığı üçün nə ermanilərin müqəddəratı, nə də Ermanistan dövləti adını daşıyan bir dövlətin varlığı qətiyyətlə həllənməz." (14).

Ermanilər nə Armeniya coğrafi adını, nə də xaricilərin onlara verdikləri armen / ermani adını mənimsəyib istifadə etməmişlər və mamləkatlarına "Hayastan" adını vermişlər (15). İrəvan Universitetinin professorlarından A Xaçaturyan 1933-cü ildə İrəvanda nəşr etdirdiyi "Ermanistanın məmər yazıçı dövrünün mühakiməli tarixi" adlı ermənica əsərinin sonundakı xəritədə Hayastanı 41-45 dərəcələri arasında, yəni Ərzurumun qərbindən İrəvanın şərqinə qədər uzanan yerlərdə göstərmiş və Hitit kitabələrində yuxarı Ermanistan üçün "Hayasa" adından istifadə etmişdir (16). Qarabağ-Zəngəzur ermanilərindən olan Prof N. Adontz ermanilər haqqında ilk dəfə bir tarix yazan və tarixi son zamanlara qədər bütün ermani tarixi üçün əsas tutulan Xerənlı Movsesdən həmişə (VII əsr) ermənica mətnlərdə keçən Hayastan (Hayistan = ermani ölkəsi) adı ilə Hitit mətnlərində keçən bu hayasani birləşdirməkdə və hayasalıları ermanilərin ataları olaraq göstərməkdədir. (17).

Asiya tarixi üzrə tədqiqatları ilə tanınan məşhur fransız şərqşünası Renee Grausset yazdığı "Şərqi Anadolu üçün ən qiymətli və bəzi mənsə məsələləri xaricində – ən çox rəsmi vəsiqəyə, sərədə əsaslanan elmi əsərində N. Adontzun fikirlərini dəstəkləyir. (18).

İngilis alimi C. A. Burney də ermanilərin özələrinə "hay" demələrinə əsaslanaraq, onların hayasalılardan olduqları fikrini

müdafiə edir. (19). Ermənilərin bu qovmün idarəsində "hay" adını almış olmaları fikri daha güclü görünür.

Erməni tarixi ilə məşğul olan nə qərb, nə də erməni elm adamları və tədqiqatçıları arasında bu ilk dövrə aid qəti bir fikir birliyi yoxdur. Ermanilər barəsində bu günə qədər aparılan tədqiqatlar tam və güvənilan bir incələməyə dayanır və bütün bunların arasında müəyyən bir bənzərlik vardır.

M. a. 325-ci ilə qədər ermanilər İranın kiyaniyan (Akaməniş - Achemenide və ya Ahemeniş) sülaləsi krallarının idarəsi altında olmuş və onlara bağlılıqlarını sürdürmüşlər. Xristianlıqdan əvvəl atəşə sitayiş etmə irənilər ilə ermanilərin arasında orta q bir din idi. Beləcə, Ermanistan Makedoniyalı İskəndərin m. a. 325-ci ildə III Dariusu Arbelada (Ərhilda) məğlub etməsinə qədər İranın hakimiyyəti altında olmuşdur.

Makedoniyalı İskəndər İran imperatorunu məğlub etdikdən sonra o torpaqların tək hakimi oldu. Beləcə, Ermanistan da İskəndərin əlinə keçdi. İskəndər əslən iranlı olub Sardes qalasını ona təslim edər Mithirinesi Ermanistanın valisi vəzifəsinə təyin etdi. Makedoniyalı İskəndər gənc yaşında iken Bahilda xəstələnərək vəfat etmişdir. Bu, m. a. 323-cü ildə baş vermişdir. Mithirines müstəqilliyini elan etmədi, əvvəlki kimi Ermanistanı idarə etdi.

İpsos (İsos)* müharibəsindən sonra ermanilərin yaşadığıları bölgələr selefklərin əlinə keçdi və bir müddət sonra da bu bölgədə selefklər tərəfindən Artanas və Orontes adındakı komandanlar arasında bölüşdürüldü. Makedoniya kralı Antiokhosun m. a. 190-189 illərdə Magnesia (Manisa) müharibəsində romalılar tərəfindən məğlub edilməsi üzərinə Antiokhos tərəfindən Şərqi Anadolu bölgəsində əvvəlki valilər olaraq təyin edilmiş General Ataxias və Tokat, Divriği, Ərəbki, Malatya, Maraş, Saimbəyli və Kayseri bölgələrində vəzifələndirilmiş General Zadiades müstəqilliklərini elan etdilər.

Ermənilərin yaşadığıları torpaqlardakı selefklərin gücsüz hakimiyyəti 150 ilə yaxın sürdü və bölgənin parçalanması ilə sona çatdı.

Partlar m.ə.248-ci ildə Xəzər dənizinin cənub-şərqini ələ keçirərək Part dövlətini qurmuşlar. Daha sonra bu dövlət liderlərinin adı ilə Arsaklılar dövləti olaraq tanınmışdır.

Part dövlətinin qurucusu Arsak Saka türklərinin Part knyundandır.

Arsaklılar (partlar) daha sonra Araz çayı hölgəsinə hakim olmuşlar və m.ə.123-95 illərində geniş bir sahəni ələ keçirmişlər.

Bu zamanlarda ermanilər digər millətlərə rəhbər olaraq varlı müstəqilliklərini sürdürmüşlər.

Ermanilərə görə, miladdan 150 il əvvəl İbrahim peyğəmbər soyundan gəlmiş iddia edilən və həqiqətdə partlı olan Arşak (Arsace) ermanilərin başına keçəcək Əşkaniyan (Arşaquni) sülaləsini qurmuşdur. m.ə.150-ci ildən m.ə.433-cü ilə qədər sürən bu sülalənin idarəsi bir zaman partlara bağlı olaraq həyata keçirildi. Daha sonra bu sülalənin dördüncü kralı I Ardaşex (m.ə.115-90) Part kralı Arşaqunini tanımadı, üsyan etdi və müstəqilliyini qazandı. Arşaquni kralığının torpaqları m.ə.64-cü ildə Roma imperatorluğu ilə aparılan müharibədən sonra Romalı Lucullus və daha sonra Pompe tərəfindən ələ keçirildi. Lakin arşaqunilər bəzi torpaqlarını romalılara vermək, vergi ödəmək və Romaya bağlı qalmaq şərti ilə varlıqlarını qorumağı sürdürdülər.

Arşaquni sülaləsi zamanında (M.226) ermanilərin yaşadığı bölgələr təkrar İranlı Sasani sülaləsinin əlinə keçdi. İranlılar bu bölgələrə 26 il hakim oldular. Daha sonra ermanilər yenə varlı müstəqilliklərini qazandılar.

Həkkı Rəif Ayyıldız bu mövzuda belə deyir: "Ermanilərin yaşadığı bölgələr İran və Roma kimi özlərnə düşmən iki böyük rəqib dövlətlər arasında sıxışmış qalmışdı. Ermanilər xristian olduqlarına görə İran hökmdarları bu qonşularını daha çox Romaya yaxın və bağlı sayırdılar. Romalılar isə ermanilərin müstəqilliyini qorumaqdan çox onlara düşmən gözüylə baxır və İrana qarşı uyğun bir qala vəsfindəki bu torpaqları saxlamaq istəyirdilər. Xristian ermanilər Roma kilsəsi ilə ilk zamanlardakı

kimi sıx əlaqələrini davam etdirə bilmədilər. Çünki ermani kilsəsi milli və müstəqil bir təşkilat (Qriqoryan) olmuşdu. Romalılar bu müstəqillikdən xoşlanmır və ermanilərle düşmənçasına davranırdılar. M.396-cı ildə ermanilərin yaşadığı yerlər İran və Roma nüfuz bölgələrinə ayrıldı. O yerlərin şərq qismi İranın, qərbi qismi isə Romanın idarəsi altında qaldı. Romalılar bəzələrinə aid olan qismi ermani və bizanslı prinslərlə idarə etdilər, iranlılar isə ermani krallığına izin verdilər. Əslində bu krallar İranın əlində bir oyuncaq halında idi. Bu vəziyyət 433-cü ildə Arşaquni sülaləsinin dağılmasına qədər sürdü. Krallıqlarını itirdikdən sonra ermanilər Şərqi İran, Qərbi Bizans valiləri tərəfindən idarə edildilər. "İranlıların bu halqadakı Marzban dedikləri valiləri, ümumiyyətlə, ermani əsliindən olmayan kəslərdir. Bunların çox azı İran dövlətinə bağlılıqları qəti olaraq təsdiq olunan ermanilərdən seçilmişdir. İran valilərinin çox geniş səlahiyyətləri vardı. Onlar bir səfər zamanı ermani əsgərlərindən istifadə edir, ancaq çox ciddi olan hallarda İrandan əsgər çağırırdılar." (20).

Bəşinci əsrin ortalarında Bizans imperatoru Qeraklius ermanilərin işlərinə qarışmış və David Saharhuni adında birini ermani prinsliyinə gətirmişdir. Ancaq üç ilə yaxın idarəni əlində tutan bu prins ermanilər tərəfindən qəbul edilməmiş və geri qaytarılmışdır.

Ermanilər Şərqi Roma idarəsində iken təməlləşdirilməyə istənilmişlər. Onlar Qriqoryan məzhəbində dirənəmələri üzündən hər cürə zülm və işğancaya məruz qalmışlar. Bizans imperatorları bu məzhəbi ortadan qaldırmaq və heç olmasa ortodoksluqla birləşdirmək üçün müxtəlif təzyiqlər göstərmişlər. Onların inamlarında dirəndiklərini görəndə İmperator II İustinyanos şərqdakıları Trakiyaya və zorla İstanbula köçürmüşlər. (21).

582-ci ildə İmperator Marik zamanında minlərcə ermaninin ortodoksluğun olduğu yerlərə yerləşdirildiklərini, bunların da bir çoxunun işğəncələrə doza bilməyib can verdiklərini görürük.

Konstantinin Şərq safarında ermanilərin "İpək yolu"ndan əldə etdikləri imkanlar onların əlindən alınmış və imperatorluğun müxtəlif yerlərinə sürgün edilmişlər.

Bizans İmperatoru Qerakliusun yerinə keçən oğlu Konstantinin zamanında İslamiyyət inkişaf etməyə və genişlənməyə başladı. Ərəb orduları Suriyaya gəldilər. Sonra onlar ermanilərin yaşadığı bölgələri ələ keçirdilər. Onlar Şimalda Anadoluya, Şərqdə İrana və Hindistana, Qərbdə Afrikaya doğru irəlilədilər və yollarının üzərindəki romalıları bağlı olan ölkələri də ələ keçirməyə başladılar. Ermanilərin yaşadığı bölgələr ərəblərin əlinə keçdi və ermanilər ərəblərə vergi verməyi qəbul etdilər.

Ərəblərin ermanilərə qarşı həyata keçirdiyi idarə üsulu iranlıların onlara tətbiq etdiyi idarə üsulundan fərqli olmuşdur. İranlılar ermaniləri dinlərini dəyişdirməyə, xristianlıqdan ayraraq ateşpərəst olmağa zorlamışlarsa, ərəblər onları öz din və inanclarında tamamilə sərbəst buraxmışlar.

Ermanilərin yaşadığı yerlər Şərq ilə Qərbdə arasında bir keçid yeri olduğuna görə buralardan bir çox qovmlar gəlib-keçmişlər. Onların bəziləri buralarda yerləşmişlər. Bu gəlib-keçən qovmların tarixdəki müharibə və təcavüzlər nəticəsində bölgə çox dəyişmişdir: bəzən genişləmiş, bəzən də dağılmışdır. Bu yüksək və geniş sahələr keçmiş çağlarda qurulan dövlətlərdə hərbi və ticarətin əhəmiyyəti böyük olduğuna görə qonşu dövlət və imperatorluqlar arasında rəqabətə səbəb olmuş və hər zaman hücumlara məruz qalmışdır. Buralarda bir-birinə düşmən dövlətlər qurulmuş, buna görə də onlar xaricdən gələn təcavüzlərə dayana bilməmiş və çox zaman krallıqlarını itirmişlər.

Genloji tədqiqatlar bu sahələrdə ilk mədəniyyət və dövlət quruluşlarının Orta Asiyadan gəldiklərini göstərir. Aparılan qazıntılar nəticəsində ortaya çıxan həqiqətlərə görə, hölgənin bilən ən keçmiş xalqı Asur yazıtlarında adları keçən nairilər, sonra da urartular olmuşlar.

[Deniker: "Ermanilər maddi bir çox ünsürlərdən əmələ gəlmiş qarışıq bir irq kütləsidir. Bunlar Hindu, Əfqan, Asuri və Türk irqlərindən əmələ gəlmişlər." - deyir. (22).

Robert de Qais də belə deyir: "Ermanilər Orta Asiyanın Pamir yaylalarından gələn Aryan boylarına, Mesopotamiyadan Şərgə çıxan sami irqinə mənsub tayfaların qarışığıdır." (23).

W.S.Monroe da: "Ermanilər irq baxımından iranlı, Beluç və çingənelərlə (qaraçı) əqrəhadırlar: rəngləri ağdan zeytun rənginə qədər müxtəlifdir. Saqqalları şabalıd rəngində, gözləri iri, qara və mavi, burunları yəhudilərininki kimi müəyyən bir şəkildə çıxıntılıdır. Yəhudilərlə fiziki və ruhi bir çox ortaq yönləri vardır. Onlara "xristian, yəhudi" və ya "vafiz edilmiş yəhudi" deyilməsinin səbəbi də budur." - deyir. (24).

Dr.Hantich Pudor, Londonda nəşr edilən "Times" qəzetinin 13 iyun 1917-ci il tarixli sayında, "Ermeni günü" münasibətilə yazdığı yazıda belə deyir: "Ermanilər xristian əlmaqla bərabər Sami irqindəndirlər. Onların gözə çərpan ən böyük xüsusiyyətləri burunlarının qalın və qaba olmasıdır." (25).

İrq mütəxəssisi Vyanalı I. Sufereyə görə, ermanilər yəhudilərlə birlikdə hititlərdən gəlmədirlər. Dr.S.Valsinberq "Ermanilər və yəhudilər" başlıqlı məqaləsində ermanilərlə yəhudilər arasında nəzərə çərpan bir bənzərlik olduğunu, bu bənzərliyin yalnız fiziki olmayıb ruhi sahəyə də keçdiyini söyləmişdir.

Qafqaz və Gürcüstanda ermanilər üçün verilən hökm 'ermanilər xasiyyət baxımından diqqət çəkicidirlər' hökmündür. "Gürcüstan və ümumi hərb" kitabının yazıçısı bu kitabın xüsusi nəşrinin 61-ci sahifəsində belə deyir: "Tacir və alverçi olan ermanilər Qafqaz xalqını soymaqda, onlara vergi kəsməkdə və mamləkət üçün bir fəlakətdirlər. Ermanilərin Qafqazda sevilməmələrinin səbəbi də budur. Orların müxtəlif şəhərlərdə xüsusilə də Tiflisde oynadıqları rollar Varşavadakı yəhudilərin rollarına bənzəyir." Eyni yazıçı ermanilərin Qafqazın mədəniyyət ünsuru olduqlarıyla bağlı həttdən Avropaya yayılan düşüncələrə də qarşı çıxmışdır. (26).

M.Brossetin "Arxenoloji raportlar" və "Ani xarəhəliqləri" adlı əsərlərində "Anidəki Quluuzun oğullarının ana dillərinin türkçə olduğu yazılıdır. Demək, Anili Qriqoryan ermaniləri sayılan bu insanlar da Orta Asiyalıdırlar." - deyir. (27).

Tarixdə insan axınlarının davamlı keçid yerləri olan bu hölgələrdə yeni-yeni xalqların və mədəniyyətlərin amələ gəldiyi, mövcud mədəniyyətlərin də davamlı dəyişikliklərə uğradıqları bilinən bir həqiqətdir. Şərqi Anadolunun bir qisminə yerləşmiş ermənilər M. III əsrdə Səint Qreqore tərəfindən xristianlaşdırılmış və xristianlıqla birlikdə camaat olma haqqını qazanmağa başlamışlar. Ermənilərin istər yeni doğma qardaş olan bir qrup olmaları, istər nüfuz baxımından eyni hölgəni paylaşan digər xalqlara nisbətə çoxluqda olmamaları və istərsə də bir cəmiyyəti cəmiyyət edən digər xüsusiyyətlərlə birlikdə ortaq mədəniyyət dayazlarının bir çoxundan məhrum olmaları səbəbilə camaat olma haqqını qazandıqdan sonra belə, uzun müddət öz başlarına bir varlıq göstərə bilməmələri bir faktıdır. Bəqat onlar hölgədə hakimiyyət qurmaq və ya hakimiyyətlərini sürdürmək istəyən Bizans, Pers, Əməvi, Əhbasi və Səlcuqlular kimi höyük güclərin və daha sonralar xaçlılar və monqolların öz siyasətləri istiqamətində istifadə edə biləcəkləri müəhum unsürlərdən biri olma istedadını göstərmişlər. Daha sonralar davamlı istifadə edilən və istifadə edildikcə inkişaf edən bu istedad erməni cəmiyyətinin tale cizgisini, milli və siyasi mədəniyyətinin təşəkkül və yəndənməsinə təsir edən faktların ən əhəmiyyətliilərinəndən biri halına gəlmişdir.

Düşman güclər erməni cəmiyyətlərini bir-birlərinə qarşı istifadə edərkən bəzən çətinliyə düşmüşlər, ləqat çox vaxt cəmiyyətin tamamına və ya yənisinə müxtəlif vədlər etmə yolunu seçmişlər. Bu siyasətlər içərisində erməni xalqının tamamı deyil, sadəcə ortaya çıxan erməni bəyləri və ya kilsə liderləri öz mənfəətlərinə uyğun gələn tərəflərlə ortaq hərəkət etmə və ya tez-tez tərəf dəyişdirmə qabiliyyəti göstərmişlər. Bunun da normal qarşılanması lazımdır. Çunki hər bir cəmiyyətdə olduğu kimi, erməni cəmiyyətində də şərtlərə görə həzi qabiliyyətlərin inkişaf etməsi və müxtəlif mənfəət və mədəniyyət çevrələrinin və ya alt qruplarının amələ gəlməsi olduqca təbii idi. Daha açığı bir itadə ilə desək, xarici güclərin müxtəlif siyasətləri ermənilərin ictimai quruluşunu və mədəniyyətini höyük ölçüdə təyin edirdi.

Sonrakı hadisələrdə daha açıq görülməyi kimi, bix tərəfdən rəqib olan xarici güclərin özlarına xas "müşəri," yəni istifadə edə biləcəkləri şəxs və alt qruplar tapma və ya əməliə gətirmə siyasətləri, digər tərəfdən də ermanilərin ixtar cəmiyyətlər olaraq varlıqlarını sürdürə bilmələri və ya sahib olduqlarını qoruya bilmələri üçün xarici güclərin mühtac idilər. Bu da ermanilər arasında bölür möyə yol açdı. Beləliklə, m. V əsrdən etibarən həlqə üzərində mənfaətləri və ya epidemik işğalçı əməlləri olan xarici güclərin hamısı ermanilər arasında "müşəri," istifadə edə biləcəkləri şəxs və qrupları eyni anda tapmaqda və ya əməliə gətirməkdə çətinlik çəkməməyə başlamışlar.

Oeyri-adi və xaricə bağı olaraq ortaya çıxıb inkişaf edən, yəni döğərəkən uşağını da yanında gətirən ermani cəmiyyətinin ilk mühtəm siyasi qərarı İran təhlükəsinə qarşı Nice (İznik) şurasına qatılması olmuşdur. Bilindiği kimi, m. 325 ci ildə İmperator I Konstantin tərəfindən toplanan şura din və dünya işlərinin imperatorun şəxsində toplandığını elan edərək, Qərbin tarixində xristianlığa birlikdə açılan "dualizm" (din və dünya işlərinin bir-birindən ayrılməsi) dövrünə son verməkdə idi. Bu qərarla ermanilər İran və qorşuluqda olan kiçik bəyliklərə qarşı varlıqlarını sürdürə bilmək üçün özələrinə daha yaxın gərdüklər. Bizans imperatorluğunun və kilsəsinin himayə və qəyyumluğuna girmişdilər.

Bu tarixdən sonra Bizans idarəsinin ermanilərə qarşı təcib etdiyi siyasətin əsasını onları xarici düşmənlərə qarşı istifadə etmək və bizanslaşdırmaq şəklinə yekunlaşdırmaq mümkündür. Bizans öz siyasətinə tərs gələn ermani hey və katolikoslarını qovaraq yerlərinə təzələrinə gətirib yerləşdirərək Bizans ermanilər arasında yeni dostlar və düşmənlər qazanmaqda, ermani cəmiyyəti isə yeni qarışıqlıqların və daxili düşmənçiliklərin içərisinə sürüklənməkdə idi. Bizans idarəsi tərəfindən təltif edilən ermani liderləri siyasi səhəblərlə Bizansa qarşı olan və ya Bizans idarəsi tərəfindən mövqə və digər mənfaətləri əllərindən alınmaqla tərs düşməklə bəzi özlərinə, bəzi də Bizans idarəsinə qarşı olanlarını kiçik, düşmənçilik və qışqançılıqlarını öz uzaqlarına çəkməkdə idilər.

Sayları getdikcə artan qeyri-məmnunlar zümresi isə Bizans və onun yerli iş birlikçilərinə qarşı başqa xarici güclərin yardımını axtırmaq və onların əməkdaşlığını qəbul etməyi ən təbii çıxış yolu olaraq görən vəziyyətə düşmüşlər. Buna görə İslamiyyətin ilk yayılma illərinə qədər keçən zaman içərisində erməni cəmiyyətinin zəif ictimai quruluşu parçalanmış və bu parçalardan hər biri birdən artıq xarici gücün təsiri altına girmişdir.

Ermənilər çox sayda krallıqlarının olduğunu iddia edərlərsə də, bunlar heç bir zaman müstəqil, azad bir quruluş olmamışlar. Erməni krallıqları Roma imperatorluğunun və onun yerinə keçən Bizansın və İran dövlətinin hakimiyyətini qəbul etmiş, kralları Roma, Bizans və ya İran imperatorlarının idarəsilə iş başında qalmışlar. Ermənilər bu imperatorluqların bəzən hürinə, bəzən digərinə, bəzən də ikisinə birdən vergi ödəmişlər. Erməni millətinin bütün tarix boyunca azad və müstəqil olmadığı, hətta seçdikləri krallığın bəzilərini İran əsilli olduqları nəzərə alındıqda, bu millətin boyunduruq altında yaşamış olduğu həqiqəti ortaya çıxır.

476-cı ildən sonra Ermənistan İran və Bizans arasında paylaşılmış. Şərqi Ermənistan İranın, qərbi də Bizansın idarəsində olmuşdur.

SƏLÇUQLU DÖVRÜNƏ QADAR ERMƏNİLƏR

Ermənilər bütün tarix boyunca Şərqi Anadoluda və ya dünyanın hər hansı bir yerində azad və müstəqil bir dövlət qura bilmədikləri kimi, mədəniyyət haxımından da ciddi bir iz buraxmamışlar. Şərqi Anadolu miladdan əvvəl və daha sonra İslam dininin yayılmasına qədər iranlılar ilə bizanslılar arasında döyüş sahəsi olmuş, bəzən birinin, bəzən də digərinin əlinə keçmişdir. Bu həlgədə yaşayan ermənilər də İranın və Bizansın təzyiqi altında əsir və qul həyatı sürdürmüş, müsəlmanlar buraya hakim oluncaya qədər hamı İran, hamı da Bizansdan böyük

zulmlər görmüşlər. Onlar dini inamlarına görə toplu halda qətl və ya sürgün edilmişlər. Bu gün belə onların məzhəbi olan Qriqoryan məzhəbində ham İran, ham da Bizans dinlərinin izləri görünməkdədir.

Müqəddəs islam dini Ərəbistan yarımadasında güclənib yerləşdikdən sonra Şərqdə butperəst İran, Qərbdə xristian dininə mənsub Bizans kimi iki böyük düşmən qüvvələrlə qarşılaşmışdır. İslam hüququnda Uca Allahın birliyini və Məhəmməd əleyhissəlamın peyğəmbərliyini, yeni islam dinini təbliğ etmək müsəlmanların üzərinə düşən bir vəzifədir. Bunu qəbul edənlər özlərini təhlükəsizlikdə hiss edəcəkləri kimi, din qardaşlığına da qəbul olunurlar. Qəsbkarlığın, qəzetin və digər mənfəətlər üçün savaqmamın islamda yeri yoxdur. (28).

Az bir zamanda İranda tamamı islam dinini qəbul etdi. Beləcə, islam ordusu bizanslılarla qarşı-qarşıya qaldı. Müharibə başladı. Bizanslılar Suriya, Fələstin və Misiri müzəffər islam ordusuna təhvil verib Şimala çəkildilər. Bu müharibələrdə müsəlmanlar daima bizanslılar ilə vuruşdular, qarşılarına nə hir ərmani dövləti, nə də hir ərmani ordusu çıxdı. Belə olduqda müsəlmanlar Anadolunu ərmanilərdən deyil, bizanslılardan almış oldular.

Kilikiya bəlgəsinə gəlincə: Adana ilk dəfə Hz. Ömər zamanında fəth edilmişdir. Daha sonra Xəlifə Əbdülməlik Adana və ətrafını ta Sivas qədər fəth edib islam ölkələri arasına qatmışdır.

Selçuqluların axımından əvvəl Kilikiyada heç bir ərmani varlığı görülməmişdir. Böyük türk axımının önündən qaçan ərmanilər Kilikiyanın dağlıq bəlgəsinə yerləşib buranı özləri üçün mərkəz etmişlər. Ancaq onlar burada da heç bir zaman azad və müstəqil bir dövlət qura bilməmişlər. Onlar zaman-zaman selçuqlulara, misirlilərə və xaçlılara vergi verən kiçik prinsliklər qurmuşlar.

Bu torpaqlar dörd xəlifə zamanından sonra Əməvi, Əhəbasi, Selçuqlu, Məngucəkli, Artuk oğulları, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Rəməzan oğulları və nəhayət, Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti təndə rahat və xoşbəxt bir həyat sürdürmüşlər. Bu saydığımız

dövlətlərin hamısı da İslam dövləti nizamı içərisində idarə olunmuşlar.

Abbasilər zamanında İslam Bizans müharibəsi davam etmiş, ermanilər İslam hakimiyyəti altında yaşamışlar. Bizanslılar ermaniləri ortodoks etmək üçün onlara müxtəlif təzyiqlər göstərmişlər. Musalmanlar ermanilərin din və vicdan hürriyyətlərinə toxunmadıqlarına görə ermanilər İslam idarəsini milli varlıqlarını qorumaq üçün olverikli hesab etmişlər.

Xəlifə Mehdi zamanında Abbasi dövləti içərisində çıxan qarışıqlıqdan faydalanmaq istəyən bizanslılar 777-ci ildə Maraş və Amiq ovasına qədər irəlilədilər. 778-ci ildə Həsən B. Kahtaba (29) komandanlığında İslam ordusu bizanslılara qalib gəldi. Daha sonra Xəlifə Mehdi oğlu Harun Rəşid komandanlığında ordunu Bizansın üzərinə göndərdi. İslam ordusu Anadolunu başdan-baş fəth etdi. Bizans imperatoru ildə 70 min qızıl vermək şərtinə sülh bağlamaq məcburiyyətində qaldı. Abbasilər Çukurovadan Ərzincanə qədər çəkilən cizginin şərqindəki hülğani Avasim adıyla yeni bir sərhəd vilayəti halına gətirdilər. Beləcə, Fərat çayının qərbindəki ermanilər də Abbasi hakimiyyətinə keçmiş oldular.

Aradan uzun bir zaman keçmədən Xəlifə Məmun zamanında bizanslılar yenə abbasilərin torpaqlarına hücum etdilər. Xəlifə Məmun 830-cu ildə Bizansın üzərinə bir ordu göndərdi. Onların hücumunun qarşısını alan bu ordu 831 və 832-ci illərdə Bizansa qarşı hərəkətini davam etdirərək Antakiya və Tarsusu yenidən fəth edib bir çox Bizans qalasını da ələ keçirmişdir.

Sonralar Abbasi dövlətinin daxilində çıxan saltanat və məzhəb davalarından faydalanmaq istəyən Bizans imperatorluğu abbasilərin hakimiyyətində olan torpaqlara yenidən hücum etdi. Onlar Malatyaya qədər irəlilədilər. Belə olduqda İslam ordusu türk əsilli Afşinin komandanlığında Bizans ordusunu Ankarada qarşıladı. Aparılan döyüş nəticəsində Afşinin ordusu qalib gəldi. Bizanslılar çox itki verdilər. Bundan sonra bizanslılar uzun müddət abbasilərə qarşı müharibə etmək cəsarətini göstərə bilmədilər.

Bir xeyli zamandan sonra Abbasi dövləti içərisində məzhəb, taxt və sultanat davaları yəni ciddi bir vəziyyət yaratmışdı. Yarlanmış vəziyyətdən faydalanmaq istəyən Bizans ordusu İslam ölkələrinə təcavüz etməyə başladı. Bir tərəfdən gündən-günə çoxalan daxili davalar, digər tərəfdən də Bizansın təzyiqi Abbasi dövlətini aradan qaldıracaq qədər böyük bir təhlükə halına gəlmişdi. Bizans ordusu 948-ci ildə Maraş işğal etdikdən sonra 953-cü ildə Süruçü işğal etmiş, İraq torpaqlarını sərəməyə başlamışdı. Bizanslılar işğal etdikləri Maraş və Süruç çevrəsindəki müsəlmanları qılıncdan keçirərək hər tərəfdə dəhşətverici qorxu yaratmışdılar.

Abbasilər bu yaxın təhlükə qarşısında toplanıb güc birliyi ilə 956-cı ildə Bizansın üzərinə hücum etdilər və Bizansı məğlubliyyəte uğradılar. Bir neçə il sonra Bizans yenidən hücum keçmiş Çukurovanı və ətrafındakı bir çox qala və şəhərləri yenidən işğal etmişdir. Bu dəfə bizanslılar Şərqi Anadolunun, yəni ermanilərin Böyük Ermanistan dedikləri yerlərin bir çoxunu ələ keçirmiş və kiçik erməni prinsliklərini təkrar özlərinə bağlamışdırsa da, hüruları uzun zaman əllərində tutub bilməmiş və geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışlar.

Bundan sonra Abbasi dövləti daxili davalar nəticəsində ələ zəifləmişdir ki, valilər və komandanlar özlərini ayrı-ayrı quruluşlar elan edərək öz ərazilərində vuruşmağa başlamışlar. Artıq Abbasi dövlətinin Bizansla döyüşəcək gücü qalmamışdı. Yarlanmış vəziyyətdən faydalanan bizanslılar kiçik erməni prinsliklərini ələ keçirib, onları özlərinə bağlamışlar. Bizans İmperatoru Vasil III 1023-cü ildə Ani prinsini Ohannes Sempati cəzalandırmaq istəyirdi ki, Ohannes Sempati müsəlman türklərə arxa çevirib Bizans idarəsinə üstünlük vermişdir. Beləcə, bütün Şərqi Anadolu Bizansın hakimiyyəti altına girmişdir.

Bizanslılar müstəqil olmayan erməni prinsliklərini zəbt etdikdən sonra ermənilərə etmədikləri zülm qalmadı. Onlara qarşı çox ağır vergi tətbiq etdilər. Ani, Muş, Bitlis, Van, Bəyazıt, Ərdəhan, Malazgird Bizans əsgərləri ilə dolub-daşdı. Erməni kilsələri hücumə məruz qaldı. Katolikos və papazları tutub Bizan-

sa gəndərdilər. Ümumiyyətlə, ermanilərle bizanslılar arasında məzhəb düşmənçiliyi vardı. Buna görə bizanslılar ermaniləri tamamilə yox etməyə çalışdılar. Din və vicdan hürriyyətinə riayət etməyərək, onları öz məzhəblərinə keçməyə zorladılar. Beləcə erməni prinsləri bizanslılar üçün kələ halına gəldilər. Yaranmış vəziyyəti dəyərləndirən erməni tarixşünası Mathieu: "İqtidarsız və qadınlaşmış rum milləti erməni prinsliklərinin ən cəsur ovladlarını yurdlarından qoparıb atdılar, millətini təhqir etdilər, türklərin istilasını asanlaşdırdılar," – demişdir.

İranlılar da erməni prinsliklərinə hakim olduqları zaman ermaniləri xristianlıqdan ayırmaq, öz dinləri olan Zərdüşt dininə, atəşə və bütlərə ibadət etməyə məcbur etmiş, bir çox işğanca və təzyiqlərə həş vurmaqdan çəkinməmişdilər. Müqəddəs İslam dininin endirildiyi ilk illərdə isə, Hz. Ömər in xəlifəliyi dövründə erməni prinslikləri fəth edilmiş, müsəlmanlar erməni prinsliklərinə hakim olmuşdular. Faqət onlar ermanilərin din, hürriyyət və vicdanlarına toxunmamışdılar, sadəcə can və mal əmniyyətlərini təmin etmək üçün və onların dini ayinlərini sərbəstcə yerinə yerinə bilmələrinin qarşılığında cizyə deyilən vergi ödəmələri lazım gəlmişdi. Halbuki bizanslılar erməni prinsliklərini işğal etdikləri zaman onları öz məzhəblərinə dönməyə zorlamışdılar. Bizans imperatoru Konstantin müstəqil olmayan erməni prinsliklərini işğal etdikdə hər tərəfi yandırıb-yaxmış, erməni xalqını yox etməyə həşlamış, ermanilərin ruhani lideri Nerses onu çətinliklə yumşaltmışdı. Bu vəhşiliklər ermaniləri bizanslıların məzhəbinə zorlamaq məqsədi güdürdü.

O zaman hər yerdə olduğu kimi, müstəqil olmayan erməni prinsliklərində də dərəcəlik idarəsi var idi. Müsəlmanlar ermanilərin idarə şəklini dəyişdirmədilər. Onlar idarəni tamamilə erməni prinslərinə həvalə etdilər. Onlara fərmanlar və xalətlər verdilər, mal, can, din və vicdan hürriyyətlərinə toxunmadılar. Bu kiçik erməni prinsliklərinin İslam dövlətinin valisinə vergi ödəməkdən başqa heç bir məcburiyyətləri yox idi. Öz işlərində tamamilə müstəqil hərəkət edərdi, qanun və adətlərinə görə yaşaydılar.

Ermanilər müsəlmanlardan bu qədər yaxşılıq gördükləri halda, Sasundakı ermanilər üsyan edib valini öldürdülər. Xəlifə bu azgün ermaniləri cəzalandırmaq üçün Böyük Buğa (30) komandanlığında bir ordu göndərdi. Böyük Buğa ordusu ilə əvvəl Muş bölgəsinə gəldi, üsyanı yatızdırdı. Sonra Van üzərinə basqın etdi. Van bölgəsində Aşot adlı bir ermani adamlarını haşına toplayıb üsyan etməyə hazırlaşdı. Faqat o, Böyük Buğanın gəldiyini eşitdikdə hunu bacara bilməmiş, onu hədiyyələrlə qarşılamışdır. Böyük Buğa Aşotı Bağdada göndərdi. Beləcə, Böyük Buğa bütün Ermanistanı Ağrıya (Ararata) qədər öz itzaatı altına aldı.

Əməvi xəlifəsi Marvan II Ermanistanın idarəsini Baqratuni (31) ailəsinə vermişdi. Abbasi xəlifəsi Mutavək' bu ailədən olan Aşotu Ermanistan valisi təyinat etdi. Ermanilər çox məmnun oldular. Aşot xəlifədən özünə prinslik verilmasını istədi. Xəlifə də bunu qəbul etdi. Aşotun prinsliyi ermanilər arasında etirazlar, qışqanclar amələ gətirdi, asayiş pozuldu.

Aşotun oğlu Sempat Abbasilərin Azərbaycan valisi Afşin tərəfindən prins olaraq qəbul edildi. Aşota tac və xalat gəndərdi. Aşot isə müsəlmanlara nankorluq etdi. O, bızanslılarla gizli əlaqələr qurdu. Azərbaycan valisi Afşin Aşotun oğlu Sempatın nankorluğuna çox hirslandı. Bir ordu ilə onun üzərinə hücum etmək istədi. Lakin Afşinin ordusu gəlmədən Sempatın ordusu İrac valisi tərəfindən darmadağın edildi. Belə olduqda Sempat təkrar xəlifəyə itaətini ərs edərək vergisini ödəməyə davam etdi.

Ermanilər müsəlmanlardan bu qədər yaxşılıq gördüklərinə baxmayaraq, tarix boyu xainlikdən geri durmamışlar, günümüzdə də durmurlar, gələcəkdə də durmayacaqları şübhəsizdir. Prins Sempat müsəlman valiyə qarşı sui-qəsd hazırlığı gərdi. Faqat bu hazırlıq planı ortaya çıxınca sui-qəsdçilər və Sempat edam edildilər. Ermanilərin bu xainliyinə qarşılıq Xəlifə Mutesi böyük bir əfv hissi və duyğusu ilə Sempatın yaxınlarından birini vali təyinat etdi.

Bilindiyi kimi, Konstantin IX (1045) Aniyyə zəbt edib Bağdad hakimiyyətinə son verərək yepiskopxanaları, monastırları

qarat eldirməsi ermanilerin Şalçuqlu idarəsinə asanlıqla boyun əymələrinə səbəb olmuşdur. (32).

Bu qaratdan sonra özlərindən "sədaqət andı" istəyən Kons-tantinə ermanilərin verdikləri cavab hər halda müsəlmanlar üçün qürurvericidir: "Sizə sədaqət andı içmək özünüzu Əluma və yox olmaya məruz buraxmaq deməkdir. Bizi himayə edən bugünkü sahiblərimizə (müsəlmanlara) buraxın." (33).

"Bizansdan əvvəl ərəb hakimiyyətində keçən ilk əsr ermanilər üçün milli və ədəbi bir inkişaf dövrü olaraq qəbul edilir." (34).

Ahhasılar zamanında Malatiya, Kayseri Avasim adında bir vilayət halına gətirilmişdir. Şərqi Anadolu və Kilikiya dörd xəlifə zamanından sonra ıla əməvilər və ahhasilərin əlinə keçmişdir. Zaman-zaman bu bölgə müsəlmanlar ilə bizanslılar arasında döyüş yeri olmuşsa da, istər Şərqi Anadolu, istərsə də Kilikiya onuncu əsrin sonuna qədər müsəlmanların hakimiyyəti altında qalmışdır. Onuncu əsrin sonunda Şərqi Anadolunun bəzi yerlərinə bizanslılar hakim olmuşlarsa da, İran üzərindən gələn türkman axınlarının nəticəsində burada Böyük Şalçuqlu dövləti qurulmuş, Anadoluya digər bölgələrdən də müsəlman türklərinin axını başlamışdır. 1071-ci ildə isə Malazgird zəfəri ilə Bizans sadəcə Şərqi Anadolunu deyil, bütün Anadolunu Türk hakimiyyətinə tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Beləcə Anadolu türk-islam diyarı halına gəlmişdir. Bundan sonra xaçlı səfərləri başlamışdır. Müsəlman türklər də Anadolunun hər qanını torpagını öz qanlarıyla sulayaraq buraları haqiqi bir Türk Vətəni və islam diyarı halına gətirmişlər.

Bu açıqlamalardan sonra istər ərəblər, istərsə də türklərin ermanilərin Ermanistan dedikləri Şərqi Anadolunu onlardan almadıqları, Bizans orduları ilə savaşıb qan tökərək bizanslılardan aldıqları bir daha aydın olur. Bu bölgədə yaşayan ermanilər də Bizansın zalım boyunduruğundan qurtulub islam dövlətinin adil hakimiyyəti altına girmişlər. Onlar Bizansdan gördükləri zülmə qarşılıq müsəlmanlardan gördükləri ədalət sayəsində bu günə qədər milli varlıqlarını qoruya bilməmişlər.

SƏLÇUQLU İDARƏSİNDƏ ERMƏNİ LƏR

Səlcuqlu türklərinin Andoluya hakimiyyətləri dünya tarixinin ən əhəmiyyətli hadisələrindən biridir. Bu hadisə İslam dünyasını xristianlıq təhdidindən qoruyub, yeni bir ruh, yeni bir iman qüdrətilə xristianlığa qarşı İslamı müdafiə edən bir millətin tarix sahəsinə çıxmasıdır.

Anadoluda qurulan Səlcuqlu Türk hakimiyyəti xaçlı səfərlərin qılmasını təmin etmiş, müsəlmanlar tərəfindən müqəddəs bir şəhər sayılan və Peyğəmbər əfəndimizin fəth ediləcəyini müdələdiyi İstanbulu fəthindən sonra üç qitədə əsrlərlə müsəlman türkün hayragını dalğalandıran Osmanlı dövlətinin quruluşunu hazırlamışdır.

Bilindiyi kimi, Anadolu torpaqları üzərində ən mühüm rol turklar oynamışlar. Böyük köçlərlə 50 ildən artıq bir zaman kəsiyi içərisində Anadolunun türkləşməsi gerçəkləşmişdir. Anadolunun türkləşməsi Malazgird zəfərindən daha əvvəl başlamış, bu hündür zəfərlə də Anadolunun qapıları müsəlman türk köçlərinə ardına qədər açılmışdı. Ana yurdlarından qopub gələn türklərin İslam dinini qəbul etməsi ilə İslam dünyasının bir çox həhranları sona çatmışdır. Bu hündür köçün gətirdiyi yeni güc Anadoluda yeni bir mədəniyyət vəcudə gətirmiş, müsəlmanlar arasındakı ideoloji məzhab davalının qarşısını almış, bütün İslam ölkələrində yeni bir dövrün başlangıcı olmuşdur.

Anadolunun türk yurdu halına gəlməsi avropalılar tərəfindən qəbul olmayacaq, qəbul və həzm edilməyəcək bir hal olaraq görülmüşdür. (35). Görəsən, Səlcuqlulardan əvvəlki dövrlərdə Anadoluda türk qövmu varmı? Aparılan tədqiqatlar Oğuzlardan çox-çox əvvəllər əsaslı türk tayfaları olan Kimmerlərin (36), Sakaların (İskitlərin) (37), İdil (Volqa) Bolqarlarının (38), Hunların (39), Sibirin (40), Xəzərlərin (41), Şərqi Andoluya yerləşdiklərini, yəni Qars və Van tərəfində qurulan Bolqar kütələri ilə Peçenək (42) türklərinin bu torpaqlara gələrək həlgəni bir türk yurdu halına gətirdiklərini göstərir.

Xüsusilə yunan və erməni tarixşünasları tərəfindən qəsdən irəli sürülən fikirlər türklərin 1071-ci il tarixindən sonra Anadoluya gəldikləri istiqamətindədir. Halbuki türklərin Anadolunu 1071-ci il Malazgird müharibəsindən sonra böyük qoçlarla gələrək, yurd olaraq tutmaları xüsusən müsəlman türklərə, Səlcuqlulara (Oğuzlar) aiddir. Professor Afif Erzenin (43) əsərləri əlaqəli olaraq "Armenia" jurnalının 46-cı sayı (iyul-avqust 1979) nüsxəsində çıxan "Eski Tarih Konusundaki Türk Bilimsel Araştırmaları (Keçmiş tarix mövzusunda türk elmi tədqiqatları)" başlıqlı yazıda "Çox şükür ki, tarixdə ermənilərin türklərdən çox-çox əvvəl bu torpaqlar üzərində olduqlarını bilirik" (s. 30) deyilir. Bu ifadə ermənilərin öz tarixlərini yaxşı bilmədiklərini göstərməsi həzrinə diqqətçəkicidir. (44).

Səlcuqlu – Bizans müharibəsində ermənilərin Anadoludakı yeri və onların vətən olaraq xeyal etdikləri, Ermənistan deyə adlandırdıqları Şərqi Anadoludakı vəziyyətləri necə idi? Əslində ermənilərin bu torpaqlarda heç bir zaman müstəqil bir dövlət qura bilmədiklərini, İran, Roma, Bizans və İslam dövlətlərinin himayəsində yaşadıklarını daha əvvəlki bölümə bildirmişdik. Burada biz Səlcuqlu türklərinin və onların yerini alan osmanlıların buraları ermənilərdən almadıqlarını açıqlayarkən, çox vaxt ermənilərin Bizans zülmündən qaçıb müsəlmanlara, daha sonra Səlcuqlulara sığınıb, onların himayədarlıqlarını istədiklərini və böyük türk qoçları nəticəsində çox kiçik əzliq halına gəldiklərini bildirmək istəyirik.

Səlcuqlular Təgrül bəyin icazası ilə qardaşı Çağrı (Çakır) bəy idarəsində 1018-ci ildə Azərbaycana, Anadolu qaplarına gəldikləri zaman orada özələrindən əvvəl gəlmiş bəzi türkmən qruplarına rast gəldilər. Səlcuqlular onlarla birlikdə Anadolu hüdudlarını aşaraq kiçik bir erməni prinsliyi olan Vaspurakana, yəni Van gölü bölgəsinə girdilər. (45).

Onuncu yüzildə müdafiəyə keçmiş və daxili hərbçilərlə sarsılmış İslam dünyası səlcuqlular sayəsində yeni bir qüdrət qazanaraq hücumə keçmiş, İslamın əzəli düşməni və rəqibi olan Bizans ilə hesablaşmağa başlamışdır. Bax, Anadolunun fəthi bu

zərurətlərlə ilk Böyük Səlcuqlu Toğrul bəy, Alparslan və Məlik şahın təqib etdikləri dövlət siyasəti və ilk İslam xəlifələrindən onlara miras qalan Anadolunun fəthi kimi ənənəvi bir İslam siyasətinin təcəllisi olaraq gerçəkləşmişdir. (46).

Yazılan və ya yazdırılan təbliğat məhiyyətiündəki erməni tarixlərində irəli sürülən iddiaların əksinə (47), Səlcuqlu türkləri Şərqi Anadolunu ermənilərdən deyil, bizanslılardan fəth etmişlər, özlərini də qətlə gətirmə və sürgünə təhəttüatkar olmuşlar. Hələ 1064-cü ildə ermənilərin Qars Bağratlı kralı Qaqik-Abbas kralığının Bizans imperatoru X Konstantin Duskasa ötürmüş qarşılığında Kapadokiyada (Kayseri-Niğdə) Zəmanlı şəhərini almışdı. Vaspurakan kralı Sənekerim 1021-ci ildə və Ani kralı II Qaqik-Hacik də 1045-ci ildə torpaqlarını İmperator Konstantin Monamaka hədiyyə etmişdi. (48).

XII əsrdə yaşamış və ən böyük erməni tarixçisi sayılan Urfa lı Mathieu Ermanistanın Bizans dövrü edilməsindən şikayətlənib belə bəhs edir: "... Bax, erməni milləti bu surətlə əsarət altına alındı. Məmləkət qara hülənə və bir ucundan digər ucuna qədər çalxalanan bir qan dəryası halına gəldi. Erməni millətinin yunan milləti üzündən çəkdiyi ızdırabın kim təsvir edəcəkdir? Çünki yunanlar erməni millətinin komandanlarını öz ev və ayaqlarından çıxarıb aparmış, ermənilərin kralıq taxtını devirmişdilər."

Türk ordusu Bizans ordusu ilə Həsənqalada höyük bir döyüşə girmişdi. Onlar Bizans ordusunu məğlub etdilər. Bizanslılar öz xristianlıq anlayışlarını, məzhəblərini ermənilərə zorla qəbul etdirmək üçün onlara zülm edir, işgəncələr verirdilər. Buna görə ermənilər bizanslılara nifrət edirdilər, onları müdafiə etmirdilər. Bizanslılar isə kilsələrdə belə qarışıqlıq çıxartdılar. Onlar bu hərəkətləri ilə bütün erməni prins və komandanlarını Şərqdən çıxarıb öz məmləkətlərində yaşamağa məcbur etdirdilər. (49).

Ştutqart Universitetinin professorlarından W. Heyd də "Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age, Paris 1936" adlı əsərində belə deyir: "... İlk xaçlılar Asiyaya gəldikdən az əvvəlki

bir dövrəndə Fərat çayının yuxarı hissəsilə sulanan ölkələrdə rum irqinin gətirdikə arımaqda olan üstünlüyü ilə təhdid olunan bir çox erməni milliyyətlərini itirməmək üçün oradan köçmüşdülər." (50).

Türklər Malazgird müharibəsindən əvvəl Anadoluda bir çox yerləri fəth etmişdilər. Anadoluda güclü bir Bizans ordusu varkən bu qələbələr türklərin Anadoluda yerləşmələrinə kifayət qədər təhlükəsizlik təmin edə bilməzdi. Sultan Alparslan 1070-ci ildə Əhlat, Diyarbəkir və Malazgirdi fəth etdikdən sonra Halebi mühasirəyə aldı. Bu vaxt Bizans imperatoru Romanos Diogenes böyük bir ordu ilə Anadoluda yürüyərək Ərzuruma gəldi. Ordusunun böyüklüyünə güvənən imperator zəfərdən əmin idi. Imperatorun ordusunda çox sayda erməni vardı. Bizanslılar daha əvvəl erməniləri bu həlgədən çıxarıb Sivasə sürgün etmişdilər. Ancaq indi Sivasə sürgün edilən erməniləri imperator köhnə yerlərinə yerləşdirməyə söz verib onları ordusuna qatmışdı. Erməni komandan Vasil imperatorun əmrinə girmişdi. Imperator Romanos Diogenes Malazgirdə toplanan Alparslanın ordusunun üzərinə hücum etmədən əvvəl bir erməni birliyini öncə olaraq göndərdi. Bizans əncüləni uduzmaq üzrə ikan dağlaraq Malatiya həlgəsinə qaçdılar.

200 min nəfərlik ordusuna güvənən Romanos Diogenes Alparslanın sülh təklifini rədd etdi. O, 40 min nəfərlik bir türk gücünü əzib keçəcəyini zənn edirdi. Fəqət onun qarşısında duran Alparslandı.

İki ordu 1071-ci il 26 avqust, cümə günü Malazgird ovasında qarşılaşdılar. Bu zaman Bizans ordusunda qalan ermənilər ordunu tərk etdilər. Çünki onlar türklərin sayəsində öz dınlarını qoruya bilməmişdilər. Mathieunun dediyi kimi, "Türklər Anadolunu Bizansdan aldıqdan sonra ermənilər, bəqiqatən, qurtulmuşdular." İndi ermənilər türklərə Malazgird qələbəsində yardım edirdilər. Buna görədir ki, o dövürün xristian yazıçıları erməniləri xristianlığa xəyanətdə itham etmişlər. Erməni tarixşünası ermənilərin qorxaqlığını gizlətmək məqsədilə imperatorun "Erməni əsgərlərinə və millətinə vəhəbsiz yəti öfkələndirən"

diyini" söyləyərək, ermaniləri müdafiə etməyə çalışarkən Süt-yani tarixşünası Mixail: "Ermanilər döyüşdən qorxaraq arxalarına donub qaçdılar", - deyərək ermanilərin can qayğısıyla qaçdıqlarını bildirir.

Ermanilər Malazgird zəfərindən sonra da türk idarəsi, ədaləti və inam hücryyəhindən kifayət qədər istifadə etmişlər (51). Bu gün İstanbulda Qriqoryan-ermani patriarxhanəsi ilə bir ermani camaatının varlığı bunu sübut edir.

Malazgird döyüşü türklüyün üz ağı, qələhələrinin ən əhəmiyyətli si idi. Bizans imperatoru Romanos Diogenes Alparslanı əsir düşmüşdü. Alparslan məğrur düşməninə qarşı yaxşı davranmış, türklərin yüksək xaraktere sahib olduğunu isbat edərək Bizans ordusunun baş komandanı imperator Romanos Diogenesin həyatını bağışlamış, onu məmləkətinə geri göndərmişdi. Bu arada, Bizansda Mixail Dukas imperatorluq məqamını ələ keçirmiş, Romanos Diogenesi taxtından endirmiş, Tokatda zindana atdığı Kilikiyaya sürgün etmişdir. Kilikiya ermani prinsı Senaharid yeni rəhbəri Mixail Dukasın əmrilə keçmiş rəhbəri Romanos Diogenesin gözələrini oydurub kət etdirmişdir.

Malazgird zəfərindən sonra türklərin keçmiş Vətəni (Oğuzlardan çox-çox əvvəl əsaslı türk tayfaları olan Kimmerlərin, Sakaların, İdil Bolqarların, Hunların, Səhirlərin, Xəzərlərin Şərqi Anadolunu məskən etdiklərini, Qars və Van tərəflərində görülməli hülqar kütlələri ilə peçenək türklərinin bu torpaqları bir türk yurdu halına gətirdiklərini mənbələrə əsaslanaraq qeyd etmişdik) qapılarını yenidən türklərə açmışdı. Türklük Qərba yınaldı. "Türk köçəriləri Anadoluya yerləşməyə başladılar. Bizansın təzyiği və Səlcuqlu türklərin axınları nəticəsində ermanilər Orta Anadolu və Fəratın dağlıq hülqəsilə Torslar, Kilikiya, Malatiya, Maraş və Urfa hülqələrində cəmləndilər. Bu hülqələrdə cəmləşən ermanilər kiçik prinsliklər qurdular. Ermani Flaret (Philaretos) Fərat hülqəsindəki ermani prinsini - Sasınlı Tonilə məğlub etdikdən sonra Franklar ilə itifaq quraraq Fərat hülqəsində 1075-ci ildə meydana çıxan Vəsağın da 1075-ci ildə öldürmüş, Antakiyaya qədər irəliləmişdi. Cədikcə güclə-

nan Flaret rumları qatl edərək Xarput, Malatiya, Maraş, Goksun, Tarsus, Urfa və Antakiya şəhərlərini də içinə alan höyük bir prinslik qurdu. Hakimiyyətini sürdürmək üçün ikiözlü siyasət izlədi. Girdiyi yerlərdəki xristianları qatl etməkdən çəkinmədi. Suleyman şahın hakimiyyətini qəbul etdirmək üçün Malik şahla pöruşdü. Zahirən özünü bir müsəlman kimi göstərdi. Bundan sonra müsəlmanlığının yalan olduğu ortaya çıxmasın deyə, xristianlara qarşı zülmünü bir qat daha artırdı. Flaretin davranışları Suleyman şahı şübhələndirmiş, torpaqlarının öz hakimiyyətinə keçməsinə istəmişdi. Suleyman şah ordusu ilə xalvatca hərəkət etdi və 1084-cü ildə Antakiyanı yenidən fəth etdi. O, xalqla çox yaxşı davrandığına görə Halep və ətrafı təslim oldular. İki Səlcuqlu sultanı Suleyman şah ilə Malik şah bir-birilə döyüşdülər. Suleyman şah şəhid oldu. Malik şah bu hülğanı Urfaya qədər istilə etdi.

1095-1096-cı illərdə Suriya üzərindən irəliləyən xaçlı orduları Elbistan və Maraş işğal edərək ermənilərə çox acı zülmələr etdilər. Xaçlıların zülmələrindən qurtulmaq istəyən ermənilər Səlcuqlu sultanı I Kılıçaslanın yardım istədilər. I Kılıçaslan da ordusu ilə Elbistan və Maraş hücum edib xaçlıları məğlub etmiş, erməniləri qurtarmışdı. Ermeni tarixçisi Mateos Kılıçaslanın ədalətini və ermənilərlə çox yaxşı davrandığını, din fərqi nəzərə almadığını, hər kəsi bərabər tutduğunu bildirdikdən sonra onun vəfatı haqqında: "Kılıçaslanın ölümü xristianlar üçün yas oldu." - deyir. I Kılıçaslanın bu yüksək və ədalətli idarəsini nəzərə alan Elbistan erməniləri dindəşları olan xaçlıları deyil, Səlcuqlu İslam idarəsini istəmişdilər. Malatiya suryaniləri də erməni Qabrielin idarəsi yerinə Səlcuqlu idarəsini istəmişdilər.

Türklərin insani və ədalətli idarəsinə baxmayaraq ermənilər zaman-zaman türklərə qarşı savaşımaqdan geri durmamışlar. "Dənışməntnəmə," Niksarı mühasirəyə alan türk əsgərlərinə qarşı çıxan xristianlar arasında çox sayda ermənilərin də olduğunu yazır. Romanos Diqenos Malazgirdə girərkən Sivasi başdan-başa yandırmış, hürədəki erməni prinsliyinə son vermiş, çox sayda erməni öldürmüş olmasına baxmayaraq, ermənilər əvvəl

Bizans ordusu ilə birlikdə Alparslana qarşı savaşımaqdan geri durmamışdılar, ancaq qorxaqlıqlarından geri döndüb qaçmışdılar.

Ermanilərin ikiuzlülüyü və arxadan vurma siyasətləri hətta monqol istilasının bütün ağırlığı ilə Anadolunun üzərinə çəkdiyi zamanlarda da davam etmişdir.

1242-ci ildə monqollar Anadolunun işğalına girişdikləri zaman monqol ordusunda ermani əsgərləri də vardı. Monqol təhlükəsi qarşısında Səlcuqlu dövləti özünə haqlı olan prinsliklərdən yardım istədi. 1243-cü ildə Kilikiya ermani prinsliyinin kiçik hix ordusu Sivasa qədər gəldisə də, döyüşə girmədən geri döndüb qaçdılar. Monqollar Sivasi işğal etdikdən sonra Kayserini mühasirəyə aldılar. Şəhər təslim olmadı, çətin döyüşlər getdi. Monqollar geri çəkilmək istərək ermani Hayk oğlu Hasan gizlicə monqol komandanı ilə anlaşdı. Bu ermanınin xəbəri nəticəsində Kayseri monqollar tərəfindən işğal edildi. Monqollar hər yerdə etdikləri kimi, şəhər xalqını və Səlcuqlu əsgərləri qılıncdan keçirdilər.

Monqol istilasının dəhşətindən qorxan sultan anasını, qızını və cariyyələrini yanına alaraq ermani prinsini Konstantina sığındı. Oradan Haleba getmək istəyirdi. Ermani prinsini monqollara yaxınlıq üçün sultanı və yanındakıları monqollara təslim etdi. Monqol istilası onunda yenidən keçlər başlamışdı. Tək dayanacaq yer Kilikiya ermani prinsliyi idi. Ermanilər isə özələrinə sığınan türkləri monqollara təslim edirdilər. Beləcə, ermanilər həm türklərdən intiqam alır, həm də monqolları qazanmığa çalışdırırlar. Səlcuqlu dövlətinin keçirdiyi bu böyük sarsıntıdan faydalanmaq istəyən ermanilər Səlcuqlu ölkəsinin hər tərəfində təzyiqlər, dəhşətlər saçmağa davam edirdilər.

Ermanilər Səlcuqlu dövlətindən üz döndərüb monqollara bağlandılar. Səlcuqlulara ödədikləri vergini monqollara ödəməyə başladılar. Ermani prinsini Kosa dağı döyüşü zamanı anlaşması olmasına baxmayaraq bu döyüşə əsgər gəndərmedi. Bir sözlə, ermanilər monqol istilası zamanında səlcuqlulara qarşı hər cür pisiyyə və xəyanət etməkdən geri durmadılar.

1245-ci ildə selçuqlular monqol xanı Batu xan ilə sülh müqaviləsi bağladıqdan sonra ermanilardan onlara sığınan türkmənlərin geri verilməsini istədi. Ermani prinsı türk sultanının bu istəyini rədd etdi. Onda Selçuqlu sultanı ordusunu Çukurovaya endirdi. Qarşı durca bilməyəcəklərini anlayan ermanilər dağlara qaçdılar.

Monqol istilası təsirini azaldıqda Bizans və ermanilər öz qalıqlarına çəkilmək məcburiyyətində qalmış. Selçuqlu torpaqlarına tacavüz etmək cəsarətlərini göstərə bilməmişlər.

Monqolların Anadolunu istila etmələri Türk-İslam mədəniyyətini həyuk ölçüdə təxrib etmiş olmasına baxmayaraq, Anadolunun ikinci dəfə türkləşməsini təmin etmək baxımından çox əhəmiyyətli olmuşdur. Çünki monqol istilasından qaçan türkmənlər kütlələr halında Anadolunun fəthini və türkləşməsini təmin etmişlər. Malazgird zəfərindən sonra türklər Anadoluya necə axışmışdılarsa, monqol istilasından sonra yenə eyni şəkildə axışmaya başlamışlar. Beləcə, yeni türk axını Anadolunu türkləşdirmişdir. Ermanilər və rumlar bu türk axını qarşısında varlıqlarını ortaya qoya bilməmişlər.

Monqol istilası zamanı ermanilər selçuqlulara verdikləri vergini monqollara verirmişlər. Buralara Misir məmlukları hakimi olduğundan sonra isə ermanilər vergini onlara verməyə başlamışlar. Xüsusən Anadoluya hansı dövlət hakim olmuşsa, ermanilər o dövlətə vergi vermişlər.

Ermani prinsı Hetum Bularqunun İslami idarəsindən məmnun olmamışdır. Buna görə də o, Olçaytu xanın yanında Bularqurun məmluklara meyilli olduğunu və ilk fürsətdə Kilikiyanı onlara təslim edəcəyini nəsihət ilə fitnə-fəsad toxumları əkməmişdir. Prins Hetumun bu fitnə-fəsadını kyanan Bularqu prinsı və adamlarını öldürmüşdür.

Hetumun yerinə keçən Prins Oşin ta Tahrıza qədər gedib İlhana Bularqu barəsində şikayət etmişdir. Aparılan mühakimədə Bularqu günahkar görülüb 1307-ci ildə edam edilmişdir. Bu hadisələrdən sonra Olçaytu xan Oşini ermani prinsiyinə təyin etmişdir.

Monqol valisi Timurtaş 1321-ci ildə üsyan edən ermaniləri cəzalandıraraq Çukurovadakı şəhərləri işğal etdikdən sonra qarət etdirmiş və yandırtmışdır.

Bax bu zamanlarda Osman oğulları Mərmərə bölgəsini türkəlaşdırir, Osmanlı dövlətini qururdular. Mamluk və Karaman oğullarının orduları tərəfindən aparılan fəthlər və türkman köçlərinin axınları nəticəsində Kilikiya erməni prinsliyi ortadan qatılmışdır.

OSMANLI İDARƏSİNDƏ ERMƏNİLƏR

Kilikiya erməni prinsliyinin sona çatması ilə ermanilər Karaman oğullarının torpaqlarına dağıldılar. Onlar Konya, Əskişəhər, Kutahya ətrafına yerləşdilər.

1324-cü ildə Bursa osiranlılara mərkəz olunca Kutahya və Əskişəhər ətrafında yerləşmiş ermanilər Bursaya köçdülər. Onlarla birlikdə erməni ruhani rəisi (patriarx) da Bursaya köçdü. Fatih Sultan Məhəməd İstanbula fəth etdikdən (29 may 1453) sonra özünü Roma imperatorluğunun yeganə qanuni varisi saymışdı. Yunanlı Georgios Trapezuntios da Fatihə belə xitab etmişdi: "Heç kim sübhə etməz ki, sən Roma imperatorusan. İmperatorluq mərkəzini hüquqən əlində tutan kas kimdirsə, imperatoru da əndür. Roma imperatorluğunun mərkəzi İstanbuldur." (52). Beləcə, Fatih Sultan Məhəmədin fəthdən əvvəl Ədirnə sərəyində topladığı yüksək bir məclisdə söylədiyi tarixi və uzun nitqində dedi ki (53): "Türklər tarixi vəzifələrini yerinə yetirib atalarına xəyri bir xəlifə olduqlarını ortaya qoyacaqlar." Haqiqətən də, türklər Bizansın varisi olmağı haqq edəcəkdirlər.

Fatih Sultan Məhəməd İstanbula fəth edib ilyənmiş Bizansa son verdikdən sonra rənülərə lutf və ehsan etdiyi din və vicdan hürriyyətini ermanılardan da əsirgənməmişdir. Fermanların Osmanlı idarəsinin altına girmədən əvvəl nə siyasi, nə də iqtisadi bir təşkilatlanmaları vardı. O bölgələrdəki güclü dövlətlər onları yüzillər boyunca bir qul kimi çahşdınmış, onlara bir haqq

vermeyi heç düşünməmiş, din və iqtisadi məvzularda özərlə birləşmələri üçün onları təzyiq altında tutmuşdular. Ermaniləri bu vəziyyətdən qurtaran, onlara hər cür haqqı verən və erməniləri himayəsi altına alan Fatih Sultan Məhməd İstanbulu fəth etdikdən sonra erməniləri dini inamlarında sərbəst buraxmış. Rusadakı erməni ruhani rəisi Hovakimi İstanbula gətirərək erməni patriarxlığını qurdu, ona "Bütün Türkiyə ermənilərinin patriarxi" adını vermişdir. Bu patriarxa Rum ortodoksları xaric, hətta digər xristian məzhəblərinin din işlərini idarə etmək vəzifəsi də verilmişdir. İstər erməni, istərsə də rum patriarxları öz camaatlarının dini və sosial işləri ilə maraqlanırlar, camaatlarına aid əmlakı idarə edir və bu əmlakın gəlirlərini toplayırdılar. Osmanlı idarəsindəki ermənilər nə siyasi, nə də ictimai bir təşkilat qura bilməmişlər, ancaq islamın xoşgörüsündən faydalanaraq din və vicdan hücrriyyətləri ilə birlikdə milli maddaniyyət və varlıqlarını qoruya bilməmişlər. Osmanlı idarəsi altında türklərin adət və ənənələrini mənimsəmişlər. Dövlətin güclü zamanlarında onların hər hansı bir pislilik etmə imkanı olmadığı üçün sadıq bir vətəndaş olaraq düşünmüşlər. Onlar əsgərliyə alınmadıqlarına görə sayıları çox tez artdı. Türk-islam dövlətinin bağışladığı hücrriyyətlərdən geniş ölçüdə istifadə edərək sənət, ticarət və ziraətdə ixtisaslaşdılar. Türkiyənin ticarət və sənətini onların əldə etdikləri kimi, Anadolunun ən məhsuldar torpaqlarının da sahibi oldular. Ermanilər Osmanlı imperatorluğun çökmə dövründə onlara həmişə də qəbul etdikləri Rusiyaya Türkiyədə çox azad və xoşbəxt yaşadıklarını bildirmişlər. Ermani tarixşünası Vartanyan belə deyir: "Türkiyə ermənisi rus ermənisinə görə erməni maddaniyyəti, dili, tarixi və ədəbiyyatı baxımından çox güclü və sərbəst idi. XIX əsrin əvvəllərində ermənilik bir millət olaraq hələ Avropada bilinmirdi. Ermaniləri yer üzünə dağılmış tacirlər, öz mənafeələrindən başqa bir şeylə əlaqəsi olmayan şəxslər, yəhudilər kimi vətənsiz, milliyyətsiz, sərərsi olaraq tanıyırdılar."

Ermanilər bu dövrdə nə zamana qədər heç bir mülkətkar və bir başqa dövlətin idarəsində çalışmadıqları din, dil,

duşünce sərbəstliyi ilə siyasi və sosial haqlara Osmanlı dövlətinin hər hansı bir vətəndaşı kimi sahib olmuş və beləcə yaşamışlar. (54) Əslində ermanilərin Bizansın zülmündən qorunmalarını üçün Anadoluda ayrı bir camaat olaraq təşkilatlanmalarına icazə verənlərin ilki Osmanlı padşahı Orxan (1326-1362) olmuşdur. Məzhəb yənəndən birlik göstərmələri səbəbilə milli ehtiraslarını qoruya bilməmiş, türkləşmiş, hətta dil olaraq belə türkcəni mənimsəmiş bir cəmiyyət olan ermanilər (55) XIX əsrin əvvəllərində "Milli Sadıka" adı ilə adlandırıldılar. Onlar 1856-cı il islahat fərmanından sonra vəsilik, baş mufəttişlik, elçilik, hətta nazirlik məvqələrinə belə gətirildilər. (56)

Haşlanğıcda siyasi məvzularla maraqlanmayan erməni din adamları zaman keçdikcə siyasətdə çox əhəmiyyətli rollar oynamağa başladılar. İrəliyə bütün ayrıntılarıyla açıqlayacağımız erməni "probleminin" ortaya çıxmasında XIX əsrin sonlarında Osmanlı torpaqlarında müxtəlif əməlləri olan xarici dövlətlərin təhrikləri nəticəsində müxtəlif məqsədlərlə fəaliyyət göstərən erməni komitələri ilə birlikdə erməni din adamlarının da böyük payı vardır.

Osmanlı idarəsi ermanilərə nə qədər geniş haqlar vermişdi ki, erməni patriarxı öz ixtiyarı ilə ruhani rəislərini tutduqları vəzifələrdən azad edir, keşişləri ruhanilikdən ayırır, dini ayinlər haqqında qərar verir, nəgah işlərini idarə edirdi. Xülasə, ermanilər Türkiyədə çox xoşbəxt bir həyat sürürdülər. Ermanilərin Osmanlı idarəsində bu qədər sakit və xoşbəxt həyatlarını pozan tək bir məsələ onların öz atalarındakı məzhəb davaları idi. Bəzi ermanilər 1701-ci ildə papalıqqa, yəni katolik məzhəbinə qarşı meyli hiss etməyə başladılar. Bu hadisə ermanilər arasında çəkişmələrə, hətta vuruşmalara yol açdı. Cənub keçdikcə ermanilərin öz atalarındakı dini çəkişmələri xaricilərin Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə müdaxiləsi şəklini almaya səbəb oldu. Osmanlı dövlətinin güclü zamanlarında onun sadıq vətəndaşları olan ermanilər öz atalarındakı dini çəkişmələri dövlətin daxili işlərinə qarışmaları vəziyyətinə salma istəyinə düşdülər.

1830-cu ildə Osmanlı dövlətinin çox çətin daxili və xarici məsələlərə başı qarışdığı zaman fransızlar katolik erməniləri himayə etməyə və beləliklə, dövlətin daxili işlərinə burunlarını soxmağa başladılar. Fransızların bu hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün Osmanlı dövləti erməni məsələsini qaydaya salmaq lazımını hiss etdi. Beləcə, ermənilər ilk dəfə dövlətin daxili işlərinə xaricilərin qarışması yolunu açmış oldular.

Osmanlı dövləti bütün Avropa dövlətlərinin əvvəldən bəri izlədikləri xaçlı siyasətinin təzyiqi altında yeni-yeni hadisələrlə qarşılaşmağa başlamışdı. Dövlətin bu çətin, qarışıq vəziyyətdən faydalanmaq istəyən ermənilərin də qorxaq və çəkinən addımlarla digər azhqların izlədikləri siyasəti təqib etdiklərini erməni tarixşünası Vartanyan belə açıqlayır. "Türk idarəsi pozulmuşdu. Açıqgöz və təhsilli ermənilər millətlərinin yüksəlməsinə qeydsiz qala bilməzlər. Qafqazdakı katolikos Nerses və digər din adamları iranlılara qarşı çarpışarkən, ermənilər "xəstə" Türkiyənin mirasından faydalanmaq istədilər. Onların gözləri qahagında əsrlik qonşuları olan rımlar türk bəyundurugundan qurtulmağa çalışdılar. Bunlar da qorxaq addımlarla işə başladılar." Vartanyan bu səfirlərə bir məsələ olan ermənilərin "Təbə-i-Sadika" sözünün necə uydurulmuş və türkləri unudmaq üçün çıxarılmış olduğunu, imperatorluq üzərinə çökən qara hüludlardan necə faydalanmaq istədiklərini çox yaxşı açıqlamışdır.

Osmanlı imperatorluğunun sadıq bir vətəndaş olan ermənilərin birdən-birə asi bir hala gəlmələri və müəyyən bir dönmə içərisində bu hallarını qətiyyətlə sürdürmələri tarixçi və siyasət adamlarını düşündürməlidir. Çünki Rusiyanın Osmanlı imperatorluğundakı digər cəmiyyətləri üsyan etdirdiyi zaman millətlərarası münasibətlər tərəfindən bir erməni məsələsi mövcud deyildi. XVIII əsrin sonlarına doğru polşalı səyyah Mikoşa (57) Osmanlı imperatorluğunda yaşayan ermənilərin vəziyyətlərini belə təsvir edirdi: "Ermənilərə türklər tərəfindən hər hansı bir millətdən daha çox hörmət göstərilməkdədir. Onlar rımlardan daha geniş bir hürriyətə malikdirlər." Mikoşa ermənilə-

rin "keçmiş adalətlərini" tamamilə unutmuş olduqlarını izah etdikdən sonra belə davam edir: "Keçmişdə özlərinin nə olduqlarını üzərində qətiyyətlə düşünmürdülər. Fikir baxımından bir ixtilaf planını qavraya biləcək qabiliyyətdə deyildilər. Hətta Osmanlı dövlətinin çökəcəyi gününə yaxınlaşmaqda olduğu özlərinə söyləndiyi zaman bundan məmnun olmadıqları belə görünmüşdür." Bir erməni lideri olan Mıqirdic Dadyan da

1867-ci ildə qələmə aldığı bir tədqiqat əsərində Osmanlı rejiminə təşəkkür etməkdə idi. XIX əsrin ilk yarısındakı erməni cəmiyyətini anladan bu yazısında Mıqirdic Dadyan, Osmanlı ermənilərinin tam bir hürriyyət içərisində sosial inkişafı türklər tərəfindən angallaşmadan dini təşkilatlarını necə inkişaf etdirdiklərini şübhəyə yer buraxmayan bir şəkildə göstərməkdədir. (58). Elə isə ermənilərin Osmanlı imperatorluğunda yüzillər boyunca zulm gördüyü, ezildiyi və himayəsiz buraxıldığı yolundakı iddiaların tarixi haqiqətlə bir əlaqəsi yoxdur. Bunların sənədləşdirilməsinə də imkan olmadığı üçün təbii qal məhsulu iftira və isnadlar olaraq qəbul edilmələrindən başqa görüləcək bir iş yoxdur.

Erməniləri müstəqillik xəm xəyalına sürükləyənlərin başında erməni patriarxi və din adamları ilə fransız ixtilafının və o günün modası sayılan hürriyyət aşığılığının olduğuna şübhə yoxdur. Osmanlı dövləti başda Rusiya olanda, Avropa dövlətlərinin təzyiqlərindən qurtulmaq üçün 1839-cu ildə reform fərmanını elan etdi. Reform fərmanının gətirdiyi yaxşılığı öyanların yanında onun Osmanlı dövlətinin çökmasını hazırlayan səbəblərin başında gəldiyini iddia edənlər də çoxdur. Buna görə izahlı Osmanlı tarixi xronoloji yazıçısı İsmail Həmi Dənışməndin düşüncələrini əks etdirən şərtlərin aşağıya alınmasını mövzumıza uyğun görürük: "Gülhanə fərmanının yenilik və demokratiya baxımından böyük dəyərinə qarşı o dövət daxilindəki təhlükəli təsirini də inkar etmək qəbul deyildir. Bütün imperatorluqlarda bir hakimiyyət millət vardır. Avstriya imperatorluğunda alman itqı, Moskva çarlığında rus, İngilis cəmiyyətində ingilis, Amerika Birləşmiş Ştatlarında

anqlo-saksonlar hakim vəziyyətdədirlər. Bu dövlətlərin varlıqları o hakimiyyətlərə bağlıdır. Bu baxımdan Osmanlı imperatorluğu bir istisna sayılır. Osman qazinin istilal tarixi 1299-cu ildən istahatın elanına qədər (1839) keçən 540 illik dövrdə hakim bir millət yoxdur. Hakim bir ümmət vardır. Dövlətdə "musavət-i islamiyyə" – islam bərabərliyinin hakim olması qılinc altında baş vermişdir. Bu dövr məğlub millətlərdən bəşnəklərin, rəomanların, çitəklərin və bir çox millətlərin dövlətin sahibi olan türk irqinə hüquqi bərabərliyə sahib olduqları və ortaq bir hüquqi kəttə təşkil etdikləri dövrdür. Bu dövlətdə qurucusu və sahibi olan türk millətinin xanədanlığından və rəsmi dilin türkçə olmasından başqa bir türklük işarəti olmamışdır. Belə bir vəziyyətdə ümmət hakimiyyətinin yığılması o zaman belə xalq arasında narazılığa səbəb olmuş, oyandırmış, müsəlmanlar kədarlanmış, qeyri-müslümlər isə sevinmişlər.."

Tanınmış tarixşünas Əbdürəhman Şəraf bəy də: "Bütün rütbə və dövlət məqamları qeyri-müslümlərə açıldı. Müsəlmanların şahidlikləri dinlənməzəkən, müsəlmanlara hökm etmək üzrə məhkəmə üzvlükləri qeyri-müslümlərə verildi. Müsəlmanların nail olduqları nemətlərə ortaq olmaqdan əlavə, ticarət və sərrafəliq işlərilə pul qazanıb tərəqqilərə və rifəhə qovuşdular. Bu da onlarda artıq daracədə ehtiras və istəklər əmələ gətirdi..." deyir.

Xarici məmləkətlərdə, xüsusilə də Rusiyada təqib, işgəncə və zülmə uğrayan ermənilər Osmanlı dövlətinin himnəsinə sığınaraq canlarını qurtarmış, Anadoluya yerləşərək mal, sərvət sahibi olmuşlar. Beləcə, Osmanlı dövlətində ermənilərə təhlükəsizlik və etimad ön doqquzuncu əsrin yarısından sonrasına qədər davam etmişdir. Bu tarixdən sonra Osmanlı dövlətinin siyasi vəziyyətindən faydalanmaq istəyən xarici dövlətlərin əlinə alət olan erməni komitəçilərlə azadlıq ideyaları ilə beyinləri yuyulmuş ermənilərin istəyilə ortaya bir "erməni məsələsi" çıxarılmış və dövlətin ermənilərə olan keçmiş etimadı və təhlükəsizliyi sarsılmışdır.

Osmanlı dövlətinin daxili və xarici problemlərlə məşğul olduğu, dövlətin təhlükəli bir zamanında avropalılara şirin görünmək üçün elan edilən siyasi islahatlar fərmanı Türkiyədəki bütün xristian millətləri erköyünləşdiriyi kimi, ermaniləri də erköyünləşdirmişdir.

Rusiya öz ermani vətəndaşlarına Osmanlı fəthlərindən sonra Türkiyə ermanilerininin əldə etdikləri hürriyyətin onda birini belə verməmişdir. (59). Rəhib Y.G.Çark 1953-cü ildə nəşr edilən əsərində: "Fəth Sultən Məhməd xanın İstanbulu fəth etməsə ermanilərin istiqbalı üçün yeni bir ulduzun parlamasına başladığını" - söyləyir. (60). Rəhib Çarkın öz ifadəs ilə: "Əgər türklər İstanbulu gəlməmiş və ya gəlmələri gecikmiş olsaydı, ermanilərin İstanbulu yerləşmələri və inkişafı çox şübhəli olacaqdı, hətta belkə də izləri belə qalmayacaqdı."

Sonra gələn sultanlar da Fəthin cızdığı yolda ermani vətənlərinin irəliləməsini istəmiş, hətta buna imkan yaratmışlar. Ermanilərin türklərdən gördükləri bu yaxınlıq onların da "höyük imperatorluq" üçün qüsursuz xidmət etmələrinə səbəb olmuşdur.

Vartanyan o tarixdəki ermani ərin vəziyyətini hələ anladır: "Türkiyə ermanisi rus ermanisinə görə mədəniyyətində, dilində, tarixində, ədəbiyyatında güclü və azad olmuşdur. Yer üzünə dağılan tacir ermanilər də öz xeyirlərindən başqa bir şey düşünməyən və yəhudilər kimi vəziyyətsiz, milli hissiyyətsiz, kimi tanıyırlar." (61).

Rusiyadakı ermani filosof və yazıçıları keçmişdən hər nəşr etdirdikləri kitab və məqalələrdə rus və osmanlı ermanilərini türklər əleyhində təşviq etmişlər. Hətta onlar: "Ya Rəbbi, Sən ermani millətinə mərhəmət et. Düşmən türkü qəhr et" kimi mahnılarla türkləri təhqir etmişlər.

Təbii ki, Rusiyadakı bu cərəyan Türkiyədəki ermanilərə də hulaşdı. Müstəqillik ideali ilə dolmuş beyinlərdə, xarici mamlakətlərdə təhsil görmüş və yaşamış insanlar arasında bu cərəyan uyğun bir zaman tapdı. Belə ki, patriarx və katoqikos olan Miqrudic Xristyan Varaqda (62) bir mətbəə qurdu. Ermani müstəqilliyi fikrini yaymaq üçün "Vasperaqan - Van qartalı"

adlı bir qəzet nəşr etməyə başladı. Buna digər vilayətlərdəki müstəqil Ermanistan şəhərlərini tarannum edənlar da qatıldılar.

Mıgırdic Xırmıyan erməni patriarxlığına seçildikdən sonra hərəratla faaliyyətə başladı. Erməni qruplaşmalarının torədikləri zülmərin üstünü örtmək üçün o, vilayətlərdə ermənilərə zülm və haqarətlər edildiyinə dair uydurma hesabatlara yayınlamağa başlamış, erməniləri "qurumağa çalışmışdır".

Reform fərmanı i'ə bütün vətəndaşlar arasında hücuqi bərabərlik, can, mal, namus toxunulmazlığı təmin edilmişdi. Reform fərmanı ən çox avropalıların xeyrinə olmuşdur. Bunun solçu bir yazıçının bu sətrlərindən oxuyuruq: "Haqiqəten, İngilis səfirinin parda arxasından idarə etdiyi reformlardan faydalananlar Qərbi kapitalizminin yerli komissiyonçu rolunu öz üzərlərinə gətirən rümlər və erməni araçları olmuşlar." (63).

Avropa dövlətləri bütün bunlar azmış kimi, 18 fevral 1856-cı ildə Osmanlı dövlətini yeri hür islahat fərmanı çıxarmağa məcbur etdilər. Bu fərmana görə qeyri-müslümlərə yeni hür çox haqlar tanındı. Bu fərmanın çıxmasından sonra 1862-ci ildə "Erməni millətinin nizamnaməsi" adlı bir nizamnamə hazırlandı. Bu nizamnamə ermənilərin siyasi və ictimai varlıqları haqından çox əhəmiyyətli əsasları əhatə edirdi.

Erməni yazıçısı K.Ozanyan 1919-cu ildə "Ermənilərin tarixi vəzifələri" adlı əsərində bu nizamnamənin ermənilərə təmin etdiyi faydaları belə sıralamışdır:

1. Qərbi mədəniyyəti və təhsilinə doğru bir addım olmuşdur.
2. Bütün şəhərlərdə hür çox mədəni təşkilatlar açılmışdır.
3. Erməni dili və mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

4. Daha çox qəzet və jurnal yayımlanmışdır.
5. Ermənilər seçki üsul və mücadələrinə alışdırılmışdır.
6. Kilsə mənsublarının hüququ məhdudlaşdırılmışdır.
7. Ermənilərə cəmi halında şikayət etmək və uyqulamağa keçmək haqqı vermişdir.

8. Katolik protestant Luvovırçaşan ermənilərin bəhtəranlı günlərdə birləşmələrini təmin etmişdir.

4. Ermanilərdə ixtilal ruhu oyandırılmış, milli erməni məsələsi masaya yatırılmışdır.

Ermanilərə çox geniş haqlar tanıyan, adətən dövlət içərisində bir dövlət deyilə hiləcə qədər bir vəziyyət yaradan bu nizamnamə 6 bənd, 95 maddədən ibarət idi. Bugünkü deyimlə "Ermanilərin konstitusiyası"nın beşinci bəndində "ermanilərin millət vəkilləri" anlamına gələn "ermanilərin deputatları" deyilməkdədir. Bu iki deyim ermanilərin öz müstəqillikləri üçün necə hazırlandıklarını göstərir.

19 mart 1863-cü ildə Osmanlı hökuməti tərəfindən təsdiq edilən bu nizamnamə erməni vətəndaşlarının siyasi və sosial varlıqları üzərində böyük faydalar təmin etmişdir. Osmanlı hökumətinin ermanilərlə nə qədər yaxşı davrandığını göstərən bu nizamnamənin giriş qismi qısaca belədir:

"Osmanlı dövlətinin müsəlman olmayan uyruqlar üçün vermiş olduğu ayrıcalıqlar əsasən hamısı haqqında bərabərdirsə də, hər bir azlığın bunu həyata keçirməsində öz adət və üsullarına görə, xüsusi hür qayda vardır.

Ermeni patriarxı erməni cəmiyyətinin başı və xüsusi hallarda Osmanlı dövləti qanunlarının icraçısıdır. Patriarxınada ruhani işlər üçün hür məclis və dünyə işləri üçün də ayrı bir məclis vardır. Lazım olan hallarda bu iki məclis qarışq olaraq toplanır.

İstər patriarx, istərsə də bu məclislərin üzvləri xalqdan əmələ gələn mərkəzi təşkilatda seçilir. Dini və dünyə işləri məclislərinin vəzifələri və əmələ gələn şakilləri haqqında kiçik qədər qaydaları olmadığına görə müxtəlif anlaşmazlıqlar meydana çıxmaqda, xüsusi hallarda mərkəzi məclisin təşkilində də bir çox çətinliklər görünməkdədir.

İslahat fərmanı hökmlərinə bu kimi hallarda hər bir cəməatın müəyyən hür zaman içərisində ayrıcalıqlarının və bəğışlıqlarının incələnməsi, zamanın mədəniyyətinə görə alınmış məlumatların uyğun gördüyü reformun müzakirə edilərək hökumətə arz edilməsi, ruhani rəislərə verilmiş ixtis və ixtiyarın, bu cəməatlara verilən haqların həlli və yeni hala uyması lazımdır.

Bu nizamnamə qaydalan ermanilər üçün yuxarıda bəhdirlən vəzifələri yerinə yetirmək üzrə ermani liderlərindən amala gələn bir komissiya qurulması üçün hazırlanmışdır.

Ermanilərə çox geniş haqlar verən bu nizamnamənin üçüncü bəndi ermani məclisinin ümumi vəzifələrini belə açıqlayır: millətin ədəbi ehtiyaclarının həllinə çalışmaq, ermani kilsəsinin inamlarına ləkə sürməmək, sözlərini, qərarlarını axsatmamaq; qız və oğlan uşaqlarının təhsillərini yüksək səviyyədə keçirmək; kilsə, xəstəxana və məktəb kimi milli təşkilatları yaxşı hala gətirib inkişaf etdirmək; bunların gəlirlərini artırmaq, xərclərini ödəmək; milli işlərdə çalışanların ümumi vəziyyətlərini düzəltmək və gələcəklərini təhlükəsizlik altına almaq, yoxsullara yardım etmək; millətin irəliləməsinə canla-başla çalışmaq.

Nizamnamənin dördüncü bəndində isə millət tərəfindən seçilmiş namizədlərə, millət heyəti yerində olanlara, nəzarətçi və idarəçi olaraq vəzifələndirilən hökumətə "milli idarəçi" adı verilir. Bunlar Osmanlı torpaqlarındakı ermanilərin daxili işlərinə baxırlar. Milli idarə Osmanlı dövləti tərəfindən özünə verilən xüsusi nizamnamə və ayrıcalıqlarla vəzifələndirilmiş olan cəmiyyətini uyğun onlarla idarə etmək idi.

Nizamnamənin ümumi məclisin xalqdan seçiləcək üzvlərinin seçim şərtlərini müəyyən edən 65-ci maddəsində namizədlərin milli dəstək verə biləcək gücdə olanlardan, dövlət məmurlarından, doktor, faydalı kitab yazıçılarından, muallimlərdən və millətə faydalı işlər görmüş olanlardan seçilməsini istəyir.

Nizamnamənin patriarxa verdiyi ixtiyara gəldikdə isə bunları oxuyuruq: 8-ci maddə patriarxın nizamnamə hökmlərini yerinə yetirməyə diqqət və nəzarət edəcəyi, özünə gələn işləri müzakirə üçün məclislərə göndərəcəyi, məclisin verdiyi qərarların patriarx tərəfindən imzalanmadıqca məqbul olmayacağı, tacili işlərdə patriarxın məsuliyyəti öz üzərinə almaq şərtlə qərar verə biləcəyi və qərarını məclisin rəyinə təslim edəcəyi yazılıdır. 10-cu maddə: rahiblər, muallimlər, kilsə, xəstəxana, məktəb məmurlarının nizamnaməyə qarşı dəvrandıqları təqdirdə, onları tutduqları vəzifədən azad etmək səlahiyyətini də

patriarxa vermiş, ancaq hunları ümumi məclisin təsdiqinə təslim etməyi də şərt qoşmuşdur.

Yuxarıda qısaca ərz etdiyimiz "Nizamnaməyi Milliyyəti Ermeniyyə" dan ermanilərin Osmanlı idarəsində son dərəcə sərbəst bir idarəyə qovuşduqları aydın olur. Rusiyanın İstanbul səfirinin baş tərcüməçisi Mandelştamın bu nizamnamə haqqında: "Ermeni milləti 1863-cü ildə həqiqi bir qanuni əsasa, konstitusiyaya sahib oldu. Bu konstitusiyaya görə, ermanilər İstanbul patriarxanasında toplanmaq üzrə bir ümumi məclisə sahib olmuş kimidirlər," – demişdir.

Tarix boyunca imperialist dövlətlər sərhədləri içərisində yaşayan digər millətləri öz təzyiqləri altına alaraq "assimilə" edərkən, Osmanlı türklərinin ermanilərə tanıdıqları geniş imkanlarla özlərindən daha rahat bir yaşama haqqı verdiklərini görürük.

Romalı Prof. Yurqa XVIII əsrin sonlarında polşalı səyyah Mickoschanın: "Türklər tərəfindən ermanilərə başqa millətlərə göstərilməyən hörmət və izzət göstərilməkdədir. Ermanilər türklər tərəfindən verilmiş məzhəb hücryyətinə rümlərdən artıq sahibdirlər," dediyini yazmışdır. (64)

Əgər türklər istəsəydilər, o möhtəşəm imperatorluğun həddləri içərisində yaşayan macarlar, serblər, Balkan və Makedoniya qövmələri və s. dil, din və sosial baxımdan türkləşdirilib arıdılar və bu gün onların heç birindən ən kiçik bir iz belə qalmazdı. Amma keyr! Türk dövlətinin vətəndaşlar arasında din, məzhəb və irq ayrımı etmədən hamısını bəğrinə bəsdığı, hətta hunların arasından ermaniləri hər zaman hədsiz dərəcədə himayə etdiyi inkar edilməsi mümkün olmayan tarixi bir həqiqətdir.

Osmanlı ölkəsində türklərlə ermanilər arasındakı hiçlik XIX yüzilin ikinci yarısına qədər davam etdi. Bu tarixdən sonra Osmanlı dövlətində yaranmış siyasi vəziyyətdən faydalanmaq istəyən xarici dövlətlər, xüsusilə də Rusiya erməni komitəçilərdən istifadə etmək məqsədilə bir erməni məsələsi uydurub ortaya atmışlar. Bu da Osmanlıların ermanilərə olan etimadını sarsıtmışdır.

İstanbul erməni patriarxlığı Türkc dövlətinə sadıq görünürdü. Rusiyadakı erməni kilsəsi isə rus siyasətinə alat olaraq Nersis Aştarakis adındakı katolikos "Vətən mühafizələri" adı ilə təşkil etdiyi 60 min nəfərlik hır qüvvənin başında Rusiya – İran müharibəsinə qatılmışdı. Rusların əməllərinə alat olan katolikoslar Türkiyə ermənilərini öz nüfuzları altına almaq üçün görünüşdə sadəcə dini baxımdan onlara bağlı saydılar. Türkiyə erməniləri isə öz tələlərini istədikləri kimi idarə edə bilmək üçün çalışmalarına başladı. Lakin Rusiyanın Türkiyədəki səfərləri siyasi məmurlarının yardımıyla patriarxların bəzi-lərini ələ alaraq, onları yavaş-yavaş Osmanlı əleyhində çalışmalara başladırırdılar.

Osmanlı dövlətinin ermənilər haqqındakı yaxşı niyyətlə yazılı sənədləşdirdikləri "Nizamnaməyi-Millət-i-Erməniyə" nizamnaməsi heç bir işə yaramadı. Çünki artıq ermənilər Osmanlı dövlətindən ayrılmaq, türkün minillik ana Vətəni olan Şərqi Anadoluda müstəqil bir Ermənistan dövləti qurmaq niyyətində olub bütün çalışmaları bu hədəfə yönəlmişdilər.

Osmanlı dövlətinin bu xoş niyyətinə qarşı ermənilər Zeytunda hır üsyan çıxarıb müstəqil hır erməni dövləti qurmaq istədiklərini bütün dünyaya elan etdilər.

1865-ci ildə bu fitnə-fesad İstanbula sıçradı. Zeytunda üsyan edən ermənilərin liderləri İstanbula gəldilər. Erməni ocağı üzvləri və erməni ziyahları bu azgün cəriləri qurtarıcı olaraq böyük coşqunluqla qarşıladılar. Ermənilər qanunların sərhəddini aşaraq məmləkətin iç işlərinə və siyasətə qarışmağa başladılar.

Rusiya Türkiyədəki müsəlman olmayan azlıqları himayə edər kimi görünməklə kifayətlənməyir, onları Osmanlı dövlətinə qarşı təhrik edirdi. 1867-ci ildə Rusiya verdiyi bildirişdə xristianlar haqqında Avropa hökumətlərinin nəzarətləri altında olmaq qeyd ilə aşağıdakı xüsurların yerinə yetirilməsini istəyirdi:

1. Osmanlı Avropasında torpaq paylaşımı əsaslarına görə olmalı.

2. İdarənin təyini.

3. Məhkəmə təşkilatlarının islahı.
4. Əsgəri islahat.
5. Mali islahat.
6. Təhsildə islahat.
7. Ümumi islahat.

Prins Korçakov Türkiyədə xaricilərə mulkiyyət haqqı verildiyi zaman (64) Rusiyanın Osmanlı dövləti ilə əlaqəli Şərqi siyasətini "xristianlara müstəqillik" şəklində açıqlamaqdan çəkinmirdi.

XIX əsrin başından bəri Rusiya Türkiyədəki xristianların qoruyucusu rolunu oynayırdı. Rusiyanın Krim müharibəsində aldığı məğlubiyyətin nəticəsində sənə qısılmışdısa da, 1870 Fransa - Almaniya müharibəsi nəticəsində dünya siyasətinin pozulan müvazinətli onların sənənin açılmasına səbəh oldu. Osmanlı dövlətinin qəddar düşməni olan Prins Korçakov Rusiyanın Şərqi siyasətini açıqlayarkən: "Ya xristianlara muxtariyyət verilməli, ya da Osmanlı imperatorluğunun analizi olunmalı və ya o imperatorluğun torpaqları parçalamb hollunmalıdır," - deyirdi.

Rusiya öz torpaqlarında ermənilərə ən ağır təzyiqləri edərək ermənisiz Ermənistan siyasəti izləyir, erməni yazıçıları Türkiyə əleyhindəki yazılara təşviq edirdi. Bu ilk Rəşadizadənin katolikosunun Türkiyə əleyhindəki çalışmaları əlindən gələn qədər asanlaşdırmaq istəyirdi. Ermənilərin Türkiyədə çıxardığı üsyanları da müdafiə etməkdən geri durmurdu. Belə ki, İngiltərənin İstanbul səfiri Eliot öz hökumətinə verdiyi rapordə: "... Onunla görüşən və hökumət işləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan yüksək məqam sahibi bir erməninin "Rütun bu hadisələrin rusun təşviqi nəticəsində baş verdiyini" söylədiyini və bu xəbərin digər mərhələlərin verdikləri xəbərlərə uyduğunu" yazmışdır.

İngiltərənin İstanbul səfiri Eliot öz hökumətinə yazdığı başqa bir rapordə belə yazır: "Məni ziyarət edən erməni patriarxi "Əgər avropalıların bu hadisələrə qarışmaları və ya onların diqqətlərini bu işə cəlb etmək üçün bir ixtilal və ya bir üsyan çıxarmaq lazımdırsa, bunu etməyin heç də çətin olmadığını," - dedi."

Tarixi sənədlər incələndiyi zaman Anadoluda süni olaraq yaradılan erməni məsələsi Rusiyanın təşviqi və erməni millətinin liderlərinin, xüsusilə erməni din adamlarının uydurduqları hadisələrin nəticəsində ortaya çıxmışdır. Belə ki, 1877-1878 Türkiyə - Rus müharibəsindən əvvəl Vandaqı Varaq kilsəsi papazlığından İstanbul erməni patriarxlığına təyin olunan Mığırdic Xızımyanın xaricilərin diqqətini cəlb etmək, xüsusilə Avropa dövlətlərinin müdaxiləsini həyata keçirmək məqsədilə Türkiyədəki ermənilərin yalnız xristian olduqlarına görə təzyiqlə altında olduqlarını, erməni qadınlarının zorla müsəlmanlaşdırıldığını, onlara qarşı cinayətlər törədildiyini, din və vicdan hürriliyinə hörmət edilmədiyini, buna görə üsyan çıxardıqlarını, üsyan çıxardıqlarına görə də qətl edildiklərini uyduraraq Avropaya yaymağa çalışırdı.

Ermənilər öz başlarına müstəqillik və ya muxtariyyət qazana bilməyəcəklərini anladığılarına görə daima xarici böyük dövlətlərin yardımını və uydurma erməni məsələsinin həllinə əylmələrini ən planda tutmuşlar. Buna görə də türklərin ermənilərə xristian olduqlarına görə zülm etdiklərini və hətta kütləvi öldürdükələrini hər tərəfə yayırdılar. Bu münvalla da onların törətdikləri qatliamları asanlıqla maskalaya bilirdilər. Doğrusu, bir çox xristian yazıçıların da şahidlik və qəbul etdikləri kimi, din inam və düşünmə azadlığına ən çox əhəmiyyət verən dövlət bəlkə də Osmanlı dövləti idi. Bu mövzuda Edqar Granville belə deyir: "Erməni məsələsi Avropada müsəlmanlığa qarşı hiss edilən fanatizm səbəbilə Qərbi yaxınlaşmaq üçün çıxan ermənilərlə müsəlmanlar arasında yüzillik bir çətinlik şəklində təmsil edilmişdir. Haqiqətdə isə bu, Osmanlıya düşmən dövlətlərin yaratdıqları oyunların süni bir məhsuludur. Keçmişdəki türk erməni əlaqələrinə baxıldıqda, onların yüzillər boyunca ən kiçik bir anlaşmazlığa düşmədən dostca yaşadığı görünür. Osmanlı tarixinin bir az dərinliklərinə enən bilənlər imperatorluqdakı bütün irq çətinliklərinin xaricilər tərəfindən çıxardıldığını görəcəklər..." (66).

Ermanilərin Osmanlı imperatorluğuna üsyan etmələrində və onların ixtilalçı vəziyyətlərə girmələrindəki xarici təsir və təhriklər belə sıralana bilər.

1. Rusiyanın 1877-ci ildə Qafqazı istila etdikdən sonra Çarın xidmətində liderlik edən erməni zabıtların Osmanlı imperatorluğundakı ermənilərin bir çoxu ilə təmas qurmaları və bunların Osmanlı ermənilərini dövlətə qarşı təhrik etmələri. (67).

2. XIX yüzildən etibarən Osmanlı imperatorluğuna gəlməyə başlayan Amerikalı misyonerlərin istər məktəblər vasitəsilə, istərsə də danışıqlar apararaq təsir etdikləri ermənilərin məşələrini araşdırıb milli duyğularını inkişaf etdirmələri. (68).

3. Amerikadan Osmanlı imperatorluğuna gələn ermənilərin fəsadçı hərəkətlərə girişmələri. (69).

4. Avropa dövlətlərinin təhrikləri; böyük dövlətlərin erməni məsələsini yaratmaları və erməniləri sistemli bir şəkildə təhrik etmələri.

Yuxarıda göstərilən səbəblərlə Osmanlı imperatorluğunda müstəqil Ermanistan üçün başlanılan üsyanlar bir nəticə verməmişdir.

1877–1878 Osmanlı – Rusiya müharibəsindən sonra Patriarx Nezsēs Varjapetyan və doqquz yepiskop rus çarına və Prins Kotçakova müraciət edərək bir erməni muxtariyyətinin qurulmasını tələb etdilər. 1878-ci ildə ruslar ermənilərin məskun olduğu Şərqi Anadolunu işğal etmişdilər. Onlar Qarsı əsgəri bir mərkəz, Batumı isə bir ticarət mərkəzi etmək istəyirdilər. O zaman ruslar ermənilərin yaşadığı bütün Şərqi Anadolu vilayətini öz idarələri altında ermənilərin yaşadığı bölgələrlə birləşdirməyi düşünürdülər. Lakin avropalı böyük dövlətlər buna razı olmazdılar. Ermənilərin Osmanlı totpaqları üzərində müstəqil bir dövlət qurmaları da rusların işinə yaramırdı. Çünki hələ bir vəziyyət yaradılca idi, Rusiya vətəndaşı olan ermənilər bəmcinslərlə hırlaşmaq istəyəcəkdilər. Bu da rusları qane etmirdi. Əslində ruslar Türkiyədə müstəqil bir Ermanistanın qurulmasını istəmirdilər. Onların hesabı ermənilərin ağızlarına bal sürtüb onlardan istifadə etmək və Osmanlı imperatorluğunu yıxmaq idi.

Ermanilər Osmanlı imperatorluğu içərisində muvəffəqiyyət əldə edə bilmirdilər. Meydan xarici ölkələrdə yaşayan ermanılara qalmışdı. Xarıdakı ermani hərəkatına iki qrup hakim olmuşdu. Bunların biri Fransa və İsveçrədəki ermani tələbələrini 1887-ci ildə qurduqları Həncək komitəsi, digəri isə Rusiyada çarın ölkəsindəki radikalizmi yox etmək üçün həyata keçirdiyi təzyiqlər nəticəsində dağılan ermaniləri birləşdirmək məqsədilə 1890-cı ildə qurulan İxtilal Federasiyası, başqa adıyla Daşnakentiyun komitəsi idi. Bu komitələr haqqında sonrakı səhifələrdə geniş məlumat verəcəyik. Qısacası, bunların proqramlarındakı ortaq xüsusiyyətlər belə müəyyənləşdirilə bilər:

1. Osmanlı torpaqlarına girərək dövlət məmurları ilə ermanilərə qarşı fərq qoymadan hücum etmək.
2. Tədbiş və qətləmlər toradacaq qruplar (partizan qrupları) qurmaq.
3. Böyük dövlətlərin müdaxiləsini təmin etmək və müsəlmanların qovulacaqları və ya öldürəcəkləri altı Anadolu vilayətində müstəqil bir Ermanistan Respublikası qurmaq (70).

Bu komitələr tərəfindən torədilan bütün hadisələrdə xarici güclərin böyük rolları olmuşdur. Xüsusilə Rusiya Osmanlı imperatorluğunun daxili işlərinə qarışa bilmək üçün ermanilərdən artıqlaması ilə istifadə etmişdir. Şərqi Anadoludakı kürd türklərini təhrik edərək ermanilərə hücum etdirmək, onları davamlı olaraq Osmanlı hökumətinin acizliyi qarşısında xarici güclərə müraciət etdirmək Rusiyanın əsas siyasəti olmuşdur. (71). Onsuzda ermanilər dünyanın böyük dövlətlərinin, xüsusilə Rusiyanın Osmanlı dövlətinə müdaxilə etməsini hazırlamaq məqsədilə yalan-yanlış, uydurma hadisələri ortaya ataraq bütün dünyaya yayırdılar. Onlar qətləmlə təbliğatını yüzildən artıq bir zamandan bəri sürdürməkdədirlər. Bu gün belə Amerikada, Rusiyada, İngiltərədə, Fransada və digər böyük ölkələrdə 1,5 milyon ermanınin türklər tərəfindən öldürüldüyünü təbliğ etmək üçün, abidələr qurdurur, haqlarının yeyildiyini söyləyir, onların yazıq vəzirə qoyurlar.

Uzun bir zamandan bəri sürdürülən bu məqsədyönlü təhliləti açıqlamaq üçün uzun illər Van və Bitlis vilayətlərində Rusiya konsulu olaraq çalışmış Mayevskinin "Van və Bitlis vilayətləri əsgəri statistikas" adlı kitabından bizim mövzu ilə əlaqəli bəzi həlulləri oxucularımıza çatdırmaqda fayda vardır.

.. Musəlmanlara gəlinca, türklər xristianları kəsərlər, kəsdiklərinin erqanlarını ayırarlar, qadınlara zorla tacavuz edirlər və s. Əgər Avropa qorxusu olmasaydı, Şərqi xristianlardan yer üzündə əsər qalmazdı.. Qətlim kəlməsi Qərbin dilinin halzəmi halindədir...

Buna bənzər çirkin iftiralar qətiyyətlə rədd edilməlidir. Əgər Avropa Şərqi xristianlarıyla daha az məşğul olarsa, çox təşəkkür alarlar. Çünki Trabzon vilayətində yaşayan hulfün xristianlar hallarından sən dəriyə məmnundurlar. Burada erməni də var, rum da... Lakin Avropa barmağı yoxdur. . Ona görə də buradakı xristianlar məsuddurlar.

Musəlmanlar və türklərə yaraşdırılan vəhşiliyi təkrar-təkrar və qəti olaraq rədd etmək lazımdır. Çünki türklər xristianlara qarşı böyük bir üstünlüyə sahibdirlər.

Musəlmanları və xüsusilə türkləri yaxşıca tanıyıb bilənlər bunların bəzi gözəl əxlaq və xasiyyətlərini keçmiş qəhrəmanların həyatına həsr etməkdən özünü tuta bilməz. Bu bir çox hədisə ilə sənədləşdirilmişdir. Aşağıda təqdim etdiyimiz hədisə bunlardan biridir:

Sən ərdə türklər torpaqlarının yarısından çoxunu itirmişdilər. Türklərin rüslərdən gördükləri zərərələr fransızların almanlardan gördükləri zərərin on qatıdır. Buna baxmayaraq, türklər arasında rüslərə qarşı hörmət vardır. Bu hörmətin türklərin rüslərdən qorxduqlarına görə olduğunu saymaq yanlış olardı. Çünki aşağıdakı nümunə göstərir ki, türklər xain və kin saxlayan deyildirlər. Türklər islər onlara qalib gələnlərə, istərsə də onlara məğlub olanlara qarşı sülh hissi keçirirlər.

Yunan müharibəsindən sonra türklərin ilk zamanlarda rümlərə qarşı bir düşmənçilik hissi həsləmələri lazım idi. Lakin haqiqətdə buna bənzər hissləri açığa çıxaran bir türk, hətta yu-

nan muharibəsi zamanında Anadoluda rum kəndlərinə qarşı pis bir davranış görülmədi. Bu, heç bir türkün ağına belə gəlməmişdir.

Müharibədən sonra hər cür düşmənçilik unudulmuş və adətən aralarında heç bir şey olmamış kimi bir vəziyyət ortaya çıxmışdır. Bu vəziyyət erməni hadisələri ilə qarşılaşdırılırsa, gərəksən yunan muharibəsi zamanı niyə Anadoluda bir rum kəndinin qatliam hekayəsi yada düşmədi? Bu sual istər-istəməz ağıla gəlir. Əgər türklər Qərhin dediyi kimi, həqiqətən, qana susamış hərhardılarsa, bundan daha yaxşı bir fürsət ala düşərdimi? Madamki rumlar Osmanlı dövlətinə müharibə elan ediblər, "harda bir rum gördün, vur öldür!" - türklər üçün bundan daha asan bir iş olardımı? Bəliki böyük şəhərlərdə Avropa müdaxiləsi ağıla gələ bilirdi. Lakin kəndə, bir kəndə qalmış bir neçə evlik rum kəndləri türklərin qarşısında Yunanıstana yardım toplayarkən hunların heç birində qatliam etmək "barbar" (!) türklərin ağına belə gəlməmişdir. Əla isə, has ermənilərlə türklər arasında o qanlı döyüşlər, qırqınlar, qatliamlar niyə baş verdi? Bəli, türk-yunan muharibəsi namuslu bir müharibə idi. Fəqət erməni-türk höğəzlaşmasının xarici görünüşü başqa, daxili görünüşü başqa olmuşdur. Burada satqınlıq, ikiüzlülük, xəyanət və bir çox gizli məqsədlər güdən bir komediya oynanmışdır. Bu məsələdə müsəlmanların ermənilərə qarşı düşmənçiliyini göstərəcək heç bir iz görülməmişdir. Rum və başqa xristian xalqı bu məsələdə tarafsız qalmış və heç bir zərər görməmişlər.

Xarici məlumatın alçaq iftiralarnı oxuduqca gözələrinə inana bilmirsən. Bir də yazılıb-söyləndiyi kimi xristianlar arasında islam dinini yayma məsələsi son əsrdə heç bir yerdə pörtülməmişdir. Bu xəbərlər qatı olaraq yalan və iftiradır. Məsələn, Van və Bitlis vilayətlərində heç kəsin ağına din və məzhəb çatışması gəlməmişdir. Xristianlardan tek-tük müsəlman olan varsa da, bunda zərər qədər məcburiyyət, aldatma və qorxutma olmamışdır. Bu, tamamilə yalan və iftiradır. Xüsusilə Avropa müdaxiləsi olacağı səbəbilə ermənilərin yoxsulluq üzündən islam di-

nini qəbul etməyə məcbur edildiklərinə dair çıxan xəbərlər başdan-başa yalan və uydurmadır. Məsələn, bir gün 1891-ci ildə Trabzonda müsəlman olmaq üçün valiyyə mürariət edən bir rum məsələni valiyyə açıqladığı zaman valinin ona verdiyi suallara cavab verdikdən sonra vali polis rəhbərini çağırıdır və haqqında qanuni işləm aparılmasını əmr etmiş, sonra da bir fincan kofe içirdikdən sonra (bu kofe qonaqlığı Trabzonda çox məşhurdur) biçərə ruma əlli dəyənək vurdurmuş, sonra da sərbəst buraxdırmışdır. Bax, Osmanlı hökumətinin xristianları müsəlman olmağa məcbur etməsi dedi-qodusuna gözəl bir misal...

General Mayevskinin kitabının başqa bir bölümündə də: "Ermani kəndləri davamı bir nğurluq və banditizm altında qalmamışdır. Əgər haqiqət belə olsaydı, İndiyə qədər bu bəlgədə heç bir ermani kəndi qalmazdı. Halbuki ermani kəndliləri türk kəndlilərindən daha zəngin və gəlirlidirlər," - deyilir.

Yüz ildən artıq bir zamandan bəri, tarixin ən keçmiş zamanlarından günümüza qədər imperatorluqlar qurmuş, tarixin axışına istiqamət vermiş, çıxışlar açmış Böyük Türk millətinin şərəf və şanla dolu tarixinin sona çatmaq üzrə olduğuna inanan ermani kilsəsi və onun din adamları ermaniləri türklərə qarşı qatı düşmən etmək üçün allərindən gələn hər cür pisliyi etmişlər. Onlar öz millətinin fəlakətini hazırlamaqla yetinməyib bir çox məsəm türkün də qanının axdılmasına şahid olmuşlar. Bu haqiqəti rus generalı, "Bitlis və Van vilayətləri əsgəri statistikas" kitabının müəllifi General Mayevski belə açıqlayır: "...Ermani ruhani rəislərinə gəlincə, hunların din haqqında heç bir çalışmaları yoxdur. Buna qarşıdıq, onların milli fikirlərin inkişafında "böyük xidmətləri" (!) olmuşdur. Yüz illərdən bəri onların düşüncələri monastirlərin səssiz divarları arasında inkişaf etdirilmişdir. Bu düşüncələrdə ruhani ayin yerinə xristian-müsəlman düşmənçiliyi yerləşdirilmişdir. Məktəblər və kilsə məktəbləri bu xüsusda ruhanilərə çox kömək etmişlər. Beləcə, din yerinə milli hislər keçmişdir. Ermanilərin gəlbəndə din duyğusu yox deyiləcək qədər az yer tutur. Buna görə ermani komitəçiləri papazları çox tez-tez aralarına aldılar. Onlar türklərə son dərəcə

nifratla həxməyə başladılar. Şərq xristianları və kilsələri xristianlığın əsas imam və ənənələrini bir tərəfə buraxıb din yerinə millət təbliğatını özərlərinə məşələ etmişlər.

Qərbli diplomatlar da öz tərəflərindən bu millət qasırgısından zalım bir tərzdə faydalanmağa çalışmışlar. Onlar ermənilərin milli hislərini qıcıqlandıraraq, heç sıxılmadan Türkiyədə uydurulmuş bir erməni məsələsini ortaya çıxarmışlar...

Yazıçı rus ordusu üçün erməni məsələsini rusun keyri baxımından göstərmiş və erməni-türk münacişesinin həqiqi cavahədinin öz millətindən çox qərbli diplomatların olduğunu isbat etməyə çalışmışdır.

Osmanlı dövləti tərəfindən bir lütf olaraq verilən "Nizamnameyi Milleli-Ermeniyani" erməni patriarxları öz millətinin rifah və inkişafı üçün istifadə etmələrinin əvəzinə onu tərs bir yonda, bir çox hadisələrin çıxmasıyla nəticələnən siyasi çəkişmələrdə istifadə etdilər.

Bura qədər verdiyimiz açıqlamalar bu həqiqəti ortaya qoyur: ermənilər yunanlıların Avropa dövlətlərinin müdaxiləsi sayəsində əldə etdikləri müstəqilliyi nümunə alaraq Anadoluda müstəqil bir Ermənistan qurma siyasətinə sarılmışlar. Bu siyasətin çıxılmaz bir yol olduğunu və erməni millətinin fəlakəti ilə nəticələncəyini söyləyən ağlı başında erməniləri xainlik və qorxaqlıqla günahlandırmış, bir çox günahsız insanın qanını boş yerə axıtmışlar. Aradan bu qədər zaman keçdikdən sonra eyni boş düşüncələrə batmış ermənilərin mövqeyi, həqiqətən, uzuləcək bir mövqedir.

ERMƏNİLƏRİN DİNİ İNAMI

Qədim zamanlarda ermənilər iranlıların təsiri altında Cənub-Şərqi Aya, aləşə Nəmrud kimi alov saçan yanar dağlara, ulduzlara sığınmışdılar. Onlar yaxşı və pis ruhlara, dünyanın bir okuzun buynuzunu üzərində durduğuna, zəlzələnin də bu okuzun buynuzunu tərpətməsi ilə baş verdiyinə inanardılar. O

zaman onların məbudları yox idi, dini ihadətlerini açıq havada yerinə yetirər, Ayı təbiətin anası, ağac və bitkilərin həsləyicisi olaraq qəbul edirdilər. Ermanilər ruhların pisliklərinə uğramamaq üçün sehr və əfsunə də ahamiyyəti verirdilər. Günəşə atı, öküzü, keçini və qoyunu qurban edərdilər. Ermani məbudlarının bir qismi Hindistan və İran dinlərindən gəlmişdir.

Ermanilərin inamına görə, Aramazad bütün bütələrin atası, yerin, gəyün yaradıcısı, feyz və bərəkət bütü idi. Aramazadın Ke-mahda (səcdəgah) tapınacağı vardı. Anahit millətin qızı, muqəddəs hakirə və ən böyük ilahə sayılırdı. Onlar muqəddəs hakirə saydıqları Anabite keçini qurban edərdilər. Ermanilər bu ayın gününü xristianlığı qəbul etdikdən sonra da yaşatmışlar. Bu ayına "İsanın təcəllisi" bayramı deyişlər. Bu bayrama gül bayramı da deyərmişlər. Anahitin heykəlini güllərlə örtərmişlər.

Rütun bunlardan başqa ermanilər Yunan, Roma, Hind və İran dinlərindən alınmış bir çox bütələrə də sitayiş etmişlər. Ermanilərin Roma ilə əlaqələri çoxaldıqca, miladdan əvvəlki yuzılda, yəni romalıların ermanilərə hakim olduqlarından sonra Roma və yunan inamları və məbudları yayqınlaşmışdır.

Ermanilər xristianlığı qəbul etdikdən sonra İranın təzyiği ilə öz dinlərini dəyişdirməyə zorlanmışlar. Buna görə də hü-günkü ermanilərin xristianlıq anlayışları digər millətlərin xristianlıq anlayışından fərqli olmuş, İranın zərdüştlük və bütələrindən bir çox izlər görülməkdədir. Ermaniləri digər xristianlardan ayıran xüsusiyyətlərdən biri də onların nəzir qurbanı kəs-mələridir.

ERMƏNİLƏRİN XRİSTİANLIĞI QƏBUL ETMƏLƏRİ

Xristianlıq Ermanistana aşağı Ermənistanın kralı Apkarın (Ukama) cüzam dardına şəfa diləmək üçün Hz. İsağa bir məktub yazıb, ondan yardım və rəsmiyyət istəməsə ilə girmişdir. Hz. İsa da həzi üzünə surtmuş, rəsmi hü beza çıxdıqdan sonra havarilərindən Tatyos Karanı Apkarın yanına göndərmişdir. Xəstə

Hz. İsa adından sağaldıqdan sonra Tatyos Apkari vaftiz etmişdir. Beləcə, xristianlıq Ermanistana daxil olmuş və ermanilər dünyada ilk olaraq xristian olmuşlar. Bu sözlərin tarixi həqiqətlərlə bir əlaqəsinin olmadığını yəni ermani tarixçiləri özəri bildirmişlər. (72).

Ermeni tarixçilərinə görə, xristian dini ilk dəfə 4-cü əsrdə Kirkor I usaroviç tərəfindən Ermanistanda yayılmışdır. Ermeni tarixçisi Nevres Xorenli Kirkor I usaroviç barəsində hələ deyir: "Tiridadaş çoxdan itirdiyi hökuməti əlinə alınca bu müvəffəqiyyəti ilaha Anahitin lütf və himayəsindən bilərək ilaha adına məbudda qurban kəsdi. Yanındakılara və Kirkor I usaroviçə bu ilahəyə təşəkkür üçün mehtabına çiçəklərdən və hudaqlardan bir çələng təqdim etməsini əmr etdi. Kirkor I usaroviç xristian olduğu üçün kralın əmrini rədd etdi. Kirkorun xristian dinindən dönməsi üçün ona çox işgəncələr edildi. Onu zəncirə vurub Ağrı (Ararat) dağına göndərdilər və orada onu bir quyuya atdılar. Kirkor orada on beş il yaşadı. Ermeni kralı Tiridadaş rahibələrlə evlənmək istədi. Rahibələr razı olmadılar. Tiridadaş on rahibələri öldürtdü. Bu hadisədən sonra Tiridadaşın vücuduna şeytan girdi. Krala onu ancaq Kirkor I usaroviçin sağalda biləcəyini söylədilər. Bu səbəblə Kirkor quyudan çıxarıldı və o, kralı sağaldı. Bu hadisədən sonra Kirkor I usaroviç elihər görür. Köhnə ibadətqahlar sökdürülür. Beləcə xristian dini Ermanistana girmiş olur. Sonra Kirkor I usaroviç Ermanistanın ruhani başı olur. Kirkorun nəslə İkanincaya qədər ermanilərin ruhani başları hey Kirkorun soyundan gəlir. Bunun ermənicəsi katogikosdur ki, bu, "millətin təmsilçisi" deməkdir. Onun siyasi işlərdə də çox əhəmiyyətli vəzifəsi vardır. İlk katogikoslar Ecmiadzində yerləşdilər. Halbuki Kirkor I usaroviç Muşdakı Ardışatda yerləşmişdi. Ecmiadzində VII əsrdə əhəmiyyət qazanmışdır. Katogikos Komidas (619-629) da Ecmiadzində kilsəni təmir etdirdi və ora yerləşdi.

Ermeni kilsəsi Latın və Ortodoks kilsələrindən ayrı inamlara sahibdir. Ermanilər ilk üç məclisin inamlarını qəbul, digərlərini rədd edərək, Beləcə onlar həm Latın katolik, həm də Rum ortodoks kilsələrindən ayrılırlar. Bunlara Qriqoryanlar

deyilir. Ermanilər arasında katolik və protestant olanlar da vardır. Bunlar Qriqorryanlara uymazlar.

İran hökmdarı II Yezdicerd ermaniləri xristianlıqdan döndərmək üçün onlara çox böyük təzyiqlər etmişdir. Ermanilər dinləri üçün Yezdicerdə qarşı çıxmış, Yezdicerdin ağırlığı qarşısında Bizans imperatoru Marciindən yardım istəmişlər. İmperator ermanilərə yardım etməmişdir. Bu hadisə ermanilərin rum kilsəsinə qarşı olmalarına səbəb olmuşdur. İran qüvvələrinin Ermənistanı istila etməs ilə ermanilər rum kilsəsindən daha çox uzaqlaşmışlar.

Tarixçilərə görə, ermanilərin ilk ruhani mərkəzləri Kriahyadır. Bu mərkəz Osman bəyin Bursanı işğal və paytaxt elan etməsi nəticəsində hura dağınmışdır.

Ermeni kilsəsinin Roma kilsəsindən ayıran xüsusiyyətlər bunlardır.

1. Ermanilər Romanın üstünlük və hakimiyyətini qəbul etməzlər.
2. Chalcedoince ruhani məclisinin qərarlarını qəbul etməzlər.
3. İsadakı baba ilə eyni təbiət və cəvhərdə bir uluhiyyət olduğuna inanırlar.
4. Arafa (təmizlənmə) inanmırlar.
5. Papanın günah bağışlamasını rədd edirlər.
6. Heyvanları qurban edər, keçmiş zamandakı ayinləri sürdürürlər.
7. Roma kilsəsinin "İnci"ə olan yozumlarını qəbul etməzlər.
8. Eçmiadzin... (Allahın biricik övladının endiyi yer deməkdir). Ermanilərə görə, Hz. İsa bura enmiş və ilk kilsəni qurmuşdur. Roma kilsəsi isə Saint Pierre tərəfindən qurulmuşdur. Saint Pierrənin Hz. İsanın xələfi olduğunu qəbul edən Roma kilsəsinə qarşılıq Papanın üstünlüyünü qəbul etməzlər. Buna görə Papanın təfsirlərinə qiymət verməzlər.

Bu gün ermanilər arasında ən çox yayılmış olan kilsə Qriqorryan ermeni kilsəsidir. Ermanilər arasında katolik və protestantlar da vardır. Lakin onlar azlıqdadırlar və bir-birlərini sevməzlər, aralarında düşmənçilik vardır.

TƏHSİL YUVALARIMI, YOXSAX...?

Osmanlı dövlətinin "Erməni millətinin nizamnaməsi" ilə erməni protestant kilsəsini tanıması Amerika missionerlərinin qayələrinə çatmaq üçün təbii "çalışmalarına" imkan hazırlamışdı. Musalmanları və yəhudiləri xristianlaşdırmaq üçün Türkiyəyə gələn Amerikalı missionerlər yerli xristianlar arasına girərək türkcə qarşı fəaliyyətlərə başladılar.

İstanbuldakı Robert kolleci xristian papazı Dr.Syrus Hamlin tərəfindən qurulmuşdu. Məqsəd türklüyü yox etmək, xristianlığı yaymaq idi! Kollec ilk olaraq "Erməni keşiş məktəbi"nin bir dairəsində ixtilalçı təhsilə başlamışdı. (73). Məktəhin hütün xercini Fransız yəhudilərinin çəkdiklərini söyləməkdə fayda vardır. Onu da qeyd etməliyik ki, bəlqar ixtilalını təmin edən bir çox erməni komiteçiləri bu kollecın məzunları idi.

Amerikalı misyonerlərin erməniləri türklərə qarşı təhrik etdiklərini anlatmaq üçün tipik bir nümunə olaraq onların Qaziantepdə göstərdikləri fəaliyyətlərini anlatmaq kifayət edər.

1817-ci ilə qədər Qaziantepdə misyoner olmamışdır. Türkiyə erməniləri ilə məşğul olan Amerikan Bord ajanı 1818-ci ildə bu şəhərə yerləşərək çalışmalarına başlamışdır. (74).

Ali Nadi Ünler "Qaziantepin mudafiası" adlı əsərində Amerikalı misyonerlərin Qaziantepə gəlişlərindən əvvəl Qaziantep şivəsi ilə türkcə danışdıqları və ermənicəni Amerika kollecində öyrəndiklərini qeyd edir. (75).

Amerikalı misyonerlər Qaziantepdə yaşayan erməniləri təhrik etmədən əvvəl onlar ibadətlerini hələ türkcə yerinə yetirirdilər.

İstanbulda qurulan ilk kilsələr birliyindən sonra ikincisinin 1848-ci ildə Qaziantepdə qurulması diqqət çəkicidir. Amerikalı misyonerlər Qaziantepdə bir tibb fakültəsi, bir də Amerika kolleci qurdular. (76). Bu fakültədən məzun olanlar Amerika təqaudu ilə Bahakdə ali təhsil görüb təkrar Qaziantepə dönürdülər. Qayacağı protestant məktəbinin 58 tələbəsindən 52-si

Türkiyə əleyhdarı bir təşkilat olan "Kiliya İttihadə"nin təqəudu ilə oxuyurdular. (77)

Ermeni mənbələri 1860-cı ildə İstanbulda 42 erməni məktəbinin olduğuna işarət edir. 1871-ci ildə isə İstanbuldakı erməni məktəblərinin sayı 51 olmuşdur. O zamanlar hələ bütün erməni məktəblərinin idarəsində əsas olan nizamnamaya görə:

"Maddə 3. Tələbə hər səhər dərslərə başlamadan əvvəl kilsəyə gəlməli və dini ayinlərdə iştirak etməlidir. Dərslərin sonunda isə kilsədə dua etmədən evinə dönməməlidir.

Maddə 7. Dini tədrisə son dərəcə yüksək əhəmiyyət verilməlidir.

Maddə 8. Tələbənin ermənicə danışmasına və xarici kəlmələrdən istifadə etməməsinə ciddi əhəmiyyət verilməlidir."

Osmanlı dövlətində "Maarif-i Ümumiyyə Nezarəti"nin quruluşu 1847-ci ildə olmuşdur. Bundan 6 il sonra 22 oktyabr 1853-cü ildə də "Ermeni məarif komissiyası" qurulmuşdur. Reformə fərmanında "Dövlətin müsəlmanların dövləti" olmadığı qəbul edilməsilə, Dr. Servişen, Kaspar Sinapyan, Dr. Panarok Feruhan kimi erməni liderlərindən amala gələn "Ermeni məarif komissiyası"nın milli hüz erməni təşkilatı olması son dərəcə yadırganacaq bir hadisədir. Göründüyü kimi, ermənilərin imperatorluq hədudları içərisində ayrı məktəbləri, muəllimləri, məarif komissiyası olmuş və istedadlı erməni tələbələrində dövlət tərəfindən yardım edilmişdir. (78).

Bu məarif komissiyasının milli erməni ideologiyası istiqamətində işləyən və qısa bir zamanda yüzlərlə məktəb açan bir quruluş olduğu görünür. Bu məktəblər erməni ixtilalçılarla əməkdaşlıq halında olmuş, hətta xarici ölkələrdən gələn əjanlara bu məktəblərdə dərslər verdirilmişdir. Bu məktəblər sayında erməni cəmiyyətinin "təhsili" yetərsiz qaldıqda, erməni cəmiyyətinin "təhsilində" patriarxanaya bağlı həzi təşkilatlar erməni cəmiyyətinə kömək etmişlər.

Rələliklə, Birinci Dünya müharibəsi yaxınlaşarkən erməni azlığı milli təşkilatlanmasını tamamlamış olurdu. Xüsusilə ermənilərin haqq iddia etdikləri bölgələrdə açılan və müharibə

zamanı erməni gucularinin doyuş sursatlarının ambarı olaraq istifadə edilən məktəblərin sayı minə aşmışdı. Əldə edilən məlumata görə, Birinci Dünya müharibəsi ərzində Asiya Türkiyəsində 1145 erməni Orqoryan məktəbi vardı. Bu rəqəmə katolik erməni məktəbləri, protestant erməni məktəbləri və xüsusi erməni məktəblərini də əlavə etdikdə "məktəblərin" sayı xeyli artır.

Erməni gənclərini cəşdirmaq üçün təhlələr hazırlayıp, erməni doyuşçularını öyan və erməni uşaqlarını hələ heşikdə iken türk düşmənçiliyi ilə təhriyə edən laylalar, şeirlər yazan erməni şairləri və təhlələr cızan erməni rəsamlarını da unutmamaq lazımdır. (79).

Bu arada, 1877-1878 türk - rus müharibəsində rus ordusuna qoşulan iki erməni general Arşak Derqosyan ilə Loris Melikovun adları da milli erməni fəxrləri arasında dolayır, onların rəsmləri hər bir erməni məktəbinə paylanıb, uşaqların qoyunlarında gəzdirilirdi.

"Artıq çallayan imperatorluqdan sağlam bir Ermanistan çıxarmanın hər cür şərtləri hazır idi. Türkün türünü bökdükləri siqaret kağızlarında hələ Ermanistan xəritələri vardı. Osmanlı erməniləri hər bir qırmızı içkini türk qanı deyə hopmaq adət halına gətirmişdilər." (80).

Türkün qanını içmək üçün qurulan məktəhlər silah anbarı kimi istifadə olunurdu. Uzun illər müsəlman türkün diqqətindən qaçan bu həqiqət Ərzurum hadisələri ilə ortaya çıxacaqdı. (81)

Türkiyə sərhədləri içərisində bir məsələ çıxarmaq üçün bahana axtaran komitəçilər Rusiyadan bəl miqdarda gətirdikləri silahları, bombaları Ərzurumda Sanasaryan məktəbilə kilsələrə doldururdular. Ərzurum valisi Səmiş paşa vəziyyətdən xəbər tutunca huraların axtarışını əmr etdi. Komitəçilər əmri əvvəlcədən öyanmış və ehtiyat işləri görmüşdülər.

Axtarış üçün gələn zabillərin üzərinə atəş açıldı. Üç türk əsgəri və bir türk polisi şəhid edildi. Buna həxməyaraq silah üçün ambar halına gətirilən məktəb və kilsələr arandı, çox say-

da tapança, mermi, qılınc düzəlməyə yarayan mexanizmlər tapıldı." (82).

Ermeni komitəçilərinin zərərli fəaliyyətləri Osmanlının daxili vəkaləti tərəfindən təsbit edilmiş və əsgəri mərhələdə nəşr edilmişdi. Ermeni məsələsinin ən əhəmiyyətli mənbələrindən biri olan bu kitabda komitəçilərin məktəhlərdəki fəaliyyətləri haqqında bu qeydlərə rast gəlirik:

"...Komitəçilər məktəblərə də girdilər. Müəllimlər, xüsusilə fanatik daşnak, hincak və rəmçavar mənsuhlarından seçildi. Uşaqların fikirlərini pozacaq ixtilal, millət və istiqlal üzərinə kitablar yazılmağa, türklüyə və türklərə qarşı nifrət və kinləri artıracaq əsərlər hazırlanmağa haşlandı." (83).

İndi də ermanilərin I-ci sinifdən haşlayaraq orta məktəhlərdə oxudulan kitablardan nümunələr verək:

"Hamiyəti Yervant" başlıqlı yazı belədir: "Yervant dostumuzdur. Onu çox istəyirəm, çünki patriot bir uşaqdır. Çox gözəl ermənica danışır. Dilimizə, milli tariximizə aid dərsləri bütün diqqətilə təqib edir. Ana dilini bilməyən, danışdıqda xanci kəlmələrdən istifadə edən və daima Avropa kitablarını oxuyan uşaqlara oxşamır. O, sizə erməni məsələlərini, erməni krallarının qəhrəmanlıqlarını və uğradıqları fəlakətləri izah edə bilər. Harda möhlərəm bir erməni yazıçının rəsmini görəsə, tanıyar və sizə onun ismini söyləyə bilər." (84).

Eyni kitabda "Erməni uşağı" adlı bu şeirə rast gəlirik:

"Mən erməni nəşir-dən bir erməni uşağıyam,
Haykın. Aramın dilini danışırım,
Tacım, qızılı, a'mazım yoxdur,
Lakin konlum zəngindir.
Namusluyam.
Millətimin hasrat və sevgisi ilə yanırım.
İçimdə qəhrəmanların ruhu yaşayır.
Əcdadımın ruhundakı müqəddəs ataşını xəzinələrə dəyişməyəm.
Hər nə qədər bədhəxl olsa, zülm və işgəncəyə uğrarsa,
Erməni heç bir zaman heç kəsdən çətrak dilənməz." (85)

Eyni yazıqlar orta məktəblər üçün bir oxuma kitabı da yazmışlar. Bu kitabda "Ermeni uşağı" adlı bir haşqa şeirdə də belə deyilir:

"Ey erməni uşağı,
Qəhrəman uşaq,
Sən qəhrəman Vartanın nəslindənən,
Namuslu ol,
Millətin sən ilə öyünsün,
Böyük bir alim ol,
Vətəninə rəhbərlik et,
Böyük bir lider ol,
Millətinin ruhunu ucalt
Hər erməni uşağı
Qəhrəman əcdadının əsarini təqib etməyə
Və Vətəna hörmətli olmaya
Məchurdur." (86).

Eyni kitabdakı "İttihad" adlı bir şeirdə belə deyilir:

"Ermanilər!
Hansı məzhabda olursunuz olun,
Daima yan-yanə çalışın,
Eyni tarixə, eyni dilə sahibsiniz,
Bir-hirinizə haqlı qahn.
Ermanilər!
Hansı komitaya mənsub olursunuzsa olun,
Daima əl ələ yeriyin,
Bir dilimiz, bir vətənimiz var.
O halda bir qayaya, bir ruha sahib olun.
Ermanilər!
Hansı mövqə və sinifdə olursunuzsa olun,
Daima köniil-kənula bağlı qalın,
Hayatınızı daima eyni fırtına dağıtdı.
Ayrılmaz və axıratda bir dostlar olun.

Ermanilər!

Hansı ulduz altında yaşayırsanız, yaşayın.

Çalışırsanız, çalışın,

Sizə qardaşlıq sevgisi lazımdır.

Bahalarınız

Mezarlarınızdan

Sizə ittihad tövsiyə edirlər... (87).

Başqa bir dərs kitabında (88):

Birinci dərs Ermanistandır. Atalarımızın yaşadıkları qitaya millətimizin adına nisbətən Ermanistan deyilir ki, indiki vəziyyətdə üç dövlət arasında bölüşmüşdür. Ermanistan əvvəlcə çox izdihamlı məsud bir qitə idi.

Ermanistan Şimalda Pontus (Qara dəniz) və Rəsdan (Cürcüstən), Şərqdə Xəzər dənizi və İran, Cənubda Assuristan və Əlcəzir, Qərbdə Alus çayı (Qızılçay) ilə çevrəlidir."

Eyni kitabda (89) belə deyilir:

"Türkiyədə ermanilər, Ermanistanın böyük bir qismi türklərin əlinə keçdikdən sonra tatarların zülmü təkrar başladı. Ermanilər və digər millətlər konstitusiyanın elanına qədər uzun zaman iztirab çəkdi, Rusiya hökuməti xristianları himayə məqsədilə Osmanlı hökumətinə müharibə elan etdi."

Və erməni məsələsi belə anladılır (90):

"Ermanistanda meydana gələn zərərli ihtidalar, qəsb və qarət, qətləmlər və s. kimi hünqarlıqlar ermanilərin imhası üçün Sultan Həmid hökumətinin icraatı, ermənilərin vəziyyəti türkləri Avropaya şikayətə səbəb oldu. Beləcə, erməni məsələsi ortaya çıxmış oldu."

1878-ci ildə türk - rus müharibəsi bitdi, Ayestefonada xarici səfirlərin hüzurunda anlaşma imzalanarkən ermanilərin məxtəram patriarxi Nerses Varjapetyan səfirlərə ermanilərin çəkdiyi ələm və iztirabları anladaraq buna bir çarə tapmalarını xahiş etdi. Erməni məsələsi 16-cı maddə şəklində qəbul olundu. Lakin həmin ildə Berlində keçirilən konfrans bunu pozaraq istəklərini 61-ci maddə ilə sağlamlaşdırdı."

Eyni kitabda erməni komitaları və erməni qatliamları adı altında özlərini haqlı göstərən, körpə beyinləri zaharlayan bir qisim yazılara yer verilmişdir. (91).

Orta məktəhin coğrafiya kitablarında Vanın adı – Vasporağan, Ərzurumun adı – Qarın, Diyarbakirin adı Dikranagerd olaraq keçir.

"..Coğrafiya kitablarında ən çox təfəsil Şərqi vilayətlərinə ayrılmışdır. (92). Komitəçi müəllimlər Osmanlı dövlətindən bəhs etdikləri zaman türklərin Anadolu vilayətlərini ermənilərdən zəbt etdiklərini, hər bir erməni üçün atalarının məmləkətlərini türklərin höyündürükdən qurtarmağa çalışmanın milli bir vəzifə olduğunu anladır. Komitəçilərin əməllərinə görə tərtib edilən və patriarxın tərəfindən seçilən kitabların məktəblərdə oxutulması məcburi idi. Ədəbiyyat kitablarına daxil edilən çox həyacanlı, qədim və yeni şeirlərin tələbələr tərəfindən əzərlənməsi məcburi idi. Tələbələrə verilən dəftərlərdə, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, riyaziyyat və başqa dərslər kitablarında uydurulmuş Ermənistanın xəritəsi və gerbi var idi. Məktəb rəhbərliklərinə və müəllimliklərinə patriarxın tərəfindən komitə rəhbərləri və Rusiyadan gələn komitəçilər tərcihli olaraq təyin edilirdilər. Qaladək böyük erməni məktəbi (Cetronağan) bu adamların əlində bir fürsət ocağına çevrilmişdi. Komitəyə aid ən mühüm müzakirələr və münaqişələr bu məktəblə Sanazaryan məktəbində cərəyan edirdi.

Məktəblər və kitablardan sonra erməni yazıçıları tərəfindən hər il nəşr edilən sənəmlər də diqqətə layiqdir. Bunlardan Təntik adında birinin hər il İstanbulda çıxardığı "Armenon Dəresevisi" adlı sənəmi sadəcə erməni komitəçilərin rəsmlərini, bunların şeir və məqalələrini erməni məsələsində uğraşan xaricilərin rəsmlərini ehtiva edirdi. Yuxarıda illik sənəmlər adlandırılan 1914-cü il tarixli nüsxəsində rus ordusunda işləyən erməni əsgər və generalın rəsmləri qeyd olunmuş və tərcümeyi-halları yazılmışdır. Ayrıca, bunların xatirələri və qəhrəmanlıqları təqdirə layiq anılmış, bəlavəsə erməni məsələsinin tarixi təfəsilatı ilə qələmə alınmışdır."

Gənclərin oxuduqları şeirlərin, məktəblərdə yeni nəslə oxudulan parçaların üsyan və ixtilal mövzularından başqa bir mövzunu ehtiva etməsinə çalışılırdı. "Sakar – Mesrop," "Ermani sülaləsi," "Taşra salnaməsi" kimi bir çox nəğriyyatlar bu yixici təbliğatlardan geri durmurdu. Komitə marşları ilə məktəblərdə və digər yerlərdə soylanan mənzumələrin aşağıdakı nümunələri komitələrin ruh hallarını və ərmaniləri nə cür yollara sövq etdiklərini göstərir:

DAŞNAKSAĞAN MARŞI

Daşnaksəğan çətəsi, Səson gedəyin.
 İgid dostlarımız bizi gözləyirlər.
 Qəhrəman Andranik cəsur yoldaşlarıyla
 Mühərribə istəyir, bəhanə gözləyirlər.
 Çətə başçıları cən və kənuldən and içərək,
 Fədailərilə izəliləyirlər.
 Ən qabaqda qəhrəman Andranik
 Nərə çəkərək hərbi istəyir.
 Yetişin ərtaq, qardaşlar, çox yatdıq.
 Bu qədər səhr və təhəmmül kəfi deyilmə?
 İndi güclüyük, təkrar əlağın.

İSTİQLAL DƏVƏT

Ermanilər, silah başına, qılınc bəla, tufəng çiyinə.
 Türki ərmanistanından bizi bir səs çağırır.
 Dağdan dağa dəhşətli bir fəryad cınlayır,
 Vətənə qaçın, ərmanilər, ərmanistana qaçın.
 ərmanistanda ərmanilər yənə qiyam etdilər,
 Aslanlar kimi intiqam dəya bağırırlar.
 Bütün okalar qana boyandı,
 Bütün dərələrdən qan axır.

Düşmən qorxusundan, dəhşətindən qaçdı,
 Fərmanilərə bir çox qənimət huraxdı,
 Bir ağızdan zəfər deyə bağıraraq,
 Düşmən məğlub oldu, yaşasın Fərmanistan!

XANIN MAHNISI

Ay yoxdu qaranlıq bir gecə idi,
 Bir çata tez tez gedirdi,
 Bu çata qəhrəman xanın çalası idi,
 Hamısı da silahlı idi.
 Qəhrəman xan Pasinə çıxdığı zaman
 Top səsləri eşidildi.
 Fərmani qəhrəmanlarının silahlarından
 Çıxan mərmilər guruldayırdı
 Fərmanistan torpağında
 O qəhrəman qanını tökdü,
 Aqlama, onu xatırla,
 Qəhrəman xanın adını heç unutma.

HİNCƏKYAN MARŞI

Sən uzaq illərdə qarih-qarih oturdugun halda,
 Vətənin fəlakətini yaxından bilirsən.
 Yeni əməllərin uca və casur vəzi,
 İxtilalın cınlayan hincəq (cinqraq).
 Sənin saçıdığı, ökdüyün yeni həyətik idealının,
 Gözəl meyvələri tez yetişsin.
 Ərzurumda, İstanhulda asən şimşöyün,
 İlk hərəkətin zəngini tez çal.
 Fərmanilər hər tərəfdə ayaqlansın,
 Əsarət zinciri qırılsın, yeni günəş doğsun,
 Huruz, hincəq komitəsi cınl...

ERMƏNİSTAN FƏĞANI

Əməlinə çatım de,
 İstəyirsən, məni dar ağacına çıxatsınlar,
 Dar ağacından həqiqət səslə
 "Ah Fərmanistan" deyə hağıracağam.
 Ah Ermənistan, qəlbinə, ruhumu
 Sənə ihsas edirəm, qəbul et.
 Mümkünsə mən ölüm, yalnız,
 Bığara Ermənistan həyat tapmın.
 Mənim də həzadılmış tarım,
 Bir kralım olsun,
 Ermənistan həyatı dalğalansın.

ANA VƏTƏN ERMƏNİSTAN

Məzarımın yanına, daşımın üstünə,
 Bu zəfər abidasını tikin,
 Ermənistanı gərsun, erməni qəhrəmanları oxusun,
 Şəhid olan dostları ana Ermənistanı xatırlasın.
 Qəhrəmanların onunda durduğum zaman
 "Həydi irəli" deyə hağırdım,
 Qəhrəman ermənilər, düşmənimizə qarşı vuruşağın.
 Cəsarətimizi, erməniliyi onlara göstərayin,
 Sümüklərimiz qəbir içində rahat olsun,
 Hür bayraqlarıyla məzarımızı erməni qəhrəmanları ortalasın.

Komitoçların, itiləçilərin bu məhərdən məktəblərdən başqa teatr səhnələrində, erməni çayxanalarında, klublarında, küçələrdə açıq-açıqına söyülürdü. Məsələn, heç bir mamləkətdə oynanmasına icazə verilməyəcək dərəcədə, daşqınca yazılmış olan "Vartan Mamıkenyan" pyesi Bnyoqlunda, Üskudarda oynandığı zaman ermənilərin ən həyəcanlı itiləl havalərindən

olan "Pamp Orodan" hey bir ağızdan söylənir, ermaniliyi təmsil edən qəca "Hür Frmanistan, hür ermanilər" kəlmələrini söylədiyi zaman xalq həyəcanının son dərəcəsinə gəlirdi. "Yaşasın Ermanistan!" deyə bağırənlər belə olurdu. Bu qədərle də bitmirdi. Bu mahnılar vəllərə oxunub hər tarafa gəndərilirdi. Gərəsən, bu qədər azğınlığa harada təhəmmül oluna bilərdi? Təhlilətin komitələrca özəl bir əhəmiyyəti olduğuna gərə pulla tutulmuş xətiblər məhəllə-məhəllə gəzərək xalqı təhrik edirdilər. Frmani yazıçısına gəlincə, onsuzda bunların hamısı "Hürriyyətin elanı"ndan sonra tək bir ədəbi, ciddi bir əsər yazmamış və qələmlərini tamamilə komitəçiliyə, ermanilərin əməllərinin dirildilməsinə, ixtilala və pozğunluğa pəyləmişdilər.

"Bilavasitə tarix kitabları diqqətçəkicidir. Məşrutəyədən sonra hər kəs bir tarix yazdı. Tarixşünaslardan biri Bizans imperatorlarından 14 və ya 18-nin ermani irqinə mənsub olduğunu söyləyəcək qədər çox qəribə iddialar irəli sürmüşdür."

Patriarxəna bütün varlığı ilə tam bir komitəçi yatağı olmuşdu. Məktəblərdə Ermanistan təhliləri ən qiymətli yeri işğal etmişdi. Psikoposluqlardan Osmanlı tuğrasını qaldıraraq yerinə Frmanistan gərbi, Frmanistan xəritəsi əsdilər. Bombalar təmin edildi. Bomba istehsalını nyrənmək üçün Ərzurum, Kayseri, Diyarbakır və Vəndan Rusiyaya, Amerikaya və Avropaya adamlar gəndərildi. Komitə qəzetləri ən kiçik kəndlərə qədər soxuldu, pozğunçuluq hər tarafa yayıldı. Bu qəzetlər hökumət adamları və türklüyün əleyhində ağıza alınmayacaq səyüşlər yağdırdılar.

Ədəbi və digər qəzetlər mövzularını tamamilə tərk edərək keçmiş ermani həyatını dirildəcək mövzularla məşğul olmağa həşladılar. Rütun kitablar, mahnılar hökumətin və türklərin dini hisslərinə təzyiq və təhqir edəcək nə varsa, hamısından istifadə etdilər.

Təəssüf hissilə soylamak lazımdır ki, Osmanlı hökuməti ruslarla müharibəyə həşladığı zaman Türkiyənin suyu, çərəyi ilə həyüyub boya-başə çatmış ermanilər sərhədlərdə və daxildə arxadan vurma, yıxıcı, vahşi fəaliyyətlərə həşlamışlar.

İKİ YAŞINDAN BÖYÜK TÜRK UŞAQLARININ KƏSİLMƏSİ HAQQINDA QƏRAR

Fəyni zamanda erməni məktəblərində muəllimlik edən komitəçilər bu qeyri-insani cinayəti çox-çox əvvəllər qərara almışdılar. Komitəçilər əvvəl 5 yaşından böyük olan türklərin qatla yelirlmələrini qərarlaşdırmış, sonra 5 yaşından kiçik olan uşaqların da erməni milləti üçün təhlükəli olacaqlarına hökm verərək, iki yaşından böyük olan bütün türklərin "kəsilmələri" qərar vermişlər. Bu qərarların məni belə idi:

"Qərar №: 1

Türk milləti vəhşiliyinin ortadan qaldırılması Avropa ölkələrinin əsgəri güclərinin qərarı olmuş və bu əməlin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı şəkildə icrasına qərar verilmişdir:

"İlk öncə rus dövləti ordusunun qarşı tərəfdən Ərzuruma doğru hərəkəti ilə hücumu keçəcək orduya qarşı türklərin mücadələyə məcbur olacaqları təbii olduğuna görə bu fürsətdən istifadə etmək üçün geridə hazırlıq görmüş qəhrəman erməni çetələri (partizan dəstələri) Türk ordusunu arxa tərəfdən vurmaqla iki tərəf arasında qalan düşmənin hamısının heş yaşından böyük olanları ilə birlikdə yox və qatl edilmələri qərara alınmışdır."

İmzalar: Reis: Hanzarlı Murat
Artilleriya komandiri: Bunyamin (93).

Qərar №: 2

"Öncəki qərar da hər ne qədər 5 yaşından böyük olanların kəsilməsinə qərar verilmişsə də, bu heş yaşındakı uşaqların nüfuz etibarilə əhəmiyyəti qabaqcadan görmək və irəlidi mənsub olduqları milləti yada salaraq gələcəkdə erməni milləti

uçun bir təhlükə təşkil edəcəklərinə görə iki yaşından böyük olanların kəsilmələrinə birlikdə qərar verilmişdir."

İmzalar: Rais Hanzarlı Murat
Artilleriya komandiri Rınyamin (94).

Ermeni azlığını sevgi və idarə edən erməni komitəçilərinin 2 yaşından böyük olan bütün türklərin kəsilməsini qərarlaşdırdıqları zaman ermənilərin Türkiyədə iki mindən artıq məktəbi vardı: Ərzurumda 16, Quruçayda 8, Kemahda 8, Bayburtda 8, Amasyada 301, Yozqatda 11, Sivasda 15, Divrikdə 19, Zərada 15, Diyarbakırda 95, Muşda 9, Hafıqda 12, Maraşda 19, Harputda 13, Erqanıda 41, Siirtə 26, Vanda 11, Şəhinqarəhi-sarda 500-dən artıq erməni məktəbi vardı.

Ermenilərin Paris konfransında Amasya, Giresun, Trabzon, Qars, Ərzurum, Ərzincan, Sivas, Adana, Maraş, Malatya, Muş, Diyarbakır, Bitlis, Van, Mardin və Hakkəri şəhərlərindən bir Ermənistan qurulmasını istədikləri düşünülürsə, erməni təhsil təşkilatının siyasi məqsədə yönəldiyi bir daha anlaşılacaqdır.

İXTİLAL VƏ ÜSYANA TƏHRİK BİLDİRİLƏRİ VƏ TÜRK-İSLAM DÜŞMƏNÇİLİYİ

Ermenilər türk milləti, hökuməti və türkün minillik vətəni olan Anadolu haqqında ixtilalçı düşüncələrini, müxtəlif tarixlərdə irəli sürdükləri hildirilərle yayınlamışlar. İxtilal və üsyan düşüncələrini Anadoludakı ən kiçik erməni kəndinə papazlar, müəllimlər, misyonerlər çatdırmışlar.

Bu haqiqətin qavranma bilməsi üçün ermənilərin müxtəlif tarixlərdə yayınladıqları bildirilərin bir neçəsini vəsiqələrə əsaslanaraq, aşağıda vermənin yerində olacağına inanırıq.

"Ey ermənilər! Beş ildən bəri Ali dövlət vətənimizdə islahat aparmağı vəd etmişdir. Vətənimiz beş əsrdən bəri insanlıq düşməni Ali dövlət boyunduruğu altında səfil və pərişan halda

qalmışdı. Berlin sülh müqaviləsinin bütün maddələri həyata keçirildi. Ancaq anlaşmanın 61-ci maddəsi ilə vəd edilən islahat yerinə yetirilmədi.

Avropanın bizim işlərimizlə məşğul olmağa vaxtı yoxdur. Avropa öz çıxışları ilə məşğuldur. Biz bunu açıq-aydın gördüyümüz halda, boş yere gəzləyirik. Bizim bu gəzlədiyimiz gəydən güdrət halvasının enməsinə gəzləməyə bənzər. Biz öz işlərimizlə özümlər məşğul olmasaq, Türkiyə hökumətindən vəziyyətimizin islahatını gəzləmək Avropanın müdaxiləsinə güvənmək və inanmaq qədər ahasdır. Dünyada qurban vermədən, zülm və cəfa çəkmədən hürriyətə qovuşmuş bir millət varmı? Avropa öz mənfəətlərini buraxarmı? Özümlər istəməsək, öz mənfəətini buraxıb bizim üçün qan təkərmı? Unutmayın ki, biz öz-özümüzləri idarə etmək gücündə olduğumuzu islahat etmək və Avropanın diqqətini cəlb etmək üçün İndiya qədər heç bir şey etmədik. Bu, bizim ən böyük günahımızdır. Avropa bunu hər zaman başımıza vurmaqdadır. Arzumuz Ermənistanın hərbi qüvvələrinin boyundurduğundan qurtulmuş olduğunu görməkdir. Fəqət bu məqsədə çatmaq üçün dilənçi və məbuslar kimi hərəkət edirik. Heyf! Erməni milləti boyundurduğundan qurtulmaq üçün sevimli əvladlarını fədaya hazır olduğunu mədəni dünyaya islahat etməlidir.

Müstəqilliyini əldə etmək üçün kiçik Yunanistanın verdiyi qurbanların sayını kim unuda bilər ki? Mədəni dünyanın sevgisini qazanmaq, hürriyətlərini əldə etmək üçün slavların torpaqlarını qana buladıqları inkar edilə bilərmi? İndi Türkiyədə dövlət idarəsi yoxdur. Anarxiya hökm sürməkdədir. Dövlət meydanına gətirən millətlər bir-birlərinə düşməndirlər. Çünki cənab çəkişən bir hökumətdə idarə və siyasətin qaydasını qoruyacaq güc qalmamışdır.

Hökumət xalqı ələkdir, malını əlindən alır, zülm edir. Məhkəmələrində ədalət yoxdur. Çünki bu zülmətləri edənlər idarəyə məmur olanlardır. Hökumət hədurmu? Rəisə görə, müxtəlif millətlərdən əmələ gələn bir hökumət bu millətlərin hərtərəfli bir-birindən ayırmadan həqiqət və mənfəətləri islahat

matında çalışmaq məcburiyyətindədir. Hökumət əhalisinin möhtac olduğu şeylərin təmini, çalışanların himayəsi, sənətin inkişafı haqqında çalışmaq məcburiyyətindədir. Qısacası, hökumətin vəzifəsi xalqın irəliləməsinə yardımçı olmaqdır. Halhukı, Türkiyədə bunlara bənzər bir şey görə bilmirik. Buna görə gəc-tez, nə vaxt olursa olsun, belə bir hökumət yıxılacaqdır. Hökumət ilə xalq arasındakı bağlar qopmuşdur. Türkiyədəki millətlər üçün heç bir xoşbəxtlik qalmamışdır. Dövlətə-əliyyə gündən-günə zəifləyərək məhv olur.

Balkan yarımadəsindəki bəlgərlər və rümlər heç haqları yoxkən, yaşadıqları torpaqları türklərin əlindən zorla almışlar. Türkiyə buralardan başqa yerlərdəki müsəlmanlar arasında da etibarını itirmişdir. İndi Arnavutluqdakı müsəlmanlar Bəbi Əlinin idarəsində deyillər. Misir də Osmanlı təbiiyyətini tanıdır.

Ey gənc ermanilər!

Biz ortaya çıxan fərsətlərin qeyh olmaması üçün daima hazırıqlı olmağa məcburuq. İndi bizim vəzifəmiz millətimizə haqq və hüquq düşüncələrini aşılamaqla haqsızlığa qarşı dayanmağı anlatmaq, sonra canlarımızı fəda etməyə hazır olmağa çalışmaqdır.

Ey erməni gəncləri!

Vətənin müstəqilliyi sizinlə olacaqdır. İstiqlal bayraqlarını açmaq sizin vəzifənizdir. Kədər, yoxsulluq, zülm görmüş bir millət özbaşına hərəkətə keçə bilməz. Canlılıq verəcək bir ünsürün yardımına ehtiyacı vardır. Bax, siz bu vəzifəni millətə aşılamaqla vəzifəlisiniz.

Bildiriyə əlavə:

Bu bildirişin yayılmasında Əzuzurmdan fəryadlarla dolu bir teleqraf gəldi. Bu teleqrafda nankor ermənilərin türklər əleyhinə üsyana başladığı bildirilir.

Bəli, bu bir üsyandır, zülm və haqsızlığa qarşı olan üsyandır. İnsanlıq ələminə haqqını təslim edən dinamik bir millətin arzudur. Avropada şimşək kimi parıldamış bu hadisənin əhəmiyyətini kiçiltmək üçün Əli dövlət elçilərinin bir neçəsinin həbs alındığını, bunların da fəsadçılar olduğunu iddia etmək-

lə hadisənin çox şişirdilmiş olduğuna Avropanı inandırmağa çalışırlar. Halbuki müxtəlif mənbələrdən alınan xəbərlərə görə, 400 adəmdən artıq erməninin tutulduğu bildirilməkdədir.

Ermənistanıdaki sənətkarlar nə haldadırlar? Tutulanların çoxunun işçi olduğu öyrənilmişdir. Bunlar zindanda olduqları zaman ailələri aclıqdan, səyüqdan və xəstəlikdən pərişan olacaqlar. Ey ermənilər!

Sizin ən müqəddəs vəzifəniz tutulanların ailələrindən əc qalan, yardıma məhtac olanlara maddi və mənəvi yardımlarınızı tez çatdırmaqdır. Onlar özlerini vətənlərinin hürryyəti üçün fəda etmişlər. Onların uşaqlarını din qardaşları qorumazlarsa, kim qoruyar? Bütün ermənilər Ermənistanı qurtarmaq üçün canlarını fəda etmiş qəhrəmanları qorumaq məqsədilə kömək, dəstək dəftəri açmalıdırlar.

İMZA: VƏTƏN İTTİFAQI" (95).

ERMƏNİ GƏNCLƏRİNƏ BİLDİRİ

"Hər yerdə ölüm hiddir.

İnsan bir kərə olur.

Millətinin uğrunda ölənlər bəxtiyadırlar.

Azərbaycanın əsasları çoxdan sarsılmışdır. Türkiyə xəstə adam vəziyyətindədir. Ölüm saati yaxınlaşır. Halbuki bu qədər çalışqan varlığı zəif əllərlə əsarət zəncirinə zülmkar tutmaq istəyir.

Onun zülmkarlığına yunanlılar, bolqarlar, Balkan yarımadasındaki müsəlmanlar tərəfindən təhlükəli yaralar açılmışdır. Türkiyə ərazilərində torpaqların böyük bir bölümünü itirdikdən sonra kiçik Asiyada Avropanın gözündən uzaq Ermənistanda zülmünü artırır. Çünki bunun sayəsində ölüm saatlarını gecikdirəcəkmiş kimi zəhm idarəsini orada daha çox duyurmuşdur.

Bu idarə altında Ermənistan həydufluq və cinayət mənzərəsi göstərməkdədir. Türkiyənin zalım memurları Rəbi Alinin

təşviq etdiyi vahşi şeylərlə birlikdə çalışqan əhaliyə əzab və cəfa çəkəndir. Erməni kəndçisi nə canından, nə də məbından əmin deyildir. Atasından miras qalmış torpaqlar (Ermənilərin Anadolu da özlərinə aid olduğunu iddia etdikləri torpaqlar) sınırsız vergilərlə kəndlinin malı deyildir. Kəndli çalışdığına qarşılığını rahatca əldə edə bilmir. Bu məhsul hökumətin zalım oğruların tərəfindən hiçdir. Erməni kəndliləri çalışdıqları halda hissə-hissə atalarının torpağından kəçməyə məcbur olurlar. Vətənlərini tərk edir və qərbdə çəkdikləri sızıntıdan ölürlər. Ermənilər mallarına görə çəkdikləri bu sızıntıdan haşqa haşqlarına təhdid qılıncı asılı durmaqda, dinləri təhqir edilməkdə, kilsələri ilə muqəddəs yerləri kirlədilməkdə, qızlarının gəncliyi və bəkaratları zərhalərin iştahlarına fəda edilməkdədir. Türkiyənin qanunları bu zulmlərə zəifliklə baxır, diqqət etmir. Lakin ermənilər həyatlarını qorumaq üçün qeyratlanıb namuslarını qorumaq məqsədilə üsyan edinca, unudulmuş qanunlar oyandırılır. Bu cəsur adamların əlləri, ayaqları bağlanır, diri-diri basdırılmaq üzrə qarantlıq, rütubətli zindanların qapıları açılır.

Ermənilər "Berlin sülh müqaviləsi"nin 61-ci maddəsilə vəd edilən islahatı gözləyirlər, ləqət bir şey görə bilmirlər. Avropa Dövləti Aliyyənin işlərlə məşğul olmur, müxtəlif daxili və xarici işlərlə məşğul olur. Yalnız İngiltərə islahat üçün ara-sıra səsinə yüksəlir. Heç bir şey eşitməmiş kimi görünən türklər onun səsinə qulaq vermirlər.

Türk milləti rüklü hiylələrlə bu məsələnin həllini gündəngünə gecikdirir. Bizə əsl zorlayan hökumətin Ermənistan haqlarını yox etməyə çalışmasıdır. Biz insan haqlarının elanı üçün qanunımızı təkəməyə məchuruq. Hürriyyəti sevir, maddi cəhətdən və mənən yüksəlmək istəyən hər kəs hürriyyət uğrunda qanını təkəməlidir. Ermənilər bu inamdadırlar. Ermənilərin hürriyyət adına hamısı birdən Ermənistan dağlarını, ovalarını sarmalalarının zəmanə gəlmişdir.

Ey ermənilər!

Vətənimizin bizdən istədiyi maddi fədakarlıq və mənəvi gücümüzə əhalinin hürriyyəti yolunda canımızı fəda etmənin

zamanı gəlib çatmışdır. Hamımız Vətən sevgisi ilə duyğulanmalıyıq. Zehinlərimizdə yalnız vətəndaşın yüksək haqq və hüriyyəti düşüncəsi yerləşməlidir. Bu duyğular bizi müzəffər bir ittifaqa yönəldər... Lazım olan bilgiləri öyrənək. Beləcə, böyük və yüksək bir vəzifəni məmləkətdə yerləşdirməyə çalışaq.

Gənc qardaşlar!

Vətəndaşlarının qurtuluşu üçün müharibədən əvvəl xatirələri əhədi olan Yunan, İtalyan və müsəlman gənclərinin qəhrəmanlıq əsərlərini xatırlayaq. Biz də Ermənistanın tarixin yüklədiyi vəzifələri yerinə yetirməyə hazır olaq.

Gənc ermənilər!

Millətimizin səfəliətindən təəssüflənməyib, bu səfəliətə ortaq olmayıb biganəmi qalacaqsınız? Üzgün və kədərli əli, tarixində çəhrəsi solmuş və qana bulanmış kəndlinin həyatı Ermənistanın qəlbinə təsir etməyəcəkmi? Millətimizin çəkdiyələrindən qəlbiniz sızlamayacaqmı? Əkinçi zülm höyündürüyünü atmadıqca, can və malını əmniyyət altına almıya müvəffəq olmadıqca, Ermənistan xalqının qurtuluşuna çalışmaqdan başqa bir məqsəd və istəyi olmamalıdır.

Əli isə gənc ermənilər! Güclərinizi birləşdirin! Hamımız eyni duyğu və düşüncələrlə dolu olaq. Komitələr quraq. Ermənilər yaşadığı yerlərdə özünüklə komitelərə yardım etməyə qəçməlidirlər! Hər gün hər cür yardım əsirgəməyək! Aramızdan hər birimiz bu müqəddəs məqsəd üçün bir hədiyyə qoşaq.

Gənc ermənilər!

Şərqdə hüriyyət bayrağını ilk dəfə ermənilər qaldırır. Bu hüriyyət bayrağı şərqin məzlum millətlərinin qurtuluşu üçün bir rəhbar, bir ulduz olmalıdır. Asiya əsarəti adından şiddətli bir müharibənin işarəti olsun.

Gənc ermənilər!

Birlik arzusu və məqsədləri uğrunda savaşımaq, çalışmaq bir xalq xəşxətlik, vətəndaşlıq hüriyyəti vermək niyyətində olan adamlara şərqdən qərba, şimaldan cənuba qədər əli uzaqda! Vətən uğrunda fəda olanlar tərəfindən vaxtilə gedilmiş yoldan gedək, bizi mənfəətlərimizdən uzaqlaşma şərefinə və

xalqı xoşbəxtliyə gətürəcək yola yonulak. Müxtəlif şəxsi mənfəətlərdən uzaq duraq! Rahatlığımızdan vaz keçək! Biz zəvq içərisində yaşamaq üçün doğulmadıq. Bizim dinimiz xalqın xoşbəxtliyidir. Vəzifəmiz əslə şəxsi mənfəətlərimizi aramadan xidmət etməkdir." (96).

MUSA BƏY HADİSƏSİ

1877-1878 türk-rus müharibəsi zaman, sərb və hülqələrin müstəqil bir dövlət olaraq ortaya çıxmalarından başqa türklüyün tamamilə varlığı olan Anadoluda bir erməni dövləti xəyalinin canlanması səbəb olmuşdu. Erməni patriarxanasının və rusların təzyiqi nəticəsində "Ayastafanos sülh müqaviləsi"nin 16-cı maddəsi, "Berlin sülh müqaviləsi"ndə islahat mövzusunun 61-ci maddədə yer alması erməniləri türk millətinin min illik ana yurdu olan Anadoluda bir Ermənistan qurma xəyalına sürükləmişdi.

"Berlin sülh müqaviləsi"nin 61-ci maddəsi türkləri Avropa və Anadoludan sürüb çıxarmaq istəyən xristianların xaçlı zehniyyətinə yeni bir pilla olmuşdu. Avropalılar 620 il üç qitədə höyük və güclü bir imperatorluq sürdürmüş Osmanlı türklərini Balkanlardan və kiçik Asiyadan sürüb çıxarmaq, imperatorluğu yıxmaq üçün bu maddəni çibən başı etmişdilər. Onlar ermənilərin xəms xəyalı olan Böyük Ermənistan məsələsini ortaya atmış, öz mənfəətləri üçün Osmanlı dövlətinin başına yeni-yeni sıxıntılar açmışdılar. Ermənilər türkün ana yurdu olan Anadoluda bir müstəqil Ermənistan qurmaq məqsədilə xristianların rəssübünü qamçılıyaraq uydurma hadisələr törətmiş və törədilmiş hadisələri tərs göstərərək onları məsum, türkləri isə zahm və bəhar kimi təqdim etməyə çalışmışlar.

İngilislər kiçik Balkan dövlətini höyütdükdən sonra Rusiyanı Hindistan yolundan uzaq tutmaq məqsədilə Şərqi Anadoluda tampon, müstəqil Ermənistan quraraq Türkiyəni iki tərəfdən məşa içərisinə almaq üçün xaçlı zehniyyətini canlandır-

miş, Fransa və digər Avropa dövlətlərini öz tərəfinə çəkmişdi. Rusiya isə bolşevik prins Lobanovun ermənisiz Ermanistan siyasətini izləməkdə bərabər, Osmanlı imperatorluğunun zəifləməsində Rusiyanın sayısız-hesabsız mənfəətlərinin olduğuna görə ingilislərin Türkiyə əleyhində yürütdükləri siyasəti dəstəkləmişdi. İngilislər həttdən bu siyasi oyunlarının nəticəsində ermənlərin məzlum, türklərin zalım və barbar olduğunu media diplomatiyası vasitəsilə xristianlıq dünyasına eşitdirmiş. Avropada geniş ölçüdə türk düşmənçiliyi yaymışdı.

Ermanilər Avropadan, xüsusilə də İngiltərədən gördükləri himayə və təşviqlərlə quzu dorisinə hürünlənmiş quzd kimi yox yerdən işgəncə və zülm hekayələri uydurub Avropanı Türkiyə əleyhində hazırlamağa çalışmışdılar. Bunun ilk aşkar nümunəsi Musa bəy hadisəsində görünür:

23 iyun 1889-cu il tarixində, cüma salamlaşmasında, 15 nəfər erməni göstərişli olaraq padşaha bir arizə verib təhlifat işlərinə girişmişdilər.

24 iyun 1889-cu il tarixli yazıdan, "Dünya salamlaşma rəsminə on beş erməni tərəfindən Muş erməniləri adından padşahımıza Musa bəy əleyhində bir arizə ilə bir layihə təqdim olundu. Sərgü zamanı onların Musa bəyə qarşı şəxsi davalarının olmadığını, lakin İstanbulda şikayətçi və davaçıların olduğunu, Musa bəydan haqq iddiası üçün beş min erməninin Muşdan gəlmək üzrə olduqları anlaşmışdır.

Ermanilərin təqdim etdikləri arizələrində Musa bəyin Muşda ermənilərə verdiyi zülm və işgəncələrdən bəhs edilir və Musa bəyin təkrar Muşa donmasına izin verilməməsi istənilir.

Bu arizədə Muşdan buraya Musa bəy haqqında beş min davayın gəlməkdə olduğundan bəhs edilir, halbuki beş min deyil, beş yüz adamın belə bura gəlmələrinin ehtimalı yoxdur.

Ermanilərin şikayətçi olduqları Musa bəy barəsində dövlət arxivindən əldə etdiyimiz sənədlərə əsaslanaraq aşağıdakı məlumatlarla mövzumuzu aydınlatmış olacağıq:

Musa bəy Muşda beş-altı bağ sahibi xanədan, qonaqsevar, zəngin bir həydir. Onun atası Mirza bəy Mutki Ahlatda rəhbər-

lik etmiş, çayda qanunu sevmə, tanıdığı bir şəxs idi. Barditizmə qarşı dövlətə böyük xeyri dəymiş, gözəl xidmətlər etmiş, bəndilərlə aparılan vuruşmaların birində şəhid olmuşdur.

Musa bəy müsəlman və qeyri-müsəlman əhalinin etibarını qazanmış bir şəxs olduğuna görə xalq tərəfindən (o vaxt hətta müdirlərini xalq seçərdi) həlga müdiri seçilmişdi. Muslu Saleh paşanın zamanında həlga müdiri vəzifəsində işləmişdi. Musa bəy xalq arasında atası kimi intizamla davranmış, əğruları cəzalandırmış, əz vəzifəsini ədalətlə yerinə yetirmişdi. Buna görə Musa bəy yalnız müsəlmanlar tərəfindən deyil, ermənilər tərəfindən də sevilən və hörmət görən bir şəxs idi.

Bir ara Muşda Rəqos Natyan adında bir erməni papazı ermənilərə dövlət aleyhində ittilal və usyana təşviqədiç bildirişlər yaymış, onları dövlətə qarşı təhrik etmişdi. Musa bəy bu dövlət xəini erməni papazını cinayət dəlilləri ilə yaxaladı və Muşun qanun keşiyində duranların ixtiyarına verdi. Beləcə Papaz Natyan məhkəmə qarşısına çıxarıldı. Onun torədiyi cinayətlər arasında özünün yazdığı bir broşür də vardı. Papaz Rəqos Natyan İstanbulda məhkəməyə çıxarıldı və surgün cəzasına məhkum edildi.

Bu hadisə ermənilər və onların komitələrinin xoşuna gəlmədi. Onlar Musa bəyin aleyhində dedi-qodular çıxardıb olmayan iftiralar yaydılar. Xarici ölkələrdə çıxan erməni qəzetləri və komitələr Musa bəyi ermənilərə zülm və işgəncə verməklə günahlandırdılar. Hadisə siyasi bir rəhg aldı. Ermənilərin Musa bəy haqarındakı iftiraları aylarca Avropa qəzetlərini doldurdu. Bəbi-Ali ermənilərinin açdığı, Avropanın da dəstəklədiyi bu geniş təbliğatı susdurmaq üçün Musa bəyi 1886-cı ildən etibarən iki il Muşda, bir il də Bitlisda nəzarət altında tutdu.

Fəqət hökumətin erməniləri və Avropa mediasını susdurmaq üçün aldığı bu tədbir fayda vermədi. Ermənilər və Avropa mediası qaralamalarına araşqsız davam etdilər. Bu vəziyyət qarşısında hökumət Musa bəyi başqa bir vilayətdə nəzarət altında saxlamğa qərar verdi.

Musa həy məhkəmə qərarı olmadan özünə istinad edilən günahlardan heç biri haqqında bir hökm yoxken hökumətin aldığı bu yeni, qeyri-qanuni qərarla razılaşmayaraq qəcməyə qərar verdi. Hökumət onun yaxalanması üçün əmr verdikdə isə o, Muş həlgəsinin adliyyə işlərini tətbiş etməyə çıxan adliyyə mufəttişi İbrahim bəylə görüşdü və əleyhindəki dəlillərin toplanaraq məhkəməyə verilməsi şərtinə İstanbula gedib təslim olacağına söz verdi. Mufəttiş İbrahim bəy vəziyyəti Ədliyyə Nazirliyinə bildirdi. Musa bəyə istədiyi təminat verildi, Musa bəy də hökumətə təslim oldu. Beləcə o, xüsusi bir memurla İstanbula göndərildi.

Ermanilər ingilislərin himayəsində olmaqdan əla arkoynlaşmış, əla qudurmuşdular ki, Birlisən gələcək şikayətçilərin yol xərcləri ilə məhkəmə prosesinin davamı süresinə olacaq məsəflərinin də hökumət tərəfindən təmin edilməsini istəmişdilər. İngilis səfəratinin Rəbi Aliyə verdiyi memorandumda ermaniləri dəstəkləməkdən utanmadığı Ədliyyə Nazirliyinin aşağıdakı yazısında hələ açıqlanmışdır: "Davaçilərin bu memorandumda çəkəcəkləri sıxıntılar və onların haqlarının təcəllisinə əngəl olacağı düşüncəsilə yol xərclərinin hökumət tərəfindən qarşılınması hələ, şikayətçilərin gəzəranının təmin edilməsi heç bir usul və qaydaya uymaz." Ermanilərin verdikləri şikayətlərin baxılması süresinə bu məsəflərin ödənməsi qəbul edilsəydi, məhkəmə gəlirlərinin tamamının hələ yetməyəcəyi aydın idi.

Musa bəyə istinad edilən şikayətlər adam öldürmə, qəsb, oğurluq, zorlama olduqca qorxunc şikayətlər idi. Onun əleyhində verilən şikayətlərin bir neçəsi təqibsizlik qərarı ilə nəticələnmişdir. Bu şikayətlərin nə qədər yersiz və əsassız olduğunu, ermanilərin əbirsizlik, sirtıqlıq və utanmazlıqda nə qədər irəli gətdiklərini bildirmək üçün bu qərarların bir neçəsini qısaca açıqlamaq yerində olar:

1 – Şikayətçilərdən biri Rəyəcəlundə yaşayan, Ahlatın Tatvan kəndindən olan Asadət adında bir ermanidir. Asadət qardaşları Serop ilə Gəvorkun on öküznü on doqquz ay əvvəl Mu-

sa həyin qəsh etdiyini, qardaşı Sercpu öz adamlarına döydürərək ölümünə səbəb olduğunu iddia etmişdir. Faqat bu iddiasını isbat edəcek nə bir şahidin, nə də bir dalilin olmadığını bildirmişdir. Musa bəy Asadorun bu iddiasına qarşılıq 9 günlərdə Bitlisdə hökumətin nəzarəti altında olduğunu, Bitlisdən heç bir tərəfə ayrılmadığını və bu dediklərini rəsmi sənədlərlə isbat edə bilmədiyini nəzərə alan sörqu hakimi Musa bəy haqqında təqibsizlik qərarı vermişdir.

2 – Şikayətçilərdən biri də böyük Vəzirhəndə yaşadığını söyləyən Yervant Ula adındakı qızını Musa bəyin zorladığını və öz işlərini kəndlilərinə pulsuz gətirdiyünü iddia etmişdir. Sörqu hakiminin iddialarını isbat etməsini istəməsi üzərində Musa bəyin qızı Ulanı zorlamasına Allahdan başqa bir şahidin olmadığını, ikinci şikayətinin isbatının da özünə düşmədiyini söyləmişdir. Musa bəy də ona istinad edilən cinayətləri əslə təkrar etmədiyini, şikayətçinin bu günahlandırma 23 lirəlik bərcunu ödəməmək məqsədilə irəli sürdüyünü bildirmişdir. Sörqu hakimi isbatızsız, şahidsiz və dalili olmayan bu iddialar qarşısında Musa bəy haqqında təqibsizlik qərarı vermişdir.

3 – Dolahdərə Baxçaxəndə yaşayan Ahlatlı Ovanes oğlu Qazzasın dörd il əvvəl iki qoyunu ilə iki inayını çohandan başqa gürən və bilən olmadığını, onun davaçı da olmadığını söyləməsi üzərində sörqu hakimi Musa bəy haqqında təqibsizlik qərarı vermişdir.

Burada Musa bəy əleyhində verilən şikayətlərin hamısı haqqında danışımanın mümkün olmadığını oxucularımız, əlbəttə, təqdir edərlər. Ancaq məhkəməyə verilən Əskidəng kəndi papazının qardaşı qızı Çaluzarı Musa bəyin zorladığını və onu müsəlman olmağa məcbur etdiyinin də uydurma bir şikayət olduğu, bunun kimi Qahrçı Əlinin mallarının Musa bəy tərəfindən qəsh edildiyi şikayətinin də ermənilər tərəfindən uydurulduğunun açığa çıxmağa başlamasının İngilis səfəratəti tərəfindən verilən şikayətə səbəb olduğunu qeyd etmək istərdik. Çünki İngilislər irəli sürdüləri bu şikayət ilə haqq aramaq deyil, Osmanlı dövlətini qarışdırmaq istəyirdilər və bu məqsədlə ermə-

nilərdən istifadə edirdilər. Bu, ermanilərin də işinə yarayırdı. Çünki onlar həm dürüst bir türkü yox etməyə, həm də bundan istifadə edərək, ingilislər kimi Osmanlı dövlətini qarışdırmaq istəyirdilər.

O zaman Musa hay nəzəret müdiri olub, əsəyiş xüsusunda yaxşı xidmətlərinə görə müsəlman və (ermanilərdən başqa) qeyri-müsəlman əhali ona minnətdar ikən bir hadisə bu işin tersinə dönməsinə səbəb olmuşdu. Bir ermani papazının ermaniləri usyana dəvət yolunda zərərli uydurma bildirişlər dağdığını Musa hay tədqiq edib anladığıda papazı yaxalayıb yanındakı risalə və zərərli sənədlərlə birlikdə Muş ədalətinə təslim etmişdi. Bax, o zamandan hər bir ermani fəsadçıları Musa bay aleyhində üsyan etmişdilər.

Papazın vəziyyətinə gəlincə, o, haqqında lazımi tədqiqat işləri aparıldıqdan sonra cinayət məhkəməsinə həvalə olundu və sursət edilən qərarı ilə cəzalandırıldı. Məhkəmənin almış olduğu bu qərara bildirilən etirazlar papazın cəzasının çox yüngül olduğuna görə baş vermişdir. Çünki papazın yanında tapılan o zərərli sənədlərə görə o, edam cəzası ilə cəzalandırılmalıydı. Məsələn, bu cinayət İngiltərədə törədilsə idi, papaz dərhal asılardı. Sənədlər bir üst məhkəmədə incələndikdə, cəzanın çox yüngül olduğu görülmüş, lakin məhkəmənin tədqiqinə bir şey deyilməmişdir.

Bilinməlidir ki, ədalət günahkarların cəzalandırılması ilə günahsızların cəzalandırılmaması arasında olan bir işdir, lakin bunun iki necə eyni ağırlıqda deyildir. Hüquq günahsız birinin cəzalandırılmasını yüz günahkarın cəzasız qalmasından daha ağır sayar. İngiltərədə jurilər çox vaxt canlının onda sakkizini qurtarırlar. Məhkəmələr daima günahsızlıq tərəfinə meyli edirlər. Hüquqsunaslara görə müttəhimin həraət etməsini istəmək ayıb deyildir, lakin günahkar olmayanın cəzalandırılmasını arzulamaq çox ayıbdır.

Siyasi düşüncələr və dövlətin varlığını qorumaq üçün çox işlər görüla bilər. Biz buna qarşı deyilik. Faqət məhkəmələrin siyasətə alət edilməsi alçaqlığını qəbul edə bilmirik.

O zaman Bahi Ali idari bir tədbir ala bilərdi. Lakin almamış və Musa bəyin əleyhindəki davaları məhkəməyə həvalə etmişdi. Sonralar o, Avropa qəzetlərində çıxan xəbərlərə qarşılıq belə deyirdi: "Mən istər məhkəmə rəhbərinə, istərsə də məhkəmə üzvlərinə təsir edər, nüfuzumu göstərə bilərdim. Lakin nəzirlik vəzifəm qeyri-qanuni bir işləmə yol verilməməsinə diqqət etməyə məni məcbur edirdi. Məhkəmənin gərəcəyi işlərə heç kəsin deyəcəyi bir şey olmamalıdır. Apelyasiya məhkəməsi prokuroru haqqında bir neçə sözlərin qulağına gəlməsilə dərhal sənədləri aldım, incələdim, amma məhkəmə üsullarına qarşı bir işləmə gormədim, gorsaydım, haqqından gələrdim.

Mənim bu sözlərimə qarşılıq Mr Sandison: "Prokurorlar hər yerdə muttəhimin əleyhinə olurlar. Onların vəzifələri budur. Xəlil bəy vəzifəsinə təcavüz etmiş deyildir," - dedi.

Bu söz bir-iki mütərcimin ağızından eşidilmişdir. Halbuki bizim ticarət məhkəmələrinə gəlib-gedən tərçüməçilər ancaq ticarət mövzularını bilərlər. Onlar digər qanunları bilməzlər. Hələ cəza usulu məhkəmələrin qanununu heç bilməzlər. Buna görə prokurorların vəzifələrini də bilməzlər. Prokuror bir günahkarı günahlandırır, məhkəməyə təslim edər, onun əleyhinə fikir irəli sürər. Ancaq birinin yalan yərə şahidlik etdiyini göndükdə dərhal onun əleyhinə cinayət işi qaldırır. Siz ədliyyə qanunlarıyla məşğul deyilsiniz, lakin bunları bilən adamlarınız vardır. Musa bəy barəsində aparılan istintaq işləmləri və digər işləmlər məhkəmə sənədlərində yazılıdır. Alın, qanundan anlayan birinə verin oxusun, nəgər prokurorun istintaq usullarına qarşı bir işləmə varsa, gəlsin, mənə göstərsin. Lazım olanı yerinə yetirmək borcumdur. Lakin erməni qayğıkeşlərindən bir neçə adamın sözlərinə əhəmiyyət vermək yerində olmaz. Belə dedikdə Mr Sandison: "Bizdə deyil, amma Avropa qəzetlərində bu işə çox əhəmiyyət verildi. Biz də yaxşılığınız üçün sizə xəbər verməyə məcbur olduq," - dedi.

Bəli! Avropada bir-iki komitə var. Burada da onları idarə edən zəngin ermənilər var. Bu yalanlar, uydurmalar onların qəralamalarından başqa bir şey deyildir. Mən də İngilis səfəri bi-

zim məhkəmələrə sız keçirmək istəyir deyə London qəzetlərinə xəbər çatdırsanız, görəsən, necə olar?" Bəbi Ali yaxın zamana qədər İngilis səfəratinin yaxşı niyyətli təşkilatları ilə iş görürdü "Əlli ildən həri bu səfəralin öyüdlərlə qulaq'arıımız doldu İngilis səfəratı "Məhkəmələrinizi islah edin, məhkəmələrinizin işlərinə qarışmayın" deyə öyüdlər verdilər. Biz indi sizin yaxşı niyyətli öyüdlərinizin üzərində irəliləyirik. Məhkəmələrimiz İngilis məhkəmələri qədər düzgündür demirik, lakin bir çox dövlətlərin məhkəmələrindən çox daha yaxşı olduğuru iddia edə bilərik," - dedim.

"Hər bir dövlətin qanunları ədalət üçündür. İndi sizin qanunların keşiyində duran hakima bu işi həvalə etsəniz, Musa bəy əleyhində bir cinayət işi açə bilərmiz? Xatir-hörmət üçün çox şey olar, amma məhkəmələrə müdaxilə edilməz. Çünki dövlətin təməli sarsılar," - dedim.

Mr. Sandison susdu. Az sonra qalxıb getdi. Lakin bizim bu danışdıqlarımızdan razı qalmadığımız anladım." (97).

Avropa mətbuatı İngiltərənin təzyiği və siyasi oyunları ilə Türkiyə ədalətini çəşdirə bilmədi, Musa bəy əleyhində açılan bütün cinayət işləri hələ də nəticələndi.

Avropa mətbuatı çox qəzəbləndi. Təndonda Musa bəy əleyhində tam 130 səhifəlik böyük boy "Condition of the populations in Asiatic Turkey and the trial of Mouza bey" adlı bir kitab nəşr edildi. (Bu kitab Türkiyə Cümhuriyyəti, Başbakanlıq arxivində, ulduz sənədlərinin 18-ci qismində mövcuddur).

Qərbi mədiyasının bu məsələdəki azpınlığı haqqında bir fikir bildirmək məqsədilə iki qəzətdən numunə olaraq aşağıda verdiyimiz yazılar xaçlı zehniyyətinin nə dərəcədə olduğunu göstərməkdədir.

Macanıstanın mərkəsi Budapeştdə çıxan peştertoid qəzetinin 9 dekabr 1889-cu il tarixli sayından:

"Musa bəyin cinayət məhkəməsi tərəfindən bəraət etdirilməsi Ermənistən məsələsini bir qat daha ağırlaşdırır. Musa bəy ən ağır cinayətlərlə günahlandırılmış, şahidlərlə isbatlanmışdır. Musa bəyin qanunun pəncəsindən qurtulması ilə

Türkiyədə ədalar və hüququn necə idarə olunduğunu hər kəs görmüşdür.

London və Afınadakı komitələr bundan faydalanaraq Türkiyədəki idarə və ədalətin yetersizliyindən haqlı olaraq şikayət edəçəklər. Mr. Qladistonun erməni məsələsində izlədiyi siyasət hər kəs tərəfindən hilineir." (98).

"Pel-met-qəzet" adlı qəzetin bir yazıçısından:

"Fırmanistanda əsəyiş və təhlükəsizliyi qoruyacaq bir dövlət varsa, o da Rusiyadır. Əgər kürdlər altı aya qədər itaət altına alınmazlarsa, böyük dövlətlər Rusiyaya Ermanistanı işğal etməyə izin verəcəklər.

...Avropa Osmanlı ölkələrini bölüşmək istəyir. Onların müdaxiləsi erməniləri sevdikləri üçün deyil, öz mənfəətləri üçündür. Türkiyə müsəlman bir ölkədir. Əsrlərdən bəri Avropa xaçlı zəhniyyətilə hərəkət etməktə türkləri Avropa və kiçik Asiyadan çıxarmaq əzmindədir. Avropanın ermənilər ləhbine Türkiyəyə müdaxiləsinin haqiqi səbəbi bax budur." (99).

Müxalif mənhələr XIX əsrin sonunda bütün dünyadakı ermənilərin sayının təxminən üç milyon olduğunu, bunun 1.300.000 Osmanlı ölkələrində və ümumi əhalinin ancaq 7%-ni təşkil etdiyini, bir milyon qədərini Rusiyada, 300 mininin İranda və geri qalanının da Avropa və Amerikada yaşadıklarını bildirirlər. Ermənilərin müstəqil Fırmanistan dövləti qurmaq üçün çalışdıqları altı Osmanlı vilayətindəki (Şərqi Anadolü) saylarının Britanika Ensiklopediyasına görə 633 min olduğu, buradakı ümumi əhalinin ancaq %25-ni təşkil etdiyini, geri qalanlarının isə türk və digər müsəlmanların olduğu yazılıdır.

Bu haqiqəti avropalı diplomatlar açıq bir ifadə ilə bildirməkdə, müstəqil və ya muxtar bir Ermanistanın qurulmasına imkan olmadığını, hətta islahatın belə mümkün olmayacağını bildirdikləri halda, hər fürsətdə erməniləri Türkiyə əleyhində təhrik etməkdən də çəkinməmişlər.

Ərzurumdakı İngilis konsulu M Gravers New York Heraldın müxbiri Sidney Whitmanın sualına belə cavab vermişdir: "Erməni komitəçiləri olmasaydı və onlar erməniləri üsyana təş-

viq etməsəydilər, təkcə bir erməni öldürülməzdi." (100). Sonra eyni yazıçı öz əsərində bir yəhudinin: "Əgər bu hərəkətlərin biri Rusiyada olsaydı, təkcə bir erməni qalmazdı..." - dediyini bildirdikdən sonra - "Rusiyada ermənilər asgərə alınırlar. Onlar məmləkətlərindən çox uzaqlarda xidmət edirlər. Onların məktubları nəzarətdən keçir. Türkiyədə isə ermənilər məsud və rifah içərisində bir həyat sürər, sorval toplayar, asgərə getməzlər. Onların məktəbləri sərbəstdir. Milli tarixlərini oxudurlar. Düşməncilik tələq edirlər..." - demişdir. Yazıçı əsərinin başqa bir yerində: "Avropanın yansı qədər bir səhaya dağılmış ermənilərin bir millət halında toplanmasına imkan varmı?" - yazır. (101).

"Ermənilər Türkiyənin hər tərəfinə dağılmışlar. Ermənistan dedikləri yerlərdə müsəlmanlarla qarışıq yaşayırlar. Buna Ermənistanın Türkiyə, İran və Rusiya arasında parçalanmış olduğunu əlavə edin. Bir müharibə nəticəsində bir Ermənistanın qurulmasını ona suran yeni hökumətin yerini müəyyən etmək mümkün deyildir. Eyni çətinlik müstəqil və muxtar bir erməni vilayətinin qurulmasında da ortaya çıxır. Ermənistan harada başlayıb, harada bitir? Erməni məsələsi üçün bir çətinlik, bir nəticə əldə etmək mümkün deyildir." - deyir Fransanın erməni səvan İstanbul səfiri M Cambon (20 fevral 1894 il).

Ermənilərin Türkiyə torpaqları üzərində tarixi bir haqq iddia etmələri doğru deyildir. Çünki min illər əvvəl bu torpaqlar üzərində türklər yaşamış, daha sonra itirilmiş torpaqlarımızı bundan doqquz əsr əvvəl Səlcuqlu türkləri İran, Roma və bizanslılardan fəth edib Ana Vətəndə yaşamaya başlamışlar. Doğrudur, ermənilər də huralarda yaşamışlar, amma onlar hər zaman azlıqda olmuşlar və heç bir zaman müstəqil bir dövlət ola bilməmişlər. Onlar İran, Roma, Bizans və İslam dövlətlərinin idarəsində kiçik beyliklər halında yaşamışlar. Xristianlar buna nə deyə bilərlər? Bu ki tarixi bir haqiqətdir! Əslində xristianlar üçün nə çoxluğun, nə də sərhədlərin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Onlar genişlənmək, dünya millətlərini istila etmək, onları özləri üçün qul halına gətirməkdən başqa bir şey düşünməzlər.

Onlar çoxluğu azlıq halına gətirməyi çox yaxşı bilirlər. Əvvəl iqtisadi, idari təzyiqlər, hər cür bəhanelərlə kəçə zorlama, qarşı çıxanları həbs etmə, sürgün və nəhayət, qətləmlər...

Çoxluğu ələ keçirmək çox "asandır". Endülüsu, Krımı, Balkanları və Fələstini belə etmədilərmi? Endülüs müsəlmanlarını qılincdən keçirmədilərmi? Bu gün İspaniyada bir müsəlman cəmiyyəti vardırmi?..

Məgər ruslar Krımı aldıqdan sonra müxtəlif təzyiqlərlə türkləri azlığa düşürmədilərmi? Daha sonra sürgün və qətləmlərə yol vermedilərmi?..

Məgər XX əsrin başlarında Azərbaycanın İrevan xanlığında yaşayan ermənilərin yüzdası 12% deyildimi? Sonra ordan-burdan qovulan bu milləti İrevan xanlığına sığaraq orada yaşayan ermənilərin yüzdasını 42% çıxarıb, Beynəlxalq qanunlar yol verməyə də, "Müstəqil bir Ermənistan" quran ermənilərdimi?..

Azərbaycan türklərinin ata-bəhə yurdu olan İrevan xanlığının 9 000 kv. kilometrlik ərazisində daşnakların elan etdikləri qondarma "Ermənistan Respublikası"nın ərazisini 26 000 kv. kilometrə, daha sonra bu torpaq sahəsini 29 000 kv. kilometrə çıxaran ermənilərdimi?..

Bütün bunlar azmış kimi bugün bu işğal edilmiş sahəni 29 000 kv. kilometrədən 46 000 kv. kilometrə üzərinə çıxaran ermənilərdimi? Bu gün bu 46 000 kv. km. torpaq sahəsində, azərbaycanlıların ata-bəhə yurdunda, ermənilərin "Türksüz bir Ermənistan" (bu gün oralarda yaşayanların yüzde 98 faizi ermənilərdir) şüarını həyata keçirən ermənilərdimi? Xeyr, "insansevərlikləri" yüksək olsa da, az sayda olan ermənilər bütün bunları edə bilməzdilər.

Baxın, əgər Anadoluda ermənilərin "Ermənistan" adlandırıldığı bölgələrdə bir Ermənistan qurulsaydı, çox güman ki, bu gün oralarda tək bir türk qalmış olmazdı. Nəyə hilsirsiniz, qalmış olardımı? Biz bu sualın cavabını bilirik və qətiyyətlə: "Xeyr, qalmazdı" - deyirik. Çünki ermənilər Birinci Dünya müharibəsində rusların, ingilislərin, fransızların himayəsi altında bu "işə"

yəni Anadolu türkünün qılıncdan keçirərək soyqırma başlamışdırlar. Amma türklər də elə-hələ bir millət deyillər, istadikdə hər şeyə nail ola bilirlər. Onlar Alp ər Tunqadan (Əfrasiyab), Məta xandan (Oğuz xan), Atılladan İbramış bir millət olaraq ermaniləri ruslarla birlikdə Anadoludan sürüb çıxartdılar. Uzun mübarizə dövründə verilən şahidlərin əl qanıyla boyanan bu mübarək torpaqlarda türkün azadlıq müharibəsi yoxluqlar içərisində zirvəyə çıxdı.

Mən bu son 2-3 cümlədən sonra çox duyğulandım. Amma bu duyğularım daha əvvəlki bölümləri yazarkən keçirdiyim duyğulardan fərqlənirdi. Bir az əvvəl Ələvsət adlı bir dostum mənə zəng etmişdi. Salamlaşmadan sonra "Nə var, nə yox?"-dəyə hal-əhvalımı sordu. Mən də çox hıkef və məyus olduğumu söylədim və yazımdakı son cümlələrimi ona anladım. Təbii ki, o da məyus oldu, çünki o da millətini və vatanini sevir bir insandır...

Bu son duyğularım qürurverici idi, çünki atalarımız Alp ər Tunqa, Məta xan, Atilla adları mənə çox şey deyirdi.

Atamız Atilla 452-ci ilin baharında hırlaşmış Avropa ordusunu dağıtdı və Romanın qapısına dayandı. Romanı böyük bir narahatlıq burudü. Tanrının qırmancı Romanın üzərində səslənəcəkdi! Bundan qurtulmanın bir yolu olmalıydı. Romalılarlar Atillanın şəxsiyyətini təhlil etməyə başladılar. Atilla qorxusuz, yaman bir döyüşçü idi. Amma bir o qədər də sənətə və dinə qarşı hörməti vardı. Bəli! Çərə tapılmışdı. Atillaya ancaq bir din böyüyü təsir edə bilirdi. Ancaq Papa Birinci İon Romanı yerlə bir olmaqdan xilas edər, Atillanın hirsinə qarşı bir sipər ola bilirdi. Haqsızlıq, ədalətsizlik qarşısında poladlaşan Türkün urayına ancaq bir din adamı girə bilirdi.

Tarixşünaslar Papa Birinci İonun Atillanı Romanın qapısında qarşıladığını və ona yalvarıb-yaxardığını yazırlar. Papanın sözləri Atillanın türk urayını hədəf almışdı:

- Ey yoxsulların qoruyucusu! Ey zəhmlərin qorxusu! Ey böyük Atilla! Mən - bütün xristianların təmsilçisi Papa Birinci Leo sənə qarşısında diz çökərək yalvarıram. Romaya girməyin.

Dünya xristianları adından deyiram, hiza yazığınız galsin!..

- Papa həzratları, qalxın! Bir din həyüyünün qarşısında diz çökməsinə ürayım razı olmaz. Lulfən qalxın. Romanı və sizi bağışlayıram. Sülh və qardaşlıq içərisində yaşadığınız müddətca mənəndən zarar gəlməyəcəyini bilin. İmperatorunuz romalılara adalatla rəhbərlik etdiyi müddətca mən uzaqdayam, əks halda, mən çox yaxındayam! Salam soylayın sizi buraya göndərən imperatorunuza!..

Düşmən düşməndir deyib keçməyək. Çünki düşmənin də mərtdi vardır - atamız Atilla kimi! Lakin düşmənin nəmərdi, xaini də vardır. Münafiq düşmənlərdən Allah qorusun...!

Bu mövzuda bir neçə misal çəkək: 1890-cı ildə Ərzurumda ermənilər üsyan etdikləri zaman Rusiyanın konsulu Vali Samih paşaya: "Bela asi bir xalqı Rusiyada mütələq qırarlar," demişdir. Fəqət eyni konsul ermənilərə: "Turkiyə kimi vəhşi bir hökumətin idarəsi altında yaşamaya dəyməz", - deyərək bir tərəfdən erməniləri qanlı neyana təhrik etmiş, digər tərəfdən də Bəti Alini nota yağmuruna tutmuşdu.

Rəş katib Təhsin paşa "Xatirələr" kitabının 237-ci səhifəsində belə deyir: "Ermənilərin Bitlis üsyanında ən böyük cinayətlərə imza atmış və məhkəmə prosesinin nəticəsində edamə məhkum olmuş bir erməni qadınının bağışlanması İngilis səfiri Fədvard Okonor bir cümə günü salamlama mərasimindən sonra hökmdardan şərəfən rica etdi. Sultən Əhdülhəmid xan ermənilərə qarşı şəfqətli və mərəhəmətli olmanın heç bir faydasının olmayacağını soyləyərək İngilis səfirinin bu istəyini geti çevirmiş, elçi təkrar rica etdiyi zaman o, qadını bağışlamış və: "Bir hax gər dünyada nələr olur. İngilis səfiri məskasını ataraq siyasi məqsədlərinə alət etdikləri ermənilərin bağışlanmalarına şəfəatlə yanaşmaqdadır. Erməni üsyanının məhiyyətinə bundan anlamalıyıq. Bu ermənilər həzi dövlətlərin əllərində bir cinayət atəşindən başqa bir şey deyillər."

Bir başqa misal: "Ermənilər İstanbulda üsyan çıxarmış, bir neçə məsum türki şahid etmişdilər. Sultən Əhdülhəmid xan bu üsyanı əsgərlə yatırsa, iş boyüyə bilər, xaçlılar hamısı hirdən sul-

tanın qarşısına çıxardılar. Buna görə də Sultan gəmirükdə işləyən hərbəlləri dayanaklarla silahlandırın bir neçə saat içərisində ermanilərin üsyanını yatırdı. Xaçlılar dururlarmı? Elçilər saraya gəlirlər və padşaha öz etirazlarını bildirərək erməni qatliamından söz açırlar. Sultan sarayın bir salonunda ermanilərdən toplanmış ataşlı silahları elçilərə göstərərək: "Rus yanlısı ermanilər müsəlmanlara bu silahlarla hücum etmişlər. Belə silahları istehsal etmək üçün ermənilərin zavodu yoxdur." Sonra padşah elçiləri ikinci bir salona alaraq buraya yığılmış dayanakları onlara göstərmiş və: "Mənim adamlarım özlerini bu dayanaklarla müdafiə etmişlər. Bu dayanaklar bizim məşnlərdən tədarük edilmişdir."

Mətbəurəm Sultan bu jestlə onların və böyük fəsadçı olduqlarını anlatmış olurdu. Amma onlarda qızaranacaq üz varmı?

Türkiyədə çıxan üsyanlar xristian Avropa dövlətlərinin müdaxiləsi nəticəsində haş vermişdir. Bu dövlətlərin yönəldirməsilə ermənicə çıxan qəzetlər bəzən üstüörtülü, bəzən də açıqdan-açığa erməni müstəqilliyi fikrini yayınlamağa başlamışdılar. Bu yazılara bir nümunə olaraq Dəmirçihaşyanın "Punc" jurnalında çıxan "Vəzifə və hərbi" başlıqlı yazısından bir parçası aşağıdadır:

"İyirminci əsr bir çox millətlərə hürriyət verəcəkdir. Erməni hürriyətini də o əsr gətirəcəkdir. Yəni bu əsrdə istehza olunan milli prinsiplər öz hökmünü verəcəkdir. Həməyə altında yaşayan millətlər rühdünü isbat edərək, tələlərini öz əllərinə alacaqlar. Yəni bu əsrdə boyunduruq altında inləyən millətlər zəncirlərini qıracaqlar. Şübhə etməyin! Hürriyət güneşi yəni bu müqəddəs əsrdə doğaraq Ermanistana hürriyət şüalarını göndərəcəkdir." (102).

HNCƏK KOMİTƏSİNİN YARANMASI

Hncək (can səsi) komitəsi ilk erməni komitəsi olaraq Rusiya vətəndaşı, Qafqazlı erməni tələbələr tərəfindən 1887-ci ildə İsveçrədə qurulmuşdur. Bu komitə ilk olaraq bir qəzet nəşr

elmaya başlamış və öz düşüncələrini yaymağa üz tutmuşdur. Osmanlı ermanilərinin "qurtarılmasını" hədəf alan bu komita həzi erməni ixtilal cəmiyyətlərinin iştirakıyla xeyli böyümüşdür. Bu komitə İngilislərdən gördüyü marağ və yardımlar nəticəsində mərkəzi idarəsini Londona köçürmüşdür.

Daha sonra İstanbulda bir şöbə açmağa qərar verdilər. İstanbul təşkilatını qurmaq üçün Tiflisli Şamavon, Trabzonlu Ruben Hanazad, Batumlu Vezavayan və İran ermanilərindən S.Damcoilyan İstanbulda toplandılar. Beləcə, Türkiyədə rahatca yaşayan ermanilərin taleyi ərddən-hurdan gəlmiş bir neçə rus ermənisinin əlinə keçdi. Hncak komitəsi çalışmalarına İzmirde, Halepde başlamış, sonra Türkiyənin bir çox böyük şəhərlərində davam etdirmişdir. Bu çalışmalar nəticəsində Türkiyədə qanlı hərəkatlar, sui-qəsdlər, nşyanlar baş vermişdir. İngiltərənin Trabzondakı konsulu 28 oktyabr 1895-ci il tarixli İngilis səfirinə yazdığı yazısında belə deyir: "Hncaklar planladıkları hərəkatları uzaqdan idarə edirlər. Onlar özləri tamamilə təhlükəsizlikdə olduqları halda, Türkiyədəki irqdaşlarının həyatlarını dayanılmaz bir hala gətirirlər. Onların məqsədləri müsəlmanları xristianlara qarşı təhrik etmək, qətləmlər törətmək, mamləkəti dəhşətlər içərisində buraxmaqdır. Rütüb dünya hilməlidir ki, bu komitanin anarxiya yaradacaq bir xususyyəti vardır. Onlar tezzozçu hərəkatlarla Ermanistanın yalnız islahını deyil, müstəqilliyini də təmin etməyə çalışırlar." (103).

Hncak komitəsinin qayəsi Şərqi Anadolunu erməni yurdu etdikdən sonra İran, Azərbaycan və Rusiyanın Xəzər dənizinə qədər olan Qafqaz torpaqlarını əldə etmək və "Böyük Ermanistan" dövləti qurmaqdır. Hncak komitəsinin proqramı marksist, sosialist və mərkəziyyətçi idi. Bu komitə ilk siyasi proqramındakı qayəsini belə açıqlayıb: "Türkiyə Ermanistanı haqqında bu dərəcə qənaəti daşıyırdı: Onların tərəqqilərinə əngəl olan zəncirlər mütləq qırılmalı, hərə siyasi müstəqilliyə sahib olmalıdır."

Hncak komitəsi üç böyükdür: (Türkiyə, Rusiya, İran) altında əzilmiş erməni millət. Üçün ideal bir fikri - bütün mamləkətlərdə işçi və kəndli sinifi birləşməli, siyasi bir nüfuz

yaratmaq, kommunist ixtilalını həyata keçirməlidir - ivali sürmüşdür. İqtisadi sərhəstlik bütün ermanilərin qurtuluşu deməkdir. İstehsalat vasitələri cəmiyyətin malı olmalıdır. Yabancı idarə, vergi, maliyyə ermaniləri əziz. Köhnə idarə usullarının ermaniləri əzməməsi üçün bütün ermanilər sosializm sistemini qəbul etməli və bu sistema nail olmalıdırlar. Beləliklə, ermanilər ixtilal, üsyan çıxarmaq, kapitalist hakim sınıflarını yox etmək, əsarət vəziyyətindən qurtulmalıdırlar. Ermanilərin ən çox yaşadığı yerlər Türkiyənin əlindədir. Ermanilərin davası "Berlin müqaviləsi"nin 61-ci maddəsi ilə Avropa dövlətləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Belə olduqda ermanilər türk hökumətinin təzyiqi altında qalmamalı, Avropa dövlətlərini Türkiyəyə qarşı təhrik etməli və Anadoluda Ermanistan dövlətini qurmalıdırlar. Ermanilər əsuziləri və kürdləri də ixtilal quruluşlarında əməkdaşlığa qatmalı və onların da türk hökumətinə qarşı çıxmalarını təmin etməlidirlər.

Qısa bir zamanda sonra Həccak komitəsində ikitirlik yarandı. Komitənin bir bölməsi Avetisın, digər bölməsi isə yeni lider Aspiar Arpiaryanın ərxəsinə getməyə başladılar. Yarlanmış tərəflərin proqramlarında əl ə ciddi bir ayrılıq yox idi. Fəqət ermaniya xas olan xüsusiyyət həddə onlar idarəçilərin hesabına bir-birilərlə boğazlaşmağa başladılar. Qahirə, London, Peterburq, Sofiya, Tehran və digər bir çox şəhərlərin küçələri cəsədlərlə sərgiləndi. Ermanilər bu daxili çəkişməni xoş görmədilər. Həccak komitəsi əvvəlki əhamiyyətini itirdi. Onun yerini Daşnaksütyun komitəsi ə'di.

DAŞNAKSÜTYUN KOMİTƏSİNİN YARANMASI

Həccak komitəsinin daxilindəki liderlik müharizəsi davam edərkən bu vəziyyətdən xoşlanmayanlar 1890-cı ildə "Truşak" (ermanicə bayraq deməkdir) adında bir qəzet yayınlayaraq öz düşüncələrini və təhqidlərini açıqlamağa başladılar. Sonra bir dərnək qurdular. Daha sonra bu dərnək federasiya məntəsnə

galan Daşnaksütyun, tam ifadəsila (Ermanı İxtilal Cəmiyyəti İttifaqı) komitəsi olaraq birləşdilər.

Daşnaksütyun komitəsinin qurulmasındakı məqsəd Tiflisdə qurulan "Gənc Ermanistan," mərkəzi Vanda olan "Ermanı cəmiyyəti - Armeneqanlar", "Hncak komitəsi"ni birləşdirmək və Rusiyadan Türkiyəyə keçəcək çətalərə yardımçı olmaq idi.

Bu komitənin əvvəllər müəyyən bir proqramı yox idi. Onlar hər cür yollarla Türkiyədəki ermənilər üçün siyasi və iqtisadi müstəqillik əldə etməyi qarşılına məqsəd qoymuşdular. Bu məqsəd isə Rusiyaya dost olan rus erməniləri tərəfindən Rusiyaya Ağ dəniz yolunu baplayacaqlarını düşünərək uyğun görülmürdü. Buna görə də komitəçilər bu düşüncələrini açıq-aydın söyləyə bilmir, "siyasi və iqtisadi yollardan müstəqillik" istəyirdilər. Əslində Türkiyənin ermənilərin bu istəklərini yerinə yetirməsi erməni müstəqilliyini qəbul etməsi deməkdi. Daşnaksütyun komitəsinin ilk istəyi Türkiyəyə çətalər soxmaq, erməniləri silahlandırmaq, nyrətmək, çətalər qurmaq, çəta rəhbərləri yetişdirmək, üsyanları həşlatmaq idi. Ermanı yazıçısı M.Vartanyan "Daşnaksütyun tarixi" adlı kitabında belə yazır: "Daşnaksütyun komitəsinin parolu budur: türkü hər yerdə və hər cür şərtlər altında vur-öldür, sözümdən donanları, erməni agentlərini, xainləri yox et, intiqam al."

Daşnaksütyun komitəsinin ilk məqsədi üsyan çıxarmaqdı. Bu üsyan nəticəsində Bolqarıstanda olduğu kimi müstəqillik və tam azadlıq əldə etmək idi. Komitə, əsasən, gənclik kütlələrinə güvənir, hürryyət və müstəqillik düşüncələrini yayırdı.

Daşnaksütyun komitəsi bu düşüncələrlə yanaşı, demokratiya prinsiplərini də müdafiə edirdi. Buna görə də erməni zəncinləri bu yeni qurulan Daşnaksütyun komitəsinə yaxınlaşmaq istəmirdilər. Amma kəndlilər, ziraat sahibləri, papazlar, əsnaf-lar, müəllimlər, hakimlər, məmurlar, universitet əməkdaşları, sənətkarlar bu komitəyə girmişdilər. Daşnaklar hncak komitəsi ilə də birləşmək istəyirdilər, ancaq hncaklar Karl Marksın prinsiplərinə görə və erməni işçi sinfi üçün çıxışmaq istəyirdilər.

Daşnaksütyun komitəsi bir terror quruluşu olaraq 1896-cı ildə Osmanlı bankasına həsqin, 1904-cü ildə ikinci Sason usyanını, 1905-cı ildə Yıldız sui-qəsdini həyata keçirmişdir.

Həncək və Daşnaksütyun komitələrinin quruluşundan dərhal sonra bu təzyiqlər, həsqin, üsyan və sui-qəsdlərin baş verməsi ermənilərin, həqiqətən, hazırlıqlı olduqlarını ortaya qoyur. Belə ki, 1876-cı ildə II Əbdülhəmid padşah olmuş məşrutəviyyət elan etmiş və o gün Avropa dövlətlərinin İstanbuldakı səfirləri Topxanada toplanaraq həsədirlənmiş olan Hersek və Bolqarıstan üsyanlarını müzakirə edirdilər. Erməni patriarxi Nerses onlara müraciət edərək konfransda erməni mövzusunun da müzakirə edilməsini təklif edir. Mərfi cavab aldıqda: "Sizlərin maraqlı və simpatiyalarınızı çəkmək üçün bizim də üsyan etməyimiz lazımdırsa, hələ bir hərəkətə başlatmaqda bizim üçün bir çətinlik yoxdur," – demiş, hazır olduqlarını etiraz etmişdir ..

Həqiqətən də, 1876-cı ildən başlayaraq sürəcək 35-40 il, Osmanlı dövlətinin əhəmiyyətli bir baş ağrısı erməni terror hadisələri, üsyanları, onları kəməyə edirmiş kimi görünən, əslində onları təhrik edən və hər şeyi ilə müdafiə edən Qərb ölkələrinin təzyiqləridir.

Daşnaksütyun komitəsi ilk dəfə 1890-cı ildə bu bildirişi yayınlamışdır:

"Bu gün Avropa insan haqlarını müdafiə etməyə başlamış olan bir xalq, bütün bir millətə gətir. Belə tarixi bir böhran zamanında vətənpərvərləri maraqlandıracaq olan, məsələn buzon ixtilal qüvvələrini birləşdirmək, ortaq bir cəbhə qurmaqdır. Buna görə erməni ixtilal cəmiyyətləri ittifaqı bütün ermanilərə müraciət edərək onları bir həyətə altında birləşməyə çağırır. Türkiyə Ermənistanının siyasi və iqtisadi hürriyyətini əsas alan ittifaq əsiri də xalqın hökumətə qarşı həsədirmiş olduğu savaşa girmiş və vətəndaş hürriyyəti üçün qanın son damlasını axıtmağı öz üzərinə götürmüşdür.

Belə olduqda, ey dostlar, müqəddəs bir məqsəd uğrunda ümumi düşməna qarşı birləşək! Ey gənclər, hər yerdə uca məfkurənin müdafiəçisi olan sizlər, xalqa birləşin!

Fy zənginlər! Siz də xalqın düşmənlərinə, tayfa bəylərinə qarşı sənələrinizi qoruya birmələri üçün silah almalarını təmin edin!

Fy erməni qadını! Sən də bu müqəddəs işə ruh ver!

Din rəhbərləri, hurriyyət əsgərlərini necə tutun!

Gözlənəcək zaman deyil... Toplanın, Vətən, qurtulması üçün qəhrəmanca irəli getürək!" (104).

1890-cı ildə Ərzurum hadisəsi kimi bir çox qanlı döyüşlər olur. Aradan bir il keçir, 1891-ci ildə Daşnaksütyun komitəsi aşağıdakı ikinci bildirişi yayınlayır:

"Müqəddəs döyüş indidən zəif insanlara ümidsizlik verir. Bunlar nə edə bilərlər, nə topu, nə əsgər, nə də qoruyucusu var? - deyə soruşurlar. Artıq güvən zəifliyi, eyni duyğu, eyni ruh halı ilə hazırlanmış olaraq ermənilər birləşər və döyüşə hazır olarlarsa, buna qarşı heç bir şeyin dəyəri qalmaz. Nə düşmənin orduları, nə toplanı, nə də yabançı yardım..." (105).

Daşnaksütyun komitəsi bunun ardından da üçüncü bir bildirişi yayınlayır:

"Bizə ermənilərin olduqları yerlərdən bu qədər həyəcanverici xəbərlər gəlir. Daşnakların etibarlı sədaqətliləri bizdən həyəcanlı xalqa nə qarşılıq verəcəklərini, mənəviyyatlarını, duyğularını necə təmin edəcəklərini soruşurlar. Əslində ermənilər hədsiz sədaqətliklər göstərirlər. Lakin bu böyük və müqəddəs iş üçün bu sədaqətlik kifayət etmər. Fəthiyatlı və uzaqqöhrən olmaq lazımdır. Zəfəri ancaq güclərimizi bir bayraq altında birləşdirib ordularımızı halli bir qaydada tutsaq, əldə edə bilərik. Bunu hər bir vətənsəvar ermənidən urəyinə yazmasını xahiş edirik. Erməni yaşadığı hər yerdə hazırlansın və ümumi hərəkətə keçmək üçün dəvətə gözləsin. Daşnaksütyun komitəsi Türkiyə Ermənistanında çıxarılaçaq usyanı göstərəcək və hər kəsi əməli işə çağıracaqdır.

Fy erməni dostları! Ümidlə, inanma, sənəmər bir eşq və arzu ilə gecə-gündüz hazırlanın ki, biz də hər cür zülm və qanunsuzluqla qarşılaşan Türkiyə Ermənistanındakı qardaşlarımıza ümumi usyan ışıratı verə bilək..." (106).

Bu, daşnaksütyun komitəsi idi; ermaniçilik faaliyyətini hələ dünyaya yayın daşnaksütyun komitəsi, ortada heç bir şey yoxkan, təhriklər nəticəsində türklərlə ermaniləri bir-birlərinə qırdıraraq dəhşətverici hadisələr çıxaran, Avropa və Rusiyanın müdaxiləsini Osmanlı dövlətinin üzərinə çəkib "Müstəqil Ermanistan" qurmağı planlayan daşnaksütyun komitəsi.

ERMƏNİ KOMİTƏİ ƏRİRNİN FƏALİYYƏTLƏRİ

Robert kollecinin qurucusu Dr. Hamlin 23 dekabr 1893-cü ildə "Boston Congregationalist Journal" qəzetində yayımlanan məktubunda bir komitəçinin dilindən erməni ixtilakçıların metodunu hələ açıqlamışdır: "Osmanlı imperatorluğunun hər yerində təşkilatlanan daşnak çətaləri türkləri və kürdləri öldürmək, kəndləri yuxib-yandırtmaq üçün onların üzərinə hücum edəcək, bəzi vəhşiliklər törədib dağlara qaçacaqlar. Bu vəhşi hərakətlərdən quduran müsəlmanlar müdafiəsiz ermənilərin üzərinə hücum edəcək, eyni vəhşiliyi günahsız ermənilərə qarşı törədəcəklər, komitə üzvləri də Rusiya başda olmaqla bütün Avropa ölkələrini yardıma çağıracaq. Rusiya da insanlıq və xristianlıq adına Türkiyənin üzərinə atılacaqdır." Dr. Hamlin bu planı "ən insafsız və ən şeytani bir plan" olaraq adlandırdıqda onun yanında olan bir komitəçi belə demişdir: "Şübhəsiz ki, bu siza hələ görünür. Biz ermənilər nəyin bahasına olursa olsun, müstəqilliyimizi qazanmağa qəti qərar vermişik. Belə hadisələrdən sonra Avropa Bolqarıstanı qurtardı. Milyonlarca qadın və uşaqların qanları ilə yüksələcək səsimizə, şübhəsiz ki, həm Rusiya, həm də Avropa qulaq avacaqdır." (107).

Ermənilər Şərqi Anadoluda üsyanlar çıxararaq Avropa dövlətlərinin diqqətlərini çəkmək, "Berlin müqaviləsi"nin 61-ci maddəsini izəli sürərək ermənilərlə məskun yerlərdə islahat etmək fikrində idilər. Bu islahatlar ermənilərin vəziyyətini müsəlmanlara nisbətən daha da gücləndirəcək, muxtariyyət və

ya müstəqil bir erməni dövlətinə yol açacaqdı. Həz bu hədəfləri ələ keçirmək üçün erməni milli komitələri qolları çırtmamışdılar.

Şərqi Anadoluda ermənilərlə məskun yerlərdə erməni milli komitələri fəaliyyətə başlamadan əvvəl heç bir hadisə baş vermiş, ermənilərlə müsəlmanlar bir arada yaxşı əlaqələr içərisində yaşayırdılar. Bu iki cəmiyyət arasında heç bir düşmənçilik yox idi. Belə ki, Qərbdə yaşayan bir erməni yazıçısı Sarkis Atamyan belə deyir: "Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilərin çoxunu erməni kəndliləri təşkil edir. Bunlar o bölgədə yaşayan müsəlman kəndlilərindən zəngindirilər. Bu şərtlər altında iqtisadi olaraq öz-özünə kifayət edən bir ailə mühafizənin və çalışmanın hər cür sərbəstliyinə malikdir. (108).

Qərbdə yaşayan başqa bir yazıçı A. J. Arberyanın hazırladığı kitabda bunlar yer alır: "Həqiqətən, həm İstanbulda, həm də Osmanlı imperatorluğunun şərq vilayətində yaşayan və bu dövlətin vətəndaşlarının bir parçası olan ermənilər çox xoşbəxt, irəli dərəcədə rahat həyatlarından məmnundurlar." (109).

Başqa bir erməni yazıçısı Avendis K. Kajyan da bunlardan bəhs edir: "Bu xalqa (ermənilər və bütün qeyri-müslümlər) ədalət prinsipləri çərçivəsində davranılır, zülm edilmez və onlar rəsmi himayə altında öz ənənəvi hüquq qaydalarını, adətlerini sərbəstcə yaşadaraq həyatlarını rahatlıqla sürdürürdülər." (110).

Richard Davey də kitabında Şərqi Anadoludakı ermənilərin müsəlmanlara nisbətən çox daha zəngin olduqlarını, bunların müsəlmanlara ağır şərtlər altında faizlə pul verdiklərini, bu borcların ödənməməsi halında da Rusiyada yəhudilərin rus kəndlisini sıxışdırdıqları kimi, ermənilərin də Anadoluda müsəlman kəndlilərini sıxışdırdıqlarını, borclarını məhkəmələrə iş açaraq geri aldıqlarını yazır. (111).

Şərqi Anadoluda xüsusilə ermənilərin vəziyyətini incələmək üçün gəzməyə çıxan Amerikalı Papaz George H. Hepworth da yazdığı xatirələrində ermənilərlə müsəlmanların 1893-cü ildə qanlı hadisələrin başlamasından əvvəl hüquqda bərabər ol-

duqlarını bir erməni alimin dilindən belə anladır: "Hepwordun "Hüquq sahəsində bərabərsinizmi?" sualına erməni alimi bu cavabı verir: "Bir neçə il əvvəl sülh və sakitlik içərisində yaşadığımız zaman ermənilər yaxşı bir vəziyyət şərtlərinə malikdilər. Har hansı bir erməninin bir başqası tərəfindən qəsb edilən malı məhkəmə tərəfindən geri alınıb sahibinə qaytarılırdı. Lakin bu komitəçilər gəldikdən sonra vəziyyət dəyişdi, rahatlığımız pozuldu" (112).

O zamanlar ermənilərin iqtisadi və sosial vəziyyətləri müsəlmanların iqtisadi və sosial vəziyyətlərindən çox-çox yaxşı idi. Elə ki hürarlara üsyan çıxarmaq üçün varicdən erməni komitəçiləri gəlməyə başladılar və iki cəmiyyət arasında kin və düşmənçilik toxumları ekilməsi nəticəsində çox kədarli hadisələr baş verdi. Bu acı hadisələr baş verdiyi zaman Van və Bitlisdə Rusiyanın konsulu olan General Mayevskinin təsbitlərini oxuculara çatdırsaq, heç də pis olmaz. General öz əsərinin bir yerində Avropada bir ingilis-erməni ittifaqının varlığından bəhs etdikdən sonra bunları yazır: "...Türkiyədəki xristianların müsəlman türklərin zülm və təzyiqinə maruz qaldıqlarını Avropaya göstərmək lazım idi. Bu fikir çox doğru idi. Serhiya və Bolqarıstan hələ amala gəlmişdi. Ermənilər də bu üsuldən istifadə etmək istəyirdilər... Təbliğ bu şəkildə aparıldı:

Ancaq qan tökmək lazımdır ki, ermənilər sərbəstlik qazansınlar!.. Qan tökün!.. Erməni komitəçiləri parılı çıxararaq müsəlmanları ermənilərin əleyhinə sövq edərək fədakar gəründüklerini zənn edirdilər. Nə olursa olsun, millətin qanı mütləq tökülməliydi?.. Erməni qanı töküldükdə Avropanın gəlib Ermənistanı qısa bir zamanda muxtar bir vilayət və ya Ermənistan dövləti kimi ortaya çıxaracağına inanırdılar. Yoxsa bu cür vəhşətə yol verilməzdi. Muxtariyyət idarəsinin əməlləri güclü olmasaydı, Londonun əmrilə minlərcə həyat talaf edilərdimi? Bütün bu dəhşətverici hadisələrə səbəb nə idi? Bu sualın cavabı sonradan: "Erməniləri kəsirlər," - deyə haqırə bilmək, "Gəlin bizə xilas edin," - deyə fəryad etmək idi! Doğrusu, erməni məsələsinə hənsər tarixdə başqa bir ixtilaf gətürməmişdir." (113).

"...İxtital cəmiyyəti daşnak, hıncak, Ermonistan namına komitələrə ayrılmışdı. Bunlar kandlini təşviq etmək üçün Sivasdan başlayaraq İrana və Rusiyaya qədər dağılmışdılar. Onlar məktəb müəllimlərinin vasitəsilə erməni gənclərini müsəlmanların əleyhinə kin və qərəzlik hissləri ilə doldurmuş, üç-dörd il ərzində bir çox gənci məhkəməsiz oluma hazırlamışdılar." (114).

"...Harada erməni komitəçilər görünmüşsə, orada mütləq qətlə məhkum olmuş və bunun ən bariz dəlili Sason hadisələridir. Erməni komitəçilərin olmadığı möhəllələrdə ermənilər çox rahat həyat sürmüşlər." (115).

"...1892-ci ildə Merzifonda baş verən erməni hadisələri möhür yerinə martini şişəyi basılmış komitə bildirilərinin cəmi həyatına hüraxılmasıyla başlamışdır. (116).

Bunu Malatiyada bombalarla yaxalanan Rusiya ermənilərindən "Şihat"ın Merzifon ilə Havza arasındakı Çeltik bogağında 18 erməni çetəsi tərəfindən jandarmaların əlindən alınaraq qaçırılması və təkrar yaxalanması təqib etmişdir.

Ermənilər dövlətə bağlı olan erməniləri öldürürdülər. Onların fədailəri Vartsis ilə Kirkor bombaları və Qaradağ tapançalarıyla yaxalandılar.

Rusiya ermənişi Leon Perih qorunmaları vuruşmuşdur. Nəticədə, onun çətasından beşi ölü, dördü sağ olaraq ələ keçirilmişdir. Bu hadisədə əsgər və mühafizəçilərdən iki şahid verilmişdir.

Ermənilər Merzifonda yüngün və qətl hadisələri hazırlamışdılar. 3 noyabr 1895-ci il cümə günü 40 nəfər erməni fədaisi namazdan əvvəl ermənilərə dükənlərini bağlatdırıb, onları öz kilsələrində toplayıb təhrik etmiş və kilsə zənglərini çaldıraraq türklərin üzərinə hücum etmiş, 20 nəfəri öldürmüş, bir çoxunu yaralamışdılar. Bu hadisələrdə təxminən 80 erməni öldürülmüşdür.

Merzifondakı erməni fəaliyyətləri haqqında Ser Clare Ford tərəfindən Lord Rosenberqa göndərilən hesabat baş verən hadisələrin işıqlandırılması baxımından çox böyük əhəmiyyət daşıyır. (117).

Ser Clare Ford hesabatında belə deyir:

"Dr. Fransworth və Mr. Dodd üsyan və fəsad hərəkətlərinin yalnız Qriqoryan ermaniləri arasında qalmayaraq protestantlar arasında da yayıldığını, yayda komitə üzvlərinin dağlara çıxıb orada banditlik edəcəklərini, qoruyucuların canlarını burunlarından gəlirəcəklərini, erməni məsələsi mövzusunda xarici dövlətlərin diqqətini çəkmək üçün ciddi məşğul olacaqlarını, bu qorxunc fikirlərini açıqdan-açığa söyləməkdə olduqlarını, nəticədə müsəlman xalqının həyəcan içərisində olduğunu və müsəlmanlarla xristianlar arasında ciddi bir gərginlik yarandığını mənə söylədilər.

Doktor Smith, aldığı məlumata görə, Mərzifon, Amasiya və digər yerlərdə adlarını unudugum bəzi rus ajanlarının bu hərəkətləri təşviq və himayə etdiklərini mənə bildirmişdir.

Mister Smith ixtilal cəmiyyətinin İngiltərə və digər məmləkətlərdə yaratdıqları əlaqə və dostluqdan casaret aldıklarını və son zamanlarda onların hərəkətlərinin daha inamlı olduğunu da əlavə etmişdir. Onların ən sakit vətəndaşları belə qorxutmaları və özlərinə qarşı çıxan vətəndaşları vəhşicəsinə öldürmələri sakit və öz halında yaşayanlar arasındakı qorxunu daha da dərinləşdirmişdir. Bu sakit və öz halında yaşayan vətəndaşlar çox vaxt gizlicə pul və mal verməyə zorlanmışlar. Əgər onlar istənilən pulu və mali verməmiş olsalar, pis əqibətlərə uğrayacaqdılar, yox, əgər boyun əysələr, onda da hökumət tərəfindən bir üsyançı kimi günahlandırılacaqdılar. Beləcə, hərbad və çıxılmaz bir vəziyyət yaranmışdır.

Dr. Fransworth ermanilərin çoxunun hərəkət şəklinə deyilsə də, onların üsyan hərəkətlərinin mövzusunə və qayasına maraq göstərməkdə olduqları düşüncəsindədir. İstər özü, istər Mr. Dodd ermanilərin rüum xalqından daha pis bir vəziyyətdə olduğunu, əksinə, onların müsəlmanlarla bərabər, eyni dərəcədə olduqları fikrindədirlər.

Pozuq və adil olmayan bir idarənin pis nəticələri bərabər şəkildə müsəlman və xristianlar üzərinə yüklənməkdədir. Bu da bir haqiqətdir ki, müsəlmanların məntəaqlərini müdafiə

edəcək heç bir xarici dövlət yoxdur. Fəqət burada qanun qarşısında hərəkətlik mövqeyi deyildir. Hər xristianın şahidliyi həlka çox az yerdə bir müsəlmanın şahidliyi qədər dəyərlidir. Lakin hunlar daima hər çalışmamazlıq olaraq qəbul edilmiş düzəldilə biləcək şeylərdir. Son on il ərzində xristianların vəziyyətində bir düzəlmə vardır. Dr. Fransworth və Mr. Dodd bütün hal və vəziyyətin ermənilər arasında çox güclü olan və çox guman ki, yaxın gələcəkdə çox təhlükəli bir şəkildə alacaq üsyan hərəkətlərini haqlı göstərməyəcəyi və bu vəziyyətin çox açıq hər şəkildə görülməkdə olduğu fikrindədirlər. Hər ikisi də bu yaxında Ankarada Tormanyanı görmüş və onun sağlam olduğuna və onunla yaxşı rəftar edildiyinə şahid olmuşlar.

Bu insanlarla apardığımız görüşmələr mənə belə bir iz buraxdı: məmləkət haqqında yaxşı məlumat və təcrübə sahibi olan bütün insanlar, xüsusilə ermənilər üsyan hərəkətlərinin bizim zənn etdiyimizdən daha arxı genişləndiyinə daha qorxunc olduğuna, ixtilal fırqası liderlərinin səmildiyindən daha güclü şəxsiyyətlər olub hunları haşqa hər sahədə və haşqa bir ölçüdə, hər halda müharibədən əvvəl Bolqarıstandakı vəziyyətə bənzər bir idarə sisteminin qurulmasını arzuladıqlarına inanmışlar."

Sənədlərdə türk tarixi jurnalında bu hadisələrin haqiqi təfərrifatı ilə əlaqəli bu maraqlı çəkici incələməyə rast gəlirik (118): Üsyan 1893-cü il yanvar ayının 5-də başlayacaqdı. Merzifon, Amasya, Sivas, Yozgat, Kayseri və Çorumda çox hasırq meydan və prospektlərin divarlarına asılan elan, lövbər, plakətlərlə ixtilal erməni xalqına eşitdiriləcək və höyük bir şiddətlə türklərə qarşı hücumu keçiləcəkdi. Amma belə olmadı. Yuxarıda bildirdiyimiz kimi hökumət hər şeyi bilirdi. Çünki həyannamələri divara asmaqla vəzifələndirilənlərdən otuz nəfər adam "iş başında" həyannamələrlə birlikdə polis və jandarmatın mərifətilə yaxalanıb həbs edilmişdilər. Onları məhkəmədə hakim qarşısına çıxarmaq üçün Ankaraya yollamışdılar. Digərlərinin də məsələnin həyümməməsi üçün qaçmalarına izin verilmişdi.

Bu arada elanların çap olunduğu Merzifondakı Amerikanerlər məktəbinin hitişiyindəki binalardan biri xristian

alamını hərəkətə gətirmək məqsədilə yandırıldı. Osmanlı sənədlərinə görə, yanan binanın həm Amerikan məktəbində müəllimlik, həm də Merzifonda hökumət təbəlliyi edən Osmanlı vətəndaşı bir erməninin malı olduğu məlum olmuşdur. Bu ev inşa halında olduğuna görə içərisində qarovulçudan başqa heç kəsin olmadığı, yanğını gören qarovulçunun imdad istəməyə başlamasında məktəb işçiləri tərəfindən susdurulduğu və yanğın nəsnəsi olduğu halda, istifadə olunmadığı qeyd edildisə də, qərh mənbələri Merzifondakı qız məktəbinin yerlə bir edildiyindən bəhs etdilər. Qısacası, üsyançıların təbliğat üçün yanğın çıxartmaları özləri baxımından faydalı oldu. Bütün Avropanın gözü mühakimə üçün tutulub Ankaraya gətirilən cinayətkarların (Avropa ictimaiyyətinə görə "məsumların") üzərinə çevrildi.

Merzifon üsyanından bəhs edilərkən, Merzifondakı qız məktəbinin tamamilə yandırılıb yox edildiyindən ciddiyyətlə bəhs edilir və yazının sonunda hadisə zamanı nəşr edilmiş "əsərlərdən" toplanmış bir bibliografiya verildi. Xristian əzhqlər mövzusunda Qərbin çox romantik olan duyğularının həssas tərəflərinə toxunmaq məqsədilə məktəbin tamamının qız məktəbi olaraq təmsilması komitəçilərin məqsədlərinə uyğun idi. Bitişikdə olan binanın tamamilə yanması şəklinə dünyaya duyurulması təbliğat işlərinin çox yaxşı idarə edildiyini göstərir. Məhkəmənin başlaması üçün iştirakı məcburi olan konsulun Ankaraya gəlməməkdə dirənməsi, bu işi qəsdən uzadanın Türkiyə olduğunun "məsum erməniləri mühakimə etmədən sorgusuz sualsız zindanlarda çürüdürlər" mənasında bütün dünyaya duyuruldu.

Avropa mediası məsələni çox ciddi qarşıladı. Başda İngiltərə hökuməti olmaqla, Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə məhkəmənin təlaşdırılması üçün müxtəlif təzyiqlər edildi. Nəhayət, İstanbuldakı səfirdən ciddi bir təlimat alan konsul məktəbdə axtarış aparılmasına hazır olmaq üçün təkrar Merzifona gəldi. Lakin axtarış işi ilə vəzifələndirilən Amasiya prokuroru aradan üç ay keçdiyini və bu müddət ərzində cinayətkarların la-

zım olan tədbirləri aldıqlarının bilndiyini, araşdırma aparılma belə, bir şey tapmaq ehtimalının qalmadığını, bu qədər hazırlıqdan sonra alibəş donmanın, hökumət aleyhində yeni "faktlar" ortaya qoymanın mümkün olduğunu Sadrazama bildirdi. Sadrazam da verdiyi cavabda ümumi prinsipin mühafizəsi üçün axtarışın və bu işin mümkün olduğu qədər gürultsüz aparılmasını 20 03 1893 tarixli yazılı amr ilə bildirdi. Nəticədə, üsyan bəyanatlarının elanından tam dörd ay sonra məktəb səssizcə arandı və heç bir şey tapılmadı.

İngiltərənin Trabzon və Ərzurumdakı konsulları Ankaraya gələrək oradakı məsləhətlərlə üla görüşdülər. Və üçü birlikdə Valinin yanına gələrək Tommanyanın bir isim bənzərliyi nəticəsində yanlışlıqla tutulduğunu, əsl cinayətkarın eyni adla başqa birinin olduğunu və həbsdəki 'zavallı' Tommanyanın Avropada, xüsusilə də Almaniyada çox tanındığını, alman və ingilis hökumətinin bu mövzuda hamıray olduqlarını bildirdilər. İngilis konsullarının bəyanatları cinayətkarın arvadının Londondakı Osmanlı səfirinə verdiyi bəyanatın eynisi idi. (119).

İngillərə cinayətkarın sərbəst buraxılması üçün İstanbula təzyiqini artırdı. İngilislərlə bərabər fransızlar da eyni mövzuda, yeni cinayətkarın isim bənzərliyi üzündən həbs edildiyini və sərbəst buraxılmasını istədilər. (120).

New York və Filadelfiyada hüzursuzluq o qədər artmışdı ki, Birləşmiş Ştatlar keçmiş İstanbul səfirini Xarici İşlər Nazirliyinə yollayaraq bu işin daha çox yayılmasının qarşısını almaq üçün məhkəmə işinin bitirilməsini tələb etmişdi. (121).

Almanlar imperatorun yaxınlarından və protestant kilsəsinin ən nüfuzlu şəxsiyyətlərindən olan rahib Hofmanı Berlindən Ankaraya yollayaraq cinayətkarlarla görüşmələrini təmin etdilər.

Digər tərəfdən hüsrün təhdidlərə baxmayaraq, Osmanlı Türkiyəsinin erməni vətəndaşları məhkəmədə nə həylləri bəhasına olsa belə, komitəçilər aleyhində şahidlik edirdilər. (122).

Hökumət iki atəş arasında qalmışdı. Ya həqiqi günahkarları cəzalandıraraq erməni çoxluğunun razılığını təmin edəcək, ya da günahkarları azad edib Avropanı məmnun edəcəkdi. Os-

manlı dövləti təzyiqlərin qarşısında daha artıq dayanma bilmədi və cinayətkarları azad edib padşahın əmrilə onları Türkiyə ərazisindən xaricə çıxardı.

Yaranmış vəziyyətin yaxşılaşmasını istəyən dövlət işi cəhd etmək üçün əlindən gələni etdirdi, lakin istədiyinə nail ola bilmədi. Məhkəmə bitdikdən sonra da ixtilalçılar hər fürsətdən istifadə edərək dövlətin güclərinə, müsəlman əhaliyə və özlərindən olmayan irqdaşlarına qarşı silahlı hücumlara başladılar. Şərqi və Cənubi Anadoluda dövlətin avtoriteti getdikcə azaldı. Ortaqlıqda bir panika havası əsirdi. Cənubunu qurtarmaq istəyən ermanilər qorxularından anarxistlərin tərəfinə keçir, digərləri isə qaçaq məchur edildilər. Dövlət adamları başlanğıcda işi lazımı qaydada ciddiye almadıqlarına görə ermanilərlə müsəlmanlar arasındakı kin getdikcə böyüdü. İki tərəf arasında keçmiş günlər bir daha geri gəlməyəcək dərəcədə pozuldu. Rəhbərliklə hər iki cəmiyyət 1915-ci ilə qədər bir-birlərinə nifrət edərək yaşadı.

Sasondakı ermanilər və kürdlər esrlər boyu dostcasına əmür sürmüşdülər. Ermani komitəçiləri bu halın xüsusi vəziyyətinə görə ixtilal təbliğatı üçün gözəl bir məhəllə tapmışdılar. 1893-cü ildə burada bir Damatyan ortaya çıxdı. Bir il sonra onun yerinə Boyaçıyan gəldi. Bunların təhriklərilə çox az bir zaman içərisində bu iki millət arasında arada bir çox hadisələr baş verdi. 1894-cü ilin avqust ayında dənmançilik artıq o dərəcəyə çatmışdı ki, oradakı muraqışalar adətən müharibə şəklində qübh qalibiyyət ermanilər tərəfində görünməyə başlayırdı. Vəziyyət bu halda ikinə hadisə yerinə Osmanlı əsgəri yetişirdi.

Ancaq Sason hadisələri Avropanın qulağını doldurmaq üçün kifayət deyildi. Ona görə bütün Anadoluda Sason hadisələrinə bənzər hadisələr meydana gətirmək lazım idi. Belə

hadisələrin sayı artdıqdan sonra Avropa rəsmən müdaxiləyə başladı. Avropa mediası da bu qarışıqlığı geniş ölçüdə yaymağa davam etdi." (123).

General Mayevski kimi Şərqi Anadoluda ermanilərlə müsəlmanlar arasındakı qanlı hadisələri həşlədərək ermanilər

komitəçilərin və onları təhrik edən imperialist dövlətlərin sahə olduqlarına dair məlumat verən bir çox şahid və xəbəri yazıçılar vardır. Biz bunların bir neçəsinin etiraflarını yazmağa çalışacağıq.

Şərqi Anadoluda erməni üsyanlarının surətlə baş verdiyi zamanlarda (1893–1896) bölgəni gəzən İngilislərin Ərzurumun konsulu Robert Graves burada yaşayan yerli ermənilərdə Osmanlı dövlətinə qarşı fitna-fəsad ruhunun heç olmadığını, əsl üsyan mualliflərinin Qafqazda, İsviçrədə və Afinada məskunlaşmış gizli erməni cəmiyyətlərin olduğunu yazdıqdan sonra belə davam edir: "Bütün bunların içərisində sakitliyi pozan hadisələrə səbəb olanın ən təhlükəlisi xaricdə fəaliyyət göstərən gizli erməni cəmiyyətləriydi. Bunlar xalq arasında fəaliyyətdə olaraq üsyan və fitna toxumlarını yayır, halından razı olmayan bəzi qəzəbli gəncləri məhəllənin üsyan cəmiyyətləri halında təşkilatlandırirdilər. Üsyanə hazır olan bu təşkilatlara veriləcək bir işarətlə üsyan başlanılacaq, türklərin bunlara müdaxiləsi qaçılmaz hala gələcək, nəticədə üsyançıların ümid etdikləri xarici müdaxilə şəraiti yaranacaqdı. (124).

Xatirə kitabında erməni komitəçilərinin Rillisin şimalında yer alan Sason dağlarında gizləniş oranın təhrik və təbliğat mərkəzi secdiklərindən bəhs edən Graves komitəçilərin huradan hərəkət edərək Osmanlı poçt dəstələrinə, jandarma təşkilatına, teleqraf xətlərinə və hökumətin qonaqlarına hücum edərək "əxlaqsız hadisələrə" yol verdiklərini yazır. (125).

İndi də başqa bir şahid, yuxarıda əsərindən bəhs etdiyimiz George H. Hepworthun şahidliyini qeyd edəcəyik. Edvin Pears Hepworthun "New York Herald" qəzeti tərəfindən Şərqi Anadoluya erməni iddialarını incələmək üçün göndərilmiş heyətə daxil edilən Amerikalı bir papaz olduğuna görə Sultan II Əbdülhəmidin bu heyətə yardımçı olmaq üçün rəzaqatlarına bir asqar ilə bir katib verdiyindən bəhs edir. (126).

Tohsin paşa öz xatirələrində: "Şərqi Anadoluda bitərəf və heç bir təzyiç altında qalmadan incələmələr aparan bu heyətin verdiyi məlumatlar və raportlarla ortaya çıxan həqiqətlərin nə-

ticasında, Amerikanın ümumi fikrinin onları "səhv yola sövq edən erməni təbliğatçılarına çox hirslandıklarını," - yazır. (127).

Şərqi Anadoludakı qanlı hadisələrə xaricdən gələn erməni komitəçilərin və xarici dövlətlərin səbəb olduqlarından bəhs edən Hepworth xatirələrinin nəticə bölümündə bunları yazır: "İndi, mən erməni qəliamlarına erməni komitəçilərin səbəb olduqlarını qısaca söyləsəm, bir haqiqəti, həm də çox əhəmiyyətli bir haqiqəti söyləmiş olaram. Bu arada erməni komitəçilərinin təvəzülərini yeniləmələri mümkündür. Onlar məqsədlərini açıq-aydın söyləyirdilər. Özləri hadisələrin gətirdiyi turlarla erməniləri bir-birlərini öldürməyə təşviq etdilər, Avropanın qüvvəyə baş vuraraq müdaxilə edəcəyinə və bunun nəticəsində erməni krallığını yenidən quracaqlarına inanırdılar. Bu iradəni gora bilməyən, İngiltərə və Rusiya tərəfindən təhrik edilən ermənilər yanlış qərarlar aldılar. İngiltərə onları yeni səyləri üçün öyür, təşviq edirdi. İngilislər gəcə qaranlığı düşəncə şəhərin küçələrində gizlicə dolaşaraq öz dinləyicilərinə usyana söz vermələri təqdirdə hökumətlərinin onlara kömək edəcəklərinə dair vəd verirdilər. Rusiya isə, Anadoluya gizlicə əl uzatmağa hazır idi. O, Ağ dənizə doğru yavaş-yavaş irəliləməyə çalışırdı. Qəliamlara gizlicə gələn Rusiya komitəçiləri təhrik edərək bir haşqa usyana səbəb olurdu. Bütün bunlara baxmayaraq, bir ancaq ermənilərə səhiv çıxan Rusiya onların simpatiyasını qazanmaq və hətta sifətini almaq istəyirdi." (128).

Erməniləri Osmanlı dövləti əleyhinə qaldırma fikri Türkiyədəki ermənilərdən deyil, Avropadan və Rusiyanın hakimiyyətində olan Qafqazdan gələn ermənilərdən irəli gəlirdi. Təbii ki, Qafqaz ermənilərinin belə hərəkət etmələri ağıla gəlməzdi. Onların arxasında Rusiya vardı. Rusiya Bolqarıstan hadisələrindən sonra indi də Türkiyəni ermənilərlə təhdid etməyə başlamışdı. II Əbdülhamiddən bunları oxuyuruq: "Ermənilərin bizdən heç bir şikayətləri yox idi. Faqat ruslar Bolqarıstan üzərindəki əməllərinə nail olduqda Osmanlı imperatorluğundan yeni bir parça daha qoparmaq üçün erməniləri barmaqlarına

doladılar. Gəndərdikləri ajanlarla əvvəl papazları və müəllimləri ələ aldılar, sonra da tapdıqları macəraçı erməniləri bizim əleyhinizə gəndərdilər." (129). II Əbdulhəmidin adı keçən xatirələrində erməni komitəçilərinin metodunu və erməniləri türklərə qarşı necə düşmən etdiklərini də belə anladır: "Ermənilərin metodu müsəlmanları təhrik etmək, onlar arasında münaqişə yaratmaq, sonra da dünyanı ayağa qaldırmaqdır. Bundan sonra Avropa dövlətləri işə qarışacaqlar, bu iki unsurun bir arada yaşaya bilməyəcəklərini irəli sürərək muxtariyyət istəyəcəkdilər.

Papazlar, müəllimlər və ajanlarla aparılan bu təhriklər əvvəl o qədər də etibar görmədi. Bir çox Osmanlı ermənisi bu qışqırtmaları xoş qarşılamadı. Belə olduqda, qurulan çətalər əvvəl bu namuslu erməni vətəndaşlarımızı 'yola' gətirmək üçün humları kəşih-dəğrayış öldürməyə başladılar. Bu vicdanlı ermənilər bir tərəfdən hökumətdən, digər tərəfdən də çətalardan çəkiniirdilər. Sonralar humlar da çətalları dəstəkləməyə başladılar. Onlar çətallara hər cür köməyi göstərirdi, onlarla bərabər türklərə qarşı olmazın hərəkətləri edirdilər.

Birinci səhifəsi hələ bitən oyunun ikinci səhifəsinə keçildi. Türk qılığına girən ermənilər özlarına yardım etmək istəyən vətəndaşını öldürüb sonra da: "Gormursunuzmu, türklər sizi necə kəşih-dəğrayırlar? Siz hələ bizim tərəfimizə keçməyəcəksinizmi?"- deməyə başladılar. Bir tərəfdən də müsəlmanların yaşadığı kəndlərə girib, qadın-uşaq demədən xalqa işgəncə verərək öldürürdülər." (130).

Rus generalı Maevski humları yazmışdır: "1895-ci ilə qədər ermənilərin Türkiyədəki yoxsulluqları hey xəyalı və şişirdilmiş uydurma hekayələridir... Hadisələr komitəçilərin xəyallarındakı təsəvvür etdikləri və icraya qoyduqları komediya ilə başqa bir şey deyildir... 1895-ci ildə Vanda erməni-müsəlman əlaqələri çox yaxşı idi. Bu iki cəmiyyət bir-birlərlə dostca keçinirdilər. 1895-ci ildə bu gözəl əlaqələr birdən-birə tərsinə döndü. Komitəçilər müsəlmanları ermənilərə qarşı qışqırmağa başladılar. Türk vəhşiliyi bir həqiqət olmayıb uydurulmuş siyasi bir

hükəyədir. Haqiqəti olduğu kimi soylamak lazımdırsa, Şərqdə vəhşi olanlar müsəlmanların deyil, əksinə, şərqli xristianların olduğunu soylamak yerindədir. Muxtəlif pisiyi toradanlar şərqli xristianlar idi. Sonra onlar bu tərəfdiklərini kimsəsiz müsəlmanlara yükləyirdilər.' (131).

Şərqi Anadoluya Avropa və Rusiyadan gələn daşnaksütyun və hincək komitələrinin üzvlərini yerli ermanilər dəstəkləmişdilər. Lakin bu azgün komitəçilər onları zorla və muxtəlif şeytani üsullarla müsəlmanlara qarşı çıxmağa məcbur edirdilər. Bu zorlamalar nəticəsində Ərzurum, Sason, Zeytun, Van və Adana-da usyanlar baş verdi. Bu usyanlarla Avropanın diqqətini cəlb edib 'Berlin müqaviləsi'nin 61-ci maddəsinə əsaslanaraq Türkiyəyə müdaxilə ediləcək, ermanilər lehinə islahat aparılması, imtiyazlar verilməsi istənəcək, 'Onlara veriləcək bu imtiyazlarla, qurulması planlanan ermani krallığının toxuntu əmələ gəlinləcəkdi.' (132).

Ermani komitəçiləri bu səhələrdə çıxardıqları usyanlardan bir nəticə əldə edə bilməyincə, fəaliyyətlərini İstanbula, hökumət mərkəzinə qaytaracaqdılar. Beləcə, Avropa dövlətlərinin diqqətlərini və müdaxilələrini daha asan çəkməyə biləcəklərini zənn edirdilər. Ermani komitəçilərinin İstanbulda yaratdıqları ilk hadisə onların 1896-cı ildə Osmanlı bankını basmaları hadisəsidir. Osmanlı bankı bir ingilis-fransız təşəbbüsü olduğuna görə, qərbli dövlətlərin bankı idi. Hadisə çıxarmaq üçün bu bankın seçilməsi onun Avropa ilə birhaşa əlaqəsinin olması ilə idi. Avropanın diqqətini ermani məsələsi üzərinə daha asan çəkmək üçün Osmanlı bankında bir hadisə çıxarmaq planlanmışdı. (133). Hadisədən bir il əvvəl, 10 sentyabr 1895-ci ildə Patriarx İzmirliyan, ətrafına topladığı ermanilərle Kadırcə sənindən Sultanahməd meydanına qədər yeriyərək İstanbulda ermanilərin ilk gışvə göstərşini başlatmışdı. 1896-cı ildə baş verən banka hadisəsində də onun başmağı vardı. Buna görə də II Əbdulhəmid onu patriarxlıqdan qovdurtmışdı (134).

Osmanlı bankını basan otuz ermaninin hamısı daşnaksütyun komitəsinə mənsub olub xaricdən gəlmişdilər. "Osman-

lı bankına tacir sifətilə girərək kuçadan keçən xalq bəhəllərində öldürmüşdülər. Bankın ətrafını saran əsgərlərə xitabən "Rusiya səfiri M. Maksimov gəlmədikcə heç kimə təslim olmayacağıq, yoxsa, bankı havaya uçuracağıq" deyə çığır-bağır salmaqla Rusiya səfəratinə müraciət edilmiş və M. Maksimov gəlmişdi." (135). Maksimov alində bir Rusiya bayrağı olduğu halda komitəçiləri bir fransız gəmisinə qədər gətirib onları sağ-salamat Türkiyəni tərk etmələrinə yardım etmişdi. İğtişaş əsnasında alində bir zəpa ilə saraya gələrək II Əbdülhəmidə: "Ermaniləri bununla öldürürlər,"- deyə feryad edən də bu Maksimov idi." (129). Fəqət II Əbdülhəmid də Maksimovun hücumuna boyun əyməyib, yuxarıda deytdiyimiz kimi, ona ləziq olduğu cavabı vermişdi.

Ermeni komitəçilərin istədikləri vəziyyət yaranmış hadisə üzərinə Avropa dövlətləri: "Türklər ermaniləri qətl edirler"- deyərək, İngiltərə başda olmaqla Fransa və Rusiya daşnaksütyun və xıncak komitələrinin Avropa dövlətlərinə islahat üçün verdikləri tələb qarşısında Osmanlı dövlətindən islahat istəyirdilər. "İslahat yerinə ölümü tərcih edəram"- deyən II Əbdülhəmid bu islahat istəyini də qəti hır şəkildə rədd etmişdi." (137).

II Əbdülhəmidin çox qərarlı olduğunu anlayan ermeni komitəçilərinin Osmanlı bankını basması da bir nəticə vermədi. Artıq komitəçilər daxilə üsyan çıxarıb Avropa dövlətlərinin diqqətini çəkməkdə hədəflərinə çatı bilməyəcəklərini anlamışdılar. Vəziyyət hələ həl əldə qədər, onlar yeni metodlar düşünməyə başladılar. Onların bu yeni düşüncələrinin əsası II Əbdülhəmidin ortadan qaldırılması təşkil edirdi. Komitəçilərin sultanı hədəf almaları heç də səbəbsiz deyildi. Xaricdə ermeni komitəçilərinin ləhinə müdaxilə edən dövlətlərin arzularını təsirsiz buraxan onun siyasəti idi. Buna görə də sultanı öldürmək, onu təsirsiz hır hala gətirmək lazım idi. Ermeni komitəçilərinin II Əbdülhəmidə qarşı sui-qəsdli olan və "Rəhbər hadisəsi" adı ilə tarixə keçən hadisə bu mərhələlərdən sonra ortaya çıxmışdır. Bu hadisə ilə əlaqədar Osmanlı "Təşkilati-Məhsusasında" (Təhlükəsizlik təşkilatı) vəzifəli olan mərhum

Polkovnik Hüsəməddin Ər Türkbunları yazır: "Ermanilər İstanbuldakı usyanda (Qurtqapı və bank hadisələri) müvəffəqiyyət əldə edə bilmədikdə Əbdülhəmidin onadan qaldırmaya qərar vermişdilər. Bu məqsəd üçün İsviçərədə komitəçilərdən iharətə bir iclas keçirilmiş və komitəçilər arasında görüləcək işlər bölüşdürülmüşdü.

Ela bu zaman müstəqil bir İsrail yurdu olaraq düşünülən Qüdsü tələb etmək üçün sionistliyin qurucularından Teodor Herzl ilə Hahambaşısı girdikləri buzurdan Əbdülhəmid tərəfindən qəbulmuşdular. Onlar da ermanilərlə birləşərək müstəqil düşmənçiliyə başlamışdılar. Sui-qəsd hadisəsinin planı İsviçərədə hazırlanmış, Rusiyada ixtilalçı olaraq yetişdirilmiş bir yəhudi ilə sui-qəsd işlərində təcürbəsi olan bir macar yəhudi və fransız Edvart Jores ilə erməni komitəçilər bu planda xüsusi bir vəzifə almışdılar. Əbdülhəmidin saatlı bir bomba ilə qətl edilməsi uyğun görülmüşdü. Bomba bir fayton arahasının yaylarının üst qisminin içərisinə qoyulacaq və cümə salamlamasındakı marasimə soxulacaqdı. Bu arabanın padşahın hər zaman mindiyi dörd at qoşulan seltənət arahasının civarında Ulduz sarayından Hamidiyyə camisinə qədər qət etdiyi məsafə daxilində və mümkün olduğu qədər ona yaxın bir yerdə buraxılması lazım gəlirdi. Bu araba Vyanada emal edilmiş və hər bir parçası ayrı-ayrı gömrükdən keçirilmiş, sonra bir araya gətirilərək yığılmışdı. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində bu parçaların gömrüklərdən rüsvətlə yoxlaması keçirildiyi ortaya çıxmışdır." (138).

Leon Dəhağyana görə, bu hadisədə çox əhəmiyyətli vəzifə alan Edvart Jores belçikalı bir yəhudi idi. Yəni ona görə, hadisədə ikinci şəxs olan və daşnaksütyunun qurucuları arasında yer alan Krisdoper Mikaelyan da yəhudi idi (139).

Sui-qəsdin hazırlığını etmək üçün 1905-ci ilin may ayında Rusiyadan İstanbula üç komitəçi gəlmişdi. Bunlardan biri daşnaksütyun komitəsinin qurucularından Simon Kayın adlı Krisdoper Mikaelyan idi. Digəri bunun qızı Robino Kayın, üçüncüsü də Konstantin Kahulyan adı ilə tanınan Səfo idi. Bunlara belçikə

kali anarxist Jores də qatıldı. Bu dörd komitəçi İstanbulda bir ay qalaraq sui-qəsdin planlarını qurdular. Robino Kayın və Sofi İmparis adlı qadın komitəçilər gözəl paltarlarla kubar görünüşlü bir yabançı kimi xarıxlara məxsus giriş qapısından sarayın salamlığına bir neçə dəfə girərək oraları tədqiq edib hər nəticəni əldə etmişdilər. "Sultan Həmid minik daşından arabaya mindikdən bir dəqiqə qırx iki saniyə sonra caminin çöl qapısının ağzına çalmış olur. Saatla işləyən bir bombanın mexanizmi Sultan Həmidin minik daşından arabaya mindiyi dəqiqədə hərəkətə keçirilib bir dəqiqə qırx iki saniyə sonra saatın ibrəsi partlayış nöqtəsindən atəşə verilsə, Sultan Həmid bu partlayış səhəsinə çatacaq və bütün mahiyyəti ilə havaya uçurulmuş olacaqdı." (140).

Bu təsbitdən sonra Vyanaya gedən komitəçilər cizdıqları xüsusi plan üzrə bir araba düzəldirərək, arabanı parça-parça yurda soxub yığdıqdan sonra, 1905-ci il 21 iyul cümə günü Yıldız caminin çöl qapısına padşahın arabasına yaxın bir yerdə buraxmışdılar. Plan üzrə Sultan arabasına minərkən bu saatlı bomba partlayacaq və onu öldürəcəkdilər.

Sultan Əbdülhəmid caminin koridorlarında itəliləyərkən salama durmuş olan Şeyxulislam Cəmaləddin əfəndi ilə görüşdü. Bu görüşmə hər zamanındakından bir az arlıq sırdı. Tam bu sırada bomba partladı. Partlayan bomba 26 nəfəri öldürdü. Hər kəs panika içərisində qaçdığı halda II Əbdülhəmid soyuq-qanlılığını qorunmuş, başqa bir arabaya minərək xalqın alqışları altında heç bir şey olmamışcasına sarayına getmişdir. Hadisəni yaradan komitəçilər pasportları və qaçma tərtibatı əvvəldən hazır olduğuna görə Türkiyəni tərk edə bilməmişdilər. Beləcə, erməni komitəçilərin bu planı da müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır.

II Əbdülhəmid məşruteliyyəni tərəfdarı olmasına baxmayaraq, o günkü şərtlərdə məşruteliyyənin Türkiyədə hələ tətbiq olunma bilməyəcəyi hökmünə inanır. Onun fikrincə, əgər məşruteliyyə Türkiyədə tətbiq edilə idisə, imperatorluq qısa bir zamanda dağılıcaqdı. Padşaha görə, məşruteliyyət ancaq dili, dini, irqi bir olan cəmiyyətlərdə tətbiq olunma bilərdi. Osmanlı impe-

ratorluğunun müxtəlif dil, irq və din mənsublarını tərkibində saxlayan bir imperatorluq olması, ayrı dil, irq və din mənsublarının imperialist dövlətlərin təhriklərinə açıq olmasına görə sərbəst idarəsi olan məşrutəviyyət şəraitində imperatorluq qısa bir zamanda parçalanıb yox ola bilərdi. II Əbdülhamid bu fikirdə olduğuna görə məşrutəviyyəti həyata keçirmirdi. Məşrutəviyyət şəraiti, ayrı bir dövlət ideali uğrunda müharibə aparan cəmiyyətlərə görə, Türkiyədəki yixici fəaliyyətlərini daha rahat və asan yerinə yetirmək üçün əlverişli bir şərait olacaqdı. Ermeni komitəçiləri də belə düşünürdülər. Bax bu düşüncənin nəticəsində onlar məşrutəviyyət şəraitinin yaradılması və II Əbdülhamidin missiyasının sifra endirilməsi uğrunda jontürklərlə ittifaqa girdilər. Jontürklər erməni komitəçilərinin II Əbdülhamidə qarşı olan sui-qəsdlərini, Türkiyənin hər hansı bir yerində çıxan erməni partiyalarının səhəbini II Əbdülhamidin idarəsinə və məşrutəviyyət idarəsinin olmamasına bağlayırdılar.

Gələn Cəmal paşanın etirazlarına bir nəzarət saraq: "Jontürklər 1894-1896 erməni hadisələrini II Əbdülhamidin bir siyasi səhvi və öz istibdadını davam etdirmək üçün haş vurduğu zalım bir tədhiir kimi qəbul etdilər. Buna görədir ki, o zaman Avropada olan Əhməd Rıza həy və onun dostları bu baxımdan işi muhakimə edərək erməni ictimaiçilərinə böyük yardımlar etdilər. Mənim kimi məmləkət içərisində olan ictimaiçilər də eyni fikri qəbul edərək türklük və xüsusilə Osmanlılıq üçün çox böyük zərər verə biləcək mahiyyətdə inkişaf edən erməni qətləminə görə Əbdülhamidi ittiham etməkdən çəkinmədilər." (141).

Jontürklərin Adami-Merkəziyyətçi qolunun lideri Prins Səhəhəddin erməni üsyanlarının səhəbini məşrutəviyyətin yoxluğuna bağlayır, II Əbdülhamidi "Ermaniləri məhv etməklə" günahlandırır. (142).

Jontürklərə görə, məşrutəviyyət gələr, II Əbdülhamid təsirsiz hala gətirilərsə, ermənilərin şiddət hadisələri sona çətar.

Jontürklərlə ittifaq qırmaq təklifi ilk olaraq erməni komitəçilərindən gəldi. Onların etirazlarından bunları oxuyuruq:

Cenevradəki erməni daşnaksütyun komitəsi, Adəmi-Markəziyyatçı cəmiyyətinə xitabən Prins Sabahəddin bəyə gəndər-diyi hır məktubda mühüm hır məsələnin müzakirəsi üçün hır səlahiyyətli missiya qəbul edilmasını istəmişdir. Fəyni şəkildə hır təklif Tərəqqi və İttihad Cəmiyyətindən mütəəssil sayılan Əhməd Rza bəyə də edilmişdi. Hır neçə ay sonra da daşnaksütyun komitəsinin səlahiyyətli Malimyan adındakı hır zat Berlin küçəsindəki Sabahəddin bəyin yazıxanasına gələrək onunla gərüşmüş, bir konqress aktını, bir proqram ətrafında toplanmağı və həzi icraət şəkillərini təklif etmişdir. Prins Sabahəddin bəy və onun dostları hu təklifi müvafiq gormüş və hansı nəqtlər ətrafında gərüşüləcəyini təyin etmək üçün bir komitənin seçilmasını irəli sürmüşdular. Hır neçə gün içərisində erməni nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə istər Tərəqqi və İttihad Cəmiyyətindən, istərsə də Təşəbbüsü şəxsi qruppasından nümayəndələr seçilmiş və ilk iclas Berlin küçəsindəki Prins Sabahəddin bəyin bürosunda keçirilmişdir. Bu iclasda Adəmi-Markəziyyat qruppasından Dr Nihat Rəşad Fazli bəy, Tərəqqi və İttihad qruppasından Dr. Bahəddin Şakir, Hüsev Sami bəylər, ermənilərdən də Maglumyan və digər hiri vardı.

Birinci ictimada ermənilər məqsədlərini açıqca söyləmişlər və erməni komitələri tərəfindən Sultan Əhdulhəmid əleyhinə torədilan sui-qəsdin pis nəticələr verdiyini və buna görə bir çox pulların hədəf gətirdiyini etiraf etdikdən sonra erməni komitələrinin müstəqil hərəkətləri istər məmləkət, istərsə də özləri üçün yaxşı olmadığına qənaət gətirdiklərini izah etmişlər. Müvafiq hədəfə çata bilmək məqsədilə müştərək bir proqram təqib ediləcək yolların indidən təyin və təshiti təklif etmişdilər. Ümumi bir şəkildə göstərilən hu qənaət və düşüncələr hər kəs tərəfindən xoş gərülmüşsə də, iş müştərək bir proqram şəklinə irtiqal edincə fərqlər meydana çıxmışdır. Hətta bir ara gürüşmələr pəzulmaga doğru sürmüş, fəqət, nəticədə hu əsaslar üzərində anlaşma olmuşdur. hər cəmiyyət öz mənliliyini mühafizə etməkə bərabər, prinsip düşüncələrini bir an üçün nəzərə alməyaraq, digər tərəfinin tənqidilə məşğul olmayacaq,

özbaşınalığa yol verilməməsi üçün müştərək bir proqram alın-
da çalışacaq. çalışma tarziini də bu üç cəmiyyətin gizli seçəcəkləri nümayəndələr təyin edəcəklər." (143).

Ermani komitəçilərin məqsədi yuxarıdakı sənəddən də anlaşıldığı kimi, II Əbdülhəmidə sui-qəsdlərinin müvəffəqiyyətli olması nəticəsində Sultani təkbəşinə təsirsiz hala gətirə bilməyəcəkləri qərarına gələrək bu əməllərini yerinə yetirə bilmək uğrunda güclərini jontürklərlə ittifaqa saxub hədəfə çatmaqdı. Bu ittifaqı yazıdan bunları oxuyuruq: "...Ermanilər də bu idarəni ittihadə cəlb edirdilər. Ermanilərin ən böyük fırqəsi ixtilaliyəsi olan daşnaklar bu idarəni yıxmaq üçün bizimlə ittihad etdilər. Ancaq bu ittihad yalnız şəxsə aid olub hər fırqa proqramında müstəqil hərəkət edəcəkdir. Bundan məmləkətimizə iki fayda vardır: birincisi lüzumsuz yərə qan tokən və xaricilərin müdaxiləsini dəvət edən fırqaların hərəkətinə sədd çəkmək, ikincisi də müştərək mənafeyə məlik olan xristianlığın qüdrətindən istifadə etməkdir. Ondən sonra hər fırqa öz proqramının icrasında sərbəst qalacaqdır.

Biz bir dəfə hokumatı yıxdıqdan və məclisi mühasirəyə aldıqdan sonra millətimiz sayəsində nə bir avuc ermanidən, nə də Əhdülhəmid hokumatini təhdid edən avropalılardan qorxumuz qalmayacaqdır." (144).

1906-cı ildə birləşən ermani təşkilatlarının jontürk cəmiyyətləri ilə onları arasında ittifaq qurulması uğrunda təsəbbüs etməsi üçün vəzifələndirdikləri, Məğlumyanla jonturklərin ittihadçı və Adəmi-Merkeziyyətçi qrupları arasında aparılan görüşmələr nəticəsində 27-29 dekabr 1907-ci ildə Avropada bir kongress keçirilməsi qərara alındı.

Tək ərtaq əməli II Əbdülhəmidə devirmək olan bu kongress (145) müəyyən edilmiş gündə Parisdə "II Osmanlı Liberallar Kongressi" adı ilə toplandı.

Bu kongressdə II Əhdülhəmidin idarəsini devirmək xüsusunda, qısaca bu qərarlar alınmışdı: Hökumət devrilməli və yeni bir hokumat qurulmalı. Etiraz, nümayiş şərtləri: təzyiqa qarşı sifəhli dirənmə, hokumat və polis vəzifəliləri də daxil olmaq-

la siyasi və iqtisadi nümayişlərlə silahsız diranma Vergi ndəməmə. Ordu içində təbliğat, lazım olduqda cəm halda nümayiş Vəziyyət və şərtlərə görə digər hərəkət növləri. (146).

Sultan II Əbdülhəmid jonturklərlə erməni komitaçılarının əlaqələrindən günbəgün xəbərdar olur və lazım olan tədbirləri alır. O, xatirələrində bu əlaqələri belə yazır: "Mən ermənilərin istiqlal sevdasına qapılmalarına çaşmıram, hələ böyük dövlətlər tərəfindən durmadan təhrik edildiklərini bildikdən sonra... İakin Avropaya qaçıb orada mənim əleyhinə qəzet nəşr edən həzi jonturkların erməni komitaçıları ilə əməkdaşlıq edib əlir olmalarına, hətta onlardan pul əli satılmalarına çaşmıram. Onlar həm Osmanlı ölkəsini parçalanmaqdan qurtarmaq istediklərini söyləyir, həm də Osmanlı ölkəsini parçalayanlarla əlbir olurlar! Əgər onların aralarına nifaq salmasaydım, görəsən, bu işi hərhalə qədər aparacaqdılar? . Anadolunun gəbəyində bir erməni dövləti qurmaq, onların vətənpərvərliklərinin bir isbahlını olacaqdı?"(147).

Bu uğurda bir erməni yazıçı da jonturkların erməni komitaçıları ilə qurduqları ittifaqın Türkiyə baxımından zərərini belə ortaya qoyur: "İttihadçılar ilə daşnaklar arasında həqiqi bir səmimiyyət içərisində ittifaq ola bilərdimi? Təbii ki, ola bilməzdi. Çünki erməni komitaçıları üçün nəzərinə ideal olaraq seçdikləri yol hər baxımdan zəifləmiş vəziyyətdə olan Osmanlı imperatorluğundan torpaq qopartmaq və şərqdən qərba qədər uzanan müəzzəm bir Ermənistan meydana gətirə bilməzdi. Doğrusu, bu, tamamilən bir xəyal məhsulu idi və gerçəkləşə bilməsinə əsla imkan yox idi. Anıma onlar bu ideala tam mənada inanmışdılar. Buna görə də hələ bir komita ilə ittihadçıların bir uyum içərisində çalışa bilmələri, əlbəttə, hər baxımdan imkansızdı... İttihadçıların bu məsələdə işlədikləri ən böyük xəta siyasi qayalarla hərəkətə keçmiş olan komitaçılarla ittifaq arxasında getmələri olmuşdur. Həlhəki tam olaraq xarici ölkələrdən əmələ gəlmiş və Türkiyə içərisində çövrəklənmiş bu kimi quruluşların kinkünü qazırmaq, digər tərəfdən hələ quruluşların qəhrəddici qısqacından qurtarmaq və camaatı öz tələyini təyİN edə-

hiləcək vəziyyətə gətirmək lazım idi. Sultan Əbdulhamid xan buna qismən də olsa müvəffəq olmuşdu. İttihadçılar isə daha əvvəl başlamış olan hadisələrdən də misallar olaraq daha həca-riqli bir usul uyqulaya hilar və ermani məsələsini əsasından həll edərdilər. Amma belə etmədilər. Xüsusilə daşnaklar ilə ittifaq yolunu seçərək xeyli qan itirmiş və olmaya üz tutmuş olan canavara təza qan verdilər. Belə yanlış və məntiq almaz bir siya-sətin necə bir məhsul vermiş olduğunun cavahiri hət dəyil, hi-lavasitə tarix versin." (148).

Ermani komitəçiləri məşrutəniyyətin elanına qədər "Təşəb-büs və fəaliyyətlərinin sifət istibdadı devirməyə yönəldiyini id-dia etmiş və beləcə cəmiyyəti aldatmağa (149) müvəffəq olmuş, məşrutəniyyət şəraitində ixtilaf üçün hazırlıqlara başlamışdılar. F. Mandela görə də, ermanilər Sultan II Əbdülhəmidə qarşı jonturklərlə "keçici müqavilə" bağlamışdılar. Sultan devrilmə ermanilərdə aşım dərəcədə hürriyyəət havası pnyandı. (150).

Məşrutəniyyətin elanından sonra da jonturklərin ermani ko-mitəçilərinə baxışları yaxşı niyyətlə davam etmiş, onların məş-rutəniyyətin elanı ilə birlikdə sədiq bir osmanlı vətəndaşı halına gələcəkləri düşüncəsinə qapılmış, məşrutəniyyətdən əvvəl yuxıcı hərəkətlərinin səbəbini sifət məşrutəniyyət idarəsinin yoxluguna bağlamışdılar. Ermanilər jonturklərin bu vəziyyətdən fayda-larlanmışdılar. Hət, bunun nəticəsində məşrutəniyyətin elanından sonra Avropada işləyən ermani komitəçiləri, siyasi günahkar-lar, məhkumlar, məhkumluqdan qaçanlar, sərsərilər paytaxta döndülər. Rus ləhçəsində ermanicə danışan daşnaksütyunlular diqqət çəkirdilər." (151). "Türkiyədən xaricə nə qədər qaçan vardi sə təkrar gətirilmələrinə icazə verildiyinə görə, Rusiya-da olan ermanilərin də Türkiyəyə dönmələri üçün Moskva sə-farəti və digər konsullar vasitəsilə dönmələrə pasportlar veril-məsi əmri buyrulur. Bu arada, Rusiyada, xüsusilə Qafqaz və Qafqazdakı daşnaksütyun komitəçiləri tərəfindən ermanilərin Türkiyəyə girmələrini təmin etmək üçün lazım olan təşviq edi-lırdi. Qarş Baş konsullugundan hər həftə ən az min beş yüz pas-port verilərək ermanilər Ərzurum yolu ilə ötürülürdü. Rusiya-

dakı bütün komita zaisleri də pasport alaraq Türkiyəyə keçirdilər. Bu ümumi bağışlamadan o zamana qədər cımayət toradamlar da istifadə edirdilər." (152). Qaçan komitaçılar Türkiyəyə geri döndükləri kimi, Türkiyədəki fəaliyyətləri də aşkar hala gəlmişdi. "Bax bu hovsələyə sığmayaraq ittifaq üzərinə məşrutiyətdən əvvəl hökumətin şiddətlə təqib etdiyi gizli təşəkküllər artıq aşkar fəaliyyətə başlamış, hətta daşnaksütyundan başqa hıcak, Veraqamyol-hı-cak, Ramqavar v.s. ixtilal cəmiyyətləri də Anadolunu parçalama fəaliyyətlərini açıqdan-açığa etmək imkanını təmin etmişdilər." (153). Fə ki hər yerdə yənidən təşkilatlanırdılar, prospekt və küçələrdəki bülərlərinə tablolar əsəraq fəaliyyət göstərirdilər. Türkiyəyə qarşı üsyanda istifadə etmək üçün bu ölkəyə bol miqdarda silah sındular. Bu silahlar həcərdə, mağazalarda sərbəstcə satılırdı. Fərmanlı məktəbləri hır ixtilal yıvası halına gətirilmiş, erməni uşaqlarına "Türklərin Anadolu vilayətlərini ermənilərdən zəhı etmiş olduqlarını, hər bir erməni üçün atalarının məmləkətlərini türklərin hıyındırugundan qurtarməgə cəhşmənin milli bir vəzifə olduğunu anladırıldılar." (154).

Yeni şəraitdə erməni komitaçıları belə Osmanlı məclisi deputatlığına deputat olaraq girmişdilər. Bunlar Fəstirməciyan və Vartakeşt idi. Ən muhum və gizli nəzarətlər olan xarici və pncəta, teleqrəf nəzirliklərinə iki erməni – Qabriyel Norəndükyan və Oskar gətirilmişdilər. Bunlar olarkən, ittihadçılərin bütün hərəkat nıqtələri məşrutiyət gəlməklə erməni qarışılıqlarının sına cətacığı və ermənilərin sadiq bir Osmanlı vətəndaşı olacaqları düşüncəsi idi. Lakin belə məşrutiyətin elanından hır il keçmədən ittihadçılərin düşünclərinə qarşı nə edə hıləcəldərimni ortaya qoydular. Məşrutiyət havasının gətirdiyi sərbəstlik şəraitində üsyən üçün hazırlanan və 31 mart hadisəsi qarışılığından faydalanan Adanadakı ermənilər əllərindəki silahlarla türklərə hücum etməyə başladılar. Komitaçılar nəzdində Sultan Həmidin aradan qaldırıldığı üsyənlər məşrutiyət rejimində aradan qaldırılmaz sayılır, ittihadçılərin dostluğuna gəvənildir." (155).

Adana hadisəsinin səbəhi "Avropa dövlətlərinin əsgəri müdaxiləsinə səbəb olaraq Kilikiyada bir erməni hökuməti qurmaq idi." (156). Hadisədə Rusiyanın da barmağı vardı. Rusiya Ağ dənizə enmə uğrunda uzun zamandan bəri Adana və ətrafındakı ermanilərini Osmanlı dövlətinin əleyhinə təhrik edirdi. (157).

Adana üsyanlarından ermanilərin hesabı bu idi: üsyan çıxarılaçaq, Avropa dövlətləri Marsina əsgər ötürərək müdaxilə edəcək və hürəmi ermanilərə verəcəkdilər. Üsyan məşrutəliyyət şəraitindən faydalanaraq hazırlanmışdı. "Ermanilər arasında teatr səhnələri oynanılır, səhnələr ermaniləri təhrik edirdi: səhnədə rol alan gənc bir erməni qızı ağlayanlara: "Nə üçün ağlayırsınız? Vətəni qurtarmaq sizin əlinizdədir. Millətimiz sizdən sədaqətlik gözləyir. Namussuz yaşamaqdansa, namuslu olmaq şərəfidir. Ölümdən qorxanların aramızda yeri yoxdur," – deyə xitab etməklə qəzəbləri son həddinə çıxarırdı. Səhnədən çıxan erməni gəncləri bu təsir altında küçələrdə "Yaşasın erməni kralığı!" deyərkən naqarat atırdılar. Rusiyadan gələn erməni komitəçiləri durmadan erməni gənclərinə silah və silah təlimi verirdilər." (158).

Hadisələrin başçısı Yepiskop Muşeq idi. Komitəçilərin təhriklərinə bu papazın da təhrikləri əlavə olunca, ermanilər əllərindəki silahlarla müsəlmanlara hücum etdilər. Bu hadisədə çox sayda müsəlman və erməni həyatını itirdi. Muşeq Avropaya qaçdı.

Üsyan olanda təşvişə düşən itihadçılardan hadisə qarşısında olan təvriqləri maraqlıdır. Bu hadisə ilə əlaqəli olaraq Camal paşa və Tələt paşanın xatirələrinə bir nəzər salaıq. Camal paşa belə yazır: "Adanaya gəlişimdən dörd ay sonra yalnız Adana şəhərində hərbi divanı məhkumlarından otuz müsəlmanı edam etdirdiyim kimi, ondan iki ay sonra da Erzincan qəsəbəsində on yeddi müsəlmanı edam etdirdim. Bununla bərabər yalnız bir erməni edam olunmuşdur. Edam olunan müsəlmanlar arasında Adananın adlı-sənli və zəngin ailələrinə mənsub gənclər olduğu kimi, Baxça qəsəbəsinin müftüsü də vardı. Bu müftünün o bölgə

nin türkləri nəzdində çox böyük nüfuzu vardı" (159). Talat paşa da bunları yazır: "Adana hadisələri 31 martda və irtica günlərində olmuşdur. Təqib edilən məqsədin xalq kütlələrinin taassübünü təhrik edərək qətləmə səbəbiyyəti vermək surətilə Avropanın diqqətini üzərimizə çəkmək və Kilikiyada muxtar bir erməni birliyi təşkil etmək olduğuna şübhə yoxdu. Mən bu işdə bitərəf bir dövlət adını sifətilə siyasi məqsədimi unutmaq və müsəlman olsun, erməni olsun, qətləmə fəaliyyətinə görə layiq olduqları cəzaya çatdırmaq istəyirdim. Bu hadisələr zamanında müsəlman xalqı qətləmə təşviq etmiş olan müftü və digər müsəlmanların da cəzalandırılmasını təkid etdim. Belə olduqda məhkəmə müftünü və şəriklərini edamə məhkum etdi və bu edamə qərarının nazirlər heyəti tərəfindən təsdiqini təmin edən yəna mən oldum. Yüngülləşəcəkləri qənaətində idim, komitələrə qarşı daima ən böyük səbri göstərdim və onların həqiqi məqsədlərini bilmirmiş kimi hərəkət etdim. Lakin hökumətin bu hərəkət tərzini komitələrin ehtiraslarını yüngüllətmək bir yana dursun, əksinə, onları gücləndirdi. (160).

İttihadçılar Adana hadisələri səbəbilə "Zərər çəkən ermənilərə təzminat olaraq paylamaq üzrə Vali Camal həyri əmrilə iki yüz min qızıl verilmişdi. Müsəlmanlara isə heç bir təzminat və sairə verilməmişdi. Qız və oğlan erməni yetimləri bu pul ilə bəslənmiş və haxlanmışlar." (161).

"Məclisdə komitəçi deputatlar varidilər, dedik. Bunlardan Paştırmaçıyan vəhşi və qızgın erməni komitəçilərindən biri idi. Əbdulhamid zamanında o, dostları ilə birlikdə Osmanlı bankına girərək oradan xalqın üzərinə bombalar atmış, nəticədə, yaxalanmış olduğu halda Rusiya səfirinin qoruması sayəsində heç bir cəza almada İstanbulu tərk etmiş sevilməyən bir adamdır." (162). Komitəçi deputatlardan Vartakes isə, "Vanda çıxarılan ixtilal təşkilatçılarında olduğuna görə edamə məhkum edilmiş və ancaq ingilis səfirinin təzyiqlə cəzası ömürlük həbs cəzasına çevrilərək Erqani mədaninə göndərilmiş bir sarsarı idi." (163). II Əbdulhamidə hal qərarını təbliğə məmur üçün qurulan heyətdə olan erməni Aramı bu heyətə sırf "Ada-

na hadisələrinin ermanilər üzərindəki mənfi təsirini yox etmək və hadisədən Sultan Həmidi cavabdeh göstərmək üçün seçmişdilər.' (164).

Qabriel Norandükyanın Xarici İşlər Nazirliyinə gətirilməsi yaxşı olmadı. Bu adamın nazirliyi zamanında və daha sonralar zərərləri görülmüşdür. O, hayatını Türkiyənin zəiflədilməsi və bunun nəticəsində erməni dövlətinin qurulması uğrunda sərf etmişdir. Nazirliyi zamanında verdiyi zərərlərdən biri tarixə "Trablusqarp hərbi" adı ilə keçən türk-italyan müharibəsində italyanlar hesabına çalışması olmuşdur. "Fazlı bay böyük kabina zamanında Mudafia Naziri Nazim paşanı ziyarətə gedir. Onun yanında Ziraət Naziri Rəşid paşa da vardı. Ziraət Naziri Nazim paşaya: "Paşam, aramızda xainlər var," deyə söze başladı. Trablusqarp hərbi münasibətilə italyanlarla sülh müzakirə edilərkən cərəyan edən bu hadisəni nəql etmişdir: "Mən italyanlardan ləhimizə həzi şeylər qoparmağa çalışdım və bu xüsusda dostlanımı da yola gətirməyə müvəffəq olmuşdum. Lakin bir ara İtaliyanın səlahiyyətli nümayəndəsinin hərəkətlərində dəyişiklik hiss etdim və səbəbini soruşdum. İtaliyanın nümayəndəsi cavabında: "Dayınlar vəkilı Nəqara İstanbuldan gəndərdiyi rapordə Xarici İşlər Naziri Norandükyanı evində ziyarət etdiyini bildirir və Norandükyan, "Vəziyyətimiz çox pisdir nə istəyəniz verməyə məcburuz, fursəti qaçırmayın, istədiklərinizdə təkid edin," tövsiyasında olduğunu yazır," demişdir. Bunu mənə şəxsən Fazıl bay anlatmışdır." (165).

Trablusqarp müharibəsinin sonunda imzalanan "Türk-italyan müqaviləsi"nin Türkiyə əleyhində maddələr ehtiva etməsi bilavasitə 12 adamın itirilməsinə böyük ölçüdə bu adam səbəb olmuşdur.

Qabriel Norandükyan Xarici İşlər Nazirliyi zamanında verdiyi zərərlərdən biri də Türkiyənin başına Balkan müharibəsinin gətirilməsinə yardımçı olmasıdır. Balkanlarda müharibə olmayacağına dair Rusiyadan aldığı saxta təminatla əsaslanaraq "Balkanlardan imanım qədər aminəm, Müharibə olmayacaq" - deyərək, hökuməti yuxuya verən və hölgədən təlimi 120 ba-

talyan əsgərin azad edilməsinə səbəb olan odur. (166). Bu qədər əhəmiyyətli bir qüvvənin Rumelidən çəkilməsi Balkan millətini cəsarətə gətirərək Türkiyəyə hücum etmələrinə səbəb olmuşdur. İşin qaribəliyinə baxın ki, onun təhlükəli vəziyyəti aydın olduğu zaman qorxudanmı, yoxsa erməniləri çətinə salmamaq üçünmü, tədbir görülməmişdir: "Böyük kabinetdə Norandukyana dostları "xain" gözü ilə baxırdılar, lakin bunu açıqdan-açığa söyləyə bilmirdilər." (167). "Xarici İşlər Naziri Norandukyan bu müharibənin (Balkan müharibəsi) ən böyük məsuliyyətli idi. Bir gün Şeyxulislam: "Ah o Xariciyyə Naziri Norandukyan var ha, o!"- demişdi. Bu istehzasına cavabən də: "Hamımızın fikrini ogurlayan odur. Çünki hər dəfə sözü o mövzuya gətirib: "Müharibə qeyri-qəbuldur deyirsən əgər, inanmı ələndim,"- deyərək cavabını udur, sonra da bizi müharibəyə təşviq edirdi,"- dedi." (168).

Qahriyel Norandukyan Xarici İşlər Nazirliyindən "Böyük kabinetin" istefa etməsi nəticəsində nazirlikdən uzaqlaşdı. Türkiyənin I Dünya müharibəsinə girməsi ilə Türkiyəni tərk edən Norandukyan bu müharibə şəraitindən faydalanaraq Avropada bir erməni dövlətinin qurulması uğrunda cəhşmələrə başlamışdır. "Birinci dünya müharibəsi zamanında məmləkətimizdən ayrılmış olan Qahriyel zəkasından gözənilməyən bir qavrayışsızlıq və yersiz bir ehtiras şaşqınlığı ilə artıq məhv olduğuna qənaət gətirdiyi Türkiyə torpaqlarında erməni komitələrinin xeyallarında canlandırılan müxtər Ermənistan qurulması qayəsini Avropada müdafiyyə girişmiş və bu surətlə çox heyf ki, özünü dövlətin ən yüksək bir əhəmiyyət məqamına çıxarmaq qədərşünaslığında olmuş müqəddəs türk millətini qarşı xəyanət etməyə böyük bir nankorluqla sui-istifadə etmişdir." (169).

Norandukyanın erməni dövləti qurma uğrunda Avropadakı çalışmaları İstiqlal müharibəsi zamanında da davam etmiş, zəfərdən sonra, sülh görüşmələri başlayınca bu səfər də postunu İozanna vermişdir. İozann kulislərində Avropa dövlətləri təmsilçiliyinə Şərqi Anadoluda müstəqil bir erməni dövləti qurulması fikrini qəbul etdirməyə cəhşən Norandukyan bir ara

Türkiyanın haş nümayəndəsi İsmət paşa ilə də tərmas etmişdir. İsmət paşa öz xatirələrində bu amı belə anladır: "Paşalyan əfəndinin sözlərini Norandukyan əfəndi kəsdi: "Biz bir erməni yurdu istəyirik,"- dedi. "Necə bir erməni yurdu?"- deyə sordum. Türkiyanın bir yerini ayıtacaqsınız tərzində izah etdikdə mən sordum: "Türkiyanın harasında istəyirsiniz? Şərqi cənubunda, yoxsa qərbindəmi?" Norandukyan: "Harada olursa olsun, erməni yurdu olaraq bizə bir yer verin, biz də orada topla- naq, orada yaşayaq,"- dedi." (170).

Qahriyəl Norandukyan kimi digər erməni liderləri də I Dun- ya müharibəsində Türkiyanı tərk edərək Avropa və Rusiyada erməni dövləti qurma uğrunda çalışdılar. Başdırımaçıyan Os- manlı məclisində deputat olan Qafqaza qaçaraq, orada konullu erməni batalyonları qurub Rusiya ordusu sıralarına girmiş, bu batalyonlarla Vanda türkləri qətl etmişdir. (171). Jöntürklərlə hiyləli olaqalara girən bütün ermanilər eyni xainliklə pis yollar- a baş vurmuşlar. Bütün bunları burada uzun-uzadı sıralamağı uyğun görmürük. Jöntürklərin erməni komitəçiləri ilə ittifaqlarının çox acı nəticəsini iki ittihadçının etiraflarından oxuyaraq biz həbsə son verəcəyik. Jöntürklər məsrutiyyətin elanında erməni vətəndaşlarına qarşı ən böyük səmimiyyətlə hərəkət etmiş və istiqbala tam bir etimadla baxdıqlarını göstərmişlər. Fəqət daşnak və hincak erməni komitələri 1908-1918-ci illərdə Türkiyədəki ixtilafçı fəaliyyətlərini genişlətmək və xalqı silah- landırmaq xüsusunda böyük istək sərf etdilər. (172). "Cəmiyyə- tə adətən raqib kimi baxırdılar, dərmanlar, çarələr arasında zid- diyyət vardı. Onlar bizdən ayrı muxtariyyət istəyirdilər. Biz isə ümumi bir islahat tələb edirdik. Qanuni əsası Millel Məclisi Ümumi kəşf ediləcəkdi." (173).

Jöntürklərin səmimiyyətinə və vətənsəvarlığına şübhə edilməz. Ancaq təcrubəsizliklərindən həbs edilə bilər. Onların ermanilərlə yaxınlaşmalarında, gizli bir niyyətləri yoxdu. Ümu- miyyətlə erməniləri də rumlar, bolqarlar, ərəblər, arnavutlar və yahudilər kimi siyasətlərinin ana təməllərindən biri olan "Osmanlı vətəndaşlığı" çərçivəsində dəyərləndirirdilər. Fəqət

erməni komitəçiləri jontürklərə gızlı niyyətlərlə yaxınlaşmış, hiyləli əlaqələrlə onları aldatmışlar.

Daşnaksütyun komitəçiləri Üçüncü Türk artilleriyasını illər həyətə məşğul etmiş, sərhəddəki müsəlman-türk kəndlərinə qarşı qətləmlər, qarətər və ağıla gəlməyən ən pis hərəkatları həyata keçirmişlər. Bu çətelərin başında Serop, Andranik, Təzəl, Aşot, Arziv, Avak olmuşlar. Bunların arasından "Qanıçon Andranik" deyilən çəta haşşısı 1917-ci ildə Ərzurum qətləmini Rusiya generalı forması ilə idarə etmişdir. Andranik Sason erməni üsyanında da iştirak etmişdir. (174).

Daşnaksütyunun təbliğət mərkəzi Paris olmuşdur. Burada Pierre Geillard təhharliyində "Pro-Armeniya" adlı bir qəzet çıxarılır, bütүн tərəfdarları bu qəzet ətrafında toplanırdı. Digər tərəfdən Truşak, Haraç, Alik, Hayrenik və Razmik kimi komitə qəzetləri də Avropa ictimaiyyətini erməni məsələsinə hazırlayırdılar. Paris, London, Brussel, Berlin, Leypziq, Cenevrə, Roma və Milanda bu məsələnin təbliğatı üçün əlverişli şəraitlər yaradılmışdı.

Erməni komitəçiləri onlara yardım etməyən erməni zənginlərini də öldürürdülər. Moskvada İambharyan, İzmirdə Balıyozyan, Novorossiyskida rus ermənisi Bahalyan daşnaksütyun komitəçiləri tərəfdən öldürülmüşlər. İstanbulda da komitəçilərə üz verməyən advokat Haçik, Cədikpaşa kilsəsinin Baş papazı Dacad Unekyan, polis Markar, məclis ruhani üzvu Məmpre Vartapet, Hacı Dikran, Mığırdıç Tutüncüyan kuçələtdə vəhşicəsinə qətl edilmişdilər. (175).

Erməni patriarxı Aşikyan da komitəçilərin sui-qəsdinə uğrayanlar arasındadır. Fransanın İstanbuldakı səfiri Camhon Fransa xarici kəşfiyyatına bu xüsusda aşağıdakı məlumat verir: "Keçən həzər günü, Patriarx Aşikyan ayindən donərkan Qumqapı kilsəsinə tərək etdiyi zaman 18 yaşındakı bir erməni gənci onu nişan alaraq bir neçə dəfə atəş etmişdir. Gülla isabət erməyən patriarx özündən gəlmiş və iqamətgahında müalicə edilmişdir. Gənc erməni polis idarəsinə götürülmüş və işlədiyi cinayətin səbəbi haqqında sərəguya çəkildikdə Aşikyanın erməni

nilərin düşməni olduğunu durmadan hökumətə xəbərlər çatdırıldığını, erməni millətinin də bu adarıdan qurtulmaq üçün and içdiklərini söyləmişdir. (176).

Buna qarşılıq, ermənilər arasında özlərindən olanların belə öldürülmələrini haqq gören din adamı da vardı. 1908 Adana hadisəsini hazırlayan Yepiskop Museq hırlardan biridir. (177).

Bu arada Robert College (kollec) müdiri Dr. Hamlinin Birləşmiş Amerikanın Boston şəhərində çıxan "Congregationalist" jurnalına göndərdiyi məktubda "Hücaq ittilal partiyası" haqqında şikayət etdiyini və "Koklərinin Rusiyada olduğunu, "rus qızıli və zakası ilə idarə edildiyini" yazmış olduğunu görürük. (178).

Daşnaksütyun komitaçiləri tayfalarla işbirliyi yaradaraq, onları Osmanlı dövlətinə qarşı birlikdə ayağa qaldırmaq üçün çox məşğul oldular. Çətabəşi erzincanlı Keri və yoldaşları 1896-cı ildə Dersim və çevrəsində xeyli dolaşdılar və tayfa bəyləri ilə birləşərək çıxaracaqları usyanlara yardımçı olmalarını, heç olmasa tərəfsiz qalmalarını təmin etməyə çalışdılar. (179).

Eyni şəkildə daşnak komitəsi adından rahib Vartan Vartapetyan ilə çətabəşi Xrayr və Cevork Çaluşun Van, Rillis və Muş ətrafında, Aram, İştan və Vartimyanın, Xaçemanlı, Çivanlı və Heydəranlı tayfalarının bəyləri ilə apardıqları gəruşmələr bir nəticə vermədi. Onda daşnak komitaçiləri Diyarbakır bölgəsindəki İbrahim paşa, Pencəncan və Alikan tayfa raisləri ilə Siverekdəki tayfa bəylərinə qiymətli hədiyyələr vermək işlədilsə də, yəna bir nəticə ala bilmədilər.

Daşnak komitaçiləri makedoniyalılar və bolqarlarla da birlikdə çalışmağa yol tapmışlar. Daşnak komitəsinin Türkiyədə istifadə edəcəyi bombaları hələ bolqarlar istehsal etmişlər. Daşnak komitaçilərin tərəfdarlarına türk-bolqar sərhəddində açılan hərbi məktəbdə bolqar ordusunda yüzbaşı olan Bəğazyan təlim keçmişdir. Bu məktəbdə təhsil alan gənclər Türkiyədəki usyanlarda çoxlu türk qanı axıtmışlar.

Erməni komitaçilərin Qafqazda yaşayan türklərə qarşı verdikləri zülmün həcmi və formasını saymaqla bitməz. Ermənilərin Qafqazda yaşayanlar haqqındakı duyğularını Vartanyan

hela dila gəlitir. "Ermanilər üçün Qafqazın Türkiyədən heç bir fərqi yoxdur. Bunların ikisi də turanlıdır. . Səsn nadirsə, Qafqaz da odur.." (180).

Daşnaksutyun komitəçiləri bu bölgədə yaşayan türklərə hücumu bir neçə yerdə planlamışlar. (181). İlk hücum Bakıda 1905-ci ilin fevral ayında baş vermişdir. Hadisə rus əsgərləri tərəfindən məhkəmədən həbsxanaya aparılan Aşurbəyov adlı bir türkün əsgərlər arasında olan bir erməni tərəfindən gıllalanaraq öldürülməsi ilə başlamışdır. Belə olduqda orada olan Baha-yev adlı bir türk də erməni əsgərini öldürmüşdür. Bundan sonra bir neçə erməni Bahaevi təqib etmiş və onu da öldürmüşlər. Daşnaklar türkləri öldürmək, onların mallarını ələ keçirmək, evlərini, iş yerlərini yandırmaq üçün əllərindən gələn vəhşilikləri törətmişlər. Məsələn, komitəçi Nikol əsgəri təhsil görmüş Tuman adlı çələsiyə Bakıya gəlmiş və türk məhəllələrindəki evləri yarıb-yandırmış, çox sayda türkün ö'urtuna səhəb olmuşdur. Ermənilər əzələrinə qarşı çıxan Bakı Valisi Nəhadzeni ölümə hədələmiş, bunu həyata keçirmək üçün Tro adlı bir çələ başçısına təlimat vermişdir. 15 may 1905-ci ildə Tronun atdığı bomba ilə vali parça-parça olmuş, onu daşıyan arabaçı da ölmüşdür. Türk liderlərindən Məmmədşayov ilə gürcü Mikəladze də sui-qəsdlə öldürülmüşlər.

Bu hadisələr avqust ayında təkrar başlamış, Tro İrəvanda oturub Ağrı dağı çevrəsindəki erməni üsyanını idarə etmişdir. O, bu bölgədəki erməniləri silahlandıraraq çələlər qurdurmuş, haşçıları şəxsən özü təyin etmiş, onlardan "komitə vergisi" almış, milis təşkilatları, çələlər qurmuş, onları silahlə təmin etmiş, müdafiə planları qurmuşdur. Yaradılmış bu erməni çələləri də ağılaşmaz vəhşiliklər etmişlər: qadın, uşaq, qoca demədən mühafizəsiz məsum insanları öldürmüş, onların cəsədləri ilə olmazın vəhşilikləri etmişlər.

Başqa bir erməni çələçisi Vartan da öz qruplaşmasını Qarabığa gəndərmiş, oradakı türklərə qarşı başladığı vəhşiliklərlə 500-ə yaxın silahsız, dinc türku öldürmüşdür. Bununla da kifayətlənməmiş, şəhər və kəndləri atəşə verdirmişdir.

Sivaslı erməni çətaçisi Murad hamzasp, türklərin çox olduğu Naxçıvan bəlgəsində həyətli miqyasda işğence və qatliamlara girişmiş və çox sayda türkü vahşicəsinə öldürmüşdür.

Bu arada daşnak komitəsi yayınladığı rusca məlumatlarda, "polislərin, jəndarmaların və hələdiyyə rəhbərlərinin ermənilərin əllərindən silahlarını almağa rəhd etdiyi halda bir-bir öldürülməklərini..." elan edir. Bakı Valisi Nahadze, Konzak, Vali yardımçısı Andreev, Solfsky, Şemerlenk, Raxlov, polis rəisi Saxacaq, Prislav Naçansky, Coferov, Şumakeviç və Dersxakovun ölümlərindən ibarət alınmasını xatırladırdı.

Erməni çəta rəhbərlərindən Səko və Əbrahəm Gəlxançiyanın çətələri türklərin yaşadığı Gənce bəlgəsində talan və qanlı cinayətlər törətmişlər.

Bakıdan Davud həy, Məlik Bəyləryan adlı ermənilər çətələri ilə Tiflis üzərindən Batuma gələrək türk kəndlərini yandıraraq yaxdılar və həyətli həcmdə qatliamlar törətdilər.

Bu qatliamlar 1905-ci ilin noyabr ayında da Tiflis türklərinə qarşı törədildi. Tiflis qatliamında erməni çətələri Durbah, Armen Kəto, Keri, Bağdesyan, Dikran və Stepanyan kimi hənditlər idarə etmişlər.

Türklərin səhrləri tükənmiş, özünümudafiası usulu bitmişdi. Onlar əks-hücümə keçib ermənilərə qarşı vuruşdular və onları qanlarına boyadılar. Ermənilər burada unutmayacaqları bir dərs aldılar. Tarix həqiqi günahkarların ermənilərin olduğunu yazır. Fransızlar, ingilislər, amerikalılar istəməsələr də, bu belədir.

Ermənilər Rusiyanın Qafqazdakı Umumi Valisi vasitəsilə sülh istədilər. Tarix boyunca hər zaman başlıyayan türklər bu dəfə də başlılamaya razı oldular və ermənilərə qarşı aşağıdakı şərtləri itəli sürdülər:

1. Erməni katolikosu müftünün ayağına gedərək atv diləyəcək.
2. Fəryətlər kilsələrdə erməni qatliamları, yanqın və qatliamları pislayacaqlar.
3. Öldürülən türklərin qatilləri həkumətə təslim ediləcəklər.

Qafqazın bir çox yerlərində polis və hakimlər türklərdən ibarət idi. Zənginlik və ərazi baxımından türklər daha çox və daha zəngindilər.

Qafqaz hadisələrindən sonra Baş Vali Vorontsov Tiflisdə və Peterburqda türk təmsilçilərinə: "Müsləmanların əxlaqi dəyərlərini və tərbiyələrini bəyəndiklərini, Bakı fəlakətində onların günahsız olduqlarından əmin olduğunu..." - söyləmişdir. (182).

Ermanilər türklərin şərtlərini qəbul etdilər. Ancaq katolikos xəstə olduğu üçün psiqopos Satrimyan müttünün yanına gedərək əfv dilədi. Papazlar kilsələrdə hadisələri pisləyəcəklərinə, lakin qatilləri Rusiya hökumətinə təslim etməyib onları cəzalandıracaqlarına söz verdilər. 1905-ci il hadisələri beləcə sona çatdı.

Qafqaz ermanilerininin fikrinca, bu hadisələrin səbəbləri qısaca belə verilə bilər:

1. Ermanilər Bakıda türk'ərdən çox sayda neft mənbələri almış, irəliləmişlər, hətta da müsəlmanlar həzm edə bilməmişlər.

2. Ermanilərin türk yurdunda daima vuruşmaları, Avropanın müdaxiləsilə sərhət və müstəqil bir Ermənistan qurma cəhşmaları Qafqaz türklərinca uyğun görülməmişdir.

3. Ermanilərin inkişafı, komita fəaliyyətləri, birləşmiş milli bütünlük meydana gətirmələri türklərin xoşuna gəlməmişdir.

4. Rusların, iranlıların, türklərin qarşısında titrəyən ermanilərin gündən-günə yüksələrək, Rusiya hökumətinin zəifliyindən faydalanıb müstəqillik qazanmaq ehtimalı vardır. (183).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazdakı çatışmaların əsl qayasının bu nəssisiz iddialarla heç bir əlaqəsinin olmadığı bir həqiqətdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz 1905-ci il vuruşmalarını meydana gətirən səbəbləri qısaca olaraq belə verə bilərik:

Türklər Qafqazda, xüsusilə də Bakıda mədəniyyət, iqtisadiyyat və demokratiya baxımından hakimdilər. Ermanilər isə sıradan bir işçi halında idilər. Ermani komitaləri türkləri azmaq və onların yerinə keçmək arzusu içərisində olmuşlar. Daşnak-ütyun buraya gərən erməni işçilərini silahlandırmış, Bakıda və digər türk qəsəhələrində silah anbarları qurdurmuş, təşkilatla-

rını gücləndirmişdir. Ermanilər iqtisadi baxımdan həyata keçirə bilmədiklərini zorla, üsyanlarla və hadisələr tərəfəndə etmək istəmişlər.

Vartanyana görə: "Qafqazın Türkiyədən fərqi yoxdur. Səson necə Turanlıdırsa, Qafqaz da elədir." (184).

Tiflisdə çıxan başqa bir əsərdə bu səbəhləri hələ gətürük:

1. Din fərqi var idi.

2. Daşnəksütyun türk böyüklərinin nüfuzunu qırmaq istəmişdir. (185).

İkinci Əbdulhəmid xan səltənətinin ilk günlərindən hər səsrub gələn erməni məsələsinin səbəhlərini ilk erməni üsyanı - Səson hadisələrini təhlil etmək üzrə Şəfik və Cəlal paşalarla Məhməd və Əmər bəylərdən əmələ gələn xüsusi bir heyəti Səmsunə gəndərmişdi. Bu heyətin apardığı tədqiqatlar nəticəsində erməni üsyanlarının çihən başı patriarxənə ilə erməni komitələrinin türk millətini zəhm və qəniçən gəstərmək, erməni millətinin məzlum əldəduğı fikrini yaratmaq məqsədilə çıxarıldığı anlaşılmışdır. Bu hadisələrin sadəcə Osmanlı dövlətini zəiflətmək və güclü Avropa dövlətlərinin müdaxiləsini təmin etmək üçün başlandıduğunu ortaya qoymuşdur. Bu heyət ermənilərin çıxardığı üsyanların həm türk dövlətinə, həm də ermənilərə çox ağır itkilərə səbəb əldəduğunu, ancaq sən vermək üçün patriarxənəni əldə etmək, erməni komitələri ilə görüşüb anlaşmaq türk və erməni millətlərinin izzitəblərinə sən vermək istəmişdi. Əfsuslar əlsən ki, patriarxənə xərici dövlətlərin yalanlarına əldənmüş papazların əldəndəduğı kimi, komitələr də Türkiyə ermənilərinin izzitəblərini qıraqdən səyr ədən bir nəçə rusiyalı erməni komitəçisinin əldəndə idi. Bəndər əz xeyirlərini düşünür, əz millətlərinin əzəblərini düşünmək istəmirdilər. Əndər üçün əhəmiyyətli əndən hadisələrin bələcə səsrub gətirməsi, əz xeyirlərinin təmin əndənməsi idi.

Bu haqiqətləri Adana erməni üsyanının təhrəkəddici yepiskopu Muşaqın "Erməni kəhüsü" ədlə əsərindən əyranirik:

Tiflisin Arzuruni klühündə Türkiyə ermənilərinin həyatları haqqında aparılan görüşmədə Türkiyə erməniləri kəmitəçi-

larından Çakıryanın rusiyah ermənilərin Türkiyə ermənilərinin psixolojiyasını, həyatını, vəziyyətini əslə bilmədikləri üçün oradakı işlərdə fəal bir rol oynamaları haqqında irəli sürdüyü müddəasında Xristofor Mizaklayan: "Bu məsələdə qərar verməyə lüzum yoxdur. Çünki tələ Türkiyə ermənilərinin qurtuluşunun rusiyalı ermənilərin əli ilə olmasını istəmişdir. Biz bu şərəfi heç kəsə buraxmırıq," - demişdir. Bəli, psixopos Muşaq hələ demişdir: "Rusiyah ermənilər Türkiyə ermənilərini qan və pul verməklə cavabdeh görürlər."

Daşnaksütyun komitəsinin başqularından biri olan H Kaçaznuni "Artıq Daşnaksütyunun gətəcəyi iş yoxdur" adlı əsərində bu həqiqəti daha açıq bir şəkildə bildirir: "İllərca bundan əvvəl Kostomla olan bir görüşməmi xatırlayıram. İran ixtilalı başlanğıcında idi. Mən daşnağın İranda bir işinin olmadığını, bizim oradakı işlərə qarışmağımızın sadəcə bir avontüra olacağına təkid edirdim. Koçtom birdən-birə: "Yaxşı, hələlik Rusiyada ixtilal höğüldü Türkiyə də ixtilalçılarla uyuşdu İrana da qarışmayaq, deyirsən, onda biz nə edək?" - dedi. Yəni o: "Şərab və viskinin pulu haradan gələcəkdir?" - demək istəmişdir.

Ermani yazıçısı İeo öz əsərində daşnaqların bu davranışlarından hələ söz edir: "Ermanilərin vəziyyəti o qədər pis idi ki, əgər onun adına hərəkət edən təşkilatın da bir az urreyi yanımış olsaydı, pis olmazdı!"

Fəqət Sultan II Əbdülhamid xanın idarəsinə qarşı birlikdə çalışmaq qərarı ilə bir konqress keçirildi. Bu konqressə qatılan Hncak, Troşak və Daşnak erməni komitələri "Berlin konfransının 61-ci maddəsinin tətbiqi şərti ilə Sultan Əbdülhamidə qarşı birlikdə çalışacağına dair müqavilə bağladılar. Bunlar bu müqavilə ilə Türkiyədəki rejimin devrilməsi, yəni Sultan II Əbdülhamid xanın taxtdan çəkilməyə zorlanması, bu məqsədlə silahlı və terrorçuluğu buraxmamağa, ümumi üsyana, silahlı, silahsız hokumata qarşı dirənməyə, hokumata vergi ödəməməyə qərar verdilər.

Ermani komitələri Təvri bölgəsini seçərək ikinci bir ixtilal sməğna girişdilər. Onlar bu bölgədə həyata keçiriləcək yeni bir

hərəkət üçün erməni çətalərini hazırlamış, İrandan Türkiyəyə silah keçirmək üçün ən uyğun və etibarlı yol olan Hanasır hölgəsindəki maneə Mazrik tayfasını aradan qaldırmaq üzrə hücumla keçmişdilər. Markası idarə komitəsinin bir atlı birliyi dəstəyilə 400 nəfərə yaxın çətaçı hər tərəfdən axın edərək Mazrik tayfasının böyük bir qismini yox etdilər. Əgər bu qatliama əsgər yetişərək çətaçıları İrana qovmasaydı, Mazrik tayfası yox olub gedəcəkdi. Bu erməni çətəsi arasında biri Kırkor adlı qafqazlı, digəri Vartan adlı vanlı papazlar da vardılar. Rus ordusunda təlimat görmüş Qafqazlı ermənilərlə tanınmış talimatçıların da türk torpaqlarına girmələri 1895-ci ilin ilk baharına rast gəlir.

Çətaçı Andranik ilk dəfə türk torpaqlarına girdikdən bir neçə gün sonra xalq arasında "güllə batmaz" deyə tanınan bir şəxsi öldürərək, cəsədini güllə atdığını söyləyir. (186).

Sonrakı ildə də bəzi komitə təşkilatçıları Sason və Muş bölgələrinə gələrək oralara yerləşmiş və üsyan hazırlıqlarına başlamışlar. Oralar fəaliyyət mərkəzi seçilmiş, silahların orada toplanmasına qərar verilmişdi. Beləcə, bu hölgəyə 1500-ə qədər silah, çox sayda ləvazimat göndərilmişdi. Əslə Əhlətin Səhər kəndindən olan komitəçi Serop Bitlis, Əhlət, Muş və Sasonun bir növ əsgəri valiliyi verilmişdi. Lakin bir gəcə rəqibləri onu zəhərləyərək öldürmüş, yerinə Andraniki seçmişdilər.

Sason dağlarında fəaliyyətə keçən Andranikə Qafqazdan atlı və piyada çətalər göndərildi. Bunların arasında vəhşiliyi ilə tanınan məşhur çətaçı Sivəli Murad ilə Səhuh, Gəvork, Çavuş, Mko, Görün və Muşlu Səmpət də var idi. Tanınmış çətaçı Tuman atlıları ilə Sasona gəlmiş, erməni xalq ədəbiyyatına marşları ilə keçən Andranik baş komandan seçilmişdi. (187).

Sason tapalarından Muş ovasına, Vana qədər yayılan erməni üsyanları və döyüşlərində çətaçı Səhuh ağır yaralanmış, Ağçalı Gəvork və Səhuhu vurulduğu yerdə buraxmaq istəməyən Hrayr da ölmüşdü.

Dəşnəkeştyun bu döyüşün on iki saat davam etdiyini və 57 tüfəng ilə 500 mermi ələ keçirdiyini, 800-dən artıq adam öldürdüklerini açıqlamışdı.

Zeytun hadisələrindən sonra erməni komitəçiləri arasında çıxan anlaşmazlıqlar və qruplaşmalar nəticəsində bir çox keçmiş komitəçinin Rusiya, İngiltərə, Misir, Bolqarıstan, Qafqaz və İranda küçələrdə öldürüldüklerini görürük. Buna baxmayaraq, zeytunlular hökumətə vergi vermir, səfərbərliyin elanından sonra hökumətə qarşı üsyan etməyə başladılar. Əsgərliyə çağırıldıqları zaman etiraz edib getmirdilər. Əsgərlik üçün muraciət edənlərin qarşısını kəsir, pul və aşıyağını alaraq otlarını da öldürürdülər.

Zeytunun Takya monastırı sayıları yeddi səkkiz yüzə qədər olan erməni çataları tərəfindən işğal edildi. Bu işğala qarşı aparılan əməliyyatda Maraş jəndarma komandiri Minbaş Suleyman afəndi ilə 25 əsgər şəhid edildi, 34 əsgər də yaralandı. Aparılan bu əməliyyat ilə üsyançıların böyük bir qismi yoxalandı, qalanları isə gecənin qaranlığında monastırı atəşə verərək qaçdılar. Bu qaçanlar ortaya qoyduqları cinayətlə kifayətlənməyib kəndləri yandırmaga, əsgər, məmur, dinc əhaliyə təcavüz etməyə başladılar. Onlar qarşılına çıxan kəçmənləri öldürürdülər. İznə ayrılan Zeytunlu Vali, Əlbistanlı Süleymanı, onun yanındakı iki əsgəri və jəndarma İsmaili silahlarını alaraq öldürdülər. Ermənilər bir başqa başqında Davəngli, Afşarlı, Komparli, Fatmalı, Hartap və Əvək kəndlərindən olan on nəfəri öldürmüş, altı nəfəri yaralamış, 62 evi və 27 xırmanı yandırmışdılar. O kəndlərə aid bütün heyvanları qəsb etmişdilər.

Yaxalanan Zeytunlu üsyançı Melkon komitəçilərin onlara "İngilislərin İskəndərünə çıxacaqlarını" söylədiklərini və belə olduqda "Ermənilərin ixtilal çıxardaraq hökuməti işğal etmələrini, səfərbərliyə görə onları çətin vəziyyətə salmalarını və ingilislərə kömək etmələrini" istədiklərini bildirmişdilər.

Aparılan operativ axtarışlarda Zeytunluda 30 həylik mauzer, bir martin, bir Henri martini, 69 əldə duzaltma martini, 612 müxtəlif silah, 21 qışalula, 12 mauzer tapançası, müxtəlif bombalar, 61 bandit və bunlara aid sənəd və komitə məruzələri ələ keçirilmişdir.

Van bölgəsindəki erməni üsyan hərəkatlarının digər bölgələrə nisbətən daha güclü olduğu görünür. Ermanilər Van və Bitlisdə müsəlman xalqa görə onların çoxluqda olduğunu göstərirlər. Halbuki müsəlmanlar buralarda o tarixlərdə hər zaman əhalinin ən az 80%-ni təşkil etmişlər. Bir məbus seçkisi ilə əlaqəli vilayətin "dərhal əhali sayımını" aparmaq istəməsinə komitəçilər tərəfindən qarşı çıxulması da bunu göstərir.

Ermanilərin bu bölgədə qatliamlar, talanlar, zülm və iş-gencələrlə erməni qalmadığını iddia etmələrinə qarşılaş aparılan incələmələr nəticəsində ticarətin ermanilərin əlində olduğu və müsəlmanların bunların hesabına işləməkdə olduqları aşkar olunmuşdur.

Məşrutiyyətin elanından əvvəl ermanilərin güclü çətaləri ətrafa qorxu salmış, tərətdikləri zülm və qatliamlara görə idarəçiləri uzun zaman arxalarından qaçırılmışlar. Bu qruplaşmaları Rusiyadan qaçıb Osmanlı olkasına sığınan erməni ixtilalçılar idarə etmişlər.

Komitəçilərin başında Qafqazlı İsxan, Aram dururdular. Bu iki bəndit Rusiyada edamə məhkum olunmuş, sonra oradan qaça-raq həyatlarını qurtarmış, torpaqları, mamlakətləri, vətənləri olmayan kəslərdir. Bunlar Türkiyədə komitələrin başlarına keçdikdə burada əldə etdikləri pullarla adamlarını kendlərə müəllim və eyni zamanda komitə təmsilçisi olaraq təyin etmişlər. Bu arada, İstanbulda və bir çox yerlərdə erməni üsyançılarına qoşulmuş, komitə fəaliyyətlərində yaxından iştirak etmiş Daniyel adındakı bir canavar "müşavir" seçilmişdir. Beləcə, Aram, İsxan, Yaznık, Daniyel, Vartapet ilə keçmiş İran komitəçilərindən erməni maktəhləri müttəfişi Rafael və Sarkis, Karçkanlı Vəran, Osepmebus Vəramyan və Papazyan kimi kəslər Van Daşnaksütyun təşkilatının başına keçərək fəaliyyətləri sövq və idarə etmişlər.

Komitə təşkilatları kendlərə qədər genişləndilmiş, bütün ermanilər silahlandırılmışdır. Buna görə də Qafqaz-İran yolu ilə çox sayda Rusiya bəylik tüfəngləri Osmanlı olkasına soxulmuş, bunlardan başqa o zamanlar dənəsi otuz liraya satılan çox sayda silahla təmin etmişlər.

Komitaçılar ermanilardan müxtəlif üsullarla vergi alır, verədən qaçanları kənddən qovur, onları nigah, seçki kimi haqlardan məhrum edir, haqlarında edam kimi cəzalar verirdilər. Bu vilayətdəki ermanilər hökuməti deyil, komitəni bir zəhər təşkilat olaraq tanımışlar, komitaçılar da xalq hökumətinə yanaşmaqdan uzaq tutmuşlar.

Ermani komitaçıları türk və ermani cəmiyyətlərinin arasında hər zaman düşmənçilik yaratmağa çalışmışlar. Onlar məmləkəti hüzsuz və asayişsiz göstərmək üçün əllərindən gələni etmişlər.

Komita liderlərinin etibar və açıqlamaları da göstərmişdir ki, ermanilərin istəklərinin hamısı yerinə yetirilsə belə, onlar məmnun etmək mümkün deyildir. Çünki onların istədikləri Avropa kontrolunda olan müstəqil bir Ermani dövlətinin təşəkkül etməsi idi. Buna görə də hər bir təşəbbüs qanuni sayılırdı. İslahat və s. kimi təkliflər isə komitaçılardan başqalarının ağlından belə keçməzdi. Əslində hər bir ermani vəziyyətindən və həyatından məmnun idi. Məmnun olmayanlar məmləkət ilə əlaqəsi olmayan komitaçılar idi.

Ermani komitaçıları özlərini ermanilərin hamısı və haqlarının qoruyucusu kimi göstərmələrinə baxmayaraq, onların üzərində çox qatı bir haqsızlıq sürdürürdülər.

Günəş batdıqdan sonra, axşamlar Vanın mərkəzində, ermani məhəllələrində silah atma adətində silahlar bu hülğaya yığıldıqca daha gürültülü olmağa başlamışdı. Məşrutədən sonra isə bu vəziyyət dəhşətverici hal aldı. Ermani evlərində partlayan bu yuzlarca silah səsi "Türk boyunduruğu altında inləyən, hər cür haqları əllərindən alınmış" deyilənlərdən gəlirdi.

Vandakı ermani komitaçılarının da ən səmimi dostları və ağıl müəllimləri ingilis, rus və fransız konsulları idi. Ermani papazlarının belə rus torpaqlarına girmələri, Qafqazlı ermanilərlə görüşmələri qadağan və Çarın iznində təbə olduğu halda, rus konsulluğunun öz torpaqlarında adam öldürmüş, edamə məhkum edilmiş, hətta yaxalandıqları zaman dərhal öldürülmələri üçün

əmr çıxarılmış ermani komitaçiləri üçün bağlı olan sərhədləri açıq idi. Yeter ki, onlar türk düşmənciliyi etsinlər.

Səfərbərliyə qədər Vanda baş vermiş bütün hadisələr komitaların tərtibləri ilə törədilən siyasi cinayətlərdir. Səfərbərlikdən sonra da bu çevrədəki ermanilər komita əmrinə uyaraq rusların hərəkətlərini asanlaşdırmaq üzrə Qafqaz ermaniləri ilə birlikdə hərəkət etməyə qərar vermişdilər.

Vanın rusların nüfuz və istilaları altında olan Azərbaycanın sərhəd qonşusu olması və Rusiyaya yaxınlığı böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Burada da ermanilər Osmanlı hökumətindən səfərbərlik çağırışına uymadılar. Muharibənin elanından sonra rusların könüllü ermani dəstələri ilə sərhədlərimizə hücum etmələri nəticəsində Vandakı və o ətrafdakı ermanilərin davranışları dəyişməyə başladı. Hökumət məmurları ilə jandarmalara həqarət və hücum hadisələri baş verdi. Ətrafdan gələn silahlı ermanilər Vanın mərkəzində toplanmağa haşladılar.

Komita türklərə endiriləcək zərbinin daha təsirli ola bilməsi üçün bütün ermanilərin baş qala və saray istiqamətində irəliləyəcək olan rüslərə qoşulmalarını istədi. Döyüşlərə erkan haşlanması halında isə çox qan töküləcəyi, daxildəkilərin təhlükədə olacaqları bildirildi.

Bu təhlifədən xəbərdar olmayan kəndlilər dərhal hərəkətə keçdilər. Bir çox jandarmı şahid etdilər. Bitlis sərhədindəki Karçkan jandarma idarəsi təcavüzə uğradı. Ermanilər tələqraf tellərini qınb-dagıdaraq çox əhəmiyyətli mövqə və yolları işğal etdilər. Osmanlı sərhədləri içərisində irəliləməyə haşladığıları zaman ermanilərin silaha sarılaraq onlara kömək edəcəklərini ruslar bildirdilər. Rele ki, bəzi iranlılar bu xüsusu bilavasitə rus zabitlərinin əgzından eşitmişdilər.

1914-cü ilin fevral ayında Tınarda qoyun sayımı məsələsindən üsyan çıxmış və qısa bir zamanda qarşısı alınmaz bir halə gəlmişdi. Rusun silahlarıyla silahlanmış mindən artıq üzü donmuş ermanilər qonşu müsəlman kəndlərinə hücum edib çox sayda türkü, o cümlədən Bənət kəndindəki yuzhaşı Süleyman bəy ilə ona bağlı bir çox əsgəri şahid etdilər. Üsyan hərəkəti

kəndləri Cəvaş və Şetak (Çitək) kəndlərinə də sıçradı. Müsəlman kəndlərindəki ermənilər erməni kəndlərinə köçə haşladılar. Bütün bunlar "Mudafaa-yı Şahsiyə üçün Təlimat" adlı komitə göstərişi ilə baş verirdi.

"Mudafaa-yı Şahsiyə" adlı və 64 səhifədən ibarət olub Rusiya, İran və Türkiyə erməniləri üçün hazırlanan bu əsərin əhəmiyyətli bəndləri belədir:

"Silaha ehtiyacı olan kəs hər şeydən əvvəl güvəndiyi adəmdən ən yaxşı silahın hansı olduğunu sormalıdır. Şübhəsiz ki, Avropada istehsal olunan silahlar daha mükəmməl olanıdır. Lakin burlardan ermənilərə bir fayda yoxdur. Çünki bu silahların təmin edilməsi çox çətindir, patronların təmini isə daha çətindir, hardasa, imkansızdır. Buna görə silahlarımızı öz ətrafımızda saxtarmalıyıq. Rusiya hökumətinin bir neçə silah zavodu vardır. Türkiyədə isə heç bir silah zavodu yoxdur. Buna görə silah tədarükü xüsusunda Rusiya erməniləri Türkiyədəki qardaşlarına yardım və vasitəçilik etməyə məcburdurlar...

...Hər bir kənd "birlik" meydana gətirəcək və bütün mövcud güclər silahlarıyla bu birliyə daxil olacaqlar. Birliklərin hər biri a) sabit, b) səyyar adları ilə ikiye ayrılacaqdır. Hər birinə bir rəhbər və bir yardımçı təyin ediləcəkdir. Sabit və səyyar birliklər hər kənddə hərəkətə öz aralarında təcrübəli bir rəhbər seçəcəklər. Bu rəhbər kəndin ən böyük rəhbəri olacaq və oradakı bütün qüvvələr bu rəhbərə təbə olacaqlar. Bu rəhbər eyni zamanda bölgə komandirinin hərbi vəkildir. Eyni bölgədə olan bütün kəndlərin rəhbərləri toplanaraq öz aralarında üç nəfərdən ibarət mürəkkəb, keçici bir hərbi heyət seçəcəkdir. Anıdan bir hücumə maruz qalan bir kənd yardım istəmək üçün qonşu kəndlərə xəbərcilər göndərəcəkdir. Düşmənin əlinə düşən silahın növünü kənd xalqı ödəyəcəkdir. Düşməndən alınan silahlar alanlarındır."

Geri çəkilmə xətti əvvəldən təyin edilərək təhlükəsizlik altına alınacaqdır. Hücum ediləcək kəndin ancaq üç tərəfi mühasirə altına alınmalı, sakinlərinin qaçmaları üçün bir tərəf açıq buraxılmalıdır. Kənd dörd tərəfdən mühasirə altına alınarsa,

düşmənin ciddiyyət və qeyri-ül qərsi çıxaraq zafəri təhlükəyə soxa bilər. Sərbəst buraxılan tərəfdə təzyiq edən bir dəstə gizlənərək qaçanları sıxışdırıb zərərə salmalıdır. Tələş və qarışıqlığın tam mənasıyla təmin edilməsi üçün yanğın çıxarmaq və bunu bir neçə yerdə birdən edərək genişləndirmək doğru olar. Buna görə də hücumdan əvvəl lazım olan şeylər təmin edilməlidir. Hücum edəcək qrupda süvari yoxsa, yaralı və ölülərin tərifi məmələri üçün onları erməni kəndlərinə daşıyacaq bir neçə at saxlamalıdır. Hücum keçmədən bir neçə gün əvvəl güclü və etibarlı bir neçə məmur seçilib göndəriləcək. Bu məmurlar şəxsiyyətlərini belli etmədən məmur olduğu halda lazımı qədər qalaraq tədqiqat işlərini tamamladıqdan sonra geri döndür, hazırladığı raportu verir və bu raporta görə lazım olan tərtibat alınır."

Məşrutənin elanından sonra komitəçilər həm ermənilərin üzərindən keçir, həm də özlərinə bir mövqe hazırlamaqdan vəz keçmirdilər. Ermənilər üzərində bir ad-san əldə etmiş bu pozğunçular məhəsus oldular, komissiyonçuluq və silah qaçaqçılığı edərək böyük pullar qazanırdılar.

İngilis, rus, və fransız konsulları Vanda ki komitəçiləri idarə edir, onlarla görüş halında olub yox göstərirdilər. Ən əhəmiyyətli görüşlər Rusiya konsulluğunda keçirilirdi. Erməni komitəçilərini himayə edən Rusiya hökuməti, bunları Rusiya torpaqlarında edamə məhkum etmiş və sərhədlərini hunlara bağlamışdı. Konsulların işbirlikçisi olan papazların hələ Rusiyaya girmə bilmələri çətin xüsusi icazəsinə bağlı idi. Bu papazlar Rusiyaya başlarında rus qalpağı olacaq şəkildə və heç bir erməni ilə görüşməmək şərti ilə gələ bilmirdilər. Ruslar hunları öz ölkələrində saxlamayıb, düşmənin eləraq gördükləri ölkələrin torpaqlarında istifadə edirdilər.

Səfərbərliyin elanına qədər meydana gələn hadisələr komitəçilərin tərtibləri ilə yaradılmış "siyasi cinayətlərdən" haşqa bir şey deyildi.

Komitəçilərlə yanaşı, erməni patriarxhanası da Şərqi Anadoluda geniş ölçüdə üsyan və ixtilal hazırlığına girişmişdir. Er-

erməni papazları ən kiçik və uzaqda olan kəndlərə belə gedərək erməni kəndçilərinə Ermənistan və ermənilik haqqındakı fikirləri izah etmiş və sevdirmişlər. Qəsəbə və kəndlərdəki ermənilərdən "məktəbə yardım" adı altında ildə bir neçə dəfə pul toplamaqda, erməni məsələsini kəndçilərin damarlarına qədər işlədərkək, yalına qoyduqları gizli nüfuz dəfədlərini erməni patriarxıxanasına çatdırırdılar.

Sivastda ələ keçən və erməni patriarxı Nerses Varjapetyanın imzasını daşıyan sənəd patriarxıxananın ermənilərin zehinlərinə ixtilal və üsyana təşviq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Nerses Varjapetyanın təbliğ etdiyi sənəd belədir: Bu çox əhəmiyyətli təlimat islahat komissiyasının qərarı ilə bütün yepiskoplara göndərilədiyi kimi, sizə də gətirilmişdir. Yaxşı-yaxşı incələyib oyanıq olun.

Ermənistanın təhlükəli zamanlarında ermənilərin gördükləri zülm və işğalçılıq, ertədən qalxmasını və islahat məsələsini millət ələ almışdır. Bu, bir millət olma borcudur. Bu məsələ ilə məşğul olmaq bütür zehnləri cırmaqdayarsa, millətin ayrılığına səbəb olar. Ermənistan məsələsinə zərər verər. Erməni millətindən olub məzhəbcə protestant, katolik, ortodoks və buna bənzər digər məzhəblərdən olan ermənilərin hələlik məzhəb ayrılıqlarına baxmayaraq bu məsələdə hamısını bir araya toplayın və birlik yaradın ki, Ermənistan məsələsi yaşaya bilsin. Məktəblərdəki uşaqların fikirlərini belə Ermənistan məsələsində doldurun. Məktəbi olmayan və müəllim tutmağa gücü çatmayan kəndlərdə də papazlar oğlan və qız uşaqlarına heç olmasa imza atmağı öyrətməlidirlər. Bundan əlavə, şəhərlərdə və kəndlərdə oxumayızma bilməyən böyüklərə də yazı yazmağı öyrətsinlər. Heç olmasa imza ata bilsinlər. Çünki bu irəlidə lazım olacaqdır. (188).

Avropa dövlətləri Anadolunun hər tərəfinə konsul təyin edirlər. (189). Oradakı erməni məclisləri və rəhbərləri tez-tez bu konsullarla görüşməlidirlər. Onlar erməni millətinin dardələrini konsullara açıqca bildirməlidirlər ki, konsullata yaxın olan ağılardan ləkəli rəngdə bildirilməsinə imkan qalmasın.

Mədəni Avropa məzhəb fərqi qoymadan bütün ermənilərin haqqında arxa çıxır. Buna görə hərada olursa olsun, qarşını

za çıxan avropalı yolçuları gülləriylə qarşılayıb hörmət edin, ermanilərin yaradılışındakı qonaqpərvərliyi göstərin. Onlara keçmiş ermənilik hekayələrini söyləyib Ermənistanın hügünkü həqiqi vəziyyətini anladaraq onlara yardımın diləməlisiniz. Bunları kilsə camiiyyəti ilə papazlara və kilsə camaatına eşitdirin. Avropalı yolçular xəstə və ya siza məhtac olarlarsa, onlara yardım edin, onlarla səmimi əlaqələr qurun."

1908-ci il inqilabının gətirdiyi səyahət hürriyyəti ermanilərə silah satışı ilə hərbə istehsalı üçün bir fürsət yaratmışdı. Məşruteliyyəti anlatmaq məqsədilə kəndlərə gedən daşnakşünyun komitəsinin üzvləri: "Türklərin məşruteliyyət və qardaşlıq sözlərinə qati olaraq inanmayın. Ermanınin hürriyyəti silah və bomba ilə əldə ediləcəkdir. Öküzlərinizi silah və berrbə təmin edir," - deyirdilər. (190).

Bu arada, Pinqanlı Piza Mığırdıç, Gəğdunlu Murad, Süşəhərli Şəbinqarahisarın kəndliləri silahlandırmağa çalışdıqlarını görürük.

1913-cü ilin noyabr ayında Süşəhərinə bağlı Ezbədar papazı Kerihinin evində bir oğurluq səbəbilə axtarış aparılır. Oğurlanan əşyadan başqa silah və silah ləvazimatları tapılması ilə əlaqədar papaz həbs edilir. Bu hadisə Şəbinqarahisar yepiskopluğun məlumatı daxilində baş vermişdi. Yepiskopluq Kerihin məhəlləyə bir şəxs' olduğunu mücafiə edərək əvvəl onu qurtarmağa, sonra da heç olmasa həbsdə rahat olmasını təmin etməyə çalışır. Daha sonra Kerihin Şəbinqarahisar üsyanında ermanilərin başında silah və bombalarla görülmüşdür.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində erməni komitəçilərinin Sivası üç bölgəyə ayırdıqları, birinci bölgəyə Sivaslı Murad (Ambarsun) olmaqla, digər bölgələrə iki handit komandan təyin edilmişdir. Bunların Osmanlı ordusunu arxadan vurmaq niyyətində olduqları anlaşılmış və hökumətin zamanında aldığı tədbirlər sayəsində qarşısı alınmışdır.

Sivas bölgəsində meydana gələn hadisələrin yanında, asqora çörək bişirən həzi erməni çörəkçilərin çörəyə zəhər qoymaqla asqarları zəhərləməyə çalışdıqları belə olmuşdur.

"Yanlarında komita təlimatı olan iki rus Amasiyadar Tokata gələrək Tokat komitəsinin rəisi Sarkis Dirdiryanın evində toplanmışlar. Simon Qəhrəmanoğlu onbaşı edilmiş, habsə düşərsə qurtarılacağına dair təlimat verilmiş və poçtun vurulması, bu işin də dağlarda gəzən Armenak Çakıçoğlu, Sarkis Kalostoğlu, Sarkis Pahlivan, Kaspar Kalınstoğlu, Nişan Keşişoğlu, Ovdadis Bəzirqanoğlu və Leon Melkinəoğlu tərəfindən həyata keçirilməsi qərarlaşdırılmışdır. (191).

Sarkis Dirdiryan bu yeddi çataçı hənditə Dikran Çakıçoğlu vasitəsilə albalı rəngli çuxadan gürcü paltarını tikdirmiş, pulu komita tərəfindən ödənilmişdir. (192).

Ermeni banditlər Tokata saat yarım uzaqlıqda Gomeç kəndi yaxınındakı körpünün altında gizlənərək hücum etmişlər. Bunlar poçta tatarı Məhmədini şışləmək, boğmaq və qollarını sındırmaqla vahşicəsinə öldürüb poçtu soymuşlar. Onları təqib edən əsgər ilə çıxan qarşıdurmada çavuş Abdullah şəhid olmuşdur.

Banditlər yaxalanmış və Tokat hərbi divanı tərəfindən cəzalandırılmışlar. (193).

Ermenilərin ən çox olduqları yerlərdən biri də Yozgat və ətrafı idi. Bu bölgədəki hadisələr ilk dəfə Ervin ermeni kəndi xalqının Çayır şəhəri kəndinin üç nöqtəsinə dinamit qoymaları ilə başlamışdır. Siddiq adlı kiçik hır uşağın ağır yaralanması nəticəsində Ervin, Menteşə və İğdeli ermeni kəndlərində aparılan axtarışlarda dinamit və bombalarla birlikdə 27 qranat, yüzdən artıq digər silahlar və minlərcə fişəng ələ keçirilmişdir.

Ermenilər əsgər toplamaq üçün yola çıxan jandarma komandanı ilə yaxındakı əsgəri birliyin yolunu kəsərək, üzərlərinə saatlarca mərmir yağdırmışlar. Bu hadisədə jandarma sıralarından hiri şəhid edilmiş, silahı aparılmışdır. Bu arada evlərdə aparılan axtarışlarda dinamit kapsul və fiilləri, komitəçilərə aid sənədlər ələ keçirilmişdir.

Çatkehir kəndi yaxınlığındakı meşəlikdə gizlənən yüzdan artıq silahlıdan amala gələr bir ermeni qruplaşması jandarmaya və əsgəri birliklərə hücum etmiş, bir xeyli silah və mərmiləri qəsb etmişdir.

Bogaşlyan Rumdikanin erməni xalqı gəcənin birində kəndin jandarma idarəsini basaraq jandarmaları güllə yağmuruna tutmuşlar. Jandarmanın Şükrü adındakı əsgəri ermənilər tərəfindən şəhid edilmiş, Yaqub və Musa adlı iki türk vahşicəsinə öldürülmüşlər.

Kəmtaşlılar İngiltərədən gətirilən silahları erməni kəndlilərinə payladıqdan sonra əvvəl onlara qatılmayan erməniləri öldürmüş, sonra da mədən poçtunun surucusünü və qoruyucusunu öldürüb pulları və qızilları qəsb etmişlər.

Rundan sonra onlar müsəlman kəndlərini həsib soyğunçuluq eldikləri kimi, bəlgə müdurluyna əid nə varsa soyurdular. Bəzi soyğunçular və hokumat əleyhində üsyana təşviq edənlər məhkəmə qərarları ilə asılmışlar.

Avropa, Amerika, Suriya, Livan və bir çox haşqa yerlərdə davamlı olaraq həyata keçirilən mediya xəbərlərində, mitinq və konfranslarda bu düşmənçilik bugün də davam etdirilir!

Rusiya ermənilərinin Qafqazdan Osmanlı torpaqlarına keçiş yeri olan Ərzurum bölgəsi komitə arca "Qarin" adlandırılır və çox böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bir gün Ərzurum valisi Samih paşaya ermənilərin Rusiyadan gətirdikləri silahları Samsaryan erməni məktəhində və kilsədə gizlətdikləri xəbəri gəldi. Vali axtarış əmri verdi. Ancaq bunu xəbər alan ermənilər dirənməyə qərar verdilər. Onlar hadisə yerinə qəlan əsgərlərin üzərinə atış açaraq iki əsgəri və bir polisi şəhid etdilər. (194).

Bu hadisəni götəran bir erməni axtarış xəbərini iki saat əvvəl "Müdafi vətəndaşlar" təşkilatının üzvü "Kəpak Boğos"un verdiyini, milli tarix kitabları ilə dəftərlərin ortadan qaldırıldığını, hələcə axtarış zamanı heç bir şeyin tapılmadığını və ermənilərin "Türklərin kilsəyə girməsi mürdarlıqdır!" - deyə bağırışdıqlarını anlatmışdır. (195). Daşnaksütyun komitəsinin qərarıyla öldürülən və "Müdafi vətəndaşlar" təşkilatının qurucularından olan Cərgesyanın adamları xalqı üsyən etməyə çağırdı. Beləcə, dükənlər bağlandı, kilsələrdə ayinlər qadəgan edildi, zənglər çaldırılmadı. Üsyənçilər "Ermanilər üç gündür hürdörlər. Biz bu hürriyyətimizi silahla quruyacağıq," - deyə bağırmağa başla-

dılar. Onların istakları arasında hökumətin vergiləri azaltılması, əsgərlik əvəzinin qaldırılması, müqəddəsliyi pozulan kilsələrin uçurdulub təzədən tikilməsi və "Berlin müqaviləsi"nin 61-ci maddəsinin həyata keçirilməsi də vardı.

Ermanilər 3-4 gün məzarlıqda, kilsədə və məktəblərdə qalaraq evlərinə dönmədilər və onların dağılmasını istəyən öncül erməniləri təhqir edib döydülər. Gərgesyanın qardaşının atası açaraq iki əsgəri öldürməsi nəticəsində çıxan iki saatlıq döyüşdə 100-dən artıq adam öldü, 200-dən artıq adam da yaralandı. Ertəsi gün Ərzurumda olan konsullar şəhəri gəzdilər. Baş verən hadisələri konsullara hesabat kimi təqdim edən Dr. Aslanyan hökumət tərəfindən arandığı üçün şəhərdən qaçdı.

Ermeni yazıçısı Hanazadyan bu xüsusda belə deyir: "Ərzurumdakı hadisələrdən sonra Avropa dövlətləri konsulları bu hadisəni öz hökumətlərinə müdhiş bir şəkildə işıqlandırdılar. Biz erməni məsələsinin bir nəticəyə bağlanmasını gözləyirdik. Bu olmadıqda çəşib-qaldıq. İdarə heyətimiz bu nəticəyə gəldi: "Bundan sonra Böyük Avropa dövlətlərini bu daş kimi duyğusuzluqlarından çıxarmaq üçün padşahın paytaxtında, səfirlərin burunları dibində nümayişlər etmək." (196)

Ermanilərin Ərzurumda törətdiklərinin mahiyyət və dərəcəsi (Təxribat və məzəlim haqqında tədqiqat aparmaya məmur edilən komissiyanın hesabatında) hütiin çıplaqlığı ilə görülmüşdür. 24.05.1916. (197).

Bu hesabaldan anlaşıldığına görə, ermənilər yaş və cins bilmədən əllərinə keçən türklərə tarixin qeyd etmədiyi və tarixdə görülməmiş alçaqlıqlarla dolu işğaralar vermişlər. Onlar zərərli davranışlarına davam etməklə özlərinə mustəqil və ya muxtar bir Ermanistan veriləcəyinə inanırdılar. Halbuki bir millətin torpağına yerləşmiş, lakin o millətdən olmayan irq, din və məzhəb fərqi olan insanlar azlıq sayılırlar. Buna görə müxtəlif bölgələrdə yaşayan azlıqların miqdar, irq, din və məzhəblərini bilməkdə fayda vardır. Bunlar dövlətlər hüququna görə o mənəklətdə həyata keçirilən idarəyə bağlı qalarlar və irq, din

və dil baxımından fərqli olmaqla hərəbər, arasında yaşadığı millətin acısıyla acı duyar, sevincilə sevincli nələrdir. Birlikdə yaşadığı millətin gedişinə ayaq uyduran azlıqlar həqiqi bir vətər daş kimi yaşayırlar. Bir millətin içərisində yaşayan yahançılığın və azlıqların o millətin zərərində olacaq hər cür düşüncə və əməliyyatlardan çəkinmələri lazımdır. Əks halda, içərisində yaşadığı, nemətlərlə bəsləndiyi vətərinə hər hansı bir zamanda, hələ zərər qaldığı bir anda fənalıq və xəinlik etməyə qalxarsa, hünərən zəif bir deyimlə nankorluq adı verilir. Bu hərəkətə verilən qarşılıq isə yaranmış vəziyyətə görə müxtəlifdir.

Müstəqil bir dövlətin torpağının arasına-hurasına dağılmış olaraq yaşamaqda olan irqi, dini başqa xaricilər və ya azlıqlar hərəbər yaşadıkları o vətərin ovladlarından daha artıq haqq ararlarsa və o məmləkətə qarşı xəinlik və faciəvi hadisələr törətməyə cəhd edərlərsə, təbii ki, hələ adamların içərisində yaşadıkları müstəqil bir dövlətin torpaqlarında yerlərinin olması lazımdır.

Ermənilərin Osmanlı dövləti idarəsindən əvvəl və sonra XX əsrin əvvəllərində yaşadıkları bölgələrdəki nüfuz sayı haqqında qəti bir məlumat yoxdur. Faqat müxtəlif mənbələr əşşında təqdim etdiyimiz məlumatları veririz (198):

a) Alman Prof Vamberi 1896-cı ilin fevral ayında, 'Deutsche Rundschau' jurnalındakı yazısında Şərqi Anadolunun doqquz vilayətində ümumi əhalinin 5 999 125 olduğunu, bu əhalinin 4 453.250 nəfərinin müsəlman, 1 131 125 nəfərinin də erməni olduğunu söyləmişdir.

b) Turubizenin 1900-cü ildə yayınladığı əsərində erməni əhalisinin:

ÖLKƏ ERMƏNİ ƏHALİSİ

Türkiyədə 1.300.000

İranda 50.000

Rusiyada 1.200 000

CƏMI 2.550 000

olduğunu göstərir və hələ bir əlavə edir: "Bu gün hər hansı bir ermənidən soruşsanız, o, dünyadakı ermənilərin sayının heş milyon olduğunu söylər. Bu çox şişirdilmiş bir rəqəmdir. Dünyadakı bütün ermənilərin sayı 3,5 - 4 milyon ola bilər."

c) İngilis Lynch 1901-ci ildə yayınladığı kitabında ermənilərin bütün əhalisinin 2 011 384 olduğunu, bu əhalinin də dünyaya bu şəkildə dağıldığını söyləmişdir:

ÖLKƏ ERMƏNİ ƏHALİSİ

Şərqi Anadolu və
Rusiyadakı erməni
bölgəsində 906 984
Qafqaz və qafqaz
etrafında 50 000
Astraxan və
Basarabiyada 75 000
Anadoluda 751 000
Rumelidə 186 000
Azərbaycanda 28 000
Yeni Cülfa bölgəsində ?
Bolqarıstanda 5 010
Rumıniyada 8 070
Avstriyada 1 320
CƏMI : 2 011 384

Yuxarıdakı məlumatlarda Türkiyənin şərqi və Rusiyadakı erməni bölgəsində olan 906 984 nəfərdən Rusiyanın erməni bölgəsində yaşayan 600 000 nəfər çıxarılsa, qırıya qalan miqdara da Anadolu və Rumelidəki ermənilərin sayı əlavə edilərsə, Osmanlı dövlətinin sərhədləri içərisində yaşayan erməni azlığın 1 243 984 olduğunu görərik.

d) L. de Contenson 1913-cü ildə Parisdə nəşr etdiyi əsərində erməni əhalisinin:

ÖN KƏ ERMƏNİ ƏHALİSİ

Anadoluda 1.150.000
Rumelıda 250.000
Rusiya və Qafqazda 1.500.000
İranda 150.000
Misir, Amerika
və digər yerlərdə 50.000
CƏMİ 3.100.000

olduğunu göstərir.

e) Rus yazıçı Selenov Rusiyanın Ərzurumdakı konsulu General-polkovnik Trødderdən aldığı məlumata görə, Anadolunun doqquz vilayətindəki ümumi əhalinin 4 629 375 nəfər olduğunu, buradakı erməni əhalisinin sayının isə 726 750 olduğunu bildirir. Bu da ümumi əhalinin ancaq 15,7 faizini təşkil edir.

Francis de Pressense 1895-ci ilin dekabr ayında "Revue des Deux Mondes" jurnalında qısaca belə deyir:

"Ən güvənli yazıçılar Rusiya vətəndaşlığındakı ermənilərin 600-700 min, İran vətəndaşlığındakı ermənilərin 300-400 min, Osmanlı dövləti vətəndaşlığındakı ermənilərin sayını 1.200.000 olaraq təxmin edirlər. Heç bir yerdə, məsələn, Bitlis, Van, Ərzurum vilayətlərində, hətta soylarının tövədiyi söylənilən İravan bölgəsində belə ermənilər çoxluqda olmamışlar; ermənilərin çox olduqları Sivas vilayətində isə 170.000 erməniyə qarşılıq 840.000 müsəlman olmuşdur ki, bu da ümumi əhalinin ancaq 15 faizini təşkil etmişdir. Nəticə etibarilə heç bir vilayət, hətta bir qəsəbə belə göstərilə bilməz ki, erməni əhalisi orada çoxluqda olsun və ermənilər onları üçün bir öncəlik və ya bir üstünlük iddia edə bilsinlər." (199).

Fransız yazıqının yuxarıda bildirdiyi müsəlman və erməni əhali sayları Osmanlı dövlətinin rəsmi rəqəmlərinə uymamaqla bərabər, aradakı fərq doğruya yaxındır və buna görə 3 noyabr 1869-cu il tarixində Fransa parlamentində Denis Cochin və Jaures tərəfindən verilən statistikani hökumət adından cavablayan Hanotaux hələ demişdir: "Əlinizdəki statistika məlumatlarına görə, Osmanlı dövləti vilayətlərindəki ermənilər doğru bir şəkildə əhalinin 13 faizindən artıq olmamaqdadırlar. Bütün Osmanlı vilayətlərində ermənilərin cəmi sayı çəliyyətlə 3 milyon deyildir. Anadolu vilayətlərindəki bu əhali bərabər olmayan nisbətə, həzi yerlərdə dağınq, bəzi yerlərdə hır az daha topludur. Nəticə etibarilə, Anadolu vilayətlərində ermənilərin çoxluqda olduqları bir nöqtə göstərilə bilməz ki, ermənilər orada bir Ermenistan və ya bir muxtariyyət qura bilsinlər."

Bütün bunlara baxmayaraq, I Dünya müharibəsinin başlanmasına qədər Qərbi ölkələrinin səfirlikləri ermənilərin lehindəki tələb və zorlamalarını aralıqsız olaraq sürdürmüşlər. Nəhayət, 8 fevral 1914-cü ildə Sadrazam Səid Halım paşa ilə xarici dövlətlər adından Rusiya məsləhətçüsü Qolkeviç arasında bir müqavilə imzalanmışdır. (200).

Buna görə: Şərqi Anadoluda (Ərzurum, Trabzon, Sivas) şəhərləri ilə (Van, Bitlis, Flaziğ və Diyarbəkir) şəhərləri iki bölgə sayılacaqdır. Bu iki bölgə ədalət, təhsil, daxili idarəetmə, polis və jandarma işləri baxımından muxtar bir mahiyyət alaraq və bu baş müfəttişlərin geniş səlahiyyətləri olacaqdır. Beləcə, ilk mərhələdə iki bölgəli bir Ermenistanın qurulması və Türkiyə torpaqlarının bölünməsi gerçəkləşməkdə idi. Padşah 1914-cü ilin iyun ayında çıxardığı bir fərman ilə Norveçli Hof və Hollandalı Vesteneki baş müfəttişliklərə təyin etmiş, onlar da Türkiyəyə gəlmişdilər.

Tələt paşa ermənilərin bu parçalama cəhdləri ilə əlaqəli olaraq öz xatirələrində belə deyir: "Vatanın bütün nemətlərindən faydalanan ermənilər onun tələyinə və sınımlarına əsla qayılmırlar, türk millətinin sınımlarından davamlı mənfəət ədə edirdilər. Onlar Vatan üçün heç bir müharibəyə qoşulmadılar.

bu yolda bir damla qan axıtmadılar. Əksinə, müharibə zamanı öz ticarətlərini sürdürdülər, kəşləməli işlərinə girişdilər, çoxlu var-dövlət əldə edib rahatlıq və sakitlik içərisində yaşadılar. Onlar bu rahatlığa bir 'təşəkkür' olaraq çoxluqda olan türk xalqını qovmaq və müstəqilliklərini əldə etmək üçün Vətənin bir parçasını qopartmaq istəmişlər. Tarixdə belə bir nankorluğun bənzəri olmamışdır.

Göründüyü kimi, yabançıların təzyiqi ilə ölkədə çox ciddi bir parçalanma fəlakəti yaradılmışdı. Fəqət 3 avqust 1914-cü ildə başlayan I Dünya müharibəsi ölkənin parçalanma fəlakətinin qarşısını almışdır. Ermənistan qurma arzusunun bir anda yox olması erməniləri ölkəyə və türk-müsəlman insanlarına qarşı daha xain, qəddar və yırtıcı hala gətirmişdir. Onlar düşmənlərlə əlbir olub Vətəna qarşı xəyanət xüsusunda çox ırqlı getmiş yüzillər boyu bərabər yaşadıkları insanlara qarşı vəhşiliklər törətmişlər. Bunların hər bir insana əsəb və nifrət verən davranışlarını müharibənin o ağır günlərində belə görmək mümkündür.

Aşağıdakı satirlər ermənilər tərəfindən I Dünya müharibəsi zamanı Van vilayətində işlənən cinayətlərlə əlaqəli olan, Van jəndarına alay komandanı tərəfindən aparılan tədqiqatların rəportundan alınmışdır.

ERMƏNİLƏRİN VAN VİLAYƏTİNDƏ TÖRƏTDİKLƏRİ HADİSƏT ƏR

Ruslar Osmanlı sərhəddini keçdikləri zaman Van erməniləri əvvəldən bəri çıxarmaq istədikləri üsyana başladılar. Bunlar mudafiasız müsəlman kəndlərinə, yollara təcavüz etmək, müharibə vergilərini rədd etmək və ordu üçün istənilən sənədləri verməmək, hazır kecidlərdə pusu qurub sayğunçuluq etmək kimi hərakətlərə girişdilər. Onların bu hərakətləri get-gedə şiddətləndi və qeyri-adi bir vəhşiliyə çevrildi. Hökumət tərəfindən verilən təvsiyələrə qarşı istehza ilə cavablar verildi.

Başın Avadis adında bir ermani: "Riz na eda hilarik, 1896-cı ildə anasını, atasını itiranlara söz anlatmaq mümkün deyildir," demişdir.

Vanda və kəndlərdə haş vermiş hadisələr:

Komita rəhbərlərindən olan Aram və İsxanın təlimatları ilə ermənilər Şeta kəndində uşqana haşlamışdılar. Onlar qalaya girərək kəhnə bir topun marmiləri ilə milislərə atəş açmışdılar. O pəca milislər qaça bilməmişdilərse də, bir çox məsum qadın, uşaq və qocalar hücumə məruz qalaraq şəhid olmuşdular.

Miqri kəndində Molla Həsən adındakı muxtar ruslara öncülük edən ermani çatalarına qarşı "aman" işarəti vermişse də, 7 kişi, 12 qadın və 18 uşaq vəhşicəsinə şəhid edilmişlər. Bir çox qız və gəlinlər ermənilər tərəfindən namaluz istiqamətdə aparılmışlar.

Çarpıksər kəndində bir uşağın quzu kimi qızardılaraq dıraya bağlandığı bir çox adamlar tərəfindən andlarla ifadə edilmişdir. Meyidin qalıntısı millətə göstərilmişdir.

Ahorik ilə Azverik kəndləri arasında əlləri qarınlartına soxulmuş, cinsiyyət üzvləri kəsilərək ağızlarına buraxılmış olduğu halda dörd adamın cəsədi tapılmışdır.

Kavlik kəndində yeddi yaşındakı Fatma və doqquz yaşındakı Gülnaz adlarında iki məsum qız uşağının ön və arxalarından vəhşicəsinə tacavüz edilərək, xəstə bir hala gətirildikləri görülmüşdür. Bu gün bu məsum qız uşaqları ermənilərin zülmü və alçaqlıqlarının canlı şahididirlər. Onlar yaşamaq istəməsələr də, hələ həyatdadırlar. Yəni bu kənddə çəna sümükləri sungü ilə qırılaraq şəhid edilən və cinsiyyət üzvü kəsilərək ağzına verilən 70 yaşını aşmış Ülvi adında bir qocanın cəsədi bir müddət sonra golan Osmanlı ordusunun bəzi mənsuqları tərəfindən ermənilərə nifrətlə seyr etdirildikdən sonra dəfn edilmişdir.

Ahtocu kəndində Kəmo adındakı bir şəxsin Zəlixə adlı həyat yoldaşı təndir haşında çörək bişirərkən altı aylıq qız uşağı ermənilər tərəfindən atəşə atılaraq anasının gözü qabağında bişirilmiş və anaya yeməsi üçün əmr edilmişdir. Bu əmri yerinə

yeticmediyi üçün zavallı ananın bir ayağı tandirə saxularaq mərhəmətsizcə yandırılmışdır. Bu gün bu qadın hala hayatdadır və gorduyu dəhşətli zulmü göz yaşları içərisində fəryad edərək anladır, ətrafındakıları da ağladır. Yəni bu kənddə bir çox məsüm uşağın təzak arasına atılaraq yandırıldığıları cəsədlərindən aydın olmuşdur.

Hereftil kəndində Hacı Osman adında bir zavallı işgəncə ilə öldürüldükdən sonra üç qızı və iki gəlininə, soz və qələmlə anladılmayacaq qədər çirkin tacavuzlar etmişlər. Bu zavallılar hələ fəlakətdən sonra üzüntələrindən yaşaya bilməyib vəfat etmişlər.

Hötor xalqından muxtarın Gülbəyaz adlı 16 yaşındakı qızına ermanilər çirkinca tacavuz etmişlər. Bu xalqın bütün kişiləri bir samanlığa bağlanaraq başlarına novhətçi qoyulmuş və kimsəsiz qalan qadınlara tacavuz edilmişdir. Bütün bu hadisələr o xalqın əşrafı tərəfindən and içilərək anadılmışdır.

Bəzdeqan kəndində də ermanilər pis mənada görülməyən iş huraxmamışdılar. Yurdlarını tərk etməyə məcbur olan müsəlmanların 80 faizinin yollarda qətl edildikləri hələ çürüməmiş cəsədlərindən aydın olmuşdur.

Vanın Xəlil ağa məhəlləsindən keçmiş mühasib Həsən, zövcəsi və qızı, müəllim olan qardaşı Hüseyn, zövcəsi və dörd kiçik uşağı ermani canavarlarına qurban getmişlər. Həsənin qızı iflatını bu canavarların tacavuzundan qurtara bilməmişdir. İzmirdə mühasib məmurluğundan təqaüdə çıxan Dərviş Rəşiroğlunun zövcəsinin və bacısının həyat yoldaşı Sabri ilə zövcəsinin gözələrinin qabağında Hürriyyə və Sədiyyə adlarındakı iki qızına vəhşi heyvanları hələ utandıracaq dərəcədə çirkin tacavuzlar etmişlər. Zavallı qızlardan biri daha sonra Van valisi Cəvdət bəy tərəfindən Vəstan qəsəbəsinə gəndarilərkən yolda vəfat etmişdir. Bu çirkin tacavuzlardan sonra ata-ana da qoyun kəşilən kimi kəsilmişlər. Yəni bu məhəllədə Nalçaçıoğlu Fihem və hərdə olan üç qardaşının 15 nəfərdən ibarət ailələri, Şetak kəssiri Vəhbi bəyin zövcəsi, atası, anası və əmisi ermanilərin zulmünə uğramışlar. Onlar vəhşicəsinə öldürülmüşlər.

Mezkur mahallasının 90 yaşındakı imamı İsa ağa ilə 70 yaşını aşmış və muəllimlikdən emekli olmuş Rasih ilə Hayraniyə imamı Hacı Dərviş rusların göz yummalarından istifadə edən erməni canıları tərəfindən bir eşşaya mindirilərək küçələrdə gəzdiriləb nümayiş etdirilmişlər. Onların saqqalları kəsilib naci-sə bulandıqdan sonra vücudları parçalanaraq öldürülmüşlər. Şəhid mərhum Rasih xocanın 60 yaşındakı zövcəsi tacavuzə uğradıqdan sonra cinsiyyət üzvünə odun sınıqlaraq qorxunc bir şəkildə öldürülmüşdür. Yəne Mezkur mahallasından Şafiq Kəvasoğlu Xurşid və qardaşı Kamilin 12 nəfərlik ailəsindən yalnız üçü ermənilərin zülmündən qurtara hilmış, doqquzu isə öldürülmüşlər.

Çilingirli Süləyman ağa və zövcəsi, İraqdçülərdən Xəlil bəy, iki oğlu və üç qızı Hacı Yaqub ağanın evində gizlənmişdilər. Ermənilər zorla evə girərək onların bənisini vəhşicəsinə parçalamışlar. Karamzadə Hidayət bəyin 70 yaşındakı zövcəsi Şəməram mahallasındaki Mehmed bəyin evində tacavuzə maruz qalmışdır. Daha sonra təxminən 200 qadın və uşaq itxilal məhənləri söyləmişlər. Lakin onlar nəşələnən ermənilər tərəfindən parça-parça edilmişlər.

Xəstə olan Leytenant İzzət və Dr. Mehmed bəy də ermənilərin zülmünə qurban getmişlər.

Mehmed bəy mahallasında Sadullahın qızı, Camalın zövcəsi Saharın iki uşağı – biri beş, digəri yeddi yaşlarında analarının əlindən alınaraq xəncər ilə parçalanıb atılmışlar. Kor Hamzaoğlu Abbasın zövcəsi və üç qız uşağı, Xəlil Çavuşun zövcəsi Aişə və bacısı, 80 yaşındakı Hacı Abdullah və zövcəsi acı bir şəkildə döyüldükdən sonra başları daşla əzilərək alçaqca şəhid edilmişlər.

Səhaniyə mahallasında ayaga qalxa hilməyəcək qədər xəstə olan İraqdçü leytenant Əhdurrehman yatdığı otaqdan çölə çıxarılaraq vəhşicəsinə şəhid edilmişdir. Onşularından xilas olan şəxslər and içərək bu hadisəni nəql etmişlər.

Tacir Hacı Ömər in kullu miqdarda pulu olından alınmış, ermənilər tərəfindən vücudu ikiyə parçalanaraq öldürülmüş-

dur. Ruslar isə bu vəhşətə göz yummuşlar. Bu hadisə qonşuları tərəfindən and içilərək anladılmışdır.

Topçuoğlu məhəlləsinin keçmiş muxtarı Bekirin 12 yaşındakı qardaşı qızı Zahidə ermanilər tərəfindən edilən təcavüzün təsirilə 15 dəqiqə içərisində vəfat etmişdir. Bununla kifayətlənməyən ermanilər uşağı bir divarın dibinə apararaq divarı onun üstünə aşırılmışlar və beləcə cəsədi aradan qaldırmışlar.

Ermanilər Hafiz məhəlləsindən Qulaş Mahmudun bacısı Adiləni, Məkuluzoğlu Bayramı və qəssab Abbası öldürmüşlər. Abbasın qızları Sadiyə və Fikriyə ruslar və ermanilər tərəfindən aparılmışlar.

Əmin paşa məhəlləsində həbsxana nəzarətçisi olan Əli və iki nəvəsi ilə zövcəsi və gəlini, nəzarət məmuru Bayramın Mustafa adında yeddi yaşındakı oğlu, Seyid Çavuşun oğlu, Mustafanın iki uşağı və zövcəsi ilə Hacı Qayaoğlu İbrahimin gənc zövcəsi də boğulmuşlar.

Abbas ağa məhəlləsində yaşayan, alay katibliyindən əməkli olan Məhməd Əlinin pulu almıqdən sonra həyat bağçasına çıxarılmış, bir ağaca bağlanaraq iyirmidən artıq güllə ilə şəhid edilmişdir. Zavalının bağçada gullələnməsini gizlənərək seyr edən bacısı ilə zövcəsi həyəcana qapılaraq bağçaya qaçmışlar, canilər xançarları ilə bu zavallı qadınları da parçalamışlar.

Məhməd Əlinin qonşusu Nəcib ilə zövcəsi də eyni canilərin zülm və işgəncələrinə məruz qalmışlar.

Salim həy məhəlləsindən Suvaroğlu Xəlid, Ziya və qardaşı Faiq, Çeviköglü Xoca Məhməd allıdan artıq qonşularıyla bir evdə iken Van ermanilərindən Patosla birlikdə gələn vəhşi hissələrə sahib digər ermanilər bu zavalıların fəryadlarına və "aman" istəklərinə baxmadan öldürmüşlər. Kişilərlə oğlan uşaqları bir sıraya düzülmüş, qadınlardan "işə" yaramaz dedikləri ilə kiçik məsum qız uşaqlarını da bunların qarşısına düzmüşlər. Patosun "ataş" əmrilə bunların üzərinə ataş edilmişdir. Kişilərdən sağ qalanlar boğulmuşlar. Beləcə, bu məhəllədə ölənlərin sayı 300-ü aşmışdır. Bu vəziyyət cinayətlərin izindən və vəhşicəsinə şəhid edilən Xoca Məhmədin iki uşağı-

la birlikdə gizlənərək canını qurtara bilən talehsiz zovcasının bu hadisələri and içərək anlatmasından qələmə alınmışdır.

Təbriz qapısı məhəlləsindən cəbhədə olan Salehin və 5-15 yaşları arasında dörd qızı, qardaşının və bacısının 17 nəfərlik ailələri əlamverici bir tarzda erməni sakinləri tərəfindən doğranmışlar. Bu vəhşilikdən sonra ermənilər bir sevinc əsəri olaraq məzлумların qanıyla allarındakı xaçı boyamışlar. Yəni eyni məhəllədən Salehin bacısı Mehbub ilə üç oğlu və iki qızı vəhşicəsinə högularaq öldürülmüşlər.

Cami Kəbir məhəlləsindən Qasımın zovcası Aişə ilə iki uşağı vəhşicəsinə högularaq öldürülmüşlər. Əvvəl uşaqlar analarının gözü qabığında högülmüşlər, sonra da bu gördüklərinin acısı içərisində olan qadın da öldürülmüşdür.

Van boşaldıldığı zaman xalq daşıyan gəmilərdən beşi fırtına səhəbilə Fətçiş və Adıkevaş qəsəbələri yaxınlığına gələrək gecəni orada keçirmək istəmişlər. Lakin gəmilər erməni çətaləri tərəfindən dərhal muhasirəyə alınmış və 400 nəfərə yaxın insan gullalanaraq öldürülmüş, bir çoxu da dənizə atılmışdır. Öldürülənlər arasında muhasib Siirtizadə Tofiqin ailəsi birlikdə bir çox əsgər ailəsi də vardı. Bu əlamverici faciədən qurtara bilən polis Həşim və Cəlal ilə xalqdan həzi kəslərin hücumumuzda and içərək vicdanla verdikləri ifadələri qorxu verərək dərəcədə dəhşətlidir.

Alay katibi sıvaslı Həsər Fəxrinin zovcası ilə tufəqçi Dursun Ustaının anasını ermənilərdən Kavas Miko guya yazığı gəldiyinə görə evinə aparmış, fəqət bütün pulunu və zinətlərini aldıqdan sonra alay katibinin iki uşağını da onlara qataraq öldürmüşdür. Hadisəni bu gün hələ həyatda olan qadınlar ağlaya-ağlaya anlatmışlar.

Üç yüz adamdan iharət olan Şeyx Ayna kəndinin xalqı Vana köçərək İskala və Kalerin kəndlərinin erməniləri hunları yoldan döndərərək Ziva kəndinə aparmışlar. Kəndin 200 nəfərə yaxın olan kişilərinə bir çox işgəncə verdikdən sonra öldürmüşlər. Qoca qadınlarla uşaqlar da camiə doldurularaq yandırılmışlar. Bu çox acıverici mənzərə bu gün hələ həyatda

olan və bu hadisəyə şəxsən şahid olan kürd İbrahim və Şükruoğlu Mustafa ilə Rəşidoğlu Haqqının ardı içərək verdikləri ifadələrdən anlaşılmışdır. Bundan əlavə hər iki kənd xalqından heç kəs bir hansı bir yerdə görülməsi də bunu isbat etmişdir.

Molla Salim kəndindən sarvat sahibi bir insan olan 70 yaşlarındakı Fevzi ağanın başı zovcasının qucağına qoyularaq kesilmişdir. 9 yaşındakı oğlu Sabri ilə gəlini Huriyyə vilayət mərkəzinə gətirilmiş, sonra təkrar kəndə geri aparılaraq, mərhumun pulunu gizlətdiyi yer öyrənilmiş, daha sonra ikisi də vəhşicəsinə öldürülmüşlər. Bu kənddə olan şeyx Mahmud Şakır, oğlu Ziya və nevaləri Səduallah, Zeynab, Məhəbbət, Fəhira, Fəxryyə və anaları Fatma, nəvəsi Zəhra ilə birlikdə vəhşicəsinə öldürülmüşlər. Zəvallı şeyx və qardaşlarının evlərində böyük-kiçik – 70 nəfərə yaxın qohumları da ermanilərin zülmünə məruz qalmışlar. Şeyxin gəlinlərindən Zəhidə Vəna gətirilərkən namusunu qurtarmaq üçün özünü suya atmışdır. Bu bəhs edilən faciələri gözleriyle görənlər Salehoğlu Şərifin zovcası Məhəbbət xanım ardı içərək anlatmışdır.

Amik və Ayanis kəndlərində də ermanilər tərəfindən tövradilən bir çox pisliklər sağ qalan kənd imamı Molla Yusuf və oğlu Səit ilə muxtar Cəfərin verdiyi ifadələrdən anlaşılmışdır.

Bağdaşar və Qaraqac kəndlərindən 15-20 yaşları arasında 17 qız uşağı ermanilər tərəfindən Rusiyaya doğru aparılmışlar. Taçar qəsəbəsi xalqının hamısı, Erçək və Havasor qəsəbələri xalqlarının da 70 faizi qətlə məruz qalmışdır.

Məndən kəndindən olan 45 nəfər Erçekli Şirin adındakı ermani və dostları tərəfindən öldürülmüşdür.

Erciş və Adilcevaz qəsəbələri xalqının ancaq 50 faizi qurtulmuşdur. Ercişli olub ermanilərə etdiyi yardım və insanlığıyla tanınan Hacı Həsən ağa bu nankorlar tərəfindən günlərlə işgəncəyə məruz qalmış, sonra öldürülmüşdür.

Cevaz və Vestan qəsəbələrindən 1000-dən artıq adam, Ahıra Dağında Muküs komitəsi tərəfindən öldürülmüşdür.

Hakkarıdan çıxaraq qaçmaq istəyənlər 300 nəfərə yaxın müsəvi Sel kəndində parça-parça edilərək öldürülmüşlər. Ca-

sədlər üst-üstə yığılaraq yandırılmışdır. Bu vəziyyəti hiza cəsədlərin qalıqlarını saxsər görenlər arlamışlar.

Vanın hütün camıları və müsəlman məhəllələri tamamilə dağıdılmışdır. Van xəstəxanasında daşınmalarına imkan olmayan 80-nə yaxın xəstə diri-diri yandırılmışlar.

Qatırçı məhəlləsindən olan Rəcəboğlu Mehmedin dörd uşağıyla zövcəsini və Leytenant Hüseyn bəyin 12 yaşındakı qızını ermənilər yanlarına alaraq namalum istiqamətdə aparmışlar. Ermənilər leytenantın qızını güllə ilə yaraladıqdan sonra namusunu kirləmiş və perişan bir vəziyyətdə buraxmışlar. Nəha əvvəl Leytenant Hüseyn bəyin xidmətində olan bir erməni tərəfindən gizlədilan bu uşaq sonra Vali Cəvdət bəy tərəfindən Bilisə göndərilmişdir. Qızcağaz hələ də həyatdadır və mütaliçə olunur.

Rusların Vandan çəkilmələri əsnasında Əngəli kəndi ilə Vestan qəsəbasından ermənilər tərəfindən öldürülən müsəlman kişi, qadın və uşaqların 10 000-dən artıq olduğu müəyyən edilmişdir. Van xalqından Leytenant Şükrü bəyin 80 yaşındakı Təyyar adlı əmisi qoca zövcəsinin gözələri qarşısında allərindən mız ilə qapıya mızlanmış, əvvəl humu və qulaqları, sonra da çənəsi kəsilmişdir. Təyyar bəyin vəhşicəsinə öldürülməsindən sonra zövcəsi də şəhid edilmişdir. Erciş əsgərlik şübəsinin rəisi Hikmət bəyin qızı zorla bir erməniyə verilmiş zurna-nağara ilə qəsəbədə gəzdirdikdən sonra Rusiyaya aparılmışdır. Bu qadının əri teleqraf müdiri Haqqı bəy ermənilərin bu qeyrətəz hərəkatından sonra zövcəsinin məruz qaldığı bu əlamverici mənzərə qarşısında dəli olmuşdur.

Vanın Xəlil ağa məhəlləsində yaşayan ayaqqabıçı Xəlil ağa komissiyamızın hüçurunda ənd içərək bu məlumatı vermişdir. Vanın boşaldılmasından sonra ermənilər bizi Amerika müəssisəsinə apardılar. Bütün xalq otaya topladıldı. Biza gündə bir çöhrək verirdilər. Ruru yeyərlərin dərhal sacları təküldü, qanlı sular axdaraq ölürdülər. Qısa bir zaman kəsimi içərisində çox sayda insan öldü. Biz təxminən 100 nəfər qalmışdıq. Kəndlərdən toplanan xalqın üçdə ikisi Mərimid çayına təküldü. Sonra

bizi buradan Fransız konsulluğunun yerləşdiyi evə apardılar. Biz orada həbs edildik. Ermanilərin qadınlarımıza qarşı etdikləri iyrəncliklər aqlaşığımaz bir vəhşilik idi. Mütəslimən məhəllələri qısa bir zaman içərisində dağıdırdı. Cəbhəçioğlu Hacı ağa ilə evinə iltica edən uşaq və təhsildar Hacı bəyin zövcəsi Sahak bəyin evinin yanında evləncəvi hərəkətlərlə öldürüldülər.

Ermanilər Şetək qəsbəsinə bağlı Həsniq, Hakan, Kasır, Köşk, Darinissüfa, Berno, Cernik, Norevan, hasis, Virkez, Arkanis, Ekruhi, Sarnuhi, Sürvanis, Hist, Şukran, Reknan, Şeyhanis və Sevqan kəndlərində olan kişiləri tamamilən süngülamışlar, qız və qadınların gözəllərini Rusiyaya doğru aparmışlar. Bu hadisələri Berholu Ömər ənd içərək anlatmışdır.

Trahzonlu Hüseyn bəyin qızı olub rusların Vam istilası zamanından sonra ermanilər tərəfindən yaralanan və hər necəse qaçıb qurtara bilən Nadiyə xanım başından keçənləri belə anlatmışdır: "Ermeni məhəllələrinin bitişiyindəki Qatırçı məhəlləsində yaşayan Rəcəboğlu bakkal Məhməd bəyin evində gizli olan İngiltərə konsulluğunun qapıçısı Əli ağa zövcəsi və bunların 17 yaşında Həsən, 10 yaşında İhsan, 4 yaşında Təhsin, bir yaşında Kazım adlarındakı oğullarıyla qızı Zəhra və bunun qucağında altı aylıq uşağı və mən iki qızım və bir oğlunm ilə bərabər olduğumuz zaman ermanilər hirdən evimizi həşdilər. Hökumətə xəbər vermək üçün qorxu və tələş içərisində qapıdan çıxdım, dənişümdə atılan güllələrin qorxusundan bir daha uşaqlarımı görə bilmədim. Ancaq beş yerindən yaralı olub bir xeyir sahibi tərəfindən Diyarbakıra göndərilən zavallı məsum uşağımın uğradığı müsibət və anlatdığı faciələr ermanilərin zəlm verməkdə nə qədər məhrit bir canavar olduqlarını göstərir. Qapıçının oğlu Hüseynlə qızı Zəhranın parçalandığını anam xəylədi. Onun qucağındakı uşağı erməni yepiskopluğuna apardılar və orada öldürdülər. O evdə olan digər dostlarımla necə olduqlarımı bilmirəm. Bakkal Məhməd bəyin həyüklü qızı Hüdüyəni Tabriz qapısı camisində vəhşicəsinə öldürdülər. Zövcəsi Həbibə ilə kiçik qızı Sabitanı Amerika müəssisəsinə apardılar və orada öldürdülər. Mənim yarama yepiskopluqda baxılmadı. Yepiskopluğun

panzarından baxdığım zaman erməni'erin beş altı aylıq bir uşağı öldürdüklerini gördüm. Sonra digər beş uşaqla bir hamilə qadını öldürdülər. Şeyx Əhdurəhman baba ziyarətgahına illicə edən bir qadın da ermənilərin hücumlarından qurtula bilmədi. Alay katibi Məhmed Əh hayin evində olan saray muavinini və daha bir neçə qadını parçaladıqlarını yepiskopluqda olan ermənilərdən eşitdim. Zülmür, hansını sayın. Ayagım ombamdan çıxmış, şikəst və mualləcadən aciz bir hələdayam. Bu vəziyyəti heç unutmayaçağam..."

Ermənilərin Van və ətrafında törətdikləri vahşiliklər, yəzilməsi cildlər tutacaq zülm və işgəncələr yuxarıda anlatılanları doğrudan-doğruya aparılan tədqiqatdan və ya zümlərə şəxsən məruz qalmış şəxslərin and içərək verdikləri ifadələrdən anlaşılmışdır.

KOMİSSAR : Askeriyeden Emekli Vanlı Teğmen

RECEP

SÜREYYA : Van jandarma Alay Komutanı

AI İ

ZEVƏ FACİƏSİ

Zevə Vanın şimalında, Vana 14 km. uzaqlıqda Van gölüna baxan kiçik bir tapənin əlayında bir kand karahəsi və şəhidlər yatağıdır. Zevə Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl həyat dolu, canlı, yamyaşıl, boğaziçi kimi mavi və duru suları olan Van gölününün qucağında yerləşən bir kand idi. Bu gün bura Vanın millət, namus, şərəf və dini uğrunda can verən şəhidlərinin yatdığı bir məzarlıqdır.

Van ruslar tərəfindən işğal edildikdə Xıdır, Şeyx, Ayna, Pakiz, Kurtsatan, Sürüsrat və Xəngə kəndlilərinə qatılan Vanlılarla birlikdə mühacir olmağa qərar verib yola çıxmuşlarsa da, İskala Kələcik, Bardaqqı kəndlilərinin erməniləri yolları kəsdiklərinə görə Zevəyə gəlmiş, orada düşmənlə ölüm-dirim müharibəsi aparmaq məcburiyyətində qalmışdılar.

Aşağıda verdiyimiz yazılar Zeva faciəsinin canlı şahidlərinin açıqlamalarıdır və "Vanın tanıtma və tanınma cəmiyyəti"nin yayınladığı "Zeva" adlı broşüründən alınmışdır.

1. Hamza dayı anlatır:

1 may gününü xatırlayıram. Ermani çatalərinin Şeyxqaraya basqın etdiklərini xəbər aldım. Biz də 28 silahlı ilə oradakıların yardımına gəldik. Biz 27 vuruşduqdan sonra ermənilərin Qalaçıqə doğru çəkildiklərini gördük. Bunların Qalaçıq erməniləri olduğunu oyandıq. Ermanilərin bu hərəkətindən sonra biz də kəndi tərk etdik. Niyətimiz molla Qasımdan Ayansa, oradan da Amika keçib müdafiəni Amik qalasından etmək idi. Qızılhürnünə gəldikdə Vanda Sələmiyyə qışlağının yandığını və dumanların göylərə yüksəldiyini gördük. Ermanilər Sələmiyyə qalasını yandırmışdılar.

Zevaya yaxınlaşdıqımızda Xıdır, Pakiz, Sırsurat kəndliləri də orada idilər. Zevəlilər bizi qonaq etdilər. Onlar: "Biz ermənilərə təslim olacağıq. Onlar hiza söz verdilər, bir şey etməyəcəklər," dedilər.

Biz o gecə orada necə hərəkət edəcəyimizi düşündük. İkinci gecə oradakı beş kənd xalqı ilə zevəlilər də daxil olmaqla ölüm-dirim mücadiləsinə yekdilliklə qərar verdik. Bu qərarımızı ermənilərə bildirmək üçün Bardaqqı kəndinə getmək istəyən Zevəlili Əhmədli huraxmadıq. O günü səhər səhər Bardaqqı kəndinin ermənilərindən bir qadın Zevaya gəldi. Bunların məqsədi bizim vəziyyətimizi öyrəniş kişilərinə bildirmək idi. Biz o qadınların hərəkətlərindən şübhələndik və onları axşam qədər kənddə saxladım. Axşam ohunca qadınları huraxdıq, onlar da öz kəndlərinə döndülər.

Biz bu iki günü Zevada hış keçirmədik. Qoca çavan - bütün kişilər, həətə bəzi qadınlar hış müdafiə xətti qurmaq üçün çalışmalara başladıq. Göldən çaya qədər üç sıra və bir insan boyunda sənqarlər qazdıq. Şafaq vaxtı Zevəli İbrahim: "Allahım istəyən toplansın. Mərmütin qardərəsi ermənilərlə doludur. Onlar üzərimizə gəlirlər," dedi.

Biz əli silah tutan 200 nəfər, qadın və uşaqlarla təxminən 2 min nəfərdik. Döyüş öncəsi halallaşmağa başladıq. Bu zaman amansız döyüş başladı. Atam Şükrü

- Gəl bir yerdə sənğərə girək, - dedi:

- Keyr, ata, eyni siperə deyil, gəl ayn-ayn sənğərlərə girək. Çünki mən vurulsam, sən də qaça bilməz, mənimlə məşğul olarsan. Sən vurulsan, mən özümü itirər, atəş edə hilməmə, dedim.

Bu zaman yanımda olan muallimim Osman xoca:

- Oğlum, günahın, vebəlin boynuma olsun, canınız sağ olduqca barmağınızı talıkdən çəkməyin, - dedi.

Mən də ayn bir sənğərə girdim və ermanilərə güllə yağdırmağa başladım. Bir anda ermanilər geri çəkilməyə başladılar. Bizim olduğumuz yer Quşluğa yaxın idi. Bir qisminiz sənğərdə iken mən camiyyə gəldim. Ahdəst alib "Quran" oxumağa başladım. Bir az sonra mənə çağırıldılar. Ermanilər yeni güc toplayıb hücumə keçmişdilər. Döyüş yenidən və şiddətlə başladı və günortaya qədər davam etdi. Bu zaman kəsimi içərisində bizdən ələn olmadı, ancaq bir neçə nəfər yaralımız vardı. Döyüş durduqda mən yəna camiyyə gətdim. Ahdəst alib günortə namazını qıldım. Oturub bir az "Quran" oxudum. Sonra yenidən sənğərə girdim. Ermanilər yəna üzərimizə gəlməyə başladılar. Rusiya ermaniləri yerli ermaniləri qabaqlarına qatıb bizə doğru gəlirdilər, ənlərinə də 3-4 sıra sığır qatmışdılar. Onlar hücumə keçdilər. Vuruşduq. Ermanilər sayca bizdən qat-qat artıq idilər. Bu üstünlük bizi yavaş-yavaş geri çəkilmək məcburiyyətində buraxdı. Beləcə, ilk sənğərimiz alındı, yəni ermanilər ənl sənğərimizi işğal etdilər. Biz də kəndimizin tapələrinə yerləşdik, ancaq bu tapələri bir saatə qədər müdafiə edə bildik. Mən və mənimlə hərəbar kəndin mollası, amimin oğlu ilə birlikdə kəndin camisinin həyatində müdafiə olunmağa davam edirdik. Mollamız mənim yanımda şəhid oldu. Biz caminin həyatində vuruşmağa davam edərkən 28 yaşlı Şeyx Zühəyr ağır yaralı olduğu halda, durmadan bizə mermi daşıyırdı. Bu zaman mənim tüfəngimin hüləsi partladı. Lüləsi partlayan tüfəngirdən çıxan dumanlara

çətasiz halda baxarkən alimə haşqa bir tüfəng keçdi. Yenidən hayacanla atəş etməyə başladım. Bizim tarafımızdakı silah səsləri get-gədə azalırdı. Belə olduqda mən özümü caminin yanındakı mədrəsəyə atdım. Özümədən getmiş olduğum halda, tez toparlandım və atəş etməyə haşladım. Yanımda şəhid olan Osman koca idi. Barmağım tətikdə hey atəş edirdim. Başımı qaldırıb ətrafa baxdığım zaman ermanilərin hər tərəfdən kın və intiqam hisslərilə hiza doğru yaxınlaşdıqlarını gördüm. Mən özümü Şeyx Sədi hözrətlərinin nəvələrindən Şeyx Sultan Hamzə Valinin turbasına atdım və əllərimi açaraq dua etməyə başladım: "Allahım, bu günahsız, sevimli qulunun üzünün suyu hərdmətinə mani bu azğın düşmənin şərinə qoru. Sənə sığınırım," deyə yalvardım. Dodaqlarımdan bir-iki duanın daha axdığıni indiki kimi xatırlayıram.

Ətrafıma baxdığımda ağır yaralı 8 yaşındakı Zubeyr ilə İbrahimin və Səyyad çavuşun yanımda olduqlarını gördüm. Ziyarətgahın qapısı ağzından baxdığım zaman ermani çətasinin haşçılarından Fetisin camiəyə quru nıları deldürüb atəşə verdiyini gördüm. Gülü səslərindən qulaqlarım uğuldayırdı. Yarı huşsuz bir halda idim. Çöldən ermanicə həzi sözlər eşidilirdi. Səslərin gəldiyi tərəfə baxdıqda onların kölgələrini hələ fərq edirdim. Ermanilər bir-birinə yükək səslə: "Orada bir kəs varmı?" - deyə soruşurdular. Yaxınımızdakılar da uzanıb içəri baxır, "Burada şeytan hələ yoxdur," - deyərək qarşılıq verirdilər. Məni görəcəklər deyə qorxumdan titrəyirdim.

Yatıb qalmışdım. Vaxt gecə yarısı idi. Oyandım. Yanımdakı Zəvali Məmin Dursun yaralıydı. O: "Buradan qaçaq," dedi. Biz ziyarətgahdan çıxıb camiəyə girdik. Bütün kand alovlar içərisində, müdhiş üstünlər çıxararaq yanırdı. Ətrafımızdan bir çox yaralıların iniltisi, ahü-naləsi eşidilirdi.

Ermanilər ağır yaralıları samanlıqlara deldürüb atəşə verirdilər. Yaxınlığımızdakı bir ağır yaralını diri-diri yandırdılar. Onun adı Əhdürrəhim idi. Ətrafımızdakı acı fəryadlara dayanıb hilməyib hayıldım. Ayıldığım zaman yanımda heç kim yox idi. Bütün dostlarım getmişdilər, yaxud şəhid olmuşdular. Saharın açılma-

sına az qalırdı. Mən gizlənə-gizlənə, yavaş yavaş kənddən uzaqlaşmağa çalışırdım. Kənddəki yangın hələ hütün şiddətilə davam edirdi. Kənddən çıxıb kəndə hakim təpələrdən baxdığım zaman ermanilərin ələ keçirdiklərini yanlarına alaraq gədiklərini gördüm. Onlar qasb etdiklərini Mərmit kəndinə daşıyırdılar. Qızılburuna gəldim. Buzada qaldığım müddət ərzində ermanilərin qadın və uşaqları Vana apardıqlarını gördüm. Mən axşama qədər Qızılburunda qaldım. Gecə olduqda dağ yolu ilə Erçəka doğru yola çıxdım. Sahabısı Erçək halqasında bir tayfa rahharinin qonağı oldum. O, mənə himayə etdi."

2. Güllü bacı anladır.

Zeva kəndində 90 yaşındakı Güllü bacı göz yaşları içərisində ürkələri yandıran bir səslə Zeva faciəsinin qara günlərini belə anlatmışdır:

"Ermanilər quşluq çağında kəndi mühasirəyə aldılar. Şiddətli bir döyüşdən sonra qətləam başladı. Qanlı ermanilər hər tərəfi yaxıb-yandıdır, uşaq-böyük demədən qarşılarına çıxarı vəhşicəsinə doğrayırdılar. Bəla qırğından sonra qadınları əsir alaraq Vana göndərirdi, ruslara təslim edirdilər. Vana gedərkən həzi qadınlar özlərini ermanilərə təslim etməmək üçün Mərmit çayına atılaraq öz canlarına qıyırdı, şəhid olurdular. Bu qadınların bir çoxunu da ermanilər öldürürdülər. Sağ qalan 20 qadını ruslar molla Qasımın yanına aparıdılar. Mən də molla Qasımın yanına aparılanlardan idim. İki sıra erməni arasında Zevədən Vana aparılan biz zavallı, pərişan türk qadınlarına ermənilər hər cür həqarətlər etdilər. Onlar bizləri öldürmədən əvvəl tez-tez bu mahnını oxuyurdular:

"Aman, amana düşdü qadınlar,
Hahınız yamana düşdü qadınlar,
Bildirki xoş gününüz,
Bu il yamana düşdü qadınlar."

Bu öldürücü, qəhredici, istehzalı sözlər qarşısında ağlayan həxtsiz, çarəsiz, pərişan, zavallı, müsəlman türk qadınlarına verilən çöhrəyin içinə ermanilər mavi şarab, kibrit, sahun və heyvan nəcisi qatırdılar. Bu çöhrələrdən yeyənlər dərhal xəstələndilər. Şeyxqaralı İbad ağanın qızı silahı ilə Zevəyə hakim tepelərə çıxmış, ermanilərlə vuruşmuşdu. Zevə camisinə müsəlmanları döldürdükdən sonra qazla tutuşduraraq yandırmışdılar. Van kəndlərindəki dayırmançılar ermaniydilər. Onlar buğda çəkməyə gedən müsəlman qadınların namuslarını zorla kirlədirdilər.

Ermanilər Zevədə və rəsi gəldikləri hər yerdə kiçik uşaqların qırtlaqlarını süngü ilə yırtdıqdan sonra zavallı məsum uşaqların can çöküşmələrini qahqaha ilə seyr edirdilər.

Ermanilər 300 nəfərə yaxın müsəlman türk qadınını evləyə payladılar. Toplanan sürüyə qoç qatar kimi, təxminən 1500 ermani bu zavallı 300 türk qadınının ıffatlarını kirlətdilər.

Ermanilər Ala kəndinin yanında insan cəsədlərindən bir yığınmaq düzəldilər. Cəsədlərin kəsilmiş cinsiyyət üzvləri də ağızlarına verilmişdi. Cəsədlər çürü-çılpaqdılar. Ölülərin altı paltaqları başlarına keçirilmişdi. Bu cəsəd yığınına qadınlara göstərərək: "Ağlamayın, itlər gaharmışlar,"- deyərək qırmanclayırdılar. Bu faciələri gören qadınlar bir-birləri ilə halallaşır, özlərini suya atıb intihar etmək üçün hazırlanırdılar. Bir tərəfdən də göz yaşları və hıçqırıqlar arasında: "Namus getdi, əvlad getdi, kişi getdi. Biz nə üçün yaşayırıq?"- deyərək ağlaşırdılar.

Bu zaman Amik və Ayans kəndlərinin qadınlarını da biza qatdılar. Bu ilk qadın qəfiləsi özlərini ermanilərin zülm və təcavüzündən xilas etmək üçün Marmit çayına atdı. Hunu gören ermanilər qadınların uzarına atəş açıb hamısını öldürdülər. Suya atılan qadınların həzilərini də sudan çıxardılar və zavallı çarəsiz qadınlara: "Özləriniz öldülərsə də biz sizlərə arlarik. Niyə özünüzü suya atırsınız?"- deyib, onlara bir qat daha əziyyət verərək öldürmək istədilər. Molla Qasımb Vahidani qolundan vurdu. Bizi də gecənin qaranlığında Vana aparıb məzarlığa tökdülər. Ciyər atəşi, aclıq, susuzluq, yorğunluq və vuxusu-

luq.. "Ox, çox şükür Allahum, bəri mezarlarda bir az yataq" dedik, lakin onlar bizi qamçılaraq yaxındakı evlərə doldurdular. Burada nar us və ıffai kirətmələri başladı. Biz achiqca etləni, ağac yarpaqlarını yeməyə haşlamışdıq. Beləcə ac və susuz 7 gün keçirdik. Çox cansız və təqsiz qalmışdıq. Sonra bizi Vanın ermani məhəlləsinə apardılar. Bizi tıxa-basa evlərə doldurdular. Bir neçə gün də orada qaldıq. Biza yeməyə heç bir şey vermirdilər. Fağır bir qadın ağlaya-ağlaya, hıçqıra-hıçqıra: "Bizi öldürün və ya bir az su verin," deyirdi.

O gecə ermanilər yanımızdakı evdə olan müsəlman qadınları qoyun kəsen kimi kəsdilər. Biz onların fəryadlarını bütün gecə boyu eşirdik. Sonra bizi ruslar təslim aldılar. Onlar da bizə gündə bir çörəkdən başqa bir şey vermadilər. Orada yoluxucu xəstəliklər haş verdi. Ermanilerin bıçağından boğazını qurtaranların bir çoxu da bu yoluxucu xəstəliklərdən öldülər."

3. Əsma nənə anladır.

Molla Qasım kəndindən 95 yaşındakı Əsma nənə yaşadığı faciəni həfizəsində qalan epizodlarla belə anladır:

"Ermanilər Molla Qasım kəndini yerləbir etdikdən sonra Zevaya getdim, Zeva çayını keçə hilmədim. Məni atla gəlib aldılar. Zevada cəm halında olan qadınların hamısını ermanilər bir dama doldurduqdan sonra bu qadınlar yerdə otura bilməsinlər deyə, oranı su ilə doldurdular. Belimizin yarsına qədər su içərsində qaldıq. Sonra kişiləri ayırılı apardılar. Onları başqa bir damda diri diri yandırmışlar. Ermanilər 15 yaşındakı uşaqları da bir tarafa ayırdıqdan sonra süngüləyərək qətl etdilər. Qadınları da qırıqlar halında Vana apardılar.

Ermanilər bir uşağı gəzümün qabağında qoyunu kəsen kimi kəsdilər. Biz ermani bizim qorxumnu Firdevs xarutının oğlunu ayağının altına alıb iki ayağından ayıtaraq iki parça halına gətirib səhəd etdi. Ermanilər o qədər çox müsəlman kəsdilər ki, axan qanlar höyük tandiri doldurardı. Nəhayət, Rusiya ordusunda vəzifəli olan bir tatar bu qorxunc faciəyə son verdi.

Ermanilər əsir aldıkları müsəlman qadınları iki sıra halında aralarına alıb mahnı söyləyərək, dəf çalaraq aparırdılar. Onlar tez-tez, "Qorxmayın, sizi Cəvdət paşaya (Van valisi) aparırıq. O sizi plovla qonaq edəcək," - deyirdilər.

Onlar xər halında:

"Cəvdət paşa, et tamaşa,
Gəlinlərin aldı matuşka
(fahişə anlamında)," - oxuyurdular.

Molla Qasım kəndindən olan Şeyx Salimin gözələrini oyduqdan sonra şahid etdilər. Yene Molla Qasım kəndindən olan Müslüm əmini öldürüb, onun cəsədini namaz qılır kimi bir vəziyyətə gətirdikdən sonra İslam dininə və imana soyaraq lağ etdilər.

Ermanilər bir tərəfdən kişiləri öldürür, "Qorxmayın sizə bir şey olmayacaq," - deyirdilər. "Onları Rusiyaya pul qazanmağa göndəririk" yalanını gözümüzün içinə baxa-baxa söyləyirdilər..."

4. Zevəli Səyyad onbaşı

Bardağçı kəndində yaşayan Zevəli İbrahim Sarqın anladır:

"Səyyad onbaşı çətin döyüşlərin sonunda Zevədə əsir düşmüşdü. Ermanilər ona: 'Gəl, sən Sultan Rəşadın onbaşısısan. Andranik paşa sənə rütbəni artıracaq,' - demişlər. Onlar Səyyad onbaşını çirli çılpaq soyunduraraq, çiyinlərində xancer ilə cib formasında rütbə yeti açaraq əllərini bu ciblərə soxmuşlar. Səyyad onbaşı hələcə qorxunc və canavarca işgəncə verilərək şahid edilmişdir.

ERMANILƏRİN BITLİS VƏ MUŞ VİLAYƏTLƏRİNDƏ TÖRƏTDİKİ ƏRİ HADİSƏLƏR

Ermani komitəçilərinin Vandan sonra ən çox nəhəmiyyət verdikləri bölgə Bitlis və Muş bölgələri idi. Buraların Van, Diyarbakir, Halep və İskəndəriyyə yolunun üzərində və ilin hər mövsümündə hərəkətli olmaları bu əhəmiyyəti daha da artırır-
dı. Ermanilərin ən böyük və vəhşi cinayətləri bu bölgələrdə iş-
lənmişdir. Bu bölgələrdə baş verən hər bir hadisənin arxasın-
dan da erməni komitələri çıxmışdır. Onlar özləri hilarekdən er-
manilərə qarşı qeyri-adi vəhşiliklər törətmiş və xarici ölkələr-
dəki səbələri vasitəsilə bu vəhşilikləri "Türklərin zulmu" kimi
qələmə almış xarici dövlətlərin milli məclislərinə şikayətlər
etmiş, etiraz mitinqləri tərtib edərək vəziyyətdən xəbəri olma-
yanları aldatmışlar. Belə hadisələri səbirsizliklə pözləyən "Türk
düşmənləri" ortalığı qarışdıraraq ermənilərin hamısı və müda-
fiəçisi rolunda ortaya tökülmüşlər.

Belə vəziyyətləri yaradan komitələrin olmadığı zamanlarda
bu bölgədə yaşayan müsəlmanlar və ermənilər arasında uyus-
mazlığın olmadığı bir çox xaricilər tərəfindən ifadə edilmişdir.
Hətta Bitlis və Muşun mərkəzləri ilə ətraflarındakı bir çox er-
mani kəndlərində yaşayan ermənilərin 1916-cı ilə qədər ermə-
nicə bilmədiklərini söyləmək yerinə düşərdi. Ermani şair və
yazıçıların əsərlərində, ermənilərin milli dastanlarında belə, bu
bölgədə yaşayanların xüsusi yeri vardır.

Ermani komitəçiləri isə Avropaməla almaq üçün Osmanlı
ölkəsində əsəyişin, təbliğkəsizliyin, həyat və mülkiyyət haqları-
nın olmadığını söyləyir, qeyri-adi hadisələrlə əsəyişi pozurdular.

Daşnaksütyun komitəsi hadisələri istədikləri şəkildə Avro-
paya əks etdirən Vanda "Əshadank" və "Vandəsp." Ərzurumda
'Harac,' İstanbulda "Azamard" kimi mətbuat orqanlarına sahib
idi.

Onlar konsulluqlara çəkdikləri teleqraflarda üsyan və hadi-
sələrdə olan ermənilərin toplanmasını o qədər yüksək göstərirdi-

lar ki, o rəqəmlərə görə dünyada yaşayan ermanilərin sayının bitmiş olması lazımdı.

Safərbərlik elan edildikdə ilk zamanlar safərbərliyə qatılan ermanilər silahlarını aldıqdan sonra düşmən tərəfinə keçmiş müsəlmanlara qarşı tacavüz və hücumlara başlamışlar. Bu başlanğıc əslinde ermanilərin alışdıqları üsyan və qatliamla başlamalı idi. İndi isə onlar silahlandırılıb hazır vəziyyətə gətirilmişdilər. Onlar Vətən uğrunda döyüşməyə deyil, əksinə, müharibəyə gedən aşağı birlikləri əngəlləməyə, onları məşğul etməyə başladılar. Onların Bitlisdə törətdikləri hadisələr bunlardır:

Dağıdılan camilər – Meydan camisi, Camii kehir, Xocahay camisi, Goymeydan camisi, Şeyx Hasan camisi, Qurupınar camisi, Qureyş camisi, Mərmüt camisi, Daş camisi, Qılmaşcıd camisi, Fərisiyyə camisi, Ələmdar camisi, Çiharsandıq camisi, Sultan Ərəb camisi. Bu camilərin bir qismi atəşə verilmiş, bir qismi də uçurulmuşdur. Ayrıca, Hatuniyyə camisi təvli həhnə gətirilmişdi.

Dağıdılan dərvişxanalar – Kufravi dərvişxanası, Şeyx Əmin dərvişxanası, Şeyx Abdullah Bedahşani dərvişxanası.

Dağıdılan mədrəsələr – Goymeydan mədrəsəsi, Kətrafiyyə mədrəsəsi, Qazi Bekiyyə mədrəsəsi, Sarafiyyə mədrəsəsi.

Dağıdılan ziyarətgahlar – Şeyx Abdullah Bedahşani, Vali Şəmsəddin, Şeyx Bayo, Seylul-Qərib.

Dağıdılan məktəblər – Goymeydan orta məktəbi, Mərmüt civarındakı lisey, Qızıl Məsud orta məktəbi, Çarşıbaşı orta məktəbi, Hərsan məhəlləsinin orta məktəbi.

Yandırılan polis idarələri – Qurupınar polis idarəsi, Çarşı polis idarəsi, Sapırkor polis idarəsi, Kums polis idarəsi, Zeydan polis idarəsi, Məhəlləbaşı polis idarəsi.

Rəsmi binalar – Hökumət binası, Mərkəzi polis binası, Jəndarma binası, Bələdiyyə binası.

Dağıdılan hamamılar – Paşa hamamı, Xan hamamı, Orta hamam.

Dağıdılan karvansaralar – Çarşı tacir karvansarası, Aşağı qaladakı Həmzənin karvansarası.

Yandırılan anbarlar – Coymeydanı əsgəri anbarı, Bələdiyyə əsgəri anbarı.

Uçurulan korpular – Qərb korpusu, Əlamdar korpusu, Səfər bəy korpusu, Diyadin korpüsü, Şarpınar korpusu, Hatuniyyə korpusu.

Bu sayılanlardan başqa çox sayda xüsusi binalar da ermənilər tərəfindən atəşə verilmiş və ya dağıdılmışdır.

Bitlisin ruslar tərəfindən işğalında qaça bilməyib şəhərdə qalan və erməni çətalərinin müxtəlif hücum və təcavüzlərinə uğrayan müsəlman xalqından bir çoxunun hüzzurumuzda and içərək anladığı yuxarıdakı qorxunc hadisələr təradilən və bu gün də izləri görülen zülmün və alçaqlıqların mində birini belə təşkil etmir. .

- İMZALAR:**
1. Hacı Malikzadə – Şeyx Yusuf
 2. Molla İsa zadə – Əbdülhakim
 3. Əsgəri orta məktəbin azərbayca müəllimi – Amer Hukisi
 4. Polis müdürü vəkili – M. Arif
 5. Bitlis poçtı vəkili – Həkkı
 6. Kazasgər Şeyxinin oğlu – Yusuf

Muş ətrafından Məhməd Rəsulun and içərək verdiyi ifadəsi belədir:

"Mən bir əsgər olaraq hərbdə idim. Aldığım yaraya görə Bitlisə tərəf çəkilən hissədən geri qalmışdım. Mənim kimi yaralı və xəstə olan üç əsgər də geri qalmışdılar. Bir müddət sonra Rusiya kazaklarının öncülləri olan erməni çətaləri bizi çaldılar. Dostlarımızdan Harputlu Hüseyn əsgərin gözünü çıxara-raq, "Qalx, hax gör Osmanlı əsgəri gəlirmi?" - dedilər. Sonra o zavalı əsgərimizi güllələdilər. Digər əsgərin sağ tərəfindən dərisinin bir qismini üzərək çanta şəklində gətirdilər. Bu zavalıya da: "Əlini sax oraya görə bu çantada padşahınızın pulu varmı?" - deyərək ona müxtəlif işgəncələr verdilər və onu da şəhid etdilər. Üçüncü əsgərimizi yerə uzadaraq cinsiyyət üzvünü kas-

dilər və ağzına qoyaraq: "Sən bu durbanı çal ki, Osmanlı əsgəri sizin imdadınıza gəlsin," dedilər və rüfhacur haqarətlərdən sonra onu da şahid etdilər. Artıq növbə mənə çatmışdı. Bu alçaqlıqları törədənlər mənə yabançı gəlmirdilər. Mən onların üzünə diqqətlə baxdığım zaman aralarından üçünü müəyyən etdim. Bunların biri Muş ermanilərindən və Çufar məhəlləsindən Keşişoğlu Aram, ikincisi Muşun Yaş məhəlləsindən Bağdasar Körtüköglü Aleksandr, üçüncüsü isə yenə Muşun Yaş məhəlləsindən vəkil Xrantın oğlu Xrant idi. Bunlar mənə bir dərayə apardılar, yandırdıqları atəşdə tüfənglərinin lülələrini yaxşıca qızdırdıqdan sonra mənə 24 yerimdən dağladılar. Onlar mənə fəryad və yalvarmağıma heç əhəmiyyət vermirdilər. Tam bu zaman rus əsgərləri gəldilər və hünərdən biri gəlib mənə bu canavarların əlindən aldı. Bu əsgər gəlincə qulağıma onun Rusiya müsəlmanlarından olduğunu söylədi. Sonra rus, kazak və erməni çətaşi mansubları ilə birlikdə Bitlisə doğru yola çıxdıq. Yolda erməni zülmündən qaçan qafilələrə rast gəldik. Ermənilər bu müdafiəsiz qadın, qoca və uşaqlara qarşı şiddətli hücumu keçir, bu zavallıları ürəkləri parçalayacaq bir vəhşə ilə şahid edirdilər. Muşun Ziyarat kəndinin xalqından olduğunu zənn etdiyim bir erməni ilə yeddi yoldaşları altı müsəlman qızını gətirdilər və hər kəsin gözü önündə namuslarını kirlətdilər. Onlar həm bu alçaqlığı törədir, həm də: "Bundan sonra müsəlmanlara belə nəmraz qıldıracaq," - deyirdilər. Biz oradan hərəkət edərək Tel kəndinə gəldik. Burada üç gün qaldıq. Bu müddət ərzində daha əvvəl mənə qurtarmış olan tatar Əbdülməlik mənə az da olsa çörək verirdi. Üçüncü gün artıq mənə yardım edə bilməyəcəyindən, bir müsəlmanı himaya etdiyi anlaşılsa, onun şiddətlə cəzalandırılacağından bəhs edərək başımın çarasına baxmağımı söylədi. Mən gəncə vaxtı bir yol tapıb oradan qaçdım. Şafaq vaxtı Qazanan kəndinin qarşısındakı tapəyə çatdım. Kəndin içərisindən fəryadlar eşidilirdi. Erməni çətaşləri bir tərəfdən evləri atəşə verir, digər tərəfdən də xalqı qətl edirdilər. Mən oradan da qaçdım və bir çox təhlükənin qucağında keçirilərlə birlikdə geri çəkilmə bildim ."

Qala məhəlləsində yaşayan Muş jandarma əsgərlərindən Məvlüdüoğlu Mahmədin and içərək verdiyi ifadə belədir:

"Mən Muşun Liza həlğəsində olan əsgəri hissənin komandanına poçtu aparmaqla vəzifələndirilmişdim. 28 yanvar 1914-cü il tarixində yola çıxdım. Bir az itəli gədinca, erməni çətasına mənsub silahlı həzi adamlar ətrafımı sardı. Bunlardan Bulanıqlı Keşişoğlu Knyazı, Abri kəndindən Qazarı, Göyülən kəndindən Roduyı, Muşlu Malayın oğlu Vanoyu tanıdım. Ermənilər tərəfindən şahid edilmək uzraydım. Hədisə yerinə yetişən rus əsgərləri mənə qurtardılar. Bunlarla birlikdə Molla Davud kəndinə gətdik. Mənə zabitlərinə apardıqdan sonra bir otəgə həbs etdilər, bir də həşimə bir növbətçi qoydular. Onlar kənddən gətirilən gəlin və qızlarla şərab içərək aylanırdılar, mənə də hu alcaqlıqları göstərərək: "Bir zaman müsəlmanların həli bəla olacaq."- deyirdilər. Bundan sonra kəndin gənclərini ayırdılar və müxtəlif işgəncələrdən sonra öldürdülər. Azyaş uşaqlara və qadınlara ağıla gəlməyəcək pisliklər etdilər."

Muş və Bitlis xalqından 11 nəfərin and içərək anladığılarına görə, Şrinik kəndindən olan Tavinoğlu Misak vasitəsilə Qarəməşə kəndindəki bütün kişilər öldürülmüş qadınlərin nəmusları kirlədilmişdir. Malabəbə kəndindən 74 nəfər, Kazan kəndinin bütün xalqı, Həşkarvan kəndindən 12 nəfər, Eritçik, Ağdad, Vartetyi, Səmurşeyx kəndləri xalqının tamamı, Fick, Bulanıq, Həsk, Küət, Nurkəgək, Malakumran, Səmtüz, Alev-zək, Kotanan kəndlilərinin də bir qismi öldürülmüşdülər. Qazanan kəndinin bütün fərdləri bir yərə toplanaraq amansızcasına yandırılmışdılar.

Muş xalqından Nəşib Hacı Əlizadə Əhdülbəki və Hacı Əhməd oğlu serjant Yunus ilə yoldaşlarının and içərək bizə nəql etdikləri müşahidələri də belədir:

"Müharibənin ən sıralarında erməni çəta raislərindən Bəyazıtı Surün ilə Ərzurumun keçmiş millət vokillərindən Həsədirməciyan, Qaryagin idarəsindəki 1200 nəfərlik erməni çətesi müsəlman kəndlərinə təzyiq edərək vahşi heyvanlara rəhmət oxuyacaq bir tərzdə qabaqlarına gələn məsum müsəlman xalqı

değrayırdılar. Onların mal və mulklarını qarət edirdilər. Yaramış və Ağca viran kəndləri xalqın çoxu öldürüldü. Bunların qanlı alından yaralı və xəstə asqarlar da qurtara bilmirdilər. Lüzə mövqeyində ordumuz tərəfindən zəruri olaraq huraxılan yaralı asqarlarımızın hamısını daha sonra ruslar çəkildiyi zaman erməni çətaləri tərəfindən şəhid edilmiş olaraq tapdıq. Ruslara yardım edən erməni çətaləri Malazgirdin 53 kəndini yandıraraq, təxminən 20 min müsəlmanı öldürmüşdülər. Malazgirdin Yekran kəndindən olan bərbər İlyasın oğlu Şövqətilə iki arvadı gözleri önündə namusları kirlədilmək istəyən qızlarının huraxılmasını ağlayaraq, yalvararaq istəyirdilər. Fəqət ruslara yardım edən erməni çətalərindən Dolabaş kəndlisi Mərdinos, Xaraba Qasım kəndindən Kələkçi Simon, Qala Qasabı Mərdivazik, Geyrak kəndindən Sirop kimilər tərəfindən işgəncə ilə şəhid edilmişdilər. Malazgirdə bağı Ada kəndi xalqından və Rıdayat Məhkəməsi üzvlərindən Hüseyn bəy ilə Məclis idarə üzvlərindən Şamil bəy xidmətçiləri olan ermənilər tərəfindən ailələrinin gözleri qabağında bir çox işgəncəyə məruz qoyularaq şəhid edilmişdilər. Hətta özlərinə də təcavüz edilmişdir. Daha sonra ailələrinin namusları kirlədilmiş, çox kiçik yaşda bir qız uşağının da namusu kirlədilmişdir. General-mayor İbrahim paşanın qardaşı Əhməd bəyin evinə gələrək ailəsinə "bizim adətımızdə örtülü gəzmək yoxdur, açıq olmalısınız və biza açıq olmalısınız" dediklərini, lakin ailənin bu təklifi rədd etməsi üzərinə Əhməd bəyin böyük qızına təcavüz etdiklərini bu ailədən həyatda qalanlar böyük üzüntü ilə anlatmışlar.

Muşun işğalında erməni komitəçiləri qana susamış canavarlar kimi ətrafa hücum edərək topladıqları müsəlmanları vahşicəsinə öldürmüşlər və: "İntiqam alınır," - deyərək küçələrdə sevinc nümayişləri ilə dolamışlar. Bu vahşi çətalər qadınların namuslarını kirlədir, qocaları atəşdə yandırır, gəncləri qılıncdan keçitirdilər. Əşrafdan Hacı Murad və Rəşid, Günayh Hacı Məhməd, Cəfər, Timar, Abdullah, Yusuf, Məhməd xan və Nədir xan ağalar ermənilər tərəfindən qoyun kasılan kimi kasılmışlar. Ermanilər Varto qəzasının Ayaz bölgəsi içərisində Ceb-

ran Aş'railərindən Cundi apaya mənsub 15 kənd xalqını aparıb Murad çayınun, Göl Hazal deyilən gölüna atmışlar və onların qurtula bilməmələri üçün ayaqlarına ağır daşlar bağlamışlar.

Şəhərin ortalarına çəkilmiş müsəlman xalqına hücum edən erməni komitəçiləri qoca qadın və kişiləri uşaqlarla bərabər "Şeyxul-qarıb" deyilən gəmiyə dolduraraq yandırmışlar. Gənc qadınlazın məmələrini kəsərək asmışlar. Anası yaralı bir uşağın ağzına anasının kəsilmiş məməsini verərək amizdirmişlər. Flm adamlarından Şeyx Əbdulqafarın başının dərisi uzulərək şahid edilmişdir. Baş hakim Mustafa bəy 15-20 erməni komitəçisinin mindən artıq uşağı məhnilərlə və qabaqda qadınları raqs etdirərək apardıqlarını, ayrıca Qərb kərpüsündən Dikilidaşa qədər minlərcə qadın və kişi cəsədi gərdüyünü, bunların boyuk bir hissəsinin çox faciəvi bir şəkildə boğulduqlarını and içərək anlatmışlar.

- KOMİSSAR MÜAVİNİ.ƏRİ: 1. Mehmet
2. Ahmet
3. Kamil"

ERMƏNİLƏRİN ƏRZURUM VİLAYƏTİNDƏ TÖRƏTDİKLƏRİ HADİSƏLƏR

1915-ci ildə İspir ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Ermənilərin satqınlığı və bilavasitə iştirakı ilə kişi və qadın türklər zülm və işgəncələrə məruz qalmışlar. Qadınlər təcavüzə uğradıqdan sonra öldürülmüşlər. Türk qruplaşmaları haqqında məlumat verməyənlər də süngülənərək öldürülmüşlər, sonra da boyunlarına ip sahnaraq kuçələrdə sürüklənmişlər.

Varvens, Eşkəns, Şəhmus, Hontuz, Mezberək vilayətlərindən yüzlərcə türk qadın və kişi müxtəlif işgəncələrlə qətləmələrə tutulmuşlar. (201).

İspirdə də bu hadisələrin əynisini etmək üçün Hədiçordə toplanma zamanı həzi ermənilər hura Bayburtdan silah-sursat

gətirmişlər. İspirtililər baş verən hadisələri törədən daşnak çatalarını öz imkanları ilə aradan qaldırmışlar.

Əzizurumdakı erməni tərhibat və zülmü haqqındakı istintaq aparmaqla vəzifələndirilmiş komissiya aşağıdakı raportu vermişdir (202):

"24 may 1916-cı ildə, çərşənbə günü böyük bir kənd olan Quruqola çatdıq. Bu kənd ermənilər tərəfindən törədilən tərhibatlar nəticəsində acıqlı bir xarabalıq mənzərəsi verirdi. Bu mənzərə törədilmiş vəhşətlərin sanki dilsiz bir şahidi idi. Bu xarabalığı böyük bir təəsüflə danışdırmağa çalışarkən Mizqeyik kəndindən atasıyla birlikdə köçüb gələn, təxminən 65 yaşlarında Qaya Mehmet adında bir qocaya rast gəldik. Bu zavallı, bədbəxt adam Mizqeyik kəndində erməni çataları tərəfindən işlənən cinayətlərə məruz qalmamaq üçün Ərzincana köçürdü. Şahid olduğu faciələr haqqında məlumat istədik. O, and içərək bunları söylədi: "Qadın və uşaqları hücumlardan qorumaq üçün onları evlərdə, torpaq altındakı anbarlarda, huğda qıyınətində gizlətməyə məcbur olduq. Ermənilər müsəlman qadınları tapa bilmədikdə təcavüz etdilər və ələ keçirdikləri kişiləri öldürdülər. Mizqeyik kəndindən İsmail adındakı bir qocanın süngü ilə gəhəyindən, Fəsal adındakı oğlunun da qılınc zərbələri ilə boynundan vuraraq vəhşicəsinə şahid etdiklərini, Şahinçlı Mədət və Əlinçlı ağa ilə Dursunçlı Hüsnünün də müxtəlif zülm və işgəncə ilə yox edildiklərini şəxsən gördüm. Hələ Dursunçlunun zövcəsi İzzət xatunu ələ əziyyətlər verərək öldürdülər ki, bunları unutmaq imkansızdır. Zavallı qadının sağ əyənini adətən qiymətli dəyərarcasına süngü ilə parçaladılar."

Qoca bunları danışarkən davamlı ağlayır, gördüyü o qorxunc faciələrin təsir ilə həyəcanlanırdı.

Yetmiş yaşlarında olan 3-4 qoca, zülmə uğramış gənc bir qız və bir neçə qadınlardan başqa sakin qalmayan Terpuşək kəndinə 24 may 1916-cı ildə axşamüstü çatdıq. Bu kəndin qocalarından Saadət oğlu Musa ilə muxtar Hüseyn və Suleyman oğlu Hürəm and içdikdən sonra gördükləri zülmü nöql etməyə haşladılar:

Rus'ardan əvvəl Terpuseka gələn erməni çətelərinin aparıcıları soyğun və qəsb ilə törətdikləri zülm və işgəncələr sənyləməklə bitməyəcək qədər çoxdur. Ermanilər gənc kişiləri küçələrdə qudurmuş itlər kimi bir-bir qətl etməyə başladılar. Çirkin təcavüzlərdən sonra qadınlara iyrənc haqarətlər etdilər və vəhşi işgəncələr verdilər. Bunlar insanları qətl etməklə kifayətlənməyərək arzaq, əşya, zinat pul və heyvanlardan na tapdırsa, götürüb apardılar. Öldürülməkdən qurtulan parşan çocaları da Ərzuruma oturdular. Bir zamanlar Tercan hakimliyi etmiş məhrum Xəlid həyət zövcəsi – əlli yaşlarındakı Aışa xanım bütün zinətlərini verdikdən sonra namusunu qurtara bildi. Düşmənin hu kənddəki zülmünü gören qadınlardan 20 nəfərə yaxını qorxularından anıdan vəfat etdilər. Rusiya komandirina etdiyimiz müraciətlərimiz də heç bir nəticə vermədi. Çünki ruslar ermənilərin hu vəhşiliklərinə göz yumur, bəzən də onlarla hiyləlikdə olurdular. Yəni bu kənddə Məhdətin zövcəsi Sura xatun namusunu təcavüzdən qurtara bilmək üçün bütün sərvətini – otuz qızıl lirani çəta raisinə verdiyi halda, çələnin çirkin təcavüzündən qurtula bilmədi.”

Bu ifadələri aldıqdan sonra oradan ayrılırdıq. Seki kəndinə gətdik. Bu kənddə təxribata uğramayan ancaq bir-iki ev qalmışdı. Rusların köməyiylə ermənilərin işpəlində olan hu kəndin onbaqlarında heyvanlara aid na varsa hamısı aparılmış, kişilər toplanaraq Ərzurum tərəfinə sürgün edilmişdilər. Daha sonra gələn Rusiya bir iyirən komandiri Aslar adında Kazanlı bir müsəlman olduğunu görə hürdə namusunu təcavüz edilmişdusa da, ermənilər yəni orda-hürdə namusları kirlətməkdən geri qalmamışdılar. Dəmirəoğlu Muzadın zövcəsi Zeynab, Əhmədəoğlu Məhmədin zövcəsi Həvva, Yagızəoğlu Məhmədin qızı Cullü, Başiroğlu Şakirin qızı Zəkiiyyə, Yavili Hafizin qızı Fəhima ilə Başiroğlu Rəfətin zövcəsi Fəhima namusları kirlədilənlərdən bəziləridirlər.

Namusunu qorumağa çalışsən bir müsəlman qadın hətta ilə şəhid edilmişdir. Vaxtilə bir erməni qadınla onun razılığı ilə evlənən Yavili Hafizin sənqu ilə gəzlərini çıxarmış, zövcəsi ilə 15 yaşındakı qızını götürüb aparmışlar.

Bu kiçik kənddə də belə fərişələrin baş verdiyini deyirdikdən sonra tədqiqlərə davam etmək üçün buradan ayrıldıq.

Səki kəndindən hərəkət etdiyimiz gün saat 10-da Göydaş kəndinə gəldik. Bu kənd də ovvəlki kimi ermənilərin hürumu və təcavuzlarından qurtulmuş bilməmişdi. Ermənilər bu kəndi işğal etdiklərində kənddə olan və bir tarafa gedə bilməyən, hətta zulmü öz gözllərlə görənlər Kəşid, Mahmud, Həsən, Müvlüd, serjant Hüseyn və Məvlüd ağa ilə digər bəzi qocalara and içdirilərək ifadələri alındı.

Onlar belə dedilər: "Ermənilərin Pəsənlərə göndərdikləri 13 gəncdən üçü qaçaraq Göydaşa döndülər. Bunların ifadələrinə görə, aralarından iki gənc achiqdan ölmüş, digər ikisi də süngü ilə parçalanmışdılar. Bu kənddə 8-9 yaşlarındakı qızlar da daxil olmaqla bütün qadınların namusları kirlədilmişdir. Məilin Hədiyyə adındakı gəlinini həftələrcə yanlarında gəzdirtərək istidada etmişlər. Zəvalli daha sonra min bir çətinliklərlə qaçaraq yarıcan halında geri döna bilmiş, başından keçən fəlakətləri ağlayaraq anlatmışdır. Kənddə 27 ev tamamilən yandırılmışdır. Göydaş xalqı bu yaramazlıqları edən ermənilərin çoxunun Tərçanlı olduqlarını görmüşlər və bunları şəxsən tanıdıqlarını ifadə etmişlər. O cümlədən Andranik paşa adıyla anılan Kəntürkü Aleksandr oğlu Andranik, Çilinizli Nişan, Armenak Tokonun oğlu Oluş, müsikəşli Sahak və yoldaşlarını tanımışlar. Ermənilər kəndin camisini də təxrib etdikdən sonra tövləyə çevirmiş və kirlətmişlər. Rəcə, islamın müqəddəs yerlərinə də təcavüz etməkdən çəkinməmişlər. 7-8 yaşlarında olan üç ciz uşaqlarının bekarətləri pözülmüşdür."

Biz buradan Alırtık kəndinə hərəkət etdik. Bu kəndin də zülm və haqsızlığın ən müdhişinə səhnə olduğu açıq bir şəkildə görünürdü. Kəndin ətrafından Məhməd həy ilə bezi kəndlilər arca çıxaraq gərdüklərini böyük bir təəssüf ifadəsində belə anıtdılar:

'Ermənilər Quruqöldəki çaray kəni evimi təxrib etdilər. 200 qoyunumu, bir çox böyük haş heyvanımı və 600 qızıl lirədən ibarət pulumu və zövcəmin bütün zinətlərini qəsb etdik-

dən sonra amim oğlu Macid bəy, dayım oğlu Ağaoğlu Əhməd qoyunı kəsan kimi boğazlayıb kəsdilər. Əminin 50 yaşındakı şikəst xanımını şahid etdilər..”

Məhmed bəy bunları anladırkan kədərindən ağlayırdı.

—Kənddə təcavüza uğramayan heç bir qadın qalmadı. Ermanilər Dahil ağa Mehmedin nəvəsini və Əmir xanın qızını, Yasinin nəvəsini və Məhmed onbaşının Əsma adındakı 20 yaşındakı qızını bir müddət istifadə etdikdən sonra yanlarına alıb apardılar. Kəndimizin imamı molla Şukrü həyin 8 yaşındakı qızı Fatmanı, yena minbaşı oğlu Şakirin 8 yaşındakı qızı Nigarı, Siliği Əli Mustafanın 7 yaşındakı qızı Münəvveri zorla alıb bəkarətini kirlətdilər. Yena kəndimizdən 45 yaşlarındakı Əli oğlu Süleymanı qılınc zərbələri ilə parça etdilər. 60 yaşındakı Kiçik Ömər oğlu Əhmədin xəstəliyini nəvəyə almayıb ayaqları altında azaraq şahid etdilər. Kəndimiz Andranik paşa adını alan Kətürlü Aleksandr oğlu Andranik və dostlarının bir çox yarımazlıqlarına məruz qaldı. Bizim gördüyümüz zülmü anlatmaq-la bitirmək mümkün deyildir.

Məhmed bəy bunları anladırkan kəndlilər də gəz yaşlarını tuta bilmirdilər. Hər bir ürəyin təbəmmül edə bilməyəcəyi bu acı mənzərələri gördükdən sonra buradan da ayrıldıq...

Saat 8.30-da Parsenik kəndinə gəldik. Burada da kəndlilərin ev əşyalarından, malqarasından heç bir şey qalmamışdı. Kənd sakinlərinin ənd içdikdən sonra verdikləri ifadələrə görə, ermanilər burada təcavüz etmədikləri qadın-qız hüuraxmadılar. Onlar işə yarayan kişiləri ayıraraq Ərzuruma gəndərmiş, camiləri uçurmuş, qəbristanlığı dağıdıb yarıdemişdilər. Musa oğlu Fəhim adındakı bir qoca kişi ikisini küroyindən, birini də baldırından aldığı üç dərin bıçaq yarasını göstərdi. Ermanilər tərəfindən şahid edilən Pasinli Xəlilin oğlu olduğu anlaşılan kiçik bir uşaq gəldi və ağlaya-ağlaya atasının necə şahid edildiyini anlattı. Məsum uşağın bu təsirli bəlini heç bir qələm ustası təsvir edə bilməz.

1916-cı il may ayının 28-də Tercan qəzasının mərkəzi Məmaratın qəsəbəsinə gəldik. Qəsəbədəki evlərin beşdə dördü

dağıdılmış, caminin minberi uçurdularaq kilsəyə çevrilmiş və minarasına "kolokol" taxılmışdı. Ermanilər həzi Rusiya kazaqlarıyla birlikdə evləri soymuş, bir çox qadın və qızın namuslarını kirlətmişdilər. Mamaxatunlu Bayramoğlu Fthemın, jandarma serjantı rəhmətlik Camalın, Dada oğlu Hüseynin və bələdiyyə katibi Bəkir bəyin ailələri ilə Kiraz adındakı digər bir qadına təcavüz etmişdilər. Bunlardan serjant Camalın zövcəsi namusunu müdafiə etməyə muqavimət göstərə bilmədikdə intihar etmişdir. Aşçı Səlimin evini dağıdıb mal-dövlətini qarət etmiş, özünü isə öldürmək istəmişlər, lakin onu tapa bilməmişdilər. Ermanilər digər kəndlərdə olduğu kimi, burada da həzi gəncləri ayıraraq Ərzuruma ötürmüşdülər. Ruzadakı incələmələrimizi bitirdikdən sonra Jazavardık kəndinə getdik.

Jazavardık kəndində də ermanilər çox sayda təxribətlər törətmişdilər. Qız və qadınlara zorla təcavüz etmiş, ailələrini müdafiə etməyə çalışan yeddi kişini də uşaqlarıyla birlikdə şəhid etmişdilər. Şəhid edilənlər bunlardır: Sarvat oğlu Suleyman, Mustafa oğlu Durak, Suleyman oğlu Mahmud, Mustafa oğlu Dursun, Mail, Ruşu, Mahmud, bəyburtlu Mustafa. Bunlardan Mustafanın zövcəsi Fethiyyəni, özünü müdafiə etdiyi üçün sünğü ilə parçalamışlar. 12 yaşında olan Nuriyə, yəni o yaşdakı Muncioğlu Osmanın qızı Peluka, Arifin qızı on yaşındakı Kadıyyə, Osmanın zövcəsi Həsniyə və Sarvatoglu Suleymanın evində yaşayan gənc bir qadın ermanilər tərəfindən müxtəlif işgəncələrlə çirkin təcavüzlərə məruz qalmışlar. Kəndin qoca qadınları belə eyni ıyranc təcavüzlərə uğramışlar. Hər qadına 10-30 arasında ermanınin təcavüz etdiyini bu zavallı qadınlar feryad içərisində və and içərək anlatmışlar.

Biz bu kənddən də ayrılıb Aktaş kəndinə gəldik. Buradakı müxtəlif qocaların və həyatda qala bilən bəzi qadımların and içərək anlatdıqlarına görə, ermanilər kənd muxtən Əthem ağanın belini dibçək ilə qırılmışlar. Bəzi qadın və qızlar dağlardakı mağaralarda gizlənərək namuslarını qorumağa müvəffəq olmuşlar. Ancaq xəstə olduğuna görə bir yere çıxıb bilməyən Zühəyda adında 15 yaşlı bir qız uşağı alçaqcasına kirlədilmişdir.

Zavallı qızcağaz kədərindən dafələrlə intihara təşəbbüs etmişsə də, ona mane olmuşlar.

Bu zülm qarşısında ürəklərin sızlamaması mümkün deyildir. Heyatımız bu kənddəki incələmələrini tamamlayaraq Höyük kəndində hərəkət etdi. Bu kənddəki cami ermənilər tərəfindən təxrib edilmiş, tovlaya çevrilmişdi. Burada rast gəldiyimiz bəzi kəndlilərin and içərək verdikləri ifadələrini qeyd etdik. Bu ifadələrə görə, kəndlilərin bütün əşya və mal-qarası tamamilə qarşb edilmiş və xalq arasından Xəncər oğlu Həsən, Həsən oğlu Dursun, Həsən oğlu Məhməd ilə anası, Həsən oğlu İsmail, Hüseyn oğlu Əli, Həsən oğlu Xalis və Həsən oğlu Məhmud müxtəlif zülm və işgəncə ilə şahid edilmişdilər. Mustafa oğlu Osman, Durak qızı Səyyara, Mustafa oğlu 9 yaşındakı Asir və Molla Mustafanın 8 yaşındakı qızı qılıncla dövrəmb-parçalanmışlar. Mustafa həy çifliyiində Məhməd Əli Durak, Rıdvan oğlu Hüseyn və Güllü şahid edilmişlər. Bunlardan Güllü vəhşicə döyüldükdən sonra nizə ilə dalik dəşik edilmişdir.

Buradakı zülmü də beləcə gördükdən sonra Pekriz kəndinə gətdik. Bu tələsiz kənd də ermənilərin zülm və işgəncələrinin çox iyrənc şəkllərinə səhnə olmuşdur. Bütün mal və əşyalar dağıdılmış, cami təxrib edilmiş, kirləndirilmişdir. Hər tərəf hunharca verilən zümlərə dalalat etməkdə idi. Xalqdan rast gəldiyimiz bəzi kəslərin and içdikdən sonra verdikləri ifadələr belədir:

"Düşmənlə hirləkdə kəndə girən ermənilər Qaraçaylı Əmrah ilə Mahmudun hiri 6, digəri 7 yaşlarında olan iki məsum uşaqlarını alıb kilsə qapısının ağzında qoyun kəşən kimi vəhşicasına kəşdikdən sonra uşaqların kəşik haşlarını kilsə tərəfinə, bədənlərini isə qapının önünə buraxdılar. Qocalardan Fatahin oğlu Əhməd, Mirinin oğlu Əhməd, Əhmədin oğlu Xilafəni, Onbaşı Ak oğlu Qayanı, Ciddəli Məhməd, Mehın oğlu Mollanı, serjant Məhməd və oğlu Osmanı, Hafizin oğlu Xəlili, İxalləlin oğlu Səbrini və 7 yaşındakı oğlu Haqqını, Mustafanın oğlu Zih-nəyi, Yusufun oğlu Məvcudu və 4 yaşındakı qardaşı Əyyubunu; qadınlardan Altındaşlı Məvlidün anasını; qızlardan Şeyx Bəşi-

rin 15 yaşındakı qızını, Mustafanın 6 yaşındakı qızı Fatmanı, Qareli Bəhrinin 8 yaşındakı qızı Naimanı və digər 4 yaşındakı qızı Əsməri çox qorxunc bir şəkildə şahid etdilər. Pekriqli Əhməd bəyin evinə iltica edib gizlənən 150-yə qədər qadın bu adamın ailəsinin və Mamaxatunlu Mustafanın biri 12, digəri 14 yaşındakı iki qızını, Qaraçaylı Səlimin bir qızını, muxtar Molla Şükriyyənin yeddi yaşındakı qızı və bir çox qadının, qızın namusu çox sayda erməni tərəfindən kirlədildi. Bunlardan özlərini təslim etməyən dörd qadınla 30 yaşındakı İzzət Xatun adında bir qadının boğularaq quyuya atıldığı, anlaşılmışdır. Bu anlaşılanlar Molla Şükriyyə ilə dostlarının böyük bir təəssüflə anladıkları hadisələrdən alınmışdır. Həyatimiz kəndə çatdığı zaman anlaşılan yaramazlığın qurbanı olan İzzət xatunun kəsilməmiş başı hələ dururdu. Bu zavallı qadının bir yaşındakı məsum qız uşağının barmacağındakı üzünü alınaq üçün barmalarını kəsmişdilər. Bu kəndin qocalarından Dursun ağa adındakı adamı boynuna taxdıqları bir ip ilə quyuda başı aşağı asmışlar və öldürəcəklərini söyləyərək ondan pul istəmişlər. Qoca adam oian-çalar, pulunun hamısını verdiyi halda, ermənilər bir çox işgəncədən sonra boynunun arxasından kəsməyə başlamışlar və nəyə görə, tam kəsmədən orada huraxmışlar.

Biz bu şəxsi boynundakı o qorxunc yara ilə kənddə doluşarkən gördük. Bu kənddə işlənen zulmün həddi-hüdudu yox idi.

İlca Nahiyəsi Mudürü Vilayət Hukuk Müşaviri
ŞÜKRÜ KƏMALİ

HİNDİ xalqından Cənab Əli və Hacı Yusuf ilə Cənab Tofiq oğlu Yaqubun and içdikləri, eyni ürək ağrısıyla verdikləri ifadələr belədir:

"Ruslara öncülük edən ermənilər uğradıkları kəndlərdəki kişiləri tamamilə qətl etdilər. Qadınlara qarşı da tacavuz və qeyri-ədi alçaqlıqlar törətdilər. Uşaqlarla qocalar belə bunların zülm və vəhşətlərindən qurtula bilmədilər. Rəzi arız qadın an

evlere dolduraraq atəşə verdilər. Hamilə qadınların uşaqlarını süngülərə taxaraq nımayış etdilər. Ermanilərin bu vəhşiliklərinə onları: hücumlarından həyatlarını qurtaran yüzlerce ərman şahiddir. 500 nəfərdən artıq qoca kişi, qadın və uşaqlar bir qrup erməni və ruslar tərəfindən Arpadərəsi adındakı bir yərə götürülmüşlər və orada güllələnərək vəhşicəsinə öldürülmüşlər."

Erməni çətalərinin zülm və işgəncələrindən birini göstərən bu hadisə hüzzurumuzda anladılmışdır.

Polis komussarı Jandarma təhuru kom. vəkili
İSMAIL MEHMET"

Hınıslı Hacı Cəfər ağanın oğlu Hacı İsa, Dəlləl Əli və Qəhvəçi Keyrəddinin and içdikdən sonra verdikləri ifadələr:

"Əsgərlərimiz çəkildikdən sonra erməni çətaləri Rusiya ordusunun öncüləri olaraq qasəbəyə girdilər. Bu vəhşi insanlar əllərinə keçirdikləri müsəlman kişiləri qudutmuşcasına öldürür, qadınlara təcavüz edir, məsəm bakıra qızlara açıqdan-açığa cumurdular. Bu erməni çətasına mənsub sərdərlərdən bir neçəsi Fatma adında bir qadının qucağında süd amam uşağını atəşə atmış və kəhək halına gələn uşağı bədbəxt anadan yeməsini istəmiş, yeməzsə onu ölümə təhdid etmişdilər. Müsəlman qadınlardan gözəl olanlarla gənc qızları ayıraraq namuslarına təcavüz edə-ədə Rusiyaya doğru apardılar. Qasəbəmizdə qalan insanlara verilən zülmələri anlatmaqla bitəcək deyildir."

ÜZV ÜZV Frgene Müdiri Adından
MEHMET HANFƏLİ YASIN HÜSEYİN HÜSNÜ"

VALİLİK TƏDQIQATI

Ərzurum vilayəti daxilində Rusiya ordusuna öncülük və rəhbərlik edən erməni çətalərinin törətdikləri zülm və qeyri-insani hadisələr haqqında valilik tərəfindən bir tədqiqat aparılmışdır. Bunu xülasə olaraq aşağıya alırıq:

Rusların işğal etdikləri sahələrdə erməni çətaləri acı bir tarix yazmışlar. Başlangıçda ordumuzun irəliləməsi nəticəsində əsl sərhəddə çəkilən rus əsgərləri pasınlar xalqından iki mindən artıq müsəlmanı özləri ilə aparmışlar. Bunların bir qismi ermanilər tərəfindən öldürülmüş, bir qismi də içərilərə gəndarilməmişdir. O zamanlarda Salimli kəndinə giren bir erməni çətəsi kənddə nə qədər bəkirə qız varsa, hamısına təcavüz etdikləri kimi özlərinə təslim olmayan Rəşid bəyin gəlinini öldürmüş, qayınanasını da yəzələmişlər. Ərəb, Ardos və Üzverən kəndlərində 53 müsəlman cənazəsini öz gözlərimizlə gördük. Ərzurumun işğalından sonra Rusiya işğalına məruz qalan yerlərdə bilavasitə ermanilər tərəfindən törədilən zülm və işgəncələr dəhşətli bir yekun təşkil edir. Ərzurumdan, Aşqaladan və Tercandan qaçıb gələn Rəşid və yoldaşlarının verdikləri məlumatlara görə, əksəriyyəti erməni çətalərindən əmələ gələn Kazak dəstələri Aşqala, Rayce, Tercan qəzalarında nəyə rast gəlmişlərsə, hamısını qəsb etmişlər. Həvik kəndi ilə Pekriç Nahiyyəsində başda imam olduğu halda, yüzdən artıq müsəlman qadına təcavüz etmişlər. Rusların öncü guclarinin erməni suvarilərindən meydana gəldiyi anlaşılırmışdır. Pekriç Nahiyyəsində ermanilərin qurduqları və məhkəmə adını verdikləri Zalım heyətinin aldığı qərarlarla Tercan və ətraf kəndlərindən üç-dörd yüz adam edam edilmişdir."

Tiflisə gələn Rum köçəriləri 12 mart 1918-ci ildə Ərzurumdan qaçan ermanilərin Qars və ətrafında törətdikləri zülmü belə anladırıldı. "Ərzurumu qurtarıb irəliləyən türk ordusu qarşısında çəkilən erməni əsgərləri və silahlı əsgər qaçaqları yol boyunca baş çəkənləri türk kəndlərini yer üzündən silərək hər şeyi atəş və qılıncdan keçirir və düşünüləsi belə imkansız bir vəhşət göstəriş edirdilər. Erməni ordusunun döyüş qanımları sungü ucuna taxılmış sudamar uşaqlarla cırıq-cılpaq soyundurduqları qadınlar idi.

Bu cəhənnəm acılarını görərək dəli olmuş qadınlarla uşaqların ürəkləri parçalayan fəryadlarını və yaşlıların umidsiz ağlamalarını dinləyə bilmək üçün insanüstü bir əsəfa sahib olmaq

lazımdır. Sarıqamışdan Arpaçaya qədər Qars vilayətindəki 82 kəndin mənzərəsi bu idi.

Məsəşyan ilə General Aroşvun törətdikləri vahşət və qatliamlar Rusiya kazaklarının 1915-ci ildə Çıldır, Ardahan, Çolpa, Hanak, Oltu, Sarıqamış və Qarsda üç ay boyunca törətdikləri canavarlıqları unutturmuşdur. (203).

Rusiya erməni məsələsində Türkiyəni yarırsız hala gətirmək, Türkiyə üzərindəki əməllərini ermənilərdən istifadə edərək həyata keçirmək istəyirdi. Birinci Dünya müharibəsi başlamadan əvvəlki rus siyasəti milli erməni hərəkatının Osmanlı sultanatının parçalanmasını asanlaşdıracaq və Rusiyanın Şərqi Anadolu vilayətlərini ələ keçirməsini hazırlayacaq bir vasitə olaraq görmüş və hətta bu hərəkatı qismən də olsa özündə meydana gətirmişdi. Rusiya digər dövlətlərin də razılığını aldıqdan sonra Şərqi Anadoluda 6 vilayətin birləşdirilməsi təklifini irəli sürdü. Rusiya bu plan ilə erməni azlıq hakimiyyətini müsəlman çoxluğun hakimiyyəti səviyyəsinə gətirmək istəyirdi. Əgər ruslar bu vəziyyəti yarıda bilsəydilər, şübhəsiz ki, onlar "ermənilər üçün" başqa şeylər də istəyəcəkdilər.

Rusiyanın islahat istədiyi vilayətlərdə ermənilər, haqiqətən, azlıqda idilər. Ermənilərin bu vilayətlərdəki faizinin ortalama yüzde 21,3 olduğu ortaya çıxmışdı. Görünən o idi ki, bu faizi 50-dən artıq hala gətirmək çox çətin idi. Məhz buna görə idi ki, ermənilər yüzillərce yan-yanıya yaşadıkları türklərlə vahşicəsinə rəftar edirdi, onlara qarşı ağılasız şiddətdə cinayətlər törədirdi və o vilayətlərdə yaşayanları qorxudaraq, onları öz vilayətlərini tərk etməyə zorlayırdılar. Görəsən, haqq, adalat və demokratiyanın "çempionu" olan İngiltərə və Fransa bu haqsızlığa necə "sas" verirdi. Haqiqət hudur ki, haqq, adalat, demokratiya ingilis və fransız müstəmləkəçiliyinin maskası idi. Heç şübhəsiz, onların mənfəətləri hiçdiyi zaman hər şey bitəcəkdi.

Almaniya II Əbdülhəmid zamanında erməniləri dəstəkləmədiyi kimi ittihadçı iqtidarlar zamanında da dəstəkləmədi. Sultan II Əbdülhəmidin siyasəti erməni məsələsində Almaniyanı, Rusiya, İngiltərə və Fransadan qopartmaq bacarmışdı. İt-

tihadlar zamanında da Türkiyənin müttəfiqi olan Almaniyə ermənilərə dəstək vermədi. Bu vəziyyət bir az da ermənilərin mövcud statusu və islahatlarla gətirilmək istənilən şəraitin öz mənfəətlərinə qarşı olduğundan itəli gəlirdi. Buna həxtməyə-təq, almanların ermənilərə qarşı ümumi siyasətləri erməniləri öz idarələri altına almaqdan da geri qalmamışdır. Birinci Dünya müharibəsi davam edərkən ruslar və ingilislərin erməniləri istifadə etmələrindən qorxan almanlar Adana və İskəndəriyyə höl-gəsindəki erməniləri qazanmaga çalışmışdılar. (204).

Təkin onlar passiv qalıb, bu yolda müttəfiqləri olan Türkiyəni çətinə salmamaq üçün bu mövzuda aktiv bir çalışma aparmamışlar.

Balkan müharibəsindən sonra Rusiyanın erməni məsələsi-nin lideri olması erməni komitəçilərinin Rusiyaya olan haqlıq-larını artırmış, Rusiyanın öz hakimiyyətində olan ermənilər üzərindəki təzyiqlərini və ruslaşdırma amaliyyalarını unudan komitəçilər əməllərinə Rusiyanın dəstəyilə çatacaqlarını düşünmüşlər. Bu istiqamətdə onlar Birinci Dünya müharibəsi-ni fürsət bilərək Rusiyanın bu müharibədən müzəffər çıxması üçün bütün qüvvələrini istifadə etməyə başlamışlar. (205). Ru-siya isə öz hakimiyyətində olan erməniləri ruslaşdırma fəa-liyyətlərini bir an hələ yüngülləşdirməmiş, Türkiyədəki ermə-nilərə qarşı qurtarıcı təhlifatını sürdürmüş, hətta onlara pul paylamaga başlamışdır. (206). Bu da erməni komitəçilərini Ru-siyanın işğalçı siyasətinə alət olmağa vadar etmişdir.

Rusiyanın Bitlis konsulunun İstanbuldakı Rusiya səfirinə yazdığı 6 yanvar 1913 tarixli raportundan daşnakların Rusiyaya olan marağını və rus müdaxiləsini meydana gətirmək üçün müraciət etdikləri metodları öyrənirik: "Erməni millətinin ümumi vəziyyətinin bu hala gəlməsində daşnaksütyun cə-miyyətinin rolu həyukdür. Bu cəmiyyət ermənilərlə müsəl-manlar arasında yaradılacaq qarşıdurma nəticəsində meydana gələcək təlakətli vəziyyət səbəbilə Rusiya dövlətinin müdaxilə-sini və yaşadığıları məmləkətin rus əsgəri tərəfindən işğalını inadkarlıqla hazırlamağa çalışır...

Bu məqsədlə daşnaklar müxtəlif metodlardan istifadə edərək ermənilərin müsəlmanlarla, xüsusilə də Osmanlı əsgərləri ilə konflikt etmələrinə çalışırdılar. Məsələn, Bitlis və Muşdakı daşnak komitəsi dahşət və həyəcanverici vəziyyətin yaranması üçün bazardakı erməniləri dükanlarını haqlamağa sövq etmişdilər. Yəni onlar bir erməni fədai çətası təşkil etmiş və bu çəta Hizan qəzasında oktyabr, noyabr aylarında uzun-uzadı dolaşdıqdan sonra öldürdükləri daşnakıyyətin tərəfdarı və erməni məktəbinin müfəttişinin intiqamını almaq üçün bir neçə kütdü öldürmüşdür. Məqsəd müsəlmanların daşnaklara qarşı çıxmalarını təşviq etmək idi.

Türkiyənin Birinci Dünya müharibəsinə girdiyi günlərdə daşnak komitəsi tərəfindən Şəm şəhəsinə yazılan bir məktubda müharibə əsnasında ermənilərin ruslarla necə işbirliyi edəcəyi belə anlaşıldı: "Ruslar sərhəddi keçib Osmanlı orduları geri çəkilməyə başladığı zaman mövcud vasitələrdən istifadə ediləcək şəkildə hər tərəfdə ümumi bir üsyan çıxarılmalıdır. Belə olduqda Osmanlı ordusu iki atəş arasında qalacaqdır. Bütün rəsmi hünarlar uçurulacaq, hökumət dairələri işğal olunacaq və alman nəqliyyatına hücum ediləcəkdir. Osmanlı ordusu bunun üzərinə irəlilədiyi təqdirdə erməni əsgərləri silahlarıyla birlikdə bölmələrini tərk edəcəklər və çəta təşkil edib ruslarla birləşəcəklər." (207).

Türkiyə müharibəyə girdikdə Rusiya çarı Tiflisə pəlmişdi. Erməni katolikosu V Gəvork bunu fürsət bilərək çarın hüzuruna çıxıb onunla bir görüş keçirdi. O, nitqinin bir bölümündə belə deyirdi: "Türkiyə ermənilərinin qurtuluşu onların özlərini türk hakimiyyətindən ayıraraq müstəqil bir Ermənistan qurmalarından və bunu böyük Rusiyanın qüdrətli himayəsinə verməkdən keçir. Türkiyə ermənilərindəki müstəqillik düşüncəsi o qədər qəti bir həldədir ki, bütün milləti canlandırır, yaşadan yalnız bu fikirdir. Bu müstəqilliyin həyata keçməsi isə Çar hökumətlərinin uca buyruğuna bağlıdır. Əgər siz indidən Türkiyə Ermənistanının gələcəkdəki təşkilatı haqqında arzularınızın ifadəsini lütf etsəniz, bütün erməni milləti sonsuz bir xəşmətliyə

qovuşacaqdır və yəna hütün Türkiyə ermanilərinin qəlbi istər yüksək şəxsiniz, istər böyük Rusiya haqqında dərin bir minnətdarlıqla dolu olacaqdır." (208). Rusiyanın çarı Gevorkun bu çıxışından son dərəcə məmnun olmuş və yayınladığı bu bildiri ilə hütün ermaniləri Rusiya ilə birlikdə türklərə qarşı savaşa çağırmışdır:

"Ey ermanilər!

Şərqdən Qərba qədər böyük Rusiyanın bütün xalqı mənim çağırışımı hörmətlə qəbul etdi.

Ey ermanilər!

Bəş əsrdən bəri bir çoxlarımızın altında əzildiyi və hala əzilməkdə olduğu zülmkardan qurtulub hüzriyyəyə qovuşacağınız saat gəlmişdir. Ruslar ermanilərin Rusiyaya qarşı hərəkətlərini iftixarla xatırlayırlar, Lozanovlar, Melikovlar və bunlara bənzər ermanilər slav qardaşlarının yanında Vətənin yüksəlməsi üçün müharibə etmişlər. Bu böyük gündə də hütün vəzifələrinizi sarsılmaz bir iman və qənaət ilə yerinə yetirəsinizsə, haqlı olan davamızı silahlarımızın qəti bir şəkildə zəfər qazanmasına çalışacağımıza əsrlərdən bəri olan sədəqətiniz mənim üçün bir dəlildir.

Ey ermanilər!

Çar hökuməti altında qan qardaşlarınızla birleşərək hüzriyyat və adalat nemətlərinə layiq görülməlisiniz." (209).

Rusiya Birinci Dünya müharibəsində İngiltərə və Fransa'nın müttəfiqi olmuşdur. Bu uclü ittifaq Türkiyəni məğlub etmək üçün hər yola baş vurmuşdur. Ermanilər Rusiyanın aktiv istifadəsində olmuşlar. Müharibə sürasınca ingilislər və fransızlar da ermaniləri Türkiyəni məğlub etmənin bir vasitəsi olaraq istifadə edəcək və onlara öz yardımlarını əsirgəməyəcəkdilər. Türkiyədəki komitəçilərin ən səmimi dostları, ağılverənləri İngiltərə, Rusiya və Fransa'nın konsulları olmuşlar. Ən əhəmiyyətli məsələlər komitəçilərlə Rusiya konsulluğunda müzakirə olunmuşdur. Komitəçiləri burada himayə və təşviq edən Rusiya hökuməti bunları öz torpaqlarında edamə məhkum etmiş, ölkə içərişir də yaxalandıqları zaman dərhal öldürülmələri

üçün qərar çıxarmış və sərhədlərini komitəçilər üçün həqləmişdi." (210).

İşin qorubiliyinə baxın ki, Rusiyada rus təzyiqi, ruslaşdırma hərəkətlərinə qarşı çıxdıqları üçün edamə məhkum edilən komitəçilər Türkiyədə rusları xilaskar kimi qarşılayırdılar. Əgər Rusiya erməniləri "qurtarmaqda" və müstəqil Ermənistanı qurmaqda səmimi idisə, bu komitəçilər əvvəl rusların erməniləri niyə ruslaşdırdıqlarının və niyə Rusiya ermənilərinə müstəqillik vermədiklərinin hesabını sormalı deyildilərmi? 1914-cü ilin avqust ayında erməni katolikosu V Gəvork Rusiya Çarından Türkiyədəki bir ovuc erməni azlığın müstəqilliyini istərkən, gərəksən, Rusiyadakı ermənilər müstəqildilərmi? Xeyr! Həs onlar niyə Rusiyadan müstəqillik istəmirdilər? İstəyə bilərdilərmi?

Rusiya heç bir zaman müstəqil bir Ermənistan istəməmişdir. Ruslar ancaq erməni məsələsini ortaya ataraq Şərqi Anadolunu işğal edib ermənilər vasitəsilə İskəndəriyyə kərfəzinə enmək istəmişlər. Rusiya qurulacaq bir müstəqil Ermənistan dövlətini müstəqil Bolqarıstan kimi isti dənizlərə enmə yolu üzərində bir əngəl olaraq görmüş, buna görə özünə təbə bir Ermənistan istəmişdir. Bunu Rusiyanın sənədlərindən anlamaq, hədislərin inkişafından açıqca görmək mümkündür. 1916-cı ildə Rusiyanın Xarici İşlər Naziri Sazanov Qafqaz kral naibi olan Böyük Hərsəq Nikolay Nikolayeviçə yazdığı bir məktubda belə deyirdi: "Bilindiyi kimi, bizdə erməni məsələsini həll etmək üçün iki yol düşünülmüşdür: biri 1913-cü ildə bizi təklif edilən ölçüdə erməni əra tam bir muxtariyyət vermək, digəri də buna qarşılıq olaraq ermənilərin siyasi əhəmiyyətini sıfıra endirmək və onların yerinə müsəlmanları keçirmək. Mənə elə gəlir ki, erməni məsələsinin istər o cür, istər bu cür həll olunması istər dəxili, istərsə də xarici siyasət baxımından Rusiyanın mənfəətlərinə uymaz." (211).

Moskva panslavist cəmiyyətinin rəisi General Spiridoviç 1913-cü ildə yayınladığı "L'Europe Sans Turquie" adlı əsərində erməni məsələsinin həlli üçün dörd alternativin olduğunu ya-

zirdi: Avropa kontrolunda türk islahi, müstəqillik, yarı-müstəqillik və Rusiyaya qatılmaq. Spiridoviç ermanilərin Rusiyaya qatılmasını övür və belə deyirdi: "Rusiyaya qatılmaq ermanilərin rifahi və xoşbəxtlikləri, gələcəklərinin təmin olması üçün yeganə çarədir." (212). Sonra ruslar Birinci Dünya müharibəsi zamanında öz müttəfiqləri olan İngiltərə və Fransaya Türkiyə ilə əlaqəli hazarlıqlara "Türkiyə Ermanistanı" olaraq adlandırdıqları Şərqi Anadoluda heç bir zaman müstəqil bir "Ermanistan dövləti"nin qurulmasına icazə verməyəcəklərini bildirmişdilər. Əgər belə bir dövlət qurulacağısa, bunun mütləq Rusiyanın nüfuzu altında olmasının üstündə qatilyatla durmuş adı keçən bolğanin Rusiyaya birləşməsini müttəfiqlərinə qəbul etdirmişdilər. (213).

Ruslar Birinci Dünya müharibəsi davam edərkən ermanilərin gücündən maksimum istifadə edib Vəni işğal etdikdən sonra "ermənisiiz Ermanistan" gizli siyasətlərini açığa vurmaqdan çəkinmədilər. Artıq rusların ermanilərin yardımına ehtiyacı qalmamışdı. Onlar ermanilərə dirsək göstərməyə, onların məskun olduqları yerlərə rus kazaklarını yerləşdirməyə başladılar: "Rus orduları ermənisiiz hölgələri ilə keçirdikcə yerlərdən çıxarılmış ermanilərin oralara geri dönüb istər öz yerlərinə, istərsə də türk ordusu ilə birlikdə çəkilmmiş müsəlman vətəndaşların yerlərinə yerləşmələrini əngəlləmiş və orada rus kazaklarını yerləşdirməyə davam etmişlər. Qısacası, "ermənileri türk boyunduzugundan" qurtarmaq deyimi ilə "Rusiyaya yeni torpaqlar qatmaq" programı həyata keçirilmək istənirdi." (214). Müstəqil Ermanistan dövləti ancaq 1917-ci ildə bolşevik ixtilalı ilə çarlığın dağılması nəticəsində amələ gələn qarışıqlıq və avtoritet boşluğundan faydalanılaraq 1918-ci ildə qurulacaqdı. Lakin bir müddət sonra bu dövlətə sovet ordusu tərəfindən son verəcək və ermanilər yenidən Rusiyaya bəgimli hala gətiriləcəkdı.

Ermanilər var güclərilə Rusiyaya sarılıb ona dəstək olmuşlar ki, həlkə onun sayəsində müstəqil bir dövlət quralar. Rusiya isə ermanilərin bu vəziyyətdən istifadə edərək Türkiyəni çö-

kəltmək uğrunda ermaniləri istifadə etməyə çalışdı. Rusiya Türkiyədən qaçan erməni komitəçiləri ilə Rusiyada olan ermənilərdən türklərə qarşı savaşaacaq erməni dəstələri qurdu. Rusiya ordusundakı erməni dəstələrinin komandanlığı erməni əsilli General Nazarbəyova verildi. (215). "Ermənilər müharibənin ilk günlərindən etibarən Rusiya ordusu ilə birləşmək qayesilə Qafqazdakı Rusiya məqamlarıyla təmasa keçmək və onlardan yardım istəmək yolunu tutmuşdular. Van, Birlis, Muş ilə Şərqi Anadolunun digər bölgələrində olan ermənilər ruslarla birləşmək üçün keçəri dəstələr halında rusların olduğu bölgələrə keçdilər. Bu ermənilər rusların olduğu bölgələrdə General Andranik ilə İxaq komandanlığında üç piyada batalyonu təşkil edildi. Bu batalyonlar müharibə boyunca ruslarla bərabər vuruşmuşlar." (216). Rusiya ordusundakı könüllü erməni dəstələri türk ordusu ilə çarpışarkən hərəkət bölgələrindəki ermənilər də türk ordusunu arxadan vurdular. Bununla əlaqəli olaraq Hikmət Həyur fransız münbəsisi Lərçerin "La Guerre Turque Dans ile Guerre Mondiale" adlı əsərinin 395-ci sahifəsində bunları yazır: "Hərəkət bölgəsindəki ermənilər açıqdan açıq ruslarla birləşmişdilər..." (217). Beləcə, ermənilər rusların xidməti altına girmişdilər. Onlar hər yerdə türkləri vurmaya başlamışdılar. Xüsusilə Van, Adicevaz və Tatvan bölgəsinin ruslar tərəfindən işğal edildiyi zaman ermənilər müsəlmanlarla vəhşicəsinə davranmış, onları açıqdan-açıq qətl etməyə başlamışdılar. Ermənilərin ruslarla döyüşən türk ordusunu arxadan vurmaları türk hökumətinin səbrini daşmışdı. Rus ordusunun varlığına güvənərək müsəlmanları qətl edən və türk ordusunu arxadan vuran ermənilərə qarşı bir tədbir olaraq 14 may 1915-ci ildə köç etdirmə qanunu çıxarıldı. Bu qanunun maddələri belədir:

"Maddə 1.

Səfərbərlik zamanı ordu, artilleriya və diviziya komandanları və bunların vəkilləri, müstəqil bölgə komandanları, xalqdan, hökumətin əmrləri, mülkətin müdafiəsi və əsəyişin qo-

runması ilə əlaqəli icraat və hazırlıqlara qarşı hər hansı bir müxalifət silahlı təcavüz və müqavimət görülsə, bu müxaliflər: ən şiddətli şəkildə söndürməyə məchurdur.

Maddə 2.

Ordu, müstəqil artilleriya və diviziya komandanları əsgəri sərbəhlərə görə və ya casusluq, xəyanətlərini hiss etdikləri kənd, qəsəbə xalqını bir-bir və ya cəm halında digər bölgələrə səvq etdirə bilər.

Maddə 3.

Bu qanun nəşr tarixindən etibarən keçərlidir."(218).

Bu qərar 24 aprel 1915-ci ildə alınmış, 14 may 1915-ci ildə qanunlaşdırılıb qüvvəyə minmişdir.

Bu qanun çıxartılmasa idi, vəziyyət necə olardı? Bu sualın cavabını qanunun çıxarıldığı il Suriyada 4-cü ordu komandanı Camal paşadan oxuyaq: "Ancaq bunu qəti hür imanla biliram ki, ermənilər Qafqaz ordumuzun arxalarını təhlükədə qoyaraq ordunun tamamilə pozulmasına səbəb olacaq təşəbbüslərdən geri durmamışlar. O dərəcədə ki, bütün Osmanlı Vətəni təhlükəyə saxaraq və Anadolunun ruslar tərəfindən istilasına səbəb olacaq hür ümumi fəlakətə imkan verməkdənsə, erməni millətini zərər verməyə səlahiyyətli olmayacaq bir sahəyə köçürməyi dostlarını uyğun görmüş olacaqlar." (219).

Qadirşünaslığa baxın ki, köç qanunundan sonra ermənilər müharibə bölgələrindən arxadan xəncərlədikləri, daxildən dağıtmağa çalışdıqları və cəhəddən vurduqları türk ordusunun himayəsində Mesopotamiya və Suriya kimi sakit bölgələrə köçürülmüşlər.

Bu zamanlar ermənilərin qətl edilməsinə dair Osmanlı hökuməti tərəfindən nə əmr verilmişdir, nə də ermənilər qətl edilmişlər. Ermənilərin "Türklər 1915-ci ildə 1,5-2,0 milyon erməni qətl etdilər" iddiaları tamamilə bir uydurma əsəridir. Bu iddiaların uydurma olduğunu buradan da həllidir ki, yuxarıda

verdiyimiz əsəli məlumatla görə, ermənilərin Türkiyədəki sayı təxminən 1.300.000 olmuşdur.

Əksinə Şərqi Anadoluda bütün müharibə bölgələrində ermənilər Rusiya ordusu ilə birlikdə yüzminlərcə müsəlmanı vəhşicasına qatl etdilər. Yüzminlərcəsi də yerlərindən yurdlarından çıxarıldılar. Bunlar Anadolunun daxilinə doğru qaçırıldı. Erməni və rusun hədəfi qatliamlar və köçə zorlamalarla Şərqi Anadoluda bir nəfər belə müsəlman buraxmamaqdı. Bu plana görə, ermənilər Şərqi Anadoluda bir müsəlman hələ hüraxmayıb, bu həlgədə azlıqdan çoxluğa keçmək istəyirdilər.

Ruslar isə ermənilərin xəbərləri olmadığı halda, 1915-1916-cı illərdə müttəfiqlərlə keçirilən görüşlər nəticəsində özələrinə verilən Şərqi Anadolunun böyük bir bölümündə müsəlmanın varlığını sifəti endirib buralara kazakları yerləşdirmək istəyirdilər. Bu tarixlərdəki müzakirələrdə müttəfiq dövlətlər ermənilərdən istifadə etmək uğrunda dillərinə delədiqlər "Müstəqil Ermənistan" vadini unutmuş, "Ermənistan" dedikləri bütün həlgəni ruslara peşqəş etmişdilər. (220). Ermənilər isə bu dövlətlərin gücünə güvənərək müstəqillik ümidilə hər şeydən əvvəl ruslara yarılmıçı olmaq üçün İngiltərənin və Fransanın ordu birliklərinə könüllü olaraq qoşulub böyük bir fədakarlıqla türklərə qarşı vuruşurdular. (221). Onlar müqaviləli dövlətlərin özələrinə olan ikiuznlüklərindən xəbərsizdilər. Gözübağlı uçuruma gədirdilər, milli varlıqlarını əslərdir qorumuş, onları qanadları altında şafqatla himayə etmiş türk millətinin fərdlərini qatl etməyə çalışırdılar. Rus ordusu Şərqi Anadoluda qaldığı müddətə bu qatliamlar davam etmişdir. 1917-ci il ixtilalından sonra rus ordusunun Şərqi Anadolunu tərk etməyə başlaması üzərinə ermənilərin qatliamları faciəvi bir hal almışdı. Hədəslərə şahid olan rus podpolkovniki Xlebovun xatirələrindən oxuyaq: "Əzircandan Ərzuruma çəkilərək, erməni hardit sürüləri yolların üzərində olan müsəlman kəndlərini əhəli ilə birlikdə məhv etmişdilər. İlicə qəsəbəsindən qaça bilməyən türklərin hamısının öldürülmüş olduğunu və kut baltalarla boyunlarından kəsilmiş bir çox uşaq cəsədlərini gördüyünü Ər-

zincar dan Ərzuruma döndüyü zaman şəxsən Odışe'ndə söylədi. (222). İllə qatliamından üç həftə sonra, 11 mart 1918-ci ildə oradan dönan pndpalkovnik Griast da gərdüklərini belə anladır: "Kəndlərə gedən yollarda orqanları tərxi edilməmiş bir çox cəsədlərə rastlanmışdır. Hər kəş, an ermani bu cəsədləri bir dəfə sbyar və tupurarmış, caminin 319 kv.m.həyatında üst-üsta iki arşın (142 sm) yüksəklikdə cəsədlər yığılmışdı. Bunların arasında hər yaşda kişi, qadın və uşaqlar vardı. Qadın cəsədlərində zorla tacavuz izləri belli bir halda idi. Bir çox qadın və qızların cinsiyyət üzvlərinə tüləng fişəngi soxulmuşdu (223).

Birinci Dünya müharibəsinin sonunda Şərqi an hüyük şəhəri olan Ərzurumdakı manzərə ermani zülmünü hütün dəhşətilə təkbaşına ortaya qoymağa kafidir. Muharibədən əvvəl 80 min əhalisi olan Ərzurumun əhalisi xeyli azalmışdı. Bəla ki, ermanilər bu şəhərdən çəkildikən təxminən 10 min müsəlmanı öldürmüşdülər. Şəhərdə qılınca dan qurtulan 3-4 min nəfər adam qalmış, qalanı ata-baba yurdundan qaçmaq məchuriyyətində olmuşdu. Mahəllələrdə daş üstündə daş huraxılmamışdı. Eyni şəkildə Bitlis və Van vilayətlərində də əhalinin sayı xeyli azalmışdı. (224).

Buna bənzər miçəllər çox sayda sıralamaq mümkündür.

Görünən odur ki, istər ermanilər, istərsə də ruslar Şərqi Anadoluda tam bir soyqırım törətmişdilər. Ermanilərin iddialarının əksinə, soyqırıma məruz qalan özləri deyil, türklərdir. Əgər türklər ermanilərə soyqırım tətbiq etsaydılar, doqquz əst boyuncə Səlcuqlar, sonra Osmanlı dövlətləri hakimiyyətində yaşayan ermani azlığını erida hilərdilər. Onlar hütür ermaniləri yax edət, onlara dillərini, dinlərini unutdura bilirdilər. Sonra Osmanlı dövləti Birinci Dünya müharibəsində də ermanilərə soyqırım tətbiq etməmişdir. Əksinə, onlar Osmanlı ordusunun himayəsində müharibə gedən hülğələrdən uzaqlaşdırılmışlar. Əgər Osmanlı dövləti ermanilərə qarşı soyqırım siyasəti yürütseydi, ermaniləri sağ salamat müharibədən uzaqlaşdırmaz, onları köçdirməz, qatl edərdi. Həqiqətdə isə, soyqırım tətbiq edən ermanilər olmuşlar. Amma türklər tarixdəki ad-

sanlarına yaraşmayan bu yola baş vurmamışlar, özlerini qatl etməyə çalışan qanlı ala şefqətli allarını uzadaraq onları qorumuşlar, yüz iller boyu qoruduqları kimi. Türklər ermənilərin özlarına xəyanət etmələrinə baxmayaraq, onları ən pis günlərində belə qorumuşlar. Camal paşa öz xatirələrində o zaman köç etdirilən 150 min erməniyə Suriyada ata şefqəti göstərən onları ən yaxşı bir şəkildə yerləşdirməyi bacardığını yazır. (225). Özuna düşmənca davranan bir cəmiyyətə qarşı dostluq göstərən türk millətinin alicənablığına hansı millətdə rast gəlmək olar! Tarixdə hələ bir nümunəyə rast gəlmək mümkün deyildir.

Ermənilər Birinci Dünya müharibəsində çox pis aldanmış və ya aldadılmışlar. Osmanlı dövlətinin onlara verdiyi əmin-amanlıq və rifah içərisində olmuşlar. II Məşrutyyətin elanı ilə ermənilərin sahib olduqları vətəndaşlıq haqları eynən türklərininki kimi olmuşdur. Bir cəmiyyət düşünün ki, bu yeni donamda türklərlə eyni haqlara sahibdir, əminamənliyi eyni dərəcədə qorutulanmışdır. Bu yeni düzəndə ermənilərin məclisə deputatları, nazirliklərdə nazirləri, şöbələrdə məmurları, orduda əsgərləri vardı. Hər cür iqtisadi fəaliyyətləri sərbəst və türklərdən geri qalmırdı. O zamanlarda demokratiyanın onunda gədən Qərbdə belə bu vəziyyət yaxşı idi. Bu vəziyyət yalnız Türkiyədə var idi; və dövrünlə də Vətən də erməni azlığı ilə türklər üçün tam mənada eyni bərabərlikdə istifadəyə girmişdi. Lakin ermənilər bu neməti qəbul etməmiş, imperyalist dövlətlərin təhriklərinə aldanaraq Türkiyənin də, özlərinin də fəlakətliyi ilə nəticələncək oyunlara alat olmuşlar. Bu məsələdə günahkar Türkiyə deyil, haşdə imperyalist güclər olmaqla, onlara alat olan ermənilər idi.

Imperyalist dövlətlər Türkiyə üzərindəki əməllərini gerçəkləşdirmək, hələgədəki mənfəətlərini qorumaq üçün ermənilərdən istifadə etmişlər. Erməniləri özlərinə cəzb etmək uğrunda istifadə etdikləri "haqq," "huquq," "qurtuluş" və s.ə.ə. şuarlar məhz özlərinin əməl və mənfəətlərinin qorunmasının maskası olmuşdur. Erməni məsələsindəki bu zamanın razıhu-

rünü Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcından Türk İstiqlal müharibəsinin sona çatmasına qədər olan bir zaman kəsirində görmək mümkündür. Ermənilər əvvəl ruslar tərəfindən istifadə edilmişlər və erməni yardımıyla Vanın Rusiyanın əlinə keçməsindən sonra təkbaşına türklərlə başa çıxacağılarını anlayaraq ruslar erməniləri uzaqlaşdırmağa çalışmışlar. Bu zamanlarda bağlanan müqavilələrdə İngiltərə, Fransa və Rusiya ermənilərdən heç bəhs etməzlər və "Türkiyə Ermanistanı" dedikləri bölgəni Rusiyaya aid qəbul edirlər. Rusiyada baş verən Oktyabr inqilabı və Rusiyanın müharibə edən dövlətlər arasından ayrılması, müttəfiq hökumətlərin əvvəlcədən hazırlamış olduğu "Türkiyənin gələcəyini səhmənə salma" planını da kökündən pozmuşdur.

"Sykes-Picotti" müqaviləsinə görə, xalqın çoxluğunu türklərin təşkil etdikləri Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsini Səzanovlar alacaqdılar. Çar və çarın hökuməti hələ istəyirdi. Müttəfiqlər də buna razılıq verərək Şərqi Anadolunu Səzanovlara 'bəxş' və 'əhsan' edirdilər." (226). Ermənilərin müstəqil bir dövlət qurmaq uğrunda çalışdıqları Fərata qədər olan bölgə Rusiyaya aid ediləcək, ermənilər Rusiyaya təbə bir cəmiyyət halına gətiriləcəkdilər. Sonralar isə ermənilər o bölgədə 'Böyük Ermanistan' qurmağa çalışacaqdılar. Ruslar Türkiyə üzərindəki əməllərini həyata keçirmək üçün erməniləri "qurtuluş," "hürriyyət" kimi saxta vədlərlə bir daha aldatmışdılar. Bu mövzuda bir erməni yazıçısının etiraflarını oxuyaq.

"1915-ci ilin ikinci yarısı və 1916-cı ilin tamamı bizim üçün umidsizlik dövrü olmuşdür. Bu zamanlar Türkiyədən qaçanlar ac, çırpıq Qafqaza doluşurdular. Ruslar bizi aldatdılar, biza qarşı xəyanət etdilər, hilərəkdan çox ağır davrandılar, qərarlı qaldılar, itəli getdilər, zəbt etdilər, yerli erməniləri türklər yox edən hilsinlər deyərək, yalnız hüraxdılar və bu sürətlə ruslar Ermanistanı boş, rəhbərsiz hüraxmaq, oralara kazakları yerləşdir-mək, Prins Tuhanovun məşhur planını həyata keçirmək istədilər... Rusların fikirlərini açıqlamaq üçün onların bizi yox etmək planlarının olduğunu itəli sürməyə səhəb yoxdur. Ancaq yaxşı

hilməlidir ki, rusların qayaları hər naya başa gəlirsə gəlsin, Türkiyə ermənilərini qurtarmaq deyil və heç bir zaman da belə olmamışdır. Haqiqətən, belə bir şey ola bilməzdi. Biz onlara öz arzumuzla xidmət etdik, sürükləndik, haqiqətdə isə onların qayalarına çalışmış olduq." (227).

1917-ci ildə Rusiyada bolşevik inqilabı başladı. Bu inqilabın başlaması səbəbilə rus əsgərləri komandanlarını dinləməyərək cəbhəni tərk edib mamləkətlərinə dönməyə başladılar. Beləliklə, Rusiya Birinci Dünya müharibəsindən çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Belə olduqda İngiltərə, Fransa və Rusiya arasında Osmanlı imperatorluğunu paylaşma müqavilələri pozulmuş, inqilab yolu ilə Rusiyanın başına gələn yeni iqtidar idoloqiya və quruluş etibarilə İngiltərə və Fransaya düşmən kəsilmişdi. Artıq Rusiya İngiltərə və Fransa'nın müttəfiqləri deyil, onların qorxduqları bir ölkə halına gəlmişdi. İngiltərə yaranmış bu vəziyyətdən hücrmüşdü. Buna görə də Qafqazda və ermənilərlə məskun bölgələrdə öz fəaliyyətlərini dərinləşdirdi. Buralara əsgəri qüvvələr yerləşdirməyə başladı. Onların əməli Bolşevik Rusiyasının Qafqaz üzərindən neft bəlgəsi və Hindistan yoluna enməsini əngəlləmək idi. Bununla birlikdə İngiltərənin öz istəkləri ilə hələ özürə gəlməyən Türkiyəni də özürə gətirmələri lazım idi. Bütün bu əməllərini gerçəkləşdirmək uğrunda Qafqazda və Şərqi Anadoluda fəaliyyət göstərən ırqçılar hölgədə yerləşmiş erməniləri istifadə etməyə başladılar. İngilislər Qafqazdan İskandarıın körfəzinə qədər bir qarışıqlıq amələ gətirmək və Yunanıstanla müharibə etməkdə olan türklərə bir başqa yandan hücumlar tərtib etmək məqsədilə erməni hökumətini dünənki canahlarının əleyhinə təhrik və təşviq etdilər." (228). İmperialist dövlətlərin əlində onların əməllərini gerçəkləşdirmək uğrunda lovğa oğlan olmaqdan başqa bir şeyə yaramayan ermənilər Rusiyadan sonra indi də İngiltərənin istifadəsinə girirdilər. İngilislərlə 1913-cü ilə nisbətən 1918-1920-ci illər ermənilərdən istifadə etmənin tam zamanı idi. 23 yanvar 1913-cü il tarixində bir İngiltərə sənədində hunilər yer alırdı:

"Ser F. Greydan Ser F. Bertiyaya:

.. Erməni məsələsinin indi ortaya çıxarılması uyğun deyildir. Kiçik Asiya məsələsini daha uyğun bir zamanda ala alarıq." - dedi." (229).

İngilislər Şərqi Anadolulu və Azərbaycanında öz çirkin fəaliyyətlərini dərinləşdirdilər. Onlar buralara əlavə əsgər yerləşdirmiş, erməni komitələrinin qanıqan çətalərindən istifadə etməyə çalışırdılar. Məqsəd ermənilər üçün "Böyük Ermənistan" qurmaq deyildi, xeyr, əsas məqsəd zəngin neft yataqlarını ələ keçirmək, Rusiyanın cənub ənan yolunu tıxamaq idi.

Bu məqsədlə onlar "Böyük Ermənistan"ın qurulduğunu elan edir, dünyadakı bütün erməniləri buraya çağırırdılar. İngilis generalı Tomson Qafqaza çıxdığı zaman bir bəyannamə nəşr etdirmiş və bunu dünyaya bu şəkildə yaymışdı: "Böyük Ermənistan təşəkkül etmişdir, burada erməni varsa, çıxıb Qafqaza gəlsin." - deyirdi. Siyasi hadisələrin başına keçən İngiltərə Azərbaycanın bir qismini, Qafqaz və Türkiyənin şərqə yaşayış bölgələrini bir yere qataraq, Adanadan Mərsinə, yəni Ağ dənizə qədər "Böyük Ermənistan"ın qurulacağını ermənilərə müjdələyirdi. Bu çağırış nəticəsində Amerikada, Fransada, İngiltərədə, Misirdə və Yunanıstanda nə qədər erməni varsa, hamısı axın-axın gəlib Qafqaza toplanmağa başladılar. (230).

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANDA TÖRƏTDİKLƏRİ HADİSƏLƏR (1918-1920)

Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda törətdikləri qətləmlərə və qeyri-insani hərəkətlərə keçməzdən əvvəl, rəsmi sənədlərin xaricinə çıxmadığımızı açıqlamaq istərdik. Çünki hər hansı bir məsələ barəsində rəsmi arxiv sənədlərinə dayanan elmi tədqiqatlar bu məsələyə arzu edildiyi kimi yanaşmaları aradan qaldırır. Erməni "problemi" haqqında Avropa və Amerika ölkələrində nəşr edilən əsər və məqalələrin rəsmi sənədlərdən uzaq olduqlarına görə qeyri-obyektiv və xətəli olduqlarını daha əvvəl bildirmişdik. Ermənistanın idarəçiləri ilə

elbir olub çalışan erməni diasporası bu milləti dünyaya təzilmiş, yox edilməyə çalışılmış bir millət olaraq tanımağa çalışır. Beləcə, ermənilər özlərini məsum, soyqırımına uğramış bir millət kimi göstərir, Osmanlı Türkiyəsində, Azərbaycanda törətdikləri qətləmləri, qeyri-insani davranışları, bu gün belə azərbaycanlıların ata-baba yurdu olan Qarabağda törətdiklərini, Xocalı vilayətini yer üzündən sildiklərini ortbasdır etməyə çalışır, işğal altında tutduqları torpaqları unutturmaq istəyirlər. Halbuki arxiv sənədləri haqiqətləri bütün çıpaqlığı ilə ortaya qoyur. Bax buna görə də ermənilər türklərin təklifinə qarşı çıxaraq arxiv sənədlərinə yanaşmayıb uydurma fikir və düşüncələrini ortaya atır, dünya işlərini qarışdırırlar.

Ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri qətləmlər 1918-ci ilin mart ayında Bakıda başlanmış İrevana qədər bütündür. Azərbaycan torpaqlarında faciəvi bir şəkildə davam etdirilmişdir. Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinin arxivlərindəki miflərcə rəsmi sənədlər ermənilərin türklərə qarşı törətdikləri qətləmləri və qeyri-insani davranışlarını ortaya qoyur. Onlar 1905-1907-ci illərdə rusların yardımı ilə Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri vahşilikləri eynilə 1918-1920-ci illərdə, bu dəfə ingilislərin yardımı ilə təkrarlayır, özlərinin törətdikləri hadisələri azərbaycanlıların adına çıxır, panislamizm və pantürkizm düşüncələrini ortaya ataraq ermənilərin bütünlüklə yox olmaq üzrə olduqlarını bütün dünyaya yayırdılar. Halbuki onlar Bakıda, Qubada, Davaçıda, Şamaxıda, Kürdəmirə, Göyçayda, Qarabağda, Şuşada, Qubadlıda, Zəngilanda, Cəbrayılda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Şərurdə, Surmalıda, İrevanda . . . yeni bütün Azərbaycan torpaqlarında azərbaycanlılara qarşı tarixdə hənzəri görülməyən vahşiliklər törətmişlər.

BAKI HADİSƏLƏRİNƏ DAİR VERİLƏN RƏZİ İFADƏLƏR

Rəsmi arxiv sənədlərinə görə, 1918-ci ilin mart ayında Bakıda təxminən 11 000 nəfər azərbaycanlı ermanilər tərəfindən qətl edilmişdir. Ermanilərin Bakıda törətdikləri zülm və qətlərimə aid məlumatlar, hadisələrə şahid olan şəxslərdən alınan ifadə protokollarının qısaca xülasəsi aşağıda verilmişdir.

"Bakı şəhər sakinlərindən Ahbas Fyavzovun verdiyi ifadədə N Akopovun, F Antonovun, J Melikovun onlara hücum edib qardaşının xanımını öldürdüklərindən, qardaşını isə həbs etdiklərindən bəhs edilir.

Bakı şəhər sakinlərindən Abdul Cahhar Babayevin verdiyi ifadədə ermani Melikov oğlu ilə birlikdə hücum edib onun qardaşını öldürdüklərindən, sonra Zəhrat qəsəbəsində ermanilər tərəfindən parçalanan müsəlman cəsədlərinin quyudan çıxarılmasından, Cavad Aşurbəyov və əsgəri doktor Karimbəy Soltanovun öldürülmə yandırma mərkəzlərindən bəhs edilir.

Bakı şəhər sakinini M A Hüseynzadənin verdiyi ifadədə 1918-ci il mart hadisələrində ermani Vaçyantsın müsəlmanların qətl edilməsində aktiv rol oynamasından, təxminən 80 iranlı tacirin ermanilər tərəfindən öldürülməsindən və müsəlmanlarla ermanilər arasında sülhün yaranmasının əngəllənməsindən bəhs edilir.

Keçmiş əsgəri komandan Zabit Qacar şahzadəsi Mənsur ermani Melikov və daşnaksutyun komitəsi üzvlərinin müsəlmanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs edib ifadə vermişdir.

Bakı şəhər sakinini Ağabəy Səfəraliyev 14 nəfərlik bir ailənin qətl edilməsindən, küçələrin döşləri, burunları, qulaqları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış və cinsiyyət orqanlarına zəpə soxulmuş qadın cəsədləri ilə dolu olduğundan bəhs edib ifadə vermişdir.

Bakı şəhər sakinini D M Xarçenkova evində ermanilər tərəfindən törədilən zülmədən və onların bir türkü öldürdüklərindən bəhs edib ifadə vermişdir.

Bakı şəhər sakini A G Səlimoğlu 1918-ci il 20 mart günü ermənilərin hücumuna uğrayıb dağıdılan "Səadət" məktəbində 300 nəfərə yaxın adamın öldürülməsindən, 1 yaşındakı bir uşağın və 95 yaşındakı şikast bir qadının tüfəngin qundağı ilə başlarına vurularaq öldürülmələrindən və bir çox qadın və uşaqların həbs edilmələrindən bəhs edib ifadə vermişdir.

Bakı şəhər sakini M T Həsənoğlu verdiyi ifadədə başda Stepan Lalayev, M. Ter-Sarkisov və Antonovun uşaqları olmaqla, silahlı ermənilərin məscidlərdə qadın və qızların namuslarını kirlətmələrindən, insanları küçələrdə və meydanlarda qatl etmələrindən, onları quyulara atmalarından və məscidləri pisləklə kirlətmələrindən bəhs etmişdir.

Bakı şəhər sakini M. V Səfərzadə verdiyi ifadədə erməni ziyalıları Baqdasarov və Avakyanın da aralarında olduğu erməni çətalərinin zülmündən və Hacı Akifin ailəsini yox etmələrindən bəhs etmişdir.

Bakı şəhər sakini M. T Qəniyev verdiyi ifadədə silahlı erməni çətalərinin sakit həyat sürən insanları qatl etmələrindən, bir axundu təhqir edib tüfənglərinin qundağı və süngü ilə öldürmələrindən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini K. A. Almazov verdiyi ifadədə qardaşının, qardaşı uşaqlarının və qaynatasının da aralarında olduqları 24 nəfərin silahlı ermənilər tərəfindən qatl edildiklərindən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini M. İ. Məşadi Mövlüddinun verdiyi ifadədə kişilərin silahlı ermənilər tərəfindən güllələnmələrindən, yaralı qalan insanların süngü ilə öldürülmələrindən, ölüm cəzasında olan həcisi xəstəxanaya gətirdikdə oradakı bir erməni həkim tərəfindən güllələnmək istədiyindən, saqat zərflə qurtulduqlarından bəhs edilir.

Bakı şəhər sakini Həbib Sadiqov verdiyi ifadədə Hacı Akif və hütün ailəsinin süngü zərbələri ilə öldürülmələri və Təzəpir məscidinin həyatında 500-ə yaxın cəsədin olduğundan bəhs etmişdir.

Bakı şəhər sakini Əsəd Hacı Mustafayevin verdiyi ifadədə silahlı ermanilərin hücumları nəticəsində öldürülən insanlardan bəhs edilir.

Birinci müsəlman atlı alayı ikinci hissəsinin komandanı Əli Əsədullayev verdiyi ifadədə ermanilərin müsəlmanları rüslərə qarşı təhrik etmələrindən, müsəlman qadınlarını təhqir edib öldürmələrindən, bu vəhşətin partizanlıqdan ziyadə erməni milliyyətçiliyinə dayandığından və ermanilər tərəfindən 1918-ci ilin mart ayında 30 000-ə yaxın müsəlmanı qətl etdiklərindən bəhs etmişdir.

Bakı şəhər sakini Əli Əsgər Xuda Baxışdan alınan ifadədə Stepan Lalayev və Ruben Aqamalyantsın rəhbərliyində ermanilərin Bakıdan Petrovsk şəhərinə aparılan 760 nəfər müsəlmana verilən zülm və işğancılarla 555-nin öldürüldüyündən bəhs edilir.

Fövqalada İstintaq Təşkilatının üzvü A.Novatskinin Aleksandr Naumoviç Kvasnikdən aldığı ifadədə ermanilərin məsum insanları qətl etmələrindən və bu qətlərin anti-holşevik hərəkatının ortaya çıxmasının qarşısı alınma məqsəti altında törədildiyindən bəhs edilir.

Bakı şəhər sakini Ş. A. Hacı Şahbazovlu verdiyi ifadəsində özünün və ailəsinin ermənilər tərəfindən əsir alınmasından, evlərinin qarət edilməsindən və erməni ziyalılarının əsirləri təhqir etmələrindən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Umay xanım Soltanova verdiyi ifadədə başda Stefan Lalayev olmaqla, erməni çetələrinin törətdikləri qətləmlər və qarətlərdən bəhs etmişdir.

Bakı şəhər sakini Osman Osmanov verdiyi ifadədə ermənilərin həkim Soltanovu öldürüb evini qarət etmələrindən və məhəllə xidmətçisini öldürmələrindən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Tuhi Abdullah qızının verdiyi ifadədə Bakının küçələrində insanların qətl edilmələrindən və mallarının qarət edilmələrindən bəhs edilir.

İran əsilli Məşədi A. H. Rızanglunun verdiyi ifadədə 20 yaşındakı oğlunun ermənilər tərəfindən yaralanmasından, sonra da vəhşicəsinə öldürülməsindən bəhs edilir.

Bakı şəhər sakini Fatma xanım Saleh qızı verdiyi ifadəsində evlərinə hücum edən ermənilərin əlindən qızı və həyat yoldaşı ilə birlikdə zorla qaçıb qurtulduqlarından, ancaq evdə qalan oğlunun vəhşicəsinə öldürüldüyündən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Əli Murad Səfər Əli oğlu verdiyi ifadəsində ermənilərin törətdikləri qatliamlardan, yaşlı, qadın, uşaq demədən insanları əsir almalarından və törətdikləri maddi zərərlərdən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Mir Səyyad Mir Zeynalabdin oğlu verdiyi ifadədə ermənilərin verdikləri maddi zərərlər nəticəsində dilənçi vəziyyətinə düşdükələrindən bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Ağaxanım Katimova verdiyi ifadədə ermənilərin silahlı hücumu nəticəsində qardaşının ağır yaralandığından və maddi zərəre uğradıqlarından bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Əlibaba Dadaş oğlunun verdiyi ifadədə erməni çətalərinin silahlı hücumlarından, həcinsinin öldürülməsindən, özünün və anasının qaçarkən yaralanmasından və həyət maddi zərəre uğramalarından bəhs edir.

Bakı şəhər sakini Rəcəb Kəlbəli oğlunun verdiyi ifadədə silahlı erməni çətaləri tərəfindən anasının, həyat yoldaşının, uşağının və qardaşının öldürülmələrindən bəhs edilir.

Bakı şəhər sakini Murad bəy Muradovun verdiyi ifadədə silahlı ermənilərin müsəlmanların yaşadığı məhəllələrə hücum etmələrindən, qardaşı və iki kişini öldürmələrindən, qardaşının evinin qarət edilməsindən bəhs edilir.

Bakı şəhər sakini Həmid bəy Rustambay oğlunun verdiyi ifadədə Sərgey Melikov və Stepan Lalayev tərəfindən hazırlanmış əsgərlərin və tüfənglərlə silahlanmış ermənilərin Bakı müsəlmanlarına qarşı hücumlarından və törətdikləri qatliamlardan bəhs edilir..."

April 1918

BCA. 930 01. 1-20-1 / 16, 2-25-1 / 9, 2-26-1 / 7, 3 48-1

ASPIHDA. 277-2-13, 277-2-25, 277-2-26

ADA. 894-4-65

QUBA VƏ DƏVƏÇİ HADİSƏTƏRİ

Azərbaycan Hökumətinin Fövqəladə İstintaq Təşkilatının üzvü Novatskinin təşkilatın rəhbərinə verdiyi raportun qısaca xülasəsi:

*1918-ci ilin aprel ayında Bakı və Bakı əyaləti bolşeviklər tərəfindən işğal edilmişdi. O zamanlar bolşeviklərin təmsilçisi David Qolovani tabeliyində olan silahlı dəstə ilə Qubaya gəldikdə özünü komissar elan edib bunu Quba xalqına qəbul etdirməyə çalışdı. Sülhsevər müsəlman xalqı ilə tanış olduqdan sonra Qolovani təhlükə olmadığına görə həbsxanadakı 200 erməni azad etdi.

Bir neçə gün sakit və rahatlıq içərisində keçdi. Fəqət sonra lazgilərdən amələ gələn bir hirlək Qubaya yaxınlaşmağa başladı. Onlar Qolovaninin təslim olmasını istədilər. Qolovani təslim olmadıqda lazgilər atəş açdılar. Beləcə hər iki tərəfdən atəş yağmurunu başlamış oldu. Qolovani özünə dəstək olaraq erməniləri və bir çox orindoks rusu yanına aldı. Bu zaman Bakıdan böyük bir silahlı dəstənin Qubaya doğru yaxınlaşdığı xəbəri gəldi. Bakıdan gələn bu dəstənin müsəlmanlara zərər verəcəklərini düşünməkdülər.

1 may 1918-ci il səbah saatlarında Qubaya çatan bu silahlı dəstənin komandanı daşnaksütyun komitəsinin təmsilçisi Amazasp, yardımçısı isə Nikolay idi. Bu dəstə tamamilə erməni millitərlərindən amələ gəlmişdi. Onlar şəhərə girir-girməz atəş etməyə başladılar və qəçkilərində gördüklərini, kişi, qadın, uşaq, qoca demədən öldürürdülər. Onlar evlərə girir, ailələri tamamilə yox edirdilər. Qadınların əllərindəki kiçik körpələri belə hiçəqlə döğrayırdılar.

Kərbəlay Məmməd Tağı oğlunun ailəsi 14 nəfərdən, Məhəmməd Rəsul oğlunun ailəsi isə həyat yoldaşı və 3 uşaqdan ibarət idi. Ermonilər Məhəmmədin qarnını yarıdılar, uşaqlarının başlarını kəsirdilər. Hacı Dadaşbala Qasım oğlunun xanımını və oğlunu yandıraraq öldürdülər. Kərbəlay Abuzərin iki qızının

başını analarının qucağına qoyaraq kəsdilər. Məşədi Qəmbər, molla Məhəmməd Səleh oğlunun xanımlarını və azyaşlı uşaqlarını qətl etdilər.

Bunlardan əlavə, molla Şahbaz, Usta Məhəmməd, Rəsul Bayram oğlu, Rəsul Kazım oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu, Məşədi Feyzulla oğlu, Kərbəlay Dadaş Bağır oğlu, Cabbar Məhəmməd Əli oğlu, Saiba, Səfərali, Məşədi Təlib oğlu və digərləri işgəncə verilərək öldürüldülər.

Ruralarda kişi, qadın və uşaq olmaqla təxminən 2 000 (iki min) nəfər öldürülmüşdür. Ermanilər təxminən 100 qadın və qıza təcavüz etmişlər. Bunların adlarının yazılmaması üçün əqrəbələr tərəfindən gizlədilmişdir.

Rəsmi olaraq Amazasp dəstəsi tərəfindən 2 milyon rus rublu dəyərində zərər verilmiş, 25 milyon dəyərində mal qəsb edilmiş, 100 milyon dəyərində 105 ev yandırılmışdır.

Musəlmanlar ermanilərə təslim olmaq və öldürülməmək üçün ağ hayraqlı təmsilçilər göndərmişlərsə də, ermanilər bunu qəbul etməyib, onları da öldürmüşlər.

Dəvəçibazar və Qızılburun kəndləri də 11 nəfər yaşlı kişini seçib ermaniləri duz-çörəklə qarşılamaq üçün göndərmişlər, lakin ermanilər duz-çörəklə gələn yaşlıları da qətl etmişlər.

Amazaspın militanları İslam dininə nifrət etdikləri üçün məscidləri və "Qurani-Kərim"i də yandırmışlar.

Qubada 127 kənd qarət edilmiş və yandırılmışdır. Bu kəndlərdən bəziləri bunlardır: Dəvəçi, Sədan, Çarxana, Zaqlıcan, Əlixanlı, Əyinbulaq, Nərdarin, Siyəzən, Rəhimli, Surra, Gəlimlər, Büt-büt, Andreyabad, Xəlillər, Qaraqaş, Aşağı Kusi, Sərvan, Əmirxaim, Tura, Ayyun və digərləri. Bu kəndlərdə 60 kişi, qadın və uşaqlar öldürülmüş, 53 kişi də yaralanmışdır. Verilən zərər 58.121.590 rus rubludur.

Qolovaninin verdiyi ifadəyə görə, Quba şəhərinə göndərilən Amazasp dəstəsi bir "caza dəstəsidir." Bu, yalnız ermanilərdən əmələ gətirilən 2 000 nəfərlik bir dəstədir. Bu dəstə siyasi məqsədlə deyil, sadəcə musəlman xalqından intiqam almaq məqsədilə daşnaklar tərəfindən göndərilmişdir.

Caza dəstəsinin komandanı Amazasp: "Mən erməni xalqının qəhrəmanıyam, sizin və türklər tərəfindən öldürülən ermənilərin intiqamını almığa gəldim. Xəzər dənizindən Şahdagına qədər olan həlgədə yaşayan müsəlmanların kəkülünü kəsmək üçün buradasıyam," - demişdir.

Bu Amazasp dəstəsinə Qubadan qatılan ermənilər də olmuşlar: Arutün Ayrıpetov, Berder Cavad, Arutünov, Avakov, İlahəlar, Amirdanovlar, Vartan Məlikov, Aleksandr Mukasyants, Yaqub Tatnes, Arutün və atası Babacan Karapel oğlu. Bunların caza dəstəsinə qatıldıklarını Quba şəhər təmsilçisi Əlibayov, Hacı İsmail Orucov, Hacı İbrahim Musayev, Məşədi İbad Rəqibov, Məmməd Musa Məmməd oğlu, Karhalay Ahuzar Mastan oğlu və başqaları şahid olaraq təsdiq etmişlər.

Caza dəstəsinə qatılan ermənilər barəsində istintaqın həşlədilməsini arzu edirik.

NOVATSKI"

Aprəl 1918

PCA. 930 01. 5-104-1

ADA 1061-1-95

Quba şəhərinə bağlı bölgələrdə ermənilər tərəfindən qarət edilib yandırılan kəndlərin adları (50 kənd) İnzibati Təşkilat tərəfindən Azərbaycan Hökumətinin Fövqaladə İstintaq Təşkilatına göndərilmişdir.

19.12.1918

PCA. 930 01. 6-115-3

ADA 1610-1-97

Davaçı qəsəbəsinin muxtar Dadaş Musa oğlunun Azərbaycan Hökumətinin Fövqaladə İstintaq Təşkilatına verdiyi ifadə. Bu ifadə əsasında Davaçıya bağlı Sadan kəndində daşnakların 400 xanəni soyaraq yandırdıklarına, bəzi kəndçiləri də öldürdükələrinə dair 22 dekabr 1918-ci ildə hazırlanan protokol.

28.12.1918

BCA, 930 01, 6-116-1

ADA, 1610-1-97

Dəvəçi qəsəbəsinə bağlı Əlixanlı kəndinin muxtarı Naci-mədüllah İsmail oğlunun Azərbaycan Hökumətinin Fövqaladə İstintaq Təşkilatına verdiyi ifadə ilə Qubaya 12 km məsafədə Dəvəçiyə bağlı 740 xanah kəndin ermənilər tərəfindən yaxılıb-yandırıldığına, qarət edildiyinə və 2 nəfərin öldürüldüyünə dair hazırlanan protokol.

22.12.1918

BCA, 930 01, 6-116-2

ADA, 1610-1-97

ŞAMAXI, GÖYÇAY VƏ KÜRDƏMİR HƏNDİSƏLƏRİ

Ermənilərin Şamaxı əyalətinə bağlı Meyniman kəndində törətdikləri vahşiliklər nəticəsində Azərbaycan Hökumətinin Fövqaladə İstintaq Təşkilatının üzvü Novatski İstintaq Təşkilatının rəhbərinə bir raport yazdı. Bu raportun qısaca xülasəsi aşağıda verilmişdir:

1918-ci ilin mart ayında erməni əsgərləri Ağcaqahul vəğzalına gələrək Şamaxı əyalətinə bağlı Meyniman kəndinə hücum etdilər. Kəndlilər Kür çayının sahilindəki meşələrə qaçaraq özlərini qorudular, ancaq onların ev aşıyaları qarət edildi, evləri yandırıldı. Bu vaxt tatar alayı gəldi və ermənilər geri çəkildilər. Tatar alayı başqa əyalətə göndərildikdə ermənilər ikinci dəfə hücum etdilər. Bu dəfə onlar 22 kişi, 16 qadın, 12 uşaq öldürüb 6 nəfəri də yaraladılar. Onlar 312 böyük baş, 807 kiçik baş heyvanı toplayıb apardılar. 34 evi tamamilən yandırdılar. Toplam zərər 3.124.250 rmb rubludur.

Kəndin muxtarı Surxay ağa Məhməd oğlu hücum edən ermənilər arasında öz kəndçilərindən İllarionovun, ayaqqabı təmirçiləri Nikolayın və Qriqorinin, tacir Kirkorun da olduğunu

çöylənmişdir. Buna görə çarınun 13, 179, 927, 1633, 1636, 1457, 1607 maddələrinə əsaslanaraq, yuxarıda adları çəkilən ermənilərin istintaqa cəlb olunmalarını arz ediram.

İstintaq təşkilatının üzvü: NOVATSKI İMZA*

Mart 1918

BCA. 930 01. 5-81-1

ADA. 1061-1-5

Ermənilərin Şamaxı əyalətinin Pədar yaylağına hücum etmələri nəticəsində təxminən 80 kişinin, 25 qadının, 15 uşağın öldürülməsindən və 69 000 baş mal-qaranın oğurlanmasından bəhs edən və Stepan Talayev, Qavril Qaraoğlanov, Uzun Mixail, Mixail Petrosov və Sadıq Ağrıyevın bu çətaərə rəhbərlik etdiklərinə dair Fövqəladə İstintaq Təşkilatının Üzvü A Novalskinin komissiya rəhbərinə yazdığı raport.

05.02.1919

BCA. 930 01. 6-113-1

ADA. 1610-1-4

Fövqəladə İstintaq Təşkilatının silahlı erməni çətələrinin hücumuna məruz qalan Şamaxı əyaləti kəndlərinin muxtar və kəndlilərindən aldığı ifadə protokolu.

*Balıqlan kəndinə hücum edən erməni çətələrinin arasında rusların da olduğu və təxminən 250 kişi, 150 qadın ilə 135 uşağın öldürüldükləri, 32 kişi, 16 qadın və 21 uşağın da yaralandığı və çox böyük maddi zərər verildiyinə dair kənd muxtarının ifadəsi.

Kəçəri olan Çayırh Təzə kəndin xalqından 3 kişi, 2 uşağın öldürüldüyünə və çox sayda mal-qaranın oğurlandığına dair kənd muxtarının ifadəsi.

Ağcaqabul vəğzalından hücum edən erməni əsgərlərinin 5 kişi, 1 qadın ilə 6 uşağın öldürüldükləri və çox sayda heyvanı oğurladıqlarına dair Hila yaylağı muxtarının ifadəsi.

Şorbaçı kəndinə hücum edən ərmanilərin təxminən 15 kişi, 10 qadın ilə 5 uşağı öldürdüklərinə dair kənd muxtarının verdiyi ifadə.

Şorbaçı kənd sakinini Sarxan M Şirin oğlunun çox sayda heyvanlarının oğurlandığı, əkin sahələrinin dağıldığı və böyük zərara uğradıqları haqqında verdiyi ifadə.

Kovlar kəndinə hücum edən ərmani çatalarının 16 kişini qatl etdiklərinə, çox sayda heyvanı oğurladıqlarına və böyük maddi zərər verdiklərinə dair muxtar Hüseyn K Mustafə oğlunun verdiyi ifadə.

Ərmanilərin hücumu səbəbilə kəndlərin maddi zərərə uğradıqları haqqında Kazib kəndinin muxtarı Cəlqasım Abdolqasım oğlunun verdiyi ifadə.

Ərmanilərin hücumu nəticəsində böyük maddi zərər götərən II Talış kəndinin muxtarının ifadəsi.

Ərmanilərin hücumu nəticəsində kəndlərdən təxminən 50 kişi, 15 qadın ilə 25 uşağın qatl edildiyinə və çox sayda mal-qaranın oğurlandığına dair Meynir an kəndinin muxtarı S.A. Məhəmməd oğlunun ifadəsi.

Ərmanilərin hücumu nəticəsində kəndlərdən 46 kişi, 18 qadın ilə 22 uşağın öldürüldüyünə və çox sayda mal-qaranın oğurlandığına dair Abdulyanaç kəndinin muxtarı Cəlali Məhəmmədin ifadəsi.

Ərmanilərin hücumu nəticəsində 10 kişi, 1 qadın ilə 1 uşağın öldürüldüyü, insanların kəndlərindən ayrılaraq 1,5 ay sonra geri döndükləri haqqında Tırani-Kelani kəndinin muxtarı M.R. Səraslan oğlunun ifadəsi.

Rozavənd kəndinə hücum edən ərmanilərin 3 kişini öldürdükləri, çox sayda mal-qaranı oğurladıqları və kəndlərini tərk edən insanların 1,5 ay sonra geri döndükləri haqqında muxtar Məşədi Fəhər Kərəhalay Əsgər oğlunun ifadəsi.

Rəhmli kəndinə hücum edən ərmanilərin 3 kişini qatl etdikləri və böyük maddi zərər verdikləri haqqında muxtar Bəydulla Abdulla oğlunun ifadəsi.

Rolmağalı kəndinə hücum edən ermanilərin 7 kişi ilə 4 qadını öldürdükləri, 2 kişi ilə 2 qadını yaraladıkları və böyük maddi zərər verdikləri haqqında muxtar Dadaş Maşədi Cəhi oğlunun ifadəsi.

Qaraqaşlı kəndinə hücum edən ermanilərin 60 kişi, 15 qadın ilə 12 uşağı öldürdükləri, kəndə böyük maddi zərər verən ermanilərin arasında Matrasa və Kerken kəndlərindən olan ermanilərin də olduğunu dair muxtar Əziz Əli Hacı Cəfər oğlunun ifadəsi.

Nevahi kəndinə hücum edən ermanilərin təxminən 555 kişi, 250 qadın, 140 uşağı öldürdükləri, 60 kişini yaraladıkları və böyük maddi zərər verərək kəndin məscidini də dağıtdıqlarına dair muxtar Əziz Rəqib oğlunun ifadəsi.

Kuzuzma kəndinə hücum edən ermanilərin 1 kişini öldürdüklərinə və maddi zərər verdiklərinə dair Şahmürhəy Abbas-bey oğlunun ifadəsi.

13.02.1919

BCA. 930 01. 5-103-2

ADA. 1061-1-81

Ermanilərin Şamaxı əyalətinə bağlı Zərqaryan, Kevluc və İncar kəndlərindəki müsəlmanları qətl etdiklərinə dair Azərbaycan Hükuməti Fəvqəladə İstintaq Təşkilatının üzvü Nəvətskinin İtəkilatın rəhbərinə verdiyi raportun qısaca xülasəsi.

1918-ci ilin aprel ayında Şamaxı əyalətinə bağlı Zərqaryan, Kevluc, İncar və digər kəndlərdə yaşayan ermanilər, Zərqaryan Cəhangir Rüstəm oğlu rəhbərliyində Mikurdıç Rudaqov və yerli kənd papazının qardaşı Levon Pirverdov, Nerses Artyom oğlu silahlı olaraq Dıçatan kəndindəki müsəlmanlara hücum edib, onları kəndin ortasında toplanmalarını əmr etmiş, 40-45 qadın və uşaqları ayıraraq öldürmüş, kişiləri isə yete uzandıraraq güllələmiş, canlı qalanları qılıncdan keçirmişlər. Bu hadisədə təxminən 50 kişi, 60 qadın və 21 uşaq öldürülmüşdür.

Qatliam İntadan və yuxarıda adları keçən ermanilər barəsində istintaq işləri başlandırmışdır.

Taşkilatın üzvü NOVATSKI"

Aprəl 1918

BCA. 930 01. 5-109-2

ADA. 1061-1-102

Ermanilərin Şamaxıda yaşayan müsəlmanlara qarşı törətdikləri zülmə dair Azərbaycan Hükuməti Fövqəladə İstintaq Təşkilatının üzvü Novatskinin təşkilatın rəhbərinə verdiyi rəportun qısaca xülasəsi:

Şamaxı şəhərində yaşayan müsəlmanlar 1918-ci il 18 mart gecəsi erməni və malakanların silahlı hücumuna uğradılar. Müsəlmanlar bu hücumu gözləmədilər. Çünki Papaz Baqrat və malakan təmsilçisi Karabanov İncil üzərində and içərək müsəlmanlarla yaxşı keçinəcəklərinə dair söz vermişdilər. Ancaq ermənilər sözlərini tutmayıb müsəlmanlara hücum etməyə başladılar. Onlar şəhərin zəngin və məşhur adamlarından olan Şixiyev, Həsənov, Cəbrailov, Müftü Hüseynbəyov, Əlimirzayev, Əfəndiyev, Bahayev, Rəyükbəy Hüseynov, Hacı Yaqub Ələkbərov, Teymur Abutalıb, Hacı Fətəli Fəttahbəyov və başqalarına aid gözəl evləri yandırdılar. Bütün qiymətli əşyaları qarət etdilər.

Ermənilər yandırdıqları evlərin sahiblərini insanlığa yaraşmayan işgəncələrlə öldürdülər. Dəşləri kəsik, qatınları yırtılaraq qətl edilən qadınlardan cəsədləri küçələrə atılmışdı. Uşaqları paya ilə yerə çaxmışdılar. Şamaxı şəhərində yaşayan müsəlmanlar bu vəziyyətə qalmışdılar.

Sonra şəhərə müsəlman ordusu gəldi. Ermənilər malakan kəndlərinə qaçdılar. Ancaq müsəlman ordusu dörd gün sonra Şamaxıdan ayrılmaq məcburiyyətində idi. Müsəlman ordusu gətdikdən sonra ermənilər yenidən müsəlmanlara hücum etməyə və daha siddətli və daha ağır işgəncəyə başladılar.

Birinci və ikinci hücum nəticəsində bir neçə min müsəlman öldürüldü. Ölənlər arasında məşhur insanlar da vardı: Dumanın üzvü Məhəməd Tağı Əliyev, Hacıhaha Axbasov, Əşrəf Hacıyev, Hacı Əbdülxəlil, Hacı Əbdül Hüseynov, Hacı İsrəfil Məmmədov, Mir İbrahim Seyidov, Hacı İsrəfil Səlamov, Ağca Əhməd Əhmədov, Hacı Əbdülqasım Qasımov, Əyyub ağa Veysov, Zeynəb xanım Veysova, Əli Axbəşəy İbrahimbəyov, Əlakxət Qədərbəyov, Əbdürrəhım ağca Ağalarov və daha bir çoxları. Şamaxı müsəlmanlarının zərərləri təxminən 2 milyon rübə qədərdir.

Şamaxı müsəlmanların təmizlənmə planı Stepan Lalayev, Qavril Qaraoğlanov, Gulbando, Mixail Arzumano, Karapet Karamanov, Şuşinska Ağamalova, Sedrak Vlasov, Samuel Daliev, Petrosyants, İvanovlar (ata, oğul) tərəfindən hazırlanmış və hücum zamanı yerli ermənilərdən istifadə edilmişdir.

Bu hadisələrdə şahid və cinayətkarların ifadələri ilə aşağıda adları keçən ermənilərin günahkar olduqları təsbit edilmişdir: Stepan Lalayev, Qavril Qaraoğlanov, Gulbando, Mixail Arzumano, Karapet Karamanov, Ağamalov (Qarabağ ermənisi), Sedrak Vlasov, Samuel Deliyev, Petrosyants, İvanovlar, Avanesov, Sandrak Ağriyev, Artem Ter-Matevosyan, Yaqub Martirosyants, Armenak Yakuboviç, Martirosyants, Aleksandr Xaçaturov, Mixail Xaçaturov, Andrey Arzumano və digərləri.

Bu səbəblə yuxarıda adı keçən günahkarlara qarşı istintaq başladılmasını ərz edirəm.

İstintaq Təşkilatının üzvü: NOVATSKİ JMZA"

18 03.1918

BCA. 930 01. 5- 111-1

ADA. 1061 -1-108

Şamaxıda qarət və qətləmlər törədib yaxalanan ermənilərin cinayətkar olduqlarına dair Azərbaycan Hökumətinin Fəvqaladə İstintaq Təşkilatının verdiyi qərarın qıscaca xülasəsi.

Azərbaycan Hökuməti Fövqəladə İstintaq Təşkilatının üzvü Novatskinin raportuna görə,

Məşədi Qadim, Məşədi Nadiroğlu, Cahhar ağa Məhəməd oğlu, Ağacan Mehdi oğlu, Nəsrəddin İbrahim oğlu, Saday Adıgözəl oğlu, Əvəz Məhəməd oğlu, İbrahim Osman oğlu, Ağasərif molla Soltan oğlu, Fərzəli Cəray oğlu, molla Həmzə Əhməd oğlunun şahidlikləri və Əngəkəran kəndinin protokollarının nəticəsinə görə,

Çuxur yurd kəndlilərinin Boris İvanoviç Polovinkin, Vasiy Boriseviç Polovinkin, Nikolay Boriseviç Polovinkin, Yakov Polovinkin, Aleksey Alekseeviç Polovinkin, İvan Alekseeviç Polovinkin, Semyon Polovinkin, Yetim Çerkasov, İvan Mixayloviç Lorin, Nikita Lorin, Pyotr Lorin, Kosma İvanoviç Lorin, Semyon Lorin, Andrey Koctrulin, Matvey Salamatin, İvan Lapin, Meisey Lapin, Mixail İvanoviç Kojin, Semyon Kojin, Yakov Kojin, İvan Drilyov, Semyon Pnpov, Pyotr İvanoviç, Pyotr İosifoviç, Boris Qerasimov və Jəbani kəndindən İvar Korniyoov və Stepan Nazariç din düşmənçiliyi səbəbilə müsəlmanların kökünü kasib mallarını qarət etmək məqsədilə öz aralarında anlaşaraq bir neçə yüz nəfərlik silahlı dəstə əmələ gətirib 18 mart 1918-ci il tarixində Şamaxı əyalətinin Əngəkəran kəndində yaşayan müsəlmanları qət etməyə başlamışlar. 200 nəfərin qulaqlarını, burunlarını kasib, gözələrini oyaraq öldürmüşlər. Bütün qiymətli əşyaları qarət etmiş, böyük baş və kiçik baş heyvanları sürüb aparmışlar. Bura görə də qanunun 13, 179, 922, 927, 1630, 1633, 1634, 1453 və 1667 maddələri ilə müqəssir olaraq cəzalandırılmaları qərarlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Hökuməti

Fövqəladə İstintaq Təşkilatı rəhbəri İMZA

üzvlər (4) İMZA

13.06.1919

BCA 930.01.5-112-2

ADA.1061-1-110

Gəyçay əyalətinə bağlı Kürdəmir, Qarabucaq, Ərəb Mehdibəy kəndləri ilə Bakı və kəndlərində yaşayan müsəlmanlara qarşı törədilən qətləmlər və qəratlar haqqında Azərbaycan Hökuməti Fəvqəladə İstintaq Təşkilatının Ədliyyə Nazirliyinə yazdığı 22 oktyabr 1918-ci il tarixli raportun xülasəsi:

"Kürdəmir Azərbaycan demiryollarına yaxın bir bölgədir. Sahəsi 16 min donumdür. Bu kənddə çoxluq olaraq müsəlmanlar yaşayırlar. Yaşayanların az bir qismi də ermanilərdir, ancaq bunların burada daşınmaz əmlakı yoxdur. Hər bir kənd kimi bu kənd də 1 iyun 1918-ci ildə erməni militanlarının təzyiqinə uğradı. Ermanilər əsgəri forma geyərək xalqa hücum etdilər. Evləri, dükənləri və məscidləri qarət edib atəşə verdilər. Şahidlərin ifadələrinə görə, ermanilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri beynəlxalq bir düşmənçilik kimi qiymətləndirilməmişdir. Ermanilər muharibənin ilk günlərindən müsəlmanlara qarşı düşmənçə davranırdılar. Onlar müsəlmanları təhrik edir, haqarətlər yağdırırdı və təhdid edərək gələcəkdə müsəlmanlardan intiqar alacaqlarını söyləyirdilər.

Bolşeviklər kəndə girməyə başladılar, öndə ermanilər gəlirdilər. Onlar hər hansı bir evə girərək müsəlmanları öldürür, onlara işgəncə verir, sonra da evləri yandırdılar. Kəndlərin mal və mülkünü qarət edirdilər. Bu hadisələrə qarşı çıxmağa çalışan müsəlmanlarla eyni kənddə yaşayan ermanilər arasında toqquşmalar başladı. Müsəlmanlar o bölgəni tərk edərək Bakıya sığırdılar. Bu hadisələrdə Kürdəmirde 56 ev və dükənlər, 127 evə bitişik mülklər, 2 məscid qarət edildi, yandırıldı. Yerli imama aid ev qarət edildi və yandırıldı. "Qurani-Kərim" yandırıldı, bəziləri cırıldı, parça-parça edildi. Kürdəmirdən sonra Cəngi kəndi, Qaravəlli, Qarabucaq, Mustafa, Xəlil Qasımbəy, Ərəb Mehdibəyli kəndləri qarət edildi, zəngin böylər Soltanov ilə Sadalının evləri soyuldu. Bütün bu kəndlər ermanilər tərəfindən yandırıldı.

Çaylı kəndində evlər soyuldu və atəşə verildi. Bu kənddə qalan 20 nəfər işgəncə verilərək öldürüldülər.

Qaravəlli kəndində 30 ev vardı, hamısı yandırıldı.

Qarabucaqda isə 121 ev soyulub yandırıldı, 7 nəfər vahşicəsinə öldürüldü.

Xəlil Qasımbay kəndində 7 nəfər öldürüldü, 9 ev yandırıldı.

Ərəb Mehdi bəy kəndində 84 ev soyulub yandırıldı, 83 nəfər öldürüldü. Bunların 78 nəfəri kişi, 4 qadın, 1 oğlan uşağı idi.

Yandırılan evlərin fotosəkləri çəkilmişdir. İstintaq davam edir. İstintaq nəticələri raporta əlavə ediləcəkdir.

Ermenilər eyni ilin mart ayında silahlı hücum keçdilər. Bakı, Şamaxı və Şamaxı əyalətlərinə hücum etdilər. İyun ayının ilk günlərində aldığıımız məlumatlara görə, holşeviklər Kürdəmir tərəfinə gələcəkdilər. Onlar rus, malikan və ermanılardan əmələ gələn bir birlik idilər. Xalq vahimə içərisində kəndləri tərk etməyə başladılar.

İstintaq Təşkilatının rəhbəri: İMZA

22 oktyabr Bakı

18.12.1918

BCA. 930.01.1-21-2

ASPİHDA. 277-2-16

QARABAĞ HADİSƏLƏRİ

Ermanilərin təbrikləri nəticəsində Ağdam müsəlmanlarının Azərbaycan hökumətinin rəhbərinə çəkdiqləri teleqram.

10.06.1919

BCA. 930.01.2-28-3

ASPİHDA 277-2-40

Qarabağın Ümumi Valiliyinin Vali Vəkili Mahmudbəyovun ermanilərin Əliqanlı kəndinə etdiqləri hücumlar haqqında Daxili İşlər Nazirinə göndərdiyi teleqramın xülasəsi.

Şuşa və Cəbrayıl əyalətlərinə aid Tag, Muğdama, Susabək, Ağdus, Hazaburt kəndlərindən əmələ gələn silahlı, təxminən

600 nəfər erməninin Əliyanlı kəndinə hücum etdikləri, müsəlmanların qarşılıq verdikləri, çatışmada 16 erməninin ölü ələ keçirildiyi, öldürülən ermənilərin cihlərində tapılan sənədlərdən onların Lənkəran əsəri birliyinə aid zabitlər olduqlarına dair məlumatlar verilir.

12.01.1920

BCA. 930 01. 3-50-3

ADA. 894-7-21

Qarabağın Vali müavini Mahmudbəyovun Azərbaycan Daxili İşlər Nazirinə göndərdiyi Cəbrayıl əyaləti müdafiə dəstələrinin müvəffəqiyyətli bir şəkildə ermənilərə qarşı çıxdıqları, ermənilərin Əsgəranı ələ keçirdikləri, Şuşa və Xankəndini mühasirəyə aldıkları, Cəbrayıl və Zəngəzur əyaləti müdafiə dəstələrinin birləşməsilə müvəffəqiyyətli nəticələr əldə edildiyi, silahsuzluq yetersizliyi və Ağdam-Qaryagin telefon xəttinin ermənilər tərəfindən təxrib edildiyi haqqında raporti.

26.03.1920

BCA. 930 01. 3-52-1

ADA. 894-7-29a

Müttefiq ölkə təmsilçilərindən əmələ gələn komissiyanın sadəcə Qazax əyalətinə deyil, bütün əyalətlərə göndərilməsinə dair qərar.

Müttefiq dövlətlərin təmsilçilərindən əmələ gələn komissiyanın bir tərəfli olmaması üçün yalnız Qazax əyalətinə deyil, Qars əyaləti və digər bütün əyalətlərə göndərilməsi və ermənilərin hücumuna uğrayan bəzi qəribə araşdırılmasının daha doğru olacağına dair Azərbaycan dövlətinin müdafiə komitəsinin qərarı.

08.04.1920

BCA. 930 01. 4-70-7

ADA. 970-1-113

Cəbrayıl ayaleti Düdükçü kəndinin dağıdılıb yandırılması.

Cəbrayıl ayaləti idarəçilərinin Cəbrayıl ayaleti I Polis bölgəsinə haqlı Düdükçü kəndinin 31 dekabr 1918-ci ildə dağıdılıb yandırıldığından bəhs edən raporu.

08 01 1919

BCA. 930 01. 3-48-6

ADA. 894-4-65

ZƏNGƏZUR VƏ ZƏNGİBASAR HADİSƏLƏRİ

Ermanilərin Zəngəzura bağlı Gorusda törətdikləri zülm

Zəngəzur ayaleti idarəçi vəkil Kalantarovun Bakıya göndərdiyi teleqrafda Razdar, Əsgərlər və Vəlilər adlı müsəlman kəndlərinin dağıdılıb yandırıldığı bildirilir.

06 01 1919

BCA. 930 01. 3-48-5

ADA. 894-4-65

Zəngəzur ayalətinin idarəçisi Malik Namazaliyevin teleqrafı.

İngilis nümayəndəliyinin rəhbəri Minçaşi Gibbonun bölgədə olmasına baxmayaraq, Zəngəzur ayalətindən 30 müsəlman kəndir. General Andranikin silah qruplaşmaları tərəfindən dağıdılıb yandırıldığı və bu qruplaşmalarda Türkiyədən gələn ermanilərin də olduğuna dair Malik Namazaliyevin teleqrafı.

10 01 1919

BCA 930 01. 3-48-7

ADA 894-4-65

Ermənilərin Zəngəzur kəndlərindəki zülmü və muhasirəsi davam edərkən ingilis təmsilçisi yol açmaqla məşğul idi.

Zəngəzur əyalətinin idarəçisi Mahmudbəyovun Quşulu Acılı, Arxası, Aqsarı kəndlərinin dağıdılması, Şatarcıq, Açaquv, Oxcu kəndlərinin təslim olması, Kıratah, Mələlu Kəvnu, Karatağı, Gəbarlı, Kiçik Vaşbaki, Mahmudlu, Kayddaşlı, Kəpacalı, Quruyurd, Kayqan, Kürə, Acıbacı kəndlərinin mühasirəyə alınması və hətta bunlar baş verərkən ingilis təmsilçisinin Şuşadan Gorusa keçmək üçün yol açmaqla məşğul olduğuna dair bir teleqraf.

29.01.1919

BCA. 930.01. 3-48-8

ADA. 894-4-65

Ermənilərin Zəngibasar bölgəsində hücumlarına davam etdikləri haqqında teleqraf.

Azərbaycan Xarici İşlər Naziri F.Xoyski tərəfindən 21 dekabr tarixində ermənilərin Zəngibasar bölgəsində müsəlmanlara qarşı savaşağa başlamalarının, Qargahasar, Uluxanlı kəndlərinin dağıdılmasının, Çobankəra və Qaraqışlaq kəndləri yaxınlığında toqquşmaların davam etməsinin iki ölkə arasındakı ıxtilafli mövzuların sülh yoluyla həll edilməsini angallədiyi, ermənilərin 23 noyabr 1919-cu il tarixli anlaşmaya əhəmiyyət vermədiklərinin ifadə edildiyi Ermənistan Xarici İşlər Nazirinə göndərilən teleqraf.

27.12.1919

BCA. 930.01. 4-56-4

ADA. 897-1-38

YEREVAN, NAXÇIVAN, ŞƏRUR, SÜRMƏLİ, VEDİBASAR VƏ MİLİSTAN HADİSƏİ ƏRİ

Azərbaycanın Yerevandakı İctimai İşlər Nazirliyinin təmsilçisi T. Makinskinin Azərbaycan İctimai İşlər Naziri V. V. Krienevskiya erməni qətləmlərindən, qacdıqları səbəbilə mültecisi vəziyyətinə düşən müsəlmanların öz kəndlərinə dönə bilmədiklərinə görə çox sıxıntılı günlər yaşadıkları və hətta aclıqdan ölənlərin olduğu, qış aylarında bu ölümlərin artacağı, sağlamlıq probleminin olduğu, Yerevan, Erciadzın, Novn Bəyazid, Sürməli, Zəngəzur əyalətləri başda olmaqla, bu həlqələrə təcili olaraq qida və sağlamlıq yardımının çatdırılması haqqında göndərilən raport.

09 09 1919

BCA. 930 01. 2-31-3

ASPIHDA. 277-2-58

Yerevan müsəlmanlarının qorunma istəkləri.

Yerevanın müsəlman cəmiyyəti İdarə Təşkilatının rəhbəri T. Makinskinin Azərbaycan hökumətinin rəhbərinə və Xarici İşlər Nazirinə Yerevandakı müsəlmanların müdafiəsi üçün aktiv fəaliyyətə keçilməsini istəyən müraciəti.

18 01 1919

BCA. 930 01. 4-60-1

ADA. 970-1-15

Ermənilərin Yerevandakı müsəlmanlara qarşı hücumları.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik təmsilçi yardımçısı Vəklovun Müttəfiq Dövlətlər Yüksək Komissarı Qaskela göndərdiyi, ermənilərin Yerevan həlqəsi müsəlmanlarını silah gücüylə öz idarəsi altına almaya çalışdıqları, bu məqsədlə erməni əsgəri birliklərinin müsəlman kəndlərinə hücumlar tərtib edərək oraları yıxdıqları, yüzlerce insanı mültecisi vəziyyəti-

na saldıqları, bu hucumların və qatliamların bir an əvvəl durdurulması tələbini bildirən teleqraf.

30.12.1919

BCA. 930.01. 4-56-5

ADA. 897-1-38

Ermanilərin əsir aldığı müsləman qadın və qızların azad edilmələri üçün müttəfiq dövlətlərin ordu komandanlığı ilə görüşülməsi barədə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik təmsilçi yardımçısı F.Vəkilovun Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinə göndərdiyi yazı.

Yazıda ermanilər tərəfindən əsir alınıb zorla Yerevana aparılan müsləman qadın və qızların çirkin və alçalıcı hərəkətlərə məruz qaldıqlarının general Biça anladılmasından sonra general Biçin Yerevanda olan müttəfiq dövlətlərin ordu komandanlığına bir teleqraf göndərərək əsirlərin azad edilmələrini əmr etdiyi və Paris konfransında olan Azərbaycan heyətinin rəhbəri Topçubaşovun Bakıya göndərdiyi gizli sənədlərin Batumda açılmasıyla, müttəfiq dövlətlər ordu komandanlığına etiraz notası verildiyi bildirilir.

31.03.1919

BCA. 930.01. 4-64-1

ADA. 970-1-54

Naxçıvan, Şərur, Sürməli, Vedibasat və Milistandakı müsləmanlara yardım məqsədilə göndərilən təmsilçilərin təhlükəsizliklərinin təmin edilməsi haqqında.

Naxçıvan, Şərur, Sürməli, Vedibasat və Milistana göndərilən müsləmanların vəziyyətini araşdıraraq pul yardımını etmək məqsədilə gedən təmsilçilərin əngəlsiz və mühafizəli bir şəkildə səfərlərinin təmini üçün Azərbaycan hökuməti rəhbəri H.Xoyskinin Transqafqazdakı müttəfiq dövlətlərin ordu komandanı general V.Thomsona yazdığı məktub.

03 04 1919

BCA 930 01 2-30-2

ASPIHDA. 277-2-57

Cənub-qərbi Azərbaycan müsəlmanları üçün məclislərindən Qafqaz müttəfiq yüksək komissarı polkovnik Qaskela göndərilən muxtira.

Cənub-qərbi Azərbaycan müsəlmanlarının Ümumi Məclis rəhbəri Əli Sabri Qasimov tərəfindən Transqafqazdakı müttəfiq dövlətlərin Yüksək Komissarı polkovnik Qaskela, Sürməli, Vedibasar, Milistan, Şərur, Naxçıvan və Ordubad əyalətlərində yaşayan müsəlman xalqın tələblərini ehtiva edən muxtira göndərilmişdir. Bu muxtira qısaca bu xüsuslardan bəhs edilmişdir:

"Cənub və mallarını qorumaq məqsədilə öz güc və imkanlarından istifadə edərək erməni zülmünə qarşı çıxan bolqar xalqının əmin-amanlıq və güvən içərisində yaşama haqqını əldə etmək üçün bəzi tələblərinin olduğu bildirilməkdədir. Bunlar:

1. Sürməli, Vedibasar, Milistan, Naxçıvan və Ordubad əyalətləri Azərbaycanın bir parçasıdır.

2. Bu bölgələrin Ermənistanla bağlanması istənilməzdir.

3. Əgər Azərbaycan hökuməti və Qafqaz Müttəfiq Yüksək Komissarlığı bu əyalətlərin Ermənistanla bağlanmasını istərlərsə, bu vəziyyətə xalq tərəfindən qarşı çıxılacaqdır.

4. Müsəlman xalqın haqları geri verilib, müttəfiqlərin öz kəndlərinə dönmələri təmin edilər və hansı cəmiyyətdən olursa olsun, günahkar olanlar bərabər cəzalandırılsa, erməni xalqı ilə dostluq və sülh içərisində ancaq o zaman yaşanacaqdır.

5. Seçilmiş təmsilçilərlə iqtidar təşkil edilməlidir.

6. Yerli idarəyə gətiriləcək rəhbərliklər azlıqların haqlarını təmin edəcək şəkildə olmalıdır.

7. Neft-tələqraf, maliyyə və vergilər mövzusunda Azərbaycanla dövlət əlaqəsi qurulmalıdır.

8. Yuxarıda qeyd edilən maddələr yerinə yetirilməli, Yüksək Komissarlıq tərəfindən vəzifələndiriləcək Amerika təmsilçisi tərəfindən təmin olunmalıdır.

9. Qafqaz Sülh Konfransında bu mövzular qarara bağlanmalıdır.

10. Xəliq müttəfiqlər və Azərbaycan hökuməti tərəfindən sınıqlandırılmamalıdır.

Ayrıca, bir an əvvəl bütün müttəfiq ölkə təmsilçilərinin təmsil edildiyi müstəqil bir istintaq təşkilatı qurulmalı və günahkarlar cəzalandırılmalıdır.

Cənub-qərbi müsəlmanları

Ümumi Məclis rəhbəri: A.S Qasımov

Hər şəhərlik birliyinin rəhbəri: Z Məmmədov

üzv : R.K Nəcəfov

09.09.1919

BCA. 930 01. 2-31-6

ASP/HDA. 277-7-58

"Höyük Ermənistan"ın qurulmasında istifadə edilən İngiltərə Xarici İşlər Naziri Lord Curzonun qardaşı Alhəy Ravlinson bir heyət ilə Ərzurumda yaşayıb, şərqdən ermənilərin gəlməsini gözləyirdi. Lakin ermənilər Sarıqamışdan bu yana keçə bilmirdilər. Ravlinson planını yerinə yetirmək üçün bir çara axtarırdı." (231).

Qars və ətrafında erməni zülmünə qarşı türk müqaviməti həkm sürürdü. Milli müqavimat cəmiyyətləri qurulmağa başlamışdı. İngilislərin buna qarşı təcibli türk müqavimətini qırmaq üçün kəndli erməni çətalətini meydana gətirmək oldu. "Ermənilər İngilis dəstəyi altında bolşeviklərin zəf olduğu arından faydalanaraq Şərqi Anadolunu erməni yurdu etməyə qərar vermişdilər." (232). Bu istiqamətdə ermənilər Avropada da diplomatik fəaliyyətlər sürdürürdülər. Onlar Paris Sülh Konfransına qatılmış, "Sevr müqaviləsi" üçün aparılan danışıqlar və iclaslara da təmsilçilər göndərmişdilər. Bu iclaslarda erməniləri daşnak komitəsindən Avadis Anaronyan və fransızlara təmayüllü Boqos Nubax təmsil etmişlər. İngilislərin fəal dəstəyilə ermənilərin istəkləri nəticəsində 10 avqust 1920-ci ildə imzalanmış "Sevr

müqaviləsi"ndə Şərqi Anadoluda "Ermeni dövləti"nin qurulması məddəsi yer almışdır.

İngilislərin dəstəyilə loğalanan ermanilər hələ "Mordros müqaviləsi"nin ardından yaxşıca azğınlaşmış. Şərqi Anadoluda türklərə tacavüzlərini artırmışdılar. Bu tacavüzlərə qarşı milli müqavimət hərəkətləri doğmuşdu. Lakin bunlar dağınıq bir halda idilər. Bunları bir qaydaya salmaq, sonra müttəfiqlərin sınağından uzaq Şərqi Anadoludakı türk güclərini dağıtmamaq lazım idi. Mustafa Kamal ilə görüşən Kazım Qarabekir məmləkətin pis vəziyyətdən qurtarılması üçün hürlikdə çalışmaq qərarı aldılar. Kazım Qarabekir 3 mart 1919-cu ildə Ərzurumdakı artilleriya komandanlığına təyin edildi. Qarabekir paşa bu bölgədə milli diranişçilərlə təmasa başladı. O, ingilislərin təkidinə baxmayaraq, əmrindəki artilleriyayı dağıtmamaq üçün hər çarəyə haş vurdu.

İngiltərə artilleriyayı dağıdıb ermanilərin bu bölgədə asanlıqla hərəkət etmələrini təmin etmək istəyirdi. İngilislərin milli müqavimət hərəkətləri və milli müharizə qüvvələrinə qarşı istifadə etdiyi taktikalardan biri də ermanilərlə kürdləri ayr-ayrı deyil, hunların güclərini birləşdirərək istifadə etmək idi. "Bu iki əfsuslu bir hürliklə yaxşı mənasızlıqlar qurtmaları və istiqbala ə'd soylorından müstəqil hərəkət etmələri ingilislərin başdan həri arzulağıları bir xüsusi idi. İngilislər uzun illər erməni və kürdlərin eyni soydan gəldiklərini və eqrəba bir millət olduqlarını həla təbliğ etmişdilər. Ermeni-kürd yaxınlaşması ingilis mənaətləri üçün fəvqəladə bir nəticə təmin edəcəkdə. Bunu rəsmi hür təşəkkülə sövq etmə istəklərinə girən İngiltərə ilk planda istəyinə nail olmuş və ermanilərlə kürdlərə müstəqil hür cəmiyyət qurdurmuşdu. 1920-ci ildə Parisdə qurulan hür cəmiyyətə "Hoyban" adı verilməmişdi. Xüsusilə "Sevri müqaviləsi"nin bağlandığı zaman fəal olan hür cəmiyyət müqavilə hökmləri iğazisində kürdlərlə əlaqə, məhdəmətlə əlavə edilməsini də təmin etmişdi" (233).

Dünya kürdləri qətl edən ermanilər bu gün (1920) onları öz istifaqlarına alib əməllərini həyata keçirmək uğrunda istifa-

de etmək istəyirdilər. Onları bu yola təşviq edən ingilislər idi. Lakin kürdlər arasında bir ovuc aldadılmışlardan başqa bu ingilis-ermeni oşuruna uyan olmadı. Əksinə, bu oşun və təbliğata kürd qardaşlarımız qarşı çıxdılar. "Rütun canub cəbhəsi üzərində ingilislərin apardıqları təbliğat ilə ermənilərin İğdır cəbhəsində söylədikləri söz eyni idi, hər ikisi də kürdlərlə ermənilərin qardaş olduqlarını iddia edirdilər. Beləcə məqsədlərini ortaya qoyur, tərəfimizdən bir söz söyləməyə lüzum buraxmırdılar. Düşmənin sözlərinin nə demək olduğunu tayfa ağaları çox yaxşı anladılar. İngilislərin qızillatına arxa çevirdilər və canub sərhəddimizə qarovulçu oldular." (234).

Milli müharibə qüvvələrinə qarşı erməni-kürd işbirliyini təmin edə bilməyən İngiltərə erməniləri təkbaşma axıra qədər istifadə etməyi əldən buraxmadı. Cənub-şərqi Anadoluda Urfa, Mardin və Qaziantepi işğal edən ingilislər hölgədəki erməniləri türklərə qarşı istifadə etdilər. İngilislərin dəstəyindən təkabürlənən ermənilər türklərə hücum etmiş, bir çox insanı öldürmüş, onların mal və mülklərini qarət etmişdilər. Bu vəziyyət Qaziantepdə felakət halını almışdır. (235). Qərbi Anadoluda yunan hərəkatı ilə birlikdə şərqdən "Ermeni Respublikası"nın silahlı qüvvələrinin milli müharibə qüvvələrinə hücumu askik olmadı. Bu erməni hücumlarına son vermək üçün şərqi cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir paşaya 24 sentyabr 1920-ci ildə ermənilərə qarşı hücum əmri verildi. Sarıqamış, Kağızman, Qars ermənilərdən geri alındı. Erməni ordusu məğlub edilmiş, türk ordusunun önü açılmışdı. Türklər daha italiyə pədə filardılar. Bu vəziyyətlə qarşısında ermənilər aman dilədilər. 18 noyabr 1920-ci ildə türk qarargahına gələn erməni nümayəndələri ilə sülh danışıqlarına başlandı. 3 dekabr 1920-ci ildə "Gümrü sülh müqaviləsi" imzalandı. Bu müqaviləyə görə, ermənilər "Sevr müqaviləsi" ilə özlərinə verilən Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbəkir, Trabzon, Elazığ və Sivas vilayətlərindən vəz keçdilər.

Bolşeviklər 18 fevral 1921-ci ildə "Ermenistan Respublikası"na son verdilər. Ermənilər bolşeviklərə qarşı üsyan etdilər, hətta Mustafa Kamaldan yardım istədilər.

Yeri gəlmişkən bunu da qeyd edək: bolşeviklər də erməni məsələsindən istifadə edərək Şərqi Anadoluda bəzi vilayətləri "Ermanistan Respublikası"na daxil etmək, sonra isə bu "Respublika"ya sən verdikdə bu vilayətləri Rusiyaya daxil etmək kimi bir mədədə olmuşlar.

Bolşevik Rusiyasının şəflar ilə türk nümayəndələri arasında Brest-Litovskda muzakirələr davam edərkən 13 yanvarda "Pravda" qəzetində Leninin və Stalinin imzalatdığı daşıyan bir məlumat yayınlanmışdı. "13 nömrəli Dehre" adıyla verilən bu məlumatın məqsədi haqqında Hikmət Bayur belə yazır: "Kommunistlərin əvvəl bir dövlət kimi tanıdıqları ölkələri sonra bir-bir yenidən höyündürüq altına almalarına baxıldıqda Diyarbakırdan cənuba sürüşəcək bir Ermanistan yolu ilə çarların Ağ dənizə çıxmaq siyasətini həyata keçirməyi sınaqdan keçirdikləri hökm oluna bilər." (236). Bu məlumat qısaca belədir:

"İşçi və kəndli hökuməti Rusiyada və Türkiyədə ermənilərin istərlərsə tam müstəqilliyədək öz tələlərini özlərinin təyin etmə haqlarını dəstəkləyir. Nazirlər təşkilatı bu haqqın həyata keçmə bilməsinin ancaq azad bir referendum üçün əvvəlcədən inam təmin etməsilə ola biləcəyinə inanır. Bu inamlar bunlardır:

a) Türkiyə əsgəri birliklərinin Ermanistanın sərhədlərindən çəkilməsi və bir erməni milisiyası qurulub orada məl və cən gəvənliyinin təmin olunması;

b) yaxın həlqələrə sığınmış erməni köçərilərinin yerlərinə dönmələri;

c) demokratik prinsiplərə görə seçilmiş simalardan qurulan keçici bir erməni Beynəlxalq hökumətinin yaradılması; bunun şərtləri Türkiyə ilə sülh danışıqları zamanı ixali sürülməli;

d) müharibənin başından bəri Türkiyə hökuməti tərəfindən qovulmuş ermənilərin yerlərinə dönmələri;

e) bunların yerinə yetirilməsi üçün Qafqaz İşləri Komissarı Şaumyanın ermənilərə yardım etməsi;

f) erməni torpaqlarının xarici birliklərə boşaldılması üçün bir yığma komissiyasının qurulması." (237).

Hikmət Bayrınun tədarükçüsünə görə bolşeviklərin qayəsi olan "Şərqi Anadolunu udma planı" olan bu planı Rusiyanın nümayəndəsi Çiçerin Türkiyənin nümayəndələrinə qəbul etdirmək üçün çox çalışmış, lakin türk nümayəndələrinin şiddətlə qarşı çıxmaları nəticəsində bu plan nəticəsiz qalmışdır. Bolşeviklər bu məlumatda bəhs etdikləri "Millətlərin öz talealarının özləri tərəfindən təyini" prinsipinə sadiq qalmamışlar. Onlar 1918-ci ildə qurulan "Ermənistan Respublikası"na son verib onu Sovet İttifaqına qatmışlar. Əgər Sovet İttifaqının rəhbərləri Leninin və Stalinin imzaladığı bu məlumat müsbət həll edilmiş olsaydı, Şərqi Anadolu bölgəsi də "Ermənistan Respublikası" adıyla Sovet İttifaqının sərhədlərinin içərisinə alınacaqdı.

Son zamanlarda ("Sevri müqaviləsi"ndən sonra) İngiltərənin erməni məsələsinə dair aldığı tövte bu məsələni ABŞ-ın üstünə atıb özünü dövrədən çıxarmaq olmuşdur. Bu vaxtlar ermənilər də ABŞ-da, ABŞ-ın mərdətində bir "erməni dövləti"nin qurulması üçün sıx təbliğata və təzyiqlərə girişmişdilər. İngilislərin və ermənilərin təkidləri nəticəsində ABŞ vəziyyəti yerində analiz etmək üçün general Harbordun rəhbərliyində bir heyətə Anadoluya göndərildi. 1919-cu ilin sentyabr ayında Mersinə gələn bu heyət, buradan Şərqi Anadolu gəzsinə başlayan Harbord Ərzuruma qədər gəldi. Burada Kazım Qarabekir tərəfindən qarşılanan Amerikalı generala türklərin ermənilərlə əlaqəli görüşünü ehtiva edən bir raport verildi. Ayrıca, Mustafa Kamal ilə də görüşən generala Mustafa Kamal paşa bir memorandum verdi. General Harbord Şərqi Anadolu gəzsi nəticəsində ABŞ Prezidenti Vilsona verdiyi raportda: "Böyük Ermənistanı gözdən keçirdim, lakin içərisində bir erməni belə görə bilmədim," - demişdir. Vilson da prinsiplərinin 14-cü maddəsinə görə, o bölgədə bir erməni dövlətinin qurula bilməyəcəyi qərarına kəldiyini açıqlamışdır. Bu hadisədən sonra ABŞ erməni məsələsinin adını bir daha aparmamışdır. Beləliklə, İngiltərənin ermənilərin işinə ABŞ-ı qatıb, ondan istifadə etmək taktikası bir nəticə verməmişdir.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra İngiltərə, Fransa və İtaliya dövlətləri arasında bağlanan müqavilələr nəticəsində

Anadolu bu üç dövlətin nüfuz həlqəsinə ayrılmış. Adana, Qaziantep, Maraş, Urfa və hevaləsi fransızlara verilmişdi. Fransızlar bu həlqəni ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdilər. Bu həlqələrə yerləşmək və buralarda möhkəmlənmək üçün öz imkanlarını kifayət qədər görməyən Fransa hökuməti ermənilərdən istifadə etməyi planlaşdırdı. Beləcə, ingilislərdən sonra fransızlar da erməniləri Türkiyə üzərindəki əməllərini həyata keçirmək uğrunda bir oyuncaq olaraq istifadə etmişlər. Fransızların erməniləri müdafiə edib onlara kömək etmələri çox daha əvvəllər başlamışdı. "Fransada xalq üzərində böyük nüfuza sahib Clemenceau, böyük sosialist lider Jaures və yazıçı Anatol France 1900-cü ildə nə heç gündən bir yayınlanan "Pro-Armenia" jurnalında birləşərək erməni müstəqillik hərəkatı üçün dəstək vəd etdilər." (238). Fransızlar bu davranışları ilə ermənilərin simpatiyalarını öz üzərlərinə çəkmək, Orta Şərqdəki əməllərini həyata keçirmək üçün ingilislər və ruslar kimi ermənilərdən istifadə etmək istəmişlər. Onlar erməniləri istifadə etmək fəaliyyətinə "Mondros müqaviləsi"nin ardından sürətli bir şəkildə başlamışlar.

"Mondros müqaviləsi" bağlanıb-hağlanmaz Fransanın nüfuz həlqəsinə erməni axını başlamışdı. Fransızlar "Kilikiyani siza verəcəyik" vəd ilə erməniləri könüllü olaraq fransız ordusuna qatılmağa çağırmışdılar. "Daşnakçıların bir yandan ruslar tərəfindən əldə edilərkən, digər yandan da Fransa hökuməti tərəfindən əldə edilirdi. 1916-cı ilin sonlarında Fransa Xarici İşlər Naziri Suriya və Anadolu ermənilərinin toplanmış Şərqi regionunda vuruşacaq könüllülər istəyir və qarşılaşanda müharibədən sonra Fransanın payına düşəcək olan Kilikiyanın ermənilərə verilməsini vəd edirdi." (239). Bu çağırışlar nəticəsini verməkdə gec qalmadı. Fransız alhay Romiev idarəsində bir ermən: dəstəsi İskəndərünə çıxdı. Sonra general Premonua "Ermənistanın idarə şefi" ünvanı ilə Kilikiyanın idarəsi verildi. Onun zamanında Adanaya Suriyadan 120 min erməni köçürsü gəldi. (240). İstər Fransız asgəri uniforması geydirilmiş erməni əsgərləri, istərsə də erməni xalqı Fransa əsgərlərinin himayə-

sində türkləri qəll etməyə başladılar. Qotliam n daracaya çatmışdı ki, fransızlar belə hürkməyə başlamışdılar. (241).

Fransızlar 21 mart 1918-ci ildə Albay Romiev komandanlığındakı erməni könüllü əsgərlərlə bərabər Ardana girdilər. Bu zaman şəhərə böyük bir erməni axını başladı. Əvvəldən Ardana ilə heç bir əlaqəsi olmayan minlərcə insan buraya gəliş yerləşdi. (242). Fransızlar təşkilat və tərtibat genişləndirmək fikri ilə bir həyraqdar olaraq albay Normahı göndərdilər. Normah gəldiyi gün erməni gənclərini ətrafına toplayıb, onları silahlandırdı. Komitəçi Vahanı polisin müdir müavinliyində, bu qəbildən həzi adamları da katiblik və tərcüməçilik kimi işlərdə istifadə etdi. Bütün bunlardan ermənilər çox təkabburlandılar. Fransızlar isə müdaxilələrini daha da artırdılar. Xalq çox həyacan keçirərək necə qurtaracağını və necə bir tədbir alacağını düşünməyə başladı. Onlar can və mallarını qurtarmaq qaygısı ilə qarınvulçulardan haşqa nzləri də gəcələri səhaha qədər növbə tutmağı uyğun gördülər. (243). Erməniləri siyasi və iqtisadi mənfəətləri uğrunda istifadə edən fransızlar öz bayraqları və erməni təyraqclarınının asılmasına icazə verdikləri halda, türk bayraqının asılmasına icazə vermədilər. (244).

Eyni vəziyyət Kozanda da baş verdi. 1919-cu ildə fransız yüzbaşı Tparuva "əsgəri mütəsarif" sifətilə Kozana gəldi. Ermənilər onu fransız və erməni təyraqclarıyla qarşıladılar. Yüzbaşı türklərə təhdid səvuran bir nitq soyledi. Kozanın mülki idarəsi və jandarmasını ermənilərə təslim etdi. Bu arada, hardan gəldiyi həlli olmayan minlərcə erməni şəhərə girib yerləşdi. Bunların çoxuna fransız uniforması geydirib türklərə qarşı istifadə edirdilər. Erməni-fransız qruplaşmaları yollarda türkləri öldürməyə başladılar. Zəngin müsəlmanların pullarını və mallarını qəch etdilər. (245).

Anadoluda fransız bərləsinə ayrılan yeti fransız qüvvələrinin böyük bir qismini ermənilər təşkil edirdilər. Fransız dəstələrinin uçda biri fransız əsgərlərindən, qalanı yerli ermənilərdən ibarət idi. Erməni millətindən olan əsgərlərin sayı 18 min nəfərə yaxın idi. (246).

Kilikiya və Suriya Fransız Qüvvələri Baş Komandanı general Onuraundun əmrində də üç höyük erməni dəstəsi vardı. 'Erməni qüvvələri dünyanın dörd tərəfindən gələn minlərlə milliyyətçi erməni könüllüsündən təşəkkül edirdi. Təbii ki, bu könüllü ermənilər fransız uniforması geyir, fransız bayrağı altında çarpışırdılar. Faqat onların xüsusi bir bayraqları da vardı.' (247).

Mustafa Kamal paşa 31 mart 1920-ci ildə Refet Beleye İtalyan agentı vasitəsilə bütün dünyaya duyurulması üçün Adana və ətrafındakı vəziyyət haqqında xünləri bildirdirdi:

'Adananın əhvalı gündən-günə pisləşirdi. Fransızlar Maraş və Urfa'da etdiklərini Adana'da da eynən tətbiq edərək erməniləri silahlandırırdılar. Bunlar müsəlmanlara hücum edir, Kozan ətrafında müsəlman əhalisindən toplanan silahları, heyvan və ev əşyalarını ermənilərə verirdilər. Kozan civarında Hamam, Qurdoğlu bağı, Toklunlu bağı, Çnlağ Həsən, Yassı, Cən, Əhməd ağa və Qabasəqqal kəndləri erməni jandarma və könüllüləri tərəfindən tamamilə yox edilmişdi. Bu kəndlərdən qaçaraq xilas olan əhalidən 1.750 adam Çryhan və 1.500 adam Karşanlı tərəflərinə hicrət etmişdilər. Yaşları uyğun olan ermənilər bir-birinin ardınca silahlandırılarkən tək bir müsəlman jandarma hələ qeyd edilmirdi.'

Fransızların Kilikiyada və ətrafında yaratdıqları vəziyyət türklər və ermənilər arasında qarşılıqlı bir intiqam hissini oyandırdı. Yaradılmış bu vəziyyət nəticəsində də işğal baş tutmasaydı, əhalinin bir-birini boğmaları elan ediləcəkdi. (248). Bu da bütün dünyanın qəbul etdiyi "mədəni" fransızlar!

Fransızların Birinci Dünya müharibəsindən sonra Anadoluya asqar yeridmələri və özələrinə yardımçı olaraq erməniləri seçmələri onların türk millətini əsir almaq uğrunda səm səyləri olmuşdur. Türk millətini Vətən qurtarmaq uğrunda özünə qərar. Adana, Maraş, Urfa və Qaziantep xalqının fədakarca mübarizəsi düşmanın imperialist niyyətini qırışığında buraxmışdır. Fransızlara alat olan ermənilər də bu hərəkətlərlə öz-özələrinə xərcləmişlər.

Fransızların və ingilislərin erməniləri necə istifadə etdiklərini Hikmət Bayur öz əsərində belə dəyərləndirir: "...Qısacası, bütün müharibə boyunca fransızların və ingilislərin ən iqlidarılı ağzılardan ermənilər lehinə çıxan sözləri siyasi olmaqdan çox insanlıq pərdəsinə bürür əg bir xüsüs çəşimşdir. Yəni əbəs yəre ümidləndirilən ermənilər Osmanlı dövlətinə qarşı ayaqlandırılmış və beləcə məhvə suruklanmışlar. Fransızlar ermənilərin əsl istəkləri olan muxtariyyət və müstəqilliyi heç bir zaman onlara açıqca vəd etməmişlər. Yəni ermənilər ancaq öz millətindən olan ziyabların və komitaçələrin xəyal və səylərinin qurbanı olmuşlar." (249).

BƏZİ YAZIŞMALAR

Birinci Dünya müharibəsi bitmək üzrə idi, Rusiyada baş verən Oktyabr inqilabından sonra rus əsgərləri komandanlarını dinləməyərək cəbhəni tərk edib öz məmləkətlərinə getmiş və cəbhədə Rusiya birliklərinə bağlı erməni çətaləri qalmışdı. Bu çətalərin yaranmış vəziyyətdən faydalanaraq siləhsiz müsəlman xalqını öldürüb yox etməyə başladıkları haqda müsəlmanlardan yazılı şikayətlər gəlirdi. İşğal altında olan bölgələrdən qaçaraq Osmanlı ordusuna sığınan həzi insanların ifadələri çox həyəcanverici mahiyyətdədir.

Ərzincan çevrəsində məşhur erməni çəta rəislərindən olan və Birinci Dünya müharibəsi haşlarında Şərqi Qaraxisərdə müsəlmanlara qarşı qətlə tələv Rusiyaya qaçan Sivaslı Muradın, Ərzurum bölgəsində dəhşətli və faciəvi hadisələr törədən erməni komandanlarından Andranikin, Bayburtda və Muşun yaxınlığındakı Talor vadisində qətləmlər törədən və bu yərdədə Osmanlı ordusunun hissələrinə hücumlar təşkil edər. Bayburtda Arşakin adamlarıyla birlikdə təratdikləri qətləmlər tarixdə silinməz iz buraxmışdır.

a) Osmanlı Qafqaz orduları komandanı Rusiyanın Qafqaz Ordusu Rəş Komandanı general Przevalskiya (250) 24 dekabr

1917-ci il tarixli və 7312 nömrəli rəsmi yazı ilə Suxəhərindən gəndərdiyi rəsmi məktubda belə deyirdi: "Rusiya ordusunun işğalı altında və ordularımızın qarşısında olan bölgələrdə yaşayan Osmanlı xalqının istər yerli, istərsə də xaricdən gələn ermənilər tərəfindən mal, can və namusları təcavüzə uğradığı sənədlərdən anlaşıldığına görə, Rusiya ordusu yüksək komanda heyətinin istaklarına qarşı olan bu vəziyyətin sərt əmrlərinizlə qarşısı alınmasına çalışılması ifadəsilə xahiş edir." (251).

b) Bu məktuba bir cavabın gəlməməsi və müsəlman xalqa qarşı törədilən zulmlər ilə əlaqəli şikayətlərin davam etməsi nəticəsində Qafqaz ordusu komandanlığı, Suxəhərindən Rusiya Qafqaz ordusu komandanı general Orşelidzeyə 16 yanvar 1918-ci il tarixli və 516 nömrəli rəsmi yazıda eynilə belə deyirdi: "Ərzincanla imzalanmış 'atəşkəs müqaviləsi'na görə, rus birliklərinin təşbit edilmiş bölgələrdən torpaq və dəniz yolu ilə geriye çəkilmələri səbəbilə qismən boşalan, qismən də əsgər sayının azaldığı yerlərdə və bu cümlədən olan Trahzon, Ərzurum və Bitlis vilayətlərinə bağlı qəsəbələrdə, kəndlərdə və yollarda, xüsusilə erməni çətaələrində və ruzlar ilə məskun yerlərdə də ruzların davamlı olaraq müsəlmanların namusuna, canına və malına hücum etməyə başlamış, hətta vəhşicəsinə qətləmlər törədilmişdir. Bu cür faciəvi hadisələr sərhədləri müxtəlif yerlərdən keçərək birliklərimizə sığınan müsəlmanların ifadələrindən anlaşılmış və son zamanlarda bizim tərəfə sığınan iki rus zabitanın vermiş olduğu ifadələri ilə də doğrulanmışdır. - deyildikdən sonra bu vəziyyətin sərt əmrlərlə qarşısı alınması rica olunmuşdur. Eyni yazı təkrar Przevalskiya da yazılmışdır."

c) Bu arada, Rusiyanın Qafqaz Orduları Baş Komandanı general Przevalskidən Osmanlı komandanına gələn 01 yanvar 1918-ci il tarixli və 56057 nömrəli rəsmi məktubun mətni eynilə belədir: "Hörmətli general, 24 dekabr 1917-ci il tarixli və 7312 nömrəli rəsmi məktubunuzda bildirilən istəyə uyğun olaraq, 'Ərzincan atəşkəs müqaviləsi'nin 12-ci maddəsinə əsaslanıb

13-cü maddənin tamamilə ləğv edilməsi üçün heç bir çətinliyin olmadığını diqqətinizə arz edirəm. Komandanlığım altındakı ordular tərəfindən işğal edilmiş bölgələrdəki müsəlman xalqa qarşı ermanilər tərəfindən törədilən və tərəfinizdən hildirilən zulm və uyğunsuz hərəkətlərə, işğal edilmiş vilayətlərdə bu maddə haqqında dərin və diqqətli bir araşdırma aparılması və bu vilayətlərdəki Osmanlı xalqına qarşı törədilən hər cür şiddətli davranışların zamanında qarşısı alınması üçün təsirli və şiddətli tədbirlərin düşünüldüyü haqqında təcili əmrlər verildiyini də arz edirəm." (General Przevalskinin bu məktubu ilə ermanilərin işğal bölgəsindəki müsəlmanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklər təsəvvür edilə bilər).

d) General Odişelidzedən Qafqaz Cəbhəsi Osmanlı Orduları Komandanına gələn teleqram eynilə belədir:

"Aşağıdakı kədərli hadisələri dövlətinizə təəssüf hissi ilə arz etməyi özümə bir vəzifə biliram. Bəzi pozğunçuların güya müsəlmanların ittiham çıxararaqları haqqında yaydıqları xəbərlərə görə, Ərzincanda 15/16 yanvar 1918-ci il gecəsi şəhərdə olan əsgəri birliklərə aid əsgərlər öz başlarına müsəlmanların evlərində axlarış aparmağa başlamışlar. Bu zaman tapança mermisi ilə bir əsgərin yaralanması şəhərin müxtəlif yerlərində axlarışa qarşı çıxan müsəlmanlar əleyhində silahdan istifadə etməyə səhəb olmuş və nəticədə hər iki tərəfdən yaralanan və ölənlər varsa da, sayı hələ məlum deyildir. Zabitlərin müdaxilə etməsi qan tökülməsinə son vermiş və döyüşün genişlənməsinə əngəl olmuşdur. Baş vermiş hadisəyə görə dərin kədərimizi dövlətinizə bildirir və istər təsəhhusçü olanlar ilə əminamənliyi pozanlar haqqında, istərsə də müsəlmanlar haqqında doğru olmayan xəbərləri yayanlar haqqında tərəfindən ən sərt tədbirlər görüldüyünü və günahkarların ən ağır cəzaya çətdiriləcəqlərini arz etməklə dərin hörmətlərimin qəbulunu rica edirəm.

Nömrə 132 10 yanvar 1918
ODIŞFLİDZE "

e) Osmanlı komandanının general Odişelidzeyə gəndardıyı aşağıdakı məktubda da Ərzincan hadisələri anılmışdır:

"Rusiyanın Qafqaz Ordusu Komandanı general-mayor Odişelidze cənablarına.

Hörmətli General! Əvvəldən bəri Rusiya ordusunun işğal altındakı torpaqların arasında-burasında görülmə və sənədlərlə işlətilən erməni zülmünə xüsusilə Rusiyanın Qafqaz Ordusunun I Artilleriya Qərargahının Ərzincandan çəkilməsindən sonra Ərzincan və ətrafındakı kəndlərdə daha böyük miqyasda davam edilmişdir. Ermənilər tərəfindən müsəlmanlara qarşı törədilən bu zülm yalnız qorumasız yerlərdə gördüklərini öldürməklə qalmayıb, son zamanlarda bəzi kəndlərdə müsəlman xalqının namusuna təcavüz etməyə, mallarını qarət etməyə və evlərini yandırmağa qədər irəliləmişdir. Bu cümlədən olaraq 12 yanvar 1918-ci ildə Ərzincanın 18 km cənub-şərqindəki Zəkki kəndi, xalqına hər cür zülm verildikdən sonra tamamilən yandırılmışdır. Bundan başqa, təxminən bir həftə bundan əvvəl də Ardasanın (Çimnüşəna-Torul qəsəbəsinin mərkəzi) 3 km cənub-qərbindəki Koska müsəlman kəndinin 30 nəfərlik bir erməni çetəsi tərəfindən həsildə müsəlman qadınlara təcavüz edildiyi və kəndi yandırıldığı anlaşılmışdır. Baş komandan general Przevalski tərəfindən 19 dekabr 1917-ci il tarixli və 56057 nömrəli rəsmi məktubuyla verilən etiharnamə tamamilə inandığım halda, hadisələr və bənzər hadisələrin önənməsini zati-ali komandanından dostluq hissi ilə rica edər, insanlıq və mədəniyyət namına Osmanlı müsəlman xalqının namus, can və mallarını qorumağa sərf ediləcək sözlərə minnətdar qalacağımı arz edirəm, hörmətli general."

D) Hadisələr şiddətlənir, acıqlı xəbərlər gəlirdi. Xüsusilə Rusiyanın Qafqaz Ordusu I Artilleriya Qərargahının hərəkəti və Rusiya birliklərinin Ərzincandan hərəkəti və oraları tamamilən tərk etməsi erməni çetələrinin Ərzincana hakim olduqlarını göstərməkdədir. General Przevalskinin məktubuna cavab verilməklə hərəkət, erməni zülmələri haqqında əldə edilən məlumatlar generala aşağıda olduğu kimi bildirilmişdir:

"Rusiyanın Qafqaz Orduları Baş Komandanı general Przevalski cənablarına

Hörmətli General, 19 dekabr 1917-ci il (1 yanvar 1918) tarixli və 56057 nömrəli rəsmi məktubunuzu aldığımı söyləməklə şərəf duyuram. "Brest-Litovsk müqaviləsi"nin (257) 5-ci maddəsi "Ərzincan sülh müqaviləsi"nin 13-cü maddəsinin yerinə keçəcəyinə görə, bu sonuncu maddənin arzunuza uyğun olaraq sülh müqaviləsinin mətnindən çıxarılmasıyla əlaqəli olaraq sülh müqaviləsinə şərh verildi. Rus ordularının işğal altında olan Osmanlı müsəlman xalqının ermənilər tərəfindən qəti olaraq zulma məruz qalmamaları üçün əlaqəli məqamlara və məsul şəxsə sət və qəti əmrilər verildiyini və hər cür uyğunsuz hərəkətlərin çıxması ehtimalına qarşı təsirli və sət tədbirlərin alınacağını bildirməyə həttün qəlhimlə təşəkkür edirəm. Son zamanlarda baş verən bəzi hadisələri angəlləyən tədbirlərin alınması ricası ilə Qafqaz Ordusu Komandanı general-mayor Cdişelidze cənablarına bildirdiyim kimi, ermənilərin zülmü haqqında əldə edə bildiyim bəzi məlumatları şəxsinizə aşağıda olduğu kimi ərz etməyi faydalı gördüm.

Rusiyanın Qafqaz Ordusu I Artilleriya Qərargahının Ərzincandan hərəkətindən sonra Ərzincan qəsəbəsi ilə ətrafdakı kəndlərdə ermənilərin zülmünün yalnız müdafiəsiz yerlərdə rast gəldiklərini qəl etmək, gecə bir neçə evləri hasaraq sahiblərini öldürmək kimi nifrətin pislik olmaqdan çıxaraq bəzi kəndlərin tamamilən dağıdılması, qadınların namusuna təcavüz edilməsi və yandırıldıqları kəndlərdəki xalqın qətləmi dəracasına çatdığını dərindən üzüntü ilə dövlətinizə çatdırılmasını özümə vəzifə sayıram. Bu cümlədən olaraq 12 yanvar 1918-ci ildə Ərzincanın 18 km cənub-şərqdəki Zakkih kəndinin varlığı ermənilər tərəfindən qəzəblə sona çatdırılmışdır. Təxminən bir saat əvvəl Ardasanın 3 km cənub-qərbindəki Koska müsəlman kəndi 30 nəfərlik bir erməni çətəsi tərəfindən hasırlaraq, insanlığı ağladacaq pisliklər törədildikdən sonra yandırılmışdır. Rusiyanın

Qafqaz ordusunun dincalmək üçün gerilərə çəkilməsi ilə parçalanan ordu hissələrində rus mamləkətlərindən olan erməni dəstələri bu cür hərəkətlərə qarşı dövlətinizin əmr və qadagılarını nə dərəcədə samimiyyətlə yerinə yetirdiklərinin təqdirini sizə buraxıram. Onların hərəkətlərinə qarşı angaleyyəci ciddi tədbirlərin sürətləndirilməsi isəbatlı qərarınızı göstəyir. Samimi olan hörmətimizin qəbulunu rica edirəm, hörmətli General.

q) Bu məktubdan sonra toplanan məlumatlar ayrı-ayrı həm general Przevalskiya, həm də general Odişelidzeyə Qafqaz Cəbhəsi Osmanlı Orduları Komandanı tərəfindən aşağıda olduğu kimi yazılmışdır:

Şuşəhrindən, 29 yanvar 1918-ci il.

Hörmətli General, Rusiya ordularının işğalı altında olan Osmanlı torpaqlarındakı müsəlman xalqa qarşı ermənilər tərəfindən davamlı olaraq edilən zülm və zalayiq hərəkətlərin nə qədər pis və acı olduğuna, bu dəfə xəbər alınan həzi hadisələri də böyük üzüntü ilə sizə çatdırmağa məcbur olduğuma görə kədərlənirəm. Yüksək Rus komandanlıq heyətinin və azad Rusiya ordusunun əsl hissiyətlərinə tamamilən qarşı olduğundan əmin olduğum üçün bu vəziyyətin qarşısının dərhal alınmalı olduğu düşüncəsindəyik:

1. Əslən Zazalar kəndindən olub Ərzincanda yaşayan Qara Məhmedin oğlu ilə dörd dostu bu ayın başında Xaşxaş dayırmanında ermənilər tərəfindən parça-parça edilmişlər.

2. Ərzincanda Dəmirçilər yaxınında ermənilər kürd Məhmed ağaya hücum etmişlər və eyni məhəllədə yaşayan bir müsəlman qadınını zorla alıb aparmışlar.

3. Daha əvvəl Ərzincanda bələdiyyə katibi olan Məhmedli ermənilər əsir alaraq bilinməyən bir yere apardıqları kimi, onun anasını, həyat yoldaşını və dörd yaşındakı uşağını da parça-parça etmişlər.

4. Ermənilər Ardolu Gülbəharın oğlu Veysinın həyat yoldaşını zorla almaq istəmişlər, lakin onun qarşı çıxmasına görə Veysini öldürmüşlər.

5. Ermanilər Mezra kəndində Hüseyn oğlu Dursunu yenə öz evində öldürmüşlər.

6. Peçençli Mahmudun oğlu İsmail ermanilər tərəfindən öldürülmüşdür.

7. Ermanilər 1918-ci il 12 yanvar günü Qələraş kəndini basaraq 17 müsəlmanın qollarını bağladıqdan sonra gullamışlar.

8. Rus əsgərlərinin paltarlarını geymiş ermanilər 1918-ci il 18 yanvar günü Qara dəniz sahilindəki Föl qəsəbəsindən 50 nəfər qadın və kişini Trahzon tərəfinə aparmış və hunlardan Şarlibazarının 4 km cənub-şərqindəki Şahmalək kəndində Çakır oğullarından Hüseyn çavuşun cəsədi tapılmışdır.

9. Şarlibazarının 7 km cənubundakı Qızılağac kəndindən olan iki müsəlmanın alləri ermanilər tərəfindən bağlanmış və sonra onların cəsədləri süngülənmiş olaraq tapılmışdır.

10. Rum əsilli Qarshi bir zabıt və bir neçə erməni Föl qəsəbəsi camisinin minarasına çıxmış və qəsəbədə dolaşan dörd müsəlmanı güllə yağmuruna tutaraq öldürmüşlər.

11. Toruq, Ərikli kəndindən olan Cərbəti Vasij və Kosturum və erməni əsgərləri ilə birlikdə ətraf kəndlərdəki müsəlman xalqını qətl etməyə başlamış və müsəlman qadınlara təcavüz etmişlər. Teəssüflər olsun ki, bu hadisəyə Föl qəsəbəsindəki rus əsgərləri də qatılmışlar.

12. Bir aydan bəri rus əsgəri formalarını geyən rumlar və erməni çətaləri, Şarlibazarının qərbində yerləşən Nefsi Şarlı, Ağkilsə və Fynesil kəndlərinin müsəlman xalqını öldürmüş, qadınlara təcavüz etmiş və mallarını qarət etmişlər.

13. 1918-ci il 25 yanvar günü rus əsgərləri ilə erməni çətaləri Çavuşlunun 7,5 km cənubundakı Kırıklı kəndini və Gorelenin şərqindəki Filteroğlu ilə Gökeli arasındakı Aralıkoz deyilən müsəlman kəndini basaraq qarət etmişlər.

14. 50 nəfərlik erməni çətaləsinin Ardaşanı (Toruq qəsəbəsinin mərkəzi) basaraq qarət etdikləri və hərəni yandırdıqları xəbəri hissə çaldırılmışdır.

Yuxarıda arız etdiyimiz hadisələr rəsmi sənədlərə və sağlam xəbərlərə əsaslanır. Haqqırda sağlam məlumat olmayan hadi-

saları nəzərinizə çatdırmaya lüzum görülməmişdir. Ərz edilmiş hadisələr haqqında lazım olan qərarların və tədbirlərin alınacağına və gecikmədən həyata keçiriləcəyinə ümid həs'adiymi bildiniz, ən dərin hörmət hisslərimin qəbulunu rica ediram, hörmətli General..."

b) Hadisələrin davamında təhlükəli bir vəziyyət alındığı və Rusiya birliklərinin tərxisi səbəbilə rus komandan heyətlərinin hadisələrin qarşısını ala bilmədiyi görülmüşdür. Rusiyanın Türkiyənin 11 Artilleriyası qarasıqahının Kelkitdən çəkilməsi o həlqəni də bir qatliam səhnəsinə çevirmiş, hətta Kelkitdəki müqavilə komissiyası üzvlərinin həyatlarının da təhlükədə olduğu arlaşılmışdır. Bu faciə və hadisələrə bir an əvvəl son verdirilməsi üçün hər iki tərəfdən tədbirlər alınması Osmanlı ordularını komandanlığı tərəfindən rus komandanına aşağıda olduğu kimi təklif edilmişdir (253):

"Nömrə 815

Suşehrindən, 2 fevral 1918-ci il.

Hörmətli General, Osmanlı torpaqlarının işğalınız altına giren yerlərində yaşayan müsəlman xalqın Rusiya əsgərlərinin çəkilməsi və yerlərinə ermanilərin yerləşməsi ilə uğradıqları zülmün və qanunsuzluğun çox irəli getdiyini, müsəlmanları diri-diri yandırmaq, onları bir-birinə bağlayaraq güllələmək kimi tükürpədicə cinayətlərin bir-birini təqib etdiyi xəbərini alarkən hiss etdiyim kədərli şəxsinizə hildirməklə acılarımızın sonsuz olduğuna inanmanızı xüsusilə rica ediram.

Bu zülmün amr və xəbərdarlıq ilə əngəllənməsi zamanının keçdiyinə inanaraq, bu yolda hər iki tərəfdən alınacaq təcili və təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsinin gecikməyərək şübhəsizdir.

29 yanvar 1918-ci il tarixli və 819 nömrəli bənzər tacavuzların getdikcə genişlədiyini və hətta Rusiyanın Türkiyənin artilleriyasının Kelkitdən ayrılmasından sonra orada olan yığma ko-

missiya üzvlərinin də həyatlarının təhlükəsizlikdə olacağına iddiaya dayar yeri olmadığını bildirməklə, seçmə haqqı olmayan sənabələ Rusiya əsgərlərinin çəkildikləri bölgələrdəki zülm görmüş xalqın namus, mal və canlarının qorunması lazım gəldikdə, tərəfinizin müəyyən edəcəyi şəkildə tərəfindən yardım etmə imkanının hər zaman mövcud olduğunu şəxsənizə çatdırmaqla şərəf duyur və bu münsibətlə təqdim etdiyim dərin hörmətlərimin qəbulunu rica edirəm, hörmətli General...”

General Przevalskiye göndərilən yuxarıdakı məktubun bir surətini də general Odişelidzeyə göndərmiş və oradan, çarəsiz qalan Osmanlı müsəlman xalqına yardım etməsi rica edilmişdir.

1) Ərzincandakı qətləmin səyri haqqında müxtəlif mənbələrdən məlumatlar alınmaqda və bu qətləmin qorxuncluğu haqqındakı xəbərlər bir-birini təsdiq etməkdə idi. Qətləmin o dərəcədə davam edirdi ki, süddən kəsilməmiş uşaqların öldürüldüyü, həm də qadınların qərinlərinin yırtılaraq uşaqlarının çıxarıldığı, insanlar dən dənə yandırıldığı, hakimlərə hər cür pislik və alçaqlıqın edildiyindən sonra onların parçalandığı və bir çox insanın evlərə doldurularaq yandırılması kimi qeyri-adi faciəvi zümlərə rəsulandı. Ərzincan ordu komandanı Albay Morelin Osmanlı ümumi qərargahına çatdırılmaq üzrə Rus sülh müqaviləsi komissiyasının üzvü yütbaş İxaplikina verilən və eynilə nəşr edilən telefon danışığı, haqiqətən, diqqətləri cəlb edici xüsusiyyətdədir. General Odişelidzenin yuxarıdakı teleqrafı ilə tərs olan bu telefon danışığı təcavüzləri bütünlüklə qılpaqlığı ilə isbat edir. Bu telefon danışığıyla, içərisindən əsgərin üzərinə atış edilən bir evin yütbaş qadın, uşaq və qoca doldurularaq yandırıldığı bildirilmişdir.

General Odişelidzenin bu hadisə haqqında anladığılarını sonradan Ərzincanı təkrardan ələ keçirən türk komandan heyətlərinin və hirləklərinin görüşləri və bu təcavüzlərə uğrayanlardan bir qisminin mövcud fotosəkilləri doğrulayırdı. Xüsusilə Alman və Avstriya jurnalistlərinin işğal altında olan Osmanlı torpaqlarındakı erməni zülmünü yazmaq və müəyyən

etmək üzrə apardıqları araşdırma gəzintisi zamanında, Ərzincanda ermənilər tərəfindən öldürülərək quyulara doldurulan zülm görmüş insanların tanınmaları məqsədilə çıxarılmaları sırasında jurnalistlər tərəfindən çəkilən fotosəkillər zülmü bütün çıpaqlığı ilə sənədləşdirməyə kifayətdir. General Odişelidzenin anladığılarına görə, quyulardan səksən-səksən zülm görmüş cəsədlər çıxarılırdı. Bu quyuların sayı 200-dən aruq olmuşdur. Türk hirləklərinin Ərzincanı təkrar ələ keçirməsi zamanı qəvəhə və ətrafından topladıqları 800-ə yaxın cəsəd quyulardan çıxarılanlara aid deyil. Çardağlı boğazından Ərzincana qədər olan bütün kəndlərin tamamilə yoxulub yandırıldığı, xalqın qeyh olduğu incələmə raportlarından aydın olur. Quyularda tapılan şəhidlərin cəsədləri və bir xarabalıq halına gəlmiş olan Ərzincan ovası bütün dünya mədəniyyətinin gözləri qarşısına serilməyə hazır vəziyyətdədir.

Tarixşünas Əhməd Refik Ərzincandakı erməni zülmünü belə anladır: "Ərzincanda məhəllələr tamamilə xarabalıq halında idi. Evlərin yıxılmış divarları ermənilərin türklərə verdikləri zülmün ən dəhşətlişinin buralarda olduğunu göstərirdi. Küçələrdə, quyularda yatan, qanları hələ qurumamış təzə cəsədlər ermənilər tərəfindən öldürülən zavallı türklər idi... Dər quyulara haxıldığı zaman insanı müvazinətdən çıxaran hadisələrin buralarda haş verdiyi görünürdü. Bədbəxt türklərin başlarının əzildiyi, quyunun daşlarına yapışmış saçları, dəlik-dəşik paltarları görünürdü. Divar dibləri hey türk meyitləri, qolayaq parçaları, kəsilmiş başlar, yağlı sümüklerle dolu idi... Məzarlığa doğru getdim. Orada bir neçə adam qəbir qazırçılar. Onların yanlarındakı çuvalda bir şey vardı. Bəxdim, gənc bir adamın ölüsü idi. Əzilmiş, qap-qara olmuş, paltarları parçalanmış, ayaqları yarıya qədər çürümüşdü. O, 34 yaşında bir tacir imiş.

Onu əqrəhaları quyudan çıxarmışdılar. Ermənilər bu talesiz adamı soyduqdan sonra bıçaqla kəsik-kəsik etmişdilər. Onun dörd uşağı varmış. Qəbir qazanlar bu faciəni anladır, cırıq köynəkləri ilə göz yaşlarını silirdilər..." (254).

İ) Sülh müqaviləsi komissiyasından iki adamın Ərzincan qətliamını yerində araşdırmaq üçün general Odişelidzeyə yazdığı teleqrafa cavab alınmışdır: "Alhay Morelin yüzbaşı Tsxaplikinə gördərdiyi məktubda bu iş haqqında araşdırma aparmaq üçün yığma bir komissiyanın Ərzincana göndərilməsi imkanı xüsusundakı təklifini, heyf ki, qəbul edə bilməyəcəyimi ərz edirəm. Çünki bu müqavilənin hökmləri adı çəkilən komissiyanın müqavilə şərtlərini həyata keçirdiyi zaman amela gələ biləcək hadisələr və yanlış anlaşmalar üçün məqbuldur. Buna görə də mən bu komissiyanın səlahiyyətlərinin genişləndirilməsinə tərəfdar olmadığımı kimi, sonralar hər iki tərəf üçün də pis nümunə olmasını arzu etmirəm və bundan başqa, əvvəlca 23 yanvar 1918-ci il tarixli və 15132 nömrəli teleqrafda ərz etdiyim kimi, Ərzincan hadisələrinə son vermək və günahkarların ən şiddətli cəzalara çatdırılması üçün mənim tərəfindən qəti tədbirlər görülmüşdür. Dərin hörmətlərimi qəbul etməyizi rica edirəm.

ODİŞELİDZE

25 yanvar 1918-ci il, nömrə 15142."

"Nömrə 967

Suşehrindən, 11 fevral 1918-ci il.

**Rusiyanın Qafqaz Orduları Komandanı
general-mayor Odişelidze cənablarına**

Hörmətli General, 24 yanvar 1918-ci il tarixində aldığımız 15132 nömrəli teleqrafınızın mətni mənə bildirildi. Erməni zülmünün və xüsusilə Ərzincan qətliamına səbəb olanların cəzalar dırılacağı haqqındakı vədlərinizə qarşı çox dərin təşəkkürlerimi və şərəf duyduğumu bildirir əkla yanaşı, ermənilərin qılıncından qurtularaq tərəfimizə sığınan və yardım istəmək üçün gələn, oradakı hadisələrə şahid olan insanların verdikləri

məlumatlar ilə şəxsənizə bildirilən hadisələrin cərəyan edışı yönündən qismən bir-birinə hənzəməklə bərabər, sayı həzminədən bir-birindən fərqli olduğunu arz etməyimizə icazənizi təca edirəm.

1. Ermanilərin yanvar ayında yollarda işlədəcəkləri həbzənəsilə Ərzincandan toplayıb apardıqları 650 müsəlmanın gətdikləri yer hilinməməklə hərəhər kədərli aqibətləri meydandıdır.

2. 31 yanvar 1918-ci ildə (18 yanvar 1918-ci il) Ərzincanda olan erməni çətə rəislərindən Sivəslı Muradın emri ilə şəhərdə gəzdirilən patrullar hütün müsəlmanların Ərzincanın kilə meydanında toplanmalarını elan etdilər. Bu toplanmanın səbəbini aytrənmək üçün müraciət edən Qocalar Məclisinin üzvlərini çətə rəisi Murad darhal edam etdirmişdir. Daha sonra erməni patrulları xalqı evlərindən çıxararaq əvvəl poçtaya toplanmışlar, oradan da şəhərdə yaşayan Vahid bəyin qonaq evinə aparmışlar. Gecə saat 3-də, təxminən 1500 müsəlman ilə doludurulan bu qonaq evi hər tərəfdən atəş verilməmişdir. Yanma-maq üçün özlərini pəncərələrdən atmaq istəyənlər də qonaq evinin ətrafında toplanan ermənilərin güllə və siingularıyla öldürülmüşlər.

3. Yəna həmir gecə şəhərdəki Qala Çılaşına və üç böyük qonaq evinə doludurulan qadın və uşaqlar vəhşicəsənə yandırılmışlar. Şəhərdə 1000 yaxın evi uçurduh yandırmışlar.

4. Rayburtda olan erməni çətə rəislərindən Arşak 7 fevral 1918-ci il tarixində ətraf müsəlman kənd sakinlərinin Rayburtda toplanmaları haqqında xəbər gəndərməmişdir. Sonu həlli olan bu vəziyyətdən qaçan xalqın bir qismi sığınmaq və yardım istəmək üçün Kelkidəki muqavilə komissiyasına qədər gətmişdilər. Bu dəvətə gədənlərin nəyə uğradıqları məlumdur.

5. Köse ilə Trabzon küçəsi üzərində Türküstan XXIII ələyinin gördüyü müsəlman ölümlərinin sayı adanın tükələrini ürperdəcək dərəcədə çox olmuşdur.

6. Sən n'əraq, Rusiya ordusundan ermənilərə ötürülmüş torpaqlarda müsəlman xalqın yeni doğulmuş körpə uşaqlara qədər öldürülməsi, Trabzon bazarının qarət edilməsi və yandırılması.

ması, Trabzəndakı "Tekel" tütünlərinin mənim sənəməsi, Rızənin alovlar içərisində qalması və buna bənzər bütün faciəvi hadisələr diqqətinizi çəkmək üçün məni muraciət etməyə və qəti tədbirlərin dərhal alınması tomanrasında elməyə zorlamışdır.

7. Ərzincəndəki çəta rəisi erməni Muradın Ərzincəna bağlı Mamahatunda (bugünkü Tercan qəsəbəsi) törətdiyi zülmü Əhməd Rəfik belə anlatır: "Mamahatun dağıdılmış camilərini, yandırılmış evlərini və parçalanmış ovladlarını sinəsinə görməmiş sanki ağlayırdı. Ermənilər Ağqoyunlulardan qalma camini parılatmış, əhalidən bir çoxunu qoca-cavan, böyük kiçik demədən acımasızca öldürmüşdülər. Aşağıdakı bir dərənənin kənarında olan geniş bir çuxur yüzlərcə türkün cəsədləri ilə dolu idi. İylənmiş insan cəsədləri paltarlarıyla, çarıqlarıyla bir-birlərinə qarışmışdı. Bu cəsədlərin əriyan yağları, azılmış haşları, qopmuş qolları və ayaqları üst-üstə yığılmışdı..." (255).

XV artilleriya komandanı general-mayor Kazım Qarabakır 25 sentyabr 1919-cu ildə Ərzuruma gələn amerikalı general Harbordun, heyətinə verdiyi rapordə ermənilərin Mamahatunda törətdikləri zülmü belə anlatmışdır: "Ordumuz 22 fevral ayında Mamahatunu işğal etdi. Burada sağ olan bir nəfər belə qalmamışdı. Buranın bütün əhalisi böyük bir çuxura doldurularaq qətl edilmişdi, hər tərəf yandı. Bunları öz gözələrimlə gördüm..."

Muradın Bayburtdakı erməni çəta rəisələrindən biri olan Arşaka verdiyi əmrlər və Arşakın yəne eyni kanalla Murada göndərdiyi raportlardan aydın olur ki, işğal altında olan torpaqlardakı müsəlman xalqın ermənilər tərəfindən tamamilə yox edilməsi daha əvvəl qərarlaşdırılmışdır. Biza görə, bu raportlar şübhəyə götürən bir yer buraxmamışdır. Bu gün tələləri ermənilərin zülmünə və əsarətinə buraxılan Osmanlı müsəlmanlarından heç birinin namusu, məh və canı mühafizədə deyildir.

Hörmətli General, qəti və sərt tədbirlərlə bu zülmün qarşısına keçmək üçün başladığınız dərin insanlıq hissinizin heyətini və minnətdarıyam. Yalnız bu təmiz niyyətin təsirli olması üçün icrasının da məqsədlə birləşməsi və imkanların yaradılması, is-

tifada edilməsi lazımdır ki, sizdən dərin hörmətlə rica etdiyim tərəf də budur. Dərin hörmətlərimin . . . (256).

J Rusiya əsgərlərinin öz mamlakətlərinə döndükdən sonra erməni çətalərinin işğal altında qalan torpaqlarda hakim vəziyyətdə olmalarına və onların törətdikləri qatliama qarşı Rusiya komandan heyətinin çaresizlik içərisində olduğu görünür. Relahiklə, müsəlman xalqının planlı bir şəkildə qırğına doğru getdiyi aydın olur. Hər tərəfdən qatliam xəbərləri gəlməyə başlamışdır. Kəndlər dağıdılıb yandırılmış, mallar qarət edilmişdir. Osmanlı Qafqaz Ordularının Komandanı birliklərinin bir qismini itali yeritmək məcburiyyətində qalmış və aşağıdakı telqrafla vəziyyəti Rusiyanın Qafqaz Orduları Baş Komandanı general Przevalskiya bildirmişdir:

"Rusiyanın sərhədd xətti girişindəki torpaqlarda olan rus əsgəri birliklərinin geri çəkilməsi o bölgələrdəki xalqımızın ermənilərin zülmünə buraxılmasına, hıralarda təhlükəsizlik və əsəyişin tamamilən ortadan qalmasına səbəb olmuşdur. Müxtəlif tarixlərdə erməni zülmü və törədilən pisliklər haqqında artı etdiyim məlumatlara əlavə olaraq bunu da qeyd etmək istədim ki, əsəyişsizlik gündən-günə artmaqdadır və əldə edə bildiyim məlumatlara görə, Ərzincan, Ardasə (Tutul), Gümüşhanə, Vaqfıbəkir, Pulthane ətrafı hır-hirinin ardınca qatliam hölgəsinə çevrilmişdir.

Ərzincan əsgəri komandanlığının albayı Morel tərəfindən Refahiyyə müqaviləsi komissiyasının rəs üzvlərinə göndərilən və yüzbaşı Tsaxplikinın imzası ilə Refahiyyədən mənə göndərilən teleqrafdan 1918-ci il 15/16 yanvar gecəsi Ərzincanda çox qorxunc bir hadisənin meydana gəldiyini böyük kədərlə öyrəndim. Alınan məktubda silah gizlədildiyi zənn edilən hır evin aranması zamanı guya hır müsəlman tərəfindən bir əsgərin yaralanmasının hadisəyə səbəb olduğu, Ərzincandakı əsgərlər arasında çarxasma yaradaraq müsəlmanlardan (məna görə məsum olan) 100-dən artıq adamın öldürüldüyü və hu evin yandırıldığı qeyd edilmişdir. Bu gün Rusiya əsgəri birliklərinin Ərzincanda olmama-

sundan istifadə edərək 25 ildən bəri Ərzurum, Van və xüsusilə Bitlis vilayətlərində üryanlarla hökumətin səkilik və rəhətliğini pozmuş, dəfələrlə qatliama girişmiş və qiyahi olaraq Osmanlı məhkəmələri tərəfindən edama məhkum edilmiş erməni çarə rəislərindən Sivaslı Murad başına topladığı adamlarıyla idarəni əlinə almışdır. Albay Morelin şəkildən haşqa bir mahiyyətinin və əmr etmə qüdrətinin olmadığına baxılırsa, bu son hadisə də 24 dekabr 1917, 22 yanvar 1918, 29 yanvar 1918, 2 fevral 1918-ci il tarixli və 7312, 637, 738, 816 nömrəli məktublər və teleqraf ilə göndərdiyim 11 fevral 1918-ci il tarixli və 917 nömrəli teleqrafında bildirdiyim hadisələrin davamı olub, ermənilərin qurduqları bir plana uyğundur. Beləcə bir-birini təqib edən və edəcəyindən də ən xırda bir şübhə olmayan, evlərin yandırılması, insanların öldürülməsi, malların qarət və namusə tacavüz edilməsi kimi cinayətlərlə Osmanlı müsəlman xalqının yox edilməsi planlaşdırılmışdır. Rusiyanın yüksək komandanı heyətinin yaxşı niyyətini hətun qəlbimlə dəstəkləməklə bərabər, heyif ki, seçmə haqqının bu anarxiyanın qarşısına keçməyə gücünün yetmədiyini, hadisələrin artaraq davam etməsilə açıqca görülməkdədir. Polkovnik Morelin Yüzbaşı Tsaxplikina göndərdiyi teleqrafın bir paragrafında eynən (Ərzurum – Ərzincan yolunun üzərində kürdlərin əsgərə, qatarlara və ambarlara davamlı hücumlarına görə, yolun iki tərəfində olan və kürd çotalarına sığınacaq olan kəndləri dağıtmaq surətilə cəzəverici tədbirlər almağa məcburam) yazılmış olub əsgəri zərurətlərdən və müharibənin uyğun gördüyü hallar səbəbilə alınmış tədbirlərdən şikayət etmək ağıla gələn məsələlərdən deyilən də, evlərin yandırılması xüsusunun əsgəri zərurətlər ilə uyğunluq göstərən bir yeri olmadığı, bu kəndlərin məktubumda arz və izah etdiyim şəkildə ermənilər tərəfindən yandırıldığı və bunun bəzi səhəblərlə bu şəkildə göstərilməsi lüzumlu görülməli hadisələrdən bəlli olduğu qənaəti rəhbərliklərim. Osmanlılar ilə ruslar arasında davamlı və sağlam bir dostluğa doğru müştərəklə addımlar atılarkən ermənilər tərəfindən toradılan cinayətlərin və yandırma-dağıtmaqların yanlış bir anlayış ilə ruslara yüklənəcəyi aşkardır. Bu səhəblə yerli xalqda əmələ gələcək

təhlükəsizliyin genişləyəcəyi də aşkar olub, bununla qurulmasına çalışılan sülhün və sevginin zəifləməsi və bunun yalandan başqa bir şey olmadığına inandığıma görə mani haqlı görməyinizi şəxsiniydan rica edirəm.

Kelkitdəki qarışıq sülh müqavilə komissiyasının Osmanlı və rusiyalı üzvlərindən aldığı bir tələftə də artilleriya və diviziya komandanlarının 4 fevral 1918-ci il tarixində saat 3-də Kelkiti tərk etdikləri və yuxarıda anılan ermənilər tərəfindən müsəlman xalqa qarşı törədilən zülmün son dərəcə kədəri olduğunu bildirilmişdir. Bu gün Kelkitdə tək bir Rusiya əsgərinin qalmaması səbəbilə komissiya üzvlərindən Kelkit və ətrafındakı insanların canlarını, əşya və ərzaq dükanlarını banditlərə qarşı qorumaq üçün kifayət sayda Osmanlı birliklərinin göndərilməsi adı keçən qarışıq müqavilə komissiyası üzvlərinin birlikdə hazırlayın göndərdikləri protokol ilə istənilmiş və bildiyiniz kimi, onların bu istəkləri yerinə yetirilmişdir.

Sizin ciddi vədlərinizə baxmayaraq, əsgərin çıxardığı yerlərdə törədilən zülmün qarşısı alınması bir tərəfə dursun, zülm öz genişliyini də aşaraq atalarınin və uşaqlarının, ailə, aqrəha və yaxınlarının tutulduğunu və yox edildiyini eşidən əsgərimizi qıraqdən seyrçi olaraq tutu hilməyəcək bir vəziyyət meydana gəlmişdir. Bu səbəblə, rus əsgərlərinin boşaltdıqları bölgələrdəki vəziyyəti təcili tədbir və qərarlar ilə insanlıq və mədəniyyət naminə düzəltmək qanunla ortaya çıxmışdır.

Ancaq buna görə rəhbərliyim altında olan iki nəzdən bəzi birlikləri irəliləmək mərhələsində qaldığını məlumatınıza arz edir, bu hərəkətin Rusiya ordusuna qarşı düşmənçilik göstərmə mənasında olmayıb, Rusiya ordusu birliklərinə qarşı qəti surətdə savaşa girməmək və harda rus əsgərinə rast gəlinərsə, onunla dostluqla davranmaları xüsusunda komandanlarına qəti olaraq əmr etdiyimi əlavə edirəm. Buna görə özün-cən müqaviləsinin Rusiya birliklərinin çəkilməsi səbəbilə hökmlərini itirən, sərhəd xətinə aid maddələrdən başqa bütün maddələrinin keçmişdəki kimi güvvədə olduğunu və bu hərəkətlərin bir ehtiyacdən doğulduğunu, bir insanlıq və mə-

deniyyət hissile götürülüb başqa bir mənanın olmadığını açıqlar, yaxşı niyyət və dostluğumuzdan tamamilən əmin olmanızı və hörmətlərimin qəbulunu...”

Ərzincan, Bayburt və Trabzon hadisələrinə aid general Odişelidzeya yazılan 11 fevral 1918-ci il tarixli və 967 nömrəli teleqrafı aşağıdakı cavab alınmışdır:

“11 fevral 1918-ci il tarixli və 967 nömrəli teleqrafınızı aldım. Bunu arz etmək ilə şərəf duyuram ki, siza gələn zülmə aid xəbərlərin hamısı son dərəcə bix mülahizədir. Məsələn, Trabzon şəhərinin ətrafında və cənubunda Osmanlı partizanlarının yerli rümləyə kəndinə hücum etmələri, təbii ki, yerli xalq ilə əsgərin qarşı-qarşıya gəlməsinə səbəb oldu. Bayburt ətrafında isə Bayburt komissarının raportuna görə, müsəlman xalqın Bayburtda toplanmalarına haqqında heç bir əmr verilmədiyi, tam tərsinə, adı keçən xalq tərəfindən komissara türklərə qarşı olan yaxşı niyyətinə görə təşəkkür etmək üçün bir müsəlman heyəti gəlmişdir. 15 / 16 yanvar gecəsi Ərzincanda baş verən hadisələrə gəlincə, bu hadisələr zamanında istər mənim tərəfindən, istərsə də polkovnik Morel tərəfindən şəxsinizə hildirilmişdi. Lakin bu hadisə siza son dərəcə şişirdilərək çatdırılmışdır. Polkovnik Morelin raportuna görə, yerli müsəlmanların qeybi əsla 200-ü keçməmişdir. Yuxarıda sənədən sonra sizdən bu xüsusda da inanmadığınızı rıca edirəm. Rusiya əsgərlərinin işğal altındakı hətədə olan yerli müsəlman xalqın mənafeətləri və təhlükəsizlikləri mövzusunda üç ildən hər bir yerdə yaşamaq şərəfinə istər mən, istər Rusiya əsgərləri tərəfsiz olmağınq. Buna görə Rusiya əsgərlərinin işğal altındakı hətədə yaşayan müsəlman xalqının qətləmi məsələsi haqiqətdə uyğunlaşdırıla bilməz. Mən isə tərəfindən Osmanlı müsəlmanlarının can, namus və mallarının qorunması üçün bütün tədbirlərin alındığı kimi, Ərzincan hadisəsinin yaradıcılarının cəzalarını da, əvvəlcə arz etdiyim kimi, xüsusilə təsbit edəcəyəm. Davin hörmətlərimin qəbulunu rıca edirəm.

ODİŞELİDZE

31 yanvar 1918-ci il, nömrə 15195”

Bu teleqrafın nə dərəcədə generalın görüş və qənaəti xaricində yazıldığı onun 132 nömrəli teleqrafıyla qarşılaşdırıldığı təqdirdə anlaşılacaqdır. Belə ki, bu tarixdə işğal altındakı torpaqlarda olan Rusiya əsgərlərinin Tənin ixtilalından sonra komandanlarını dinləməyərək mamlakətlərinə getdikləri və yerlərinə erməni çətalərinin yerləşdirildiyi anlaşılır.

Erməni birliklərinin tərəfdikləri zülmün qarşısına keçə bilməyəcəyi generalın teleqrafından aydın olur. Onsuzda bu işin həllinin generalın əlində olmadığı aydın görünür. Ayrıca, Ərzurum Rusiyanın II Qala topçu alayı komandanı podpolkovnik Tverdo Xlebovun yayınlanan xatirələrinin yeddinci və səkkizinci səhifələrində "Ərzincan qətləmi" haqqında general Qdişelidze bunları anlatmışdır:

"...Bundan bir müddət sonra Ərzincanda ermənilərin türkləri qətləmə ugratdıqları xəbəri gəldi. Şəxsən Paş Komandan Qdişelidzenin ağzından eşildiyim bu hadisənin təfəsilatı belədir. Qətləmi hakim və məsuliyyətli bir adam tərəfindən törədilmişdir, yəni heç bir surətdə həndilər tərəfindən törədilməmişdir. Bu ermənilərin adlarını yaxşıca bilmədiyim üçün burada onların kimliyini açıqlaya bilməyəcəyəm. Hər cür müdafiədən məhrum və silahsız 800-ə yaxın türk öldürülmüşdür. Boyuk çuxurlar açılmış, zavalı türklər bu çuxurların başına aparılıb heyvan kimi kəsilmiş və bu çuxurlara doldurulmuşlar. Bir erməni sayırmış: "Yetmişmi oldu? On nəfər daha alar! Kası" deyince, on nəfəri daha kasat, çuxura aht üzərlərini torpaqla doldururlarmış. Şəxsən o məsuliyyətli şəxs öylənmək üçün 80 nəfərə qədər zavalıları bir evə doldurub sonra onlar qapıdan çıxarkən bir-bir haşlarını parçalamışdır."

Generalın bu etirafinə teleqrafda yazılanlar arasındakı ziddiyyət teleqrafın haqiqətlərin və rəsmi məlumatların xaricində yazıldığını göstərir.

Cərəyan edən hadisələr haqqında məlumat almaq üzrə sərhəddin şərqinə gəndirilən biteraf adamlardan və xüsusilə Ciresunun Çınarlı məhəlləsindəki rumlardan olan Statins oğlu Yako gördüklərini 26 fevral 1918 tarixli məktubuyla bildirir. Bu

məktub sənədlər arasında 19 nömrədədir. Onun əl yazısı ilə yazdığı məktubdakı məlumatlar belədir: "Daldabanda (Gümüşhanədəki bir məhəllə) olduğumuz zaman düşmən əsgəri Zəğna muxtarını altı dostu ilə yaxalayıb Daldabana gətirdi. Yolda bunları vəhşicəsinə döyüb qanlar içərisində buraxmışdılar. Muxtar və dostlarının düşmən anbarından 27 tüfəng əğurladıqlarını söyləyirdilər. Bundan sonra 15 rus və erməni əsgəri muxtara evini həsərlə bəyət yoldaşı ilə qızını dağa apardı. Muxtar və dostlarının necə olduqlarını bəyana hilmədik. Onların haraya aparıldıqları məlum olmadı (257).

Ermənilər Daldabandan iki saat uzaqlıqda olan Tekke kəndində iki müsəlman ilə bir rumu öldürdülər. Trabzondan Batuma hərəkət edən bir neçə əsgər Sürmananın mağazalarını basıb qərar etmək istədildərsə də, xalq silaha sarılaraq bunlardan bəzilərinə öldürdü. Ruslar irəliləmənin mümkün olmadığını gördükdə geri çəkildilər və Trabzona gəldilər. Ertəsi gün bu əsgərlərin bəziləri qayıqlara minib getmək istərkən eyni gün Sürmanədən Trabzona gələnlər Sürmanada rusağa gulla saxanların bunlar olduğunu oraliqə yayaraq haziləri: yaxaladılar və arama ilə iki çayqda üç tüfəng tapdılar. Eşitdiyimə görə bu tüfəngləri nələri Sürmanəlilərə satmışdılar. Bu zaman Sürmanəlilərin üzərinə atəş açdıqlarını və hunların bəzilərinə denizə ataraq öldürdükələrini gördük.

Eyni zamanda bu əsgərlərdən bir qismi süngü silahlarıyla Trabzondakı Gəvür meydanına gəldilər. Orada rus, erməni və tatar əsgərlərini bir araya toplayıb xalq evlərinə çəkilməyə zorladılar. Bu əsgərlərin bazarda görünən müsəlman zənn etdikləri 600 nəfər yaxın adamı topladıqları söylənilir. Bu günahsız insanları öldürmək üçün dayırman darəsinə aparmışlar. Yolda bunlardan üçü öldürülmüş, haziləri qaça hilməmiş, bəziləri də eşitdiyimə görə müftü ilə mitropolin sayəsində qurtulmuşlar.

Ela həmin gün ermənilərin Trabzonnun tanha məhəlləsində 38 nəfər müsəlmanı öldürdükələri söylənilir.

Ermənilər Kısırta kəndində Ayakoz ağa Yusuf ağanı öldürdülər. Mərhum Yusuf ağanı tanıyan trabzonlular onun çox

yaxşı bir adam olduğunu söyləyirdilər. Mərhumun zövcesi bir xristian evinə sığınaraq qurtuldu. Bir neçə gün sonra ermənilər Yusuf aganın evini basaraq zövcesi ilə qardaşı oğlunu öldürdükdən sonra onların uzaqlarındakı iki qızlı beşik ilə 2500 lirani aldılar, evi də yandıraraq getdilər..."

Zulma son vermək üçün Türkiyə birliklərindən bir qisminə irəliləmək məcburiyyətinin doğduğu haqqında Qafqaz cəbhəsinin Osmanlı Orduları Komandanının Rusiyanın Qafqaz Ordusu Komandanlığına çəkdiyi teleqrafdan sonra ordu birliklərindən bir qismi hücumu keçmiş və Ərzincan-Kelkit-Trabzon xəttini işğal etmişlər. Bu xəttə gəlincəyə qədər yalnız Ərzincanda erməni birliklərinin bir neçə saathə müqaviməti ilə qarşılaşmışdır.

Qəsəbəni işğal edən birliklər tükürpərdici bir vəhşət səhnəsi ilə qarşılaşmışlar. Qəsəbənin bir çox yerlərində alovlar yüksəlir, küçələrdə və kimsəsiz yerlərdə qalaq-qalaq kişi, qadın, qoca və uşaq cəsədləri görünürdü. Bununla bərabər Ərzincana qədər irəliləyən birliklər yaxılıb-yandırılmamış heç bir kəndə rast gəlməmişlər.

Ərzincana gələn Osmanlı ordularının komandanı Baş komandanlıq vəkalətinə 16 fevral 1918-ci il tarixində yazdığı rapordə aşağıdakı sətirləri qələmə almışdır:

"Çardağlı boğazından Ərzincana qədər olan bütün kəndlərdə bir dəxmanın belə sağlam qalmadığını, hər şeyin məhv edildiyini gördüm. Bağçaların ağacları kəsilmiş, kəndlərdən bir nəfər helə sağ buraxılmamışdır. Ermənilərin Ərzincanda toradikləri zülmü dünya tarixi bu günə qədər yazmamışdır. Ermənilər tərəfindən öldürülüb ortada buraxılmış müsəlmanların cəsədləri uç gündür ki, toplanmaqdadır. Şəhid edilən bu günahsız insanlar arasında süddən kəsilənməmiş uşaqlar, doxsanını aşmış qocalar və parçalanmış qadınlər vardı..."

Ermənilər tərəfindən toradılan bu vəhşilik, bu zülm ermənilərin və rusların şəhidliyi və onların verdikləri raportlarla sənədləşdirilmişdir. Bu cümlədən olaraq Ərzincanda asit alınan Kürd kəndindən (Bugünkü Pınarönü kəndi) Hacıoğlu Kirko-

run Ərzincanda I Qafqaz artilleriya qərarqahında verdiyi ifadədə zülmə əlaqəli cümlələr eynən belədir (258):

'Osmanlı birliklərinin Ərzincanı işğal etməsindən 10 gün əvvəl qətlə məruz qaldı və namusa təcavüz başladı. Vaqavir və Fərak (Ərzincan şəhərinə bağlı hügünkü Çilligöl) kəndlərindən bir qisim xalq şəhərə gətirilərək öldürüldü.'

Bundan başqa erməni çətalələrinin törətdikləri vahşətdən iyranerək bu çətalələrdə zabıtlıq etmək istəməyən və Ərzincanda qalan Türkünstan XIII Avcı alayına mənsub yüzbaşısı vakili Kazimir törədilən vahşətlə əlaqəli yazdığı rapordə hu vahşətləri bütöün çılpaqlığı ilə ortaya qoyur. Adı keçənin xatirəsində eynən bu cümlələr keçir: "Ermənilər müsəlmanları Sarıqamışda işlətmək hahənasilə topladılar və şəhərdən 2 km ayrılınca hamısını öldürdülər. Əgər ermənilər arasında rus zabıtları olmasaydı, zülmün daha geniş ölçüdə törədiləcəyi mütləq idi. Bir gecədə 800 müsəlmanın kəsildiyini bilavasitə ermənilərdən eşiddim. Ermənilər 15 / 16 yanvar gecəsi Ərzincanda müsəlman xalqına qarşı qətlə məruz qaldılar. Polkovnik Morelin gördüyü tədbirlər nəticəsiz qaldı. Zülm və qərar davam etdi..."(259).

Ərzincanda qalmış olan qadın Passini ilə əsgər Aleksandr da yuxarıdakı hadisələri təkrar edirlər.

I Qafqaz artilleriyası tərəfindən əsir alınan müdafiə zabiti Tiflisli erməni Morzoff Meguerdidze Ərzincan qətlə məruz qalmasını özünün fransızca yazdığı rapordə hu şəkildə anlatmışdır (260):

"Bir tərəfdən əsgərlərin ermənilərin hücumlarına uğramaları, digər tərəfdən də kürdlərin ümumi bir üsyan hazırlığında olduqları xəbərlərinin ortada dolışması polkovnik Moreli ruslara bütöün xalqın həbs edilməsi əmrini verməyə vadar etmişdi. Bu andan etibarən heç bir tərəfdən əmr verilmədiyi halda qətlə məruz qaldı. Qətlə məruz qalmaq ilə birlikdə əsgərlər də qətlə məruz qaldılar. Qətlə məruz qalmaq an çox erməni kilsəsi ətrafında törədilmişdir. Verilən nəsihətlərə baxmayaraq, qətlə məruz qalmaq əngəl olmaq mümkün olmamışdır. Ərzincan ilə ətrafında təxminən 250 ilə 300 nəfərə yaxın müsəlman öldürülmüşdür.'

Meguerdidzenin yuxarıdakı ifadələri qətliamın necə haşladığını və necə davam etdiyini ortaya qoyur. Onun raportunda qurbanların sayı az göstərilirsə də, hadisənin necə haşladığını və necə idarə edildiyini açıq-aydın sübut edir.

Bu mövzuda Ərzurumdakı Rus II Qala Topçu polk komandanının yayınlanan xatirələri oxunduğu zaman hazırlanan quvvələrlə müsəlmanların sistemli bir şəkildə yox edilməsinə sürətlə başlanıldığı və buna erməni ziyalılarının da qatıldığı aydın olur.

Osmanlı ordusu zülm və vahşətə engel olmaq üçün öncu birliklərlə irəliləməyə davam edirdi. Bayburtu qədər dəhşətverici səhnələrlə qarşılaşan öncu quvvələr Bayburtu da qətliam səhnəsilə qarşılaşdılar. Bayburt və ətrafındakı müsəlmanların yox edilməsi üçün vəzifələndirilən Arşak qətliamı aşağıda olduğu kimi tərətməmişdir (261):

"Arşak yanına aldığı 404 erməniyə gündüzləri "dars" verir, gecələri isə komitə rəhbərlərlə müharibədən əvvəl Bələdiyyə dairəsi olan binada təşkil etdiyi iclaslarda alınacaq təhdirlər və qurulacaq təşkilatlarla əlaqəli nitqlər söyləyirdi. Bayburt xalqından yalnız tam etibar qazanmış olan sənətkarların öz işləri ilə məşğul olmalarına və öz evlərində olmalarına izin verirdi. Geri qalanları xüsusi hinalarda yerləşdirilib əsgərcə davranışlara tabe tutularaq, təşkilat və tərtiblər ilə əlaqəli heç bir məlumatın xərəcə çıxarmamasına əhəmiyyət verirdi.

Müsəlman xalqına qarşı çox dürüst davranmaları, heç bir şikayətə səbəb olmamaları və davamlı nəsihətlərdə olmalarına görə düşüncələri anlaşılmamışdı. Hatta Of və Surmana bölgəsində erməni çetələrini uzaqlaşdırmaq məqsədilə laz çetələrindən imdad istənilməyi müşahidə edilmiş və ruslar tərəfindən tərk edilən silahların da müsəlman xalqına paylanması Bələdiyyə rəhbəri olan, sonra öldürülən Hafiz Süleymanın mane olduğu məlum olmuşdur. (Müsəlman xalqına silah paylanması Hafiz Süleymanın mane olduğu rəvayəti rus və erməni təbliğatıdır. Rusların geri çəkildikən silahlarını erməni çetələrinə buraxmaları bilinən bir həqiqətdir).

Rələliklə, müsəlman xalqını inandırıldıqdan sonra 1 fevral 1918-ci ildə hər bir küçə və məhəlləyə patrul çıxararaq bir həftə ilə küçələrdəki xalqı toplamağa başladılar. Məhəllələr arasına çıxan patrullar rast gəldikləri kəndliləri və yerli xalqı "Sizi Arşak paşa çağırır, çox əhəmiyyətli bir məsələ müzakirə ediləcəkdir" kimi yalanlarla toplayaraq həbsxana halına gətirilən Saleh Həmdî ticarətxanasına doldururdular. Buraya gətirilən hər bir adamın qapı ağzında əvvəl üstü axtarılır və çıxan pul və qiymətli əşyalar alından alınır. Beləcə, adamlar müxtəlif zülm və işgəncə ilə həbsxana halına gətirilən bu ticarətxanaya uşurdu. Bazara gəlməyənlərin zorla evlərinə girilir, pul və qiymətli əşyaları alındıqdan sonra bəzi qapılar qarşısında türülür, bəzi isə zülmə ugradılaraq həbsxanaya göndərilirdilər. Bu vəziyyət 1 fevralın səbahına qədər davam etdi. 3 fevral səhəri ermanilər müsəlman qadınları da toplamağa başladılar və 14 qadın ilə 2 qızı Saleh Həmdinin ticarətxanası qarşısındakı Heydər bəyin otelində salib qapını bağladılar. Həbs edilənlərin qətləmi saat üçdə başladı.

Saleh Həmdî ticarətxanasına qapıdan girildiyi zaman sağdan birinci otağa 23, soldan birinci otağa 4, ikinci otağa 60, üçüncü otağa 50 və koridorun sonundakı otaqlardan soldakına 48, sağdakına 8 adam olmaqla cəmi 193 müsəlman həbs edilmişdi.

Əvvəl soldan birinci otaqda olan Rələdiyyə rəhbəri Hafiz Suleyman ilə Kormas kəndindən Əhməd, Arbaslı İrfan və Vəğdəli Piri otaqdan çıxarıldı. Onlar süngü, baltə və demirlemlə faciəvi bir şəkildə öldürüldülər. Sonra sıra ilə digər otaqlara keçilərək "məhbusların" eyni şəkildə öldürülməsinə başladılar. Gözləri qarşısında vəhşicəsinə öldürülən dostlarını görən digər məhbuslar ürəkləri parçalayan bir səslə hağırtdılar və özlərinə sıra gəldikdə mümkün olduğu qədər canlarını müdafiə etməyə çalışdırlarsa da, bütün qoruma vasitələrindən məhrum olduqlarına görə işgəncə və vəhşətin ən höyüyyətinə məruz qalaraq, min cür əziyyətlə həyata vida edərdilər. Yalnız ikinci otaqda olan 60 adamdan serjant Murad, Şəvqi, Saraş Hafiz və Zəhid

məhəlləsindən Beydi oğlu Sadiq olular arasına soxularaq və onlarınla ölü halı verərək canlarını qurtara bilməmişdilər. Sıngü və halta ilə parçalamaq kafi deyilmiş kimi cəsadların üzərinə qaz yağ tökülüb atəşə verilmişdir. Beləcə, arada sıxışmış qalan və hələ olmayanlar da yanaraq ölmüşdülər.

Ruralarda faciəvi səhnələr bağlandıqdan sonra koridorun sonunda və solundakı otaqda olan 48 nəfərə sıra gəlir. Onların arasında olan Dağıstanın Konpa şəhərinə bağlı Hokal qəsbəsi xalqından olmuş hadisədən səkkiz ay əvvəl Bayburta gələrək ayaqqabıçılıq edən 22 yaşındakı Mahmud oğlu Ahdullah cərəyan edən faciəvi səhnələri görə-gorməz yoldaşlarını onların qorunmağa çağırır. Onlar həbs edildikləri otağın döşəməsindəki kəmərlə daşları çətinliklə sökərək qapının ağzında harrikada qurduklar. Öldürməyə gələn ermənilər bu vəziyyəti gördükdə qapını sındırdılar. Fəqat yığılan daşları aşib içəri girmək mümkün olmadığına görə bombalarla, güllələrlə bu məsum insanlara hücum etdilər. Müdafiədə qərarlı olan bu zavallıların atılan bombaları təkrar çəla atmaq və daşlarla müdafiə olunmaq surətilə bir qismi məşğul ikən, digər qismi də otağın beton divarını dəşməyə çalışırdı.

Bu faciəvi səhnələr davam edərkən Heydar bəyin otelina doldurulmuş 14 qadını çıl-çılpaq soyundurduqdan sonra otelə bitişik Çavuşoğlunun otelina apardılar və burada bir-bir öldürdükdən sonra oteli yandırdılar. Bu 14 qadınlardan üçü paltarlarının çıxarılması təklifinə dayana bilməyərək özlərini pəncərələrdən çəla atmışdılar və otelin ətrafında olan erməni gözetçiləri tərəfindən öldürülmüşdülər. Üzünü pəncərədən aşağı atan qadınlardan birinin özü ilə barabar həbs edilən iki qızı yuxarıdan fəryada başlayınca, onlar da aşağı endirilərək analarının yanında öldürüldülər. Sonra analarının qolları arasına qoyularaq qazla yandırıldılar.

Bu faciəvi səhnələr zamanı məhəllələr arasında da qatliamlar, qarətəllər və yangınlar davam edirdi. Bununla yanaşı, qasabanın cənub-qərbində və küçənin sol tərəfində olan cəbhəxananın alovlanması və nəticədə meydana gələn partlayışlar qat-

liama davam edən erməni əsgərlərini çaşırdı. Onlar: "Qəsəbəni türk birlikləri sardı, bu partlayanlar toplardır," sözlərilə qaçmağa başladılar. Saleh Həmdinin ticarətxanasında dustaq iken sağlam müdafiələri sayəsində o zamana qədər erməniləri müşğul etməyi hararan o 48 qəhrəmandan sağ qalanları oradan çıxaraq qorxudan gizlənmiş xalq xəbərdar eidilər və yanğın çərçivəsində olan qəsəbəni sındırmaya başladılar.

Bayburt qətliamından əvvəl erməni çata rəislərindən biri olan Ataşək Rayburt və ətrafındakı bütün müsəlmanları yox etmək məqsədilə, "Mühüm bir qərar alınacaqdır" bəhanəsilə kurd həylərinə və müsəlman kəndlərin imam və muxtarlarına 1918-ci il 7 fevral günü qəsəbədə toplanmalarını əmr etmişdir. Nəticəsi belli olan bu əmrə kənd xalqı uymayaraq Kelkitdəki türk birliklərinə sığınmışlar. (262).

Bu vəziyyəti görən Kelkit rus atəşkas komissiyasının rəhbəri polkovnik-leytenant Vorofov hadisəni şifralı bir məsaj ilə general Odişelidzeyə bildirmişdir. (263).

Ermanilər Bayburtun kəndlərindəki müsəlmanlardan yalnız orada burada rəsə gəldiklərini öldürə bilməmişlər. Bayburt şəhərinin mərkəzində və əynən Ərzincandakı kimi faciəvi hadisələrlə çox şiddətli və qeyri-insani bir şəkildə qətlialmlar törətmişlər. Türk birliklərinin gördükləri səhnələr, onları Bayburt zəlmü ilə əlaqəli apardıqları araşdırmalar və tərtib etdikləri protokollar Bayburtta törədilən qətlialmın dəhşət dərəcəsini göstərməyə kafidir.

Ermanilərin Ərzincanda və Bayburtta törəttdikləri qətlialmların bir-birinə bənzərliyi nizami qüvvələrlə türk insanının sistemi bir şəkildə acımasızca yox edilmək istədiyini doğrulamışdır.

Erməni birliklərinin türk birlikləri qarşısında geri çəkildikləri, yel üzərində və yaxınında olan bütün müsəlman kəndlərini darmadağın, qadın, kişi və uşaqları vəhşicəsinə öldürdükləri müşahidə olunmuşdur.

Mərhəmətin istiqamətində irəliləyən türk əsgərləri həmən qəsəbənin kül halına gətirildiyini və xalqının evlərə dolduru'araq yandırıldığını, onların qadın, uşaq, qoca demədən, əsasən

süngü ilə faciəvi bir şəkildə işğalçı vəzətə, vəhşicəsinə öldürüldüklerini görmüşlər. Mamahatun və onun ətrafında şahid edilən, türk birlikləri tərəfindən toplanmış insan cəsədlərinin sayı 300-ə çatmışdır.

Bayburt-Mamahatun-Aşqala-Qarabryikxanları istiqamətində irəliləyən türk əsgərləri bu yolun da faciəvi halda olduğunu görmüşlər. Madanxanlarında beş və bu hölgenin cənub-şərqdəki Haroti kəndinin xalqından üç müsəlmanın cəsədi yol üzərində tapılmışdır.

İrəliləyən türk birlikləri 1918-ci ilin fevral ayında Ərzurumun qərb və şimalında olan müdafiə sərhədlərinə yaxınlaşdılar. Bu xəttə qədər törədilən qatliam, qeyri-insani vəhşiliklər və zülmətlərlə əlaqəli rəportların araşdırılması aşağıdakı hadisələri ortaya qoyur:

1. Təzəgöl kəndindən 30 qadın və uşaq öldürülmüş və 75 kişi naməlum istiqamətdə aparılmışdır. Bunların da eyni faciəvi acibətə uğradıqları anlaşılmışdır.

2. Tülkü təpəsinin 2 km cənubundakı Ciniş kəndində olan 600-ə yaxın qız, qadın və kişidən 13-ü xaric, hamısı süngülənlə yandırılmışlar. Hamilə qadınların qarınları yarıb çıxarılan uşaqlar analarının qucaqlarına qoyularaq faciəvi bir şəkildə şəhid edilmişlər.

3. Öreni kəndi tamamilən yandırılıb kül halına gətirilmiş, xalqı yox edilmişdir.

4. Qaragahını Ərzurumun 13 km cənubundakı Alaca kəndinə köçürən 1 Qafqaz artilleriya komandanı adı çəkilən kənddə ermənilərin törətdikləri zulma dair gördüklərini belə anlatmışdır.

a) otaqlara doldurularaq öldürülmək istənen müdafiəsiz müsəlmanlardan 278-i o'ü, 42-si ağır yaralı olaraq tapılmışdır;

b) 278 şəhid içərisində namuslarına təcavüz edildikdən sonra öldürülərək riyarləri çıxarılan və divarlara asılan gənc qızlar, qarınları deşilmiş hamilə qadınlar, beyinləri çıxarılmış və ya vücutlarına benzin tökülərək yandırılmış uşaq və kişilər tapılmışdır;

c) İlica da eyni aqibətə uğramışdır. Burada yüzlerce masum insanlar öldürülmüşlər. (264).

Bir-birini təqib edən bu qətləmlər sistemli və planlı bir şəkildə törədilmişdir. Xüsusilə Ciniş, Alaca və İlica qətləmləri dəhşətverici bir şəkildə törədilmişlər. Qadınlar divara mixlənib urekləri çıxarılaraq divarlara asılmışdır; hamilə qadınların uşaqları çıxarılaraq qucaqlarına verilmişdir. Ermənilərin müdafiəsiz müsəlmanlara qarşı davranışlarıyla əlaqəli Rusiyanın Ərzurumdakı II Qala toplu birliyinin komandanı Tverde Xlebovın xatirələrində İlica və Alaca hadisələri olduğu kimi qeyd edilmişdir. Ərzurumda esir alınan rus komandanı Tverde Xlebov öz xatirələrində İlica və Alaca qətləmlərini belə anladır:

"...İlica qəsəbəsindən qaça bilməyən türklərin hamısının öldürülmüş olduğunu və küt baltalarla kürəklərdən kəsilmiş bir çox uşaq canavərlərini gördüyümü Ərzincandan Ərzuruma dənərəkən şəxsən Odişelidze söylədi. İlica qətləmindən üç həftə sonra 11 mart 1918-ci il tarixində nradan donan polkovnik-leytenant Qryaznov gördüklərini belə anlatmışdır: "Kəndlərə donan yollarda cinsiyyət üzvləri təxrib edilmiş bir çox meyitlərə rast gəldim. Hər keçən erməni bu cəsədlərə bir dəfə söyər və topurərmiş 25,5-31,9 kv. m. cəmi həyatında cəsədlər bir-birinin üstünə yığılmışdı. Bunların arasında hər yaşda qadın, kişi və uşaqlar vardı. Qadınların cəsədlərindən onların namuslarına zərər təcavuz edildiyi bəlli olurdu. Bir çox qadın və qızların cinsiyyət üzvlərinə şişəng soxulmuşdu." Alacada bir inşaatçı tərəfindən çalışdırılan bir erməni 1918-ci il 12 mart günü Alacada törədilən vəhşət haqqında bunu anlatmışdır: "Ermanilər bir qadıncı canı öldürən halda divara mixləmişlər, sonra ureyini çıxarıb başının üstündən asmışlar." (265).

Ərzurumdakı qətləmlər isə general Odişelidzenin Ərzurumdan ayrılmasından sonra başlamışdır. Yəni türk birliklərinin Ərzincana girdikləri 10 fevral 1918-ci il tarixindən etibarən Ərzurumda və ətrafında ümumi qətləmlər başlamışdır. Ərzurum qətləmi Andranik və Dr. Azarev tərəfindən təşkil olunmuş və həyata keçirilmişdir. Ərzurumun bütün məhəl olan patrullarına dördüml-

muş, hazarlar da və ətrafda olan kişilər Qarsa yol çəkmək bahana-sıyla toplanmış. Qars yolu üzərinə gətirilib pul və qiymətli əşyala-rın allarından alındıqdan sonra əvvəlcədən hazırlanmış çuxurlara doldurulub öldürülmüşlər. Hava qaraldıqdan sonra Ərzurum qarnizonu ətrafda olan bütün erməni əsgərləri evlərə hücum et-məyə başlamışlar. Beləcə, aqlaşmış qatliamlar, çarə və namu-sa tacavuz kimi eybəcərliklər bütün şiddətilə törədilmiş, qadın, uşaq, qoca demədən ala keçən bütün müsəlmanlar şəhid edil-mişlər. Bu qatliam türk birliklərinin Ərzurumu xilas etmə - 24 fevral 1918-ci il tarixinə qədər davam etmişdir. Ərzuruma girən türk birlikləri şəhərdə 2127 şəhid kişi cəsədlərini dəfn etmişlər. Qars yolu üzərində isə təxminən 250 cəsəd tapılmışlar. Bu cəsəd-lər üzərində balta, süngü və güllə yaraları görülmüşdür. Ayrıca, çiyinləri çıxarılmış, gözlorinə misnar çəxilmə vəhşicəsinə qətl edilən cəsədlərə də rast gəlinmişdir. (266).

Türk birliklərinin Ərzurumu sürətli bir şəkildə qurtarmala-rın geri qalan müsəlman xalqını qatliamdan xilas etmişdir. Ru-siyanın II qala topçu birliyinin Ərzurumdakı komandanınınin er-menilərin törətdikləri zülm və qatliamlarla əlaqəli yazdığı xatir-ələzi Ərzurumdakı hadisələr haqqında digər məlumatları ver-ir. Rus komandanının bu istiqamətdə apardığı qeydləri yuxarıda anladılan qatliam bütün açıqlığıyla ortaya qoyur. (267).

Ərzurumdan geri çəkilen erməni birlikləri Pəsinova kənd-lərində də qatliamlara davam etmişlər: Həsənqala tamamilən dağıdılmış və bütün xalqı öldürülmüşdür. I Qafqaz artilleriya komandanı general mayor Kazım Qarabakir 25 sentyabr 1919-cu il tarixində Ərzuruma gələn amerikalı general Harbord he-yatına verdiyi raportda ermənilərin Həsənqalada və Ərzurum-da törətdikləri qeyri-insani vəhşilikləri olduğu kimi anlatmış-dır. (268).

Həsənqalaya ilk gələn türk birlikləri küçələrdə acı-acı bağı-rar pişik və köpəklərdən, alovlar içərisində yarımaqda olan qə-səhdən, küçələrdə öldürülmüş qoca, uşaq və qadın cəsədlə-rindən başqa bir şeyə rast gəlməmişdilər. Qəsəbədə öldürülən-lərin sayı 1.500-ü aşmışdır. (269).

Həsər qaladakı dağıntılar arasında canlı qalan 100, Kərpü kəndində 85, Hadicivəndə 200, cəmi 385 nəfər ağır yaralı qadın, kişi və uşaq türk birlikləri tərəfindən toplanaraq müalicə üçün xəstəxanalara yerləşdirilmişdir.

Ərzurumun şimalından çəkilən erməni birliklərinin bir qismi bu bolğani də qətlərin səhnəsinə çevirmişdilər. Onlar Ərzurumun şimalında yerləşən Fərgin kəndindən 50-ə yaxın qadın, uşaq və qocaları öldürüldükdən sonra bu kəndi tamamilən yandırmışdılar. (270).

Ərzurumun şərqindəki vərdi kəndlərindən olan bir çox qızın namusuna təcavüz edildiyi, bir qisminin də namalumi istiqamətdə aparıldığı anlaşılmışdır.

Hoşan və Kalçık kəndləri xalqından təxminən 50 kişinin cəsədləri Cəngümdə tapılmışdır. Makalisor kəndi xalqıyla Cəngümdəki həvün kişilər yel düzəlmək bəhanəsi ilə aparılmış və bunların açığı namalumi qalmışdır. Ermani dostları Gümpür qəsəhəsindən olan 20 qadın və uşaqları öldürdükdən sonra oranı tərk etmişlər.

Xınısdan Kerpükənd istiqamətində geri çəkilən erməni çətələri yel üzərində və yela yaxın olan kəndləri yaxıb yandırmış, oralarda yaşayanların mal və qiymətli əşyalarını qarət etdikdən sonra acımasızca öldürmüşlər. (271).

Nəticə etibarilə, Ərzincandan 1877-1878 tarixdəki Osmanlı-Rusiya sərhədlərinə qədər olan kəndlərdən çox azı erməni çətələrinin zülm və vəhşətindən qurtula bilməmişdir. Ərzincandan bu sərhəddə qədər olan bölgələrdə aparılacaq bir araşdırma ilə erməni çətələrinin müsəlman xalqına qarşı vəhşicəsinə törətdikləri zülmü təsbit etmək bu gün hələ mümkündür.

Sarıqamış, Qars, Gümrü, Kağızman, Ərdəhan və Ahılkalak bölgələri ardarda faciələr səhnəsi olmuşlar. Buralarda yaşayan müsəlmanlar tamamilə yox edilməyə çalışılmışdır. Sarıqamış və Ahılkalak yandırılmışdır. Ermanilərin bu bölgələrdə törətdikləri zülm və işğalçılar, qısaca olaraq aşağıda verilmişdir. (272).

1. 25 aprel 1918-ci il tarixində Qarsın şərqindəki Subatan kəndində böyüklü-küçüklü 750 müsəlmanı süngü, baltə və bıçaq-

la acımasızca öldürdükdən sonra yandırmışlar. Maqosto (Qarsda Arpaçayın sağında yerləşən, Mağazberd adı verilən qala yörəsi) və Alaca (Qars-Diğor qəsəbəsinə bağlı bir kənd) kəndlərində 100-dən artıq qadın və uşaqlar eyni şəkildə vahşicəsinə öldürülmüşlər. Təknəli, Hacıxəlil, Kalokənd, Xaraba (Qars mərkəzinə bağlı hügənkü Dərəcik) kəndi, 671 nəfər əhali olan Kəlnəkərdindən qurtulan 11 nəfərdən biri olan Aşıq Qahraman (1863-1944) bu kənddə 360 yaxın müsəlmanın bir sərmanlığa dəldürülərək necə yandırıldığına kədərli dastanında yad etmişdir. (273). Vaqor, İlanlı, Kinək kəndlərinin sakinləri tamamilə yox edilmişlər. Qarsdakı türk əsirlərindən bir qismi Qarsda, digər bir qismi də Gümürdə sühğü ilə vahşicəsinə öldürülmüşlər.

2. 29 aprel 1918-ci il tarixində Gümürdən təxminən 500 araba ilə Ahılkaləke aparılmaqda olan 3 000-ə qədər kişi, qadın, qoca və uşaqlar yolda işğarca vəziyyətə düşərək faciəvi bir şəkildə öldürülmüşlər.

3. 1 may 1918-ci il tarixində 100-ə yaxın erməni əllisi Şişdərə (Bugünkü Gümürdə olan Dürəkənd), Dərəkəne və ətrafından 60 nəfər kişi, qadın, qoca və uşaqları acımasızca öldürmüşlər.

4. 1 may 1918-ci il tarixində Ahılkalək ətrafındakı Acaraça, Dağal, Milanıs, Mircəhid, Padiqna, Havur və Kumrus kəndləri yandırılmış, xalqları da tamamilə yox edilmişdir. Arpaçay üzərindəki Kəhərkinevskinin şimalındakı Yəngürdlü və İrəvanın şimal-şərqiündəki Şamran və ətrafındakı kəndlərin xalqı ermənilər tərəfindən öldürülmüş, kəndlər tamamilə yox edilmişdir.

5. Borçak qəzası mərkəzindən Matnyev imzasıyla III Gürcü piyada diviziyasının komandanlığına yazılmış olan və əslilə keçirilən 17 aprel 1918-ci il tarixli rapordakı erməni zülmü haqqında eynilə bu cümlələr keçir: "Ermənilər ömrə və intizama baxmayaraq, bir neçə müsəlman kəndini yandırdılar. Həmin kəndlər tapılmadı. Abbasduran və Borçami ilə teleqraf və telefon danışığına keçilmişdir. Kəndlər bizdən yardım istəyirlər, bizdə isə imdadla çatacaq bir güc yoxdur." (274).

6 Avtomat, lüləng və topla silahlanmış 1 000-ə yaxın hi rmani əsgəri qüvvələri Kağızmanın şərqindəki Kulp (Tuzluca qəsəbəsi) və İrəvan bolgasindəki müsəlman kəndlərini yaxıbyandırmış, kişi, qadın, qoca və uşaqlara işgəncə verərək öldürmüşlər.

Bakı (İslam) Xeyriyyə cəmiyyətinin 36-cı Qafqaz tumen komandanlığına göndərdiyi məktubda İrəvan vilayətindəki müsəlmanların yox edilməkdə olduqları, 30-dan artıq müsəlman kəndinin yandırıldığı, xalqın öldürüldüyü və İrəvandan qaçaraq gələn yaralı və xəstə kəçərilərinin sayının gündən-günə artmaqda və səfəlat icarısında uzməkdə olduqları göstərilir və bunlara sığınacaq bir yer göstərilməsi xahiş olunur. (275).

Erməni birliklərinin belə vəhşicəsinə davranışlarına qarşı türk birliklərinin davranışları haqqında Kutaisi valisi Çıkvışvilinin Kutaisi vilayəti ilə mərkəzə bağlı olan yerlərə yazdığı teleqramlardan diqqəti çəkən bəndlər aşağıya alınmışdır (276):

"Türklər kasir, öldürür deyə xəbərlər çıxır. Mən siza bildirirəm ki, bu, doğru deyildir. Türk hökuməti və türk əsgəri dinc əhaliyə heç bir şey etməz. Əksinə, onların mal və mülklərini qoruyaraq yardım edər. Xalqın öz yerlərinə dönməsini, onların sahibsiz qalan evlərindəki əşyalarına sahib olmalarını və bunların zay olmaqda olduğunu Türkiyə hökuməti bizə bildirir. Trabzondan və Batumdən əsgərlər silahlarını ataraq qaçdılar. Bu, utanılacaq bir şeydir. Muharibədə kiçik-böyük - hər kəs vəziyyəti mühafizə etməlidir!"

Borçalı müsəlman xalqının uğradığı zülmü Tiflisdə çıxan "Alhəyraq" qəzetinin xüsusi sayı açıq-aşkar ortaya qoyur (277):

a) Barbarlıq və zəhmlığın ağıla gələ bilməyəcək dərəcəyə çatdığı görülməkdədir. Ermənilərin Ahılkalək bolgasindəki müsəlmanlara qarşı törətdikləri zülmələr haqqında rus məmurlarından I Aksire şəbəsinin rəisi Xoroşenko öz əl yazısı ilə verdiyi rapordə hadisələri aşağıda olduğu kimi açıqlamışdır (278):

"1917-ci il noyabr ayından etibarən 1918-ci il 21 may ayına qədər ermənilərin Ahılkaləkda yerli və sadıq müsəlman xalqına qarşı törətdikləri vəhşətləri açıqlayacağam. Yerli gürcülərin mə-

na anladığılarına əsaslar araq və şərxən görünməyirdiyə bədhisələri gözələri yaşlarla dolu olduğu halda yazınğa həşləyirəm. Keçən il noyabr ayının sonunda Ağbaba'ı səkkiz müsəlman yerliyərdən ot satın almaq üçün Boqdanovka kəndinə (Ahtılkaikəkin cənubunda olan Rusiya koloniyasının olduğu kənd) gəldi. Bundan xəbər tutan Xocabəy kəndinin erməniləri o səkkiz müsəlmanın ətrafını sarıx xəncərlərlə üzərlərinə hücum etdilər, dördünü öldürdükdən sonra onların gözələrini oyduklar, dillərini kəsdiilər və cəsədlərə müxtəlif haqarətlər yağdırdılar. Sonra qalan dörd nəfəri də silahla öldürərək cəsədlərini Ağbabalılara verdilər. Onlar xəncərlərlə öldürdükələri o dörd nəfərin cəsədlərini yandırdılar. 1918-ci ilin yanvar ayında ermənilər müsəlman kəndlərinə hücum etməyə həşlədilər. Əvvəl: "Sizə silahlarınızı hize versəniz, sizə bir şey etmərik." - deyərək söz verdilər. O doğru-dürüst müsəlmanlar da ermənilərin sözlərinə inanaraq silahlarını təslim etdilər. Halbuki ermənilər yalan söyləmişdilər. Onlar müsəlmanların silahlarını aldıqdan sonra Tospiya, Kokiya, Verivan, Tonokom, Kulilis, Pankana, Soqomakuvasi, Alovejva və Gumris kəndlərini yaxıx-yandırdılar. Bu kəndlilərin heyvanlarını, yeməklərini və hütün əşyalarını ahih apardıılar. Kənd xəlqının bir qisrii ələ əradəcə öldürüldü. geri qalan kişi və qadınları əsir əlaraq Ahih kəndə qəsəbəsinə apardıılar. Orada onlara 24 saatdan bir 400 qramlıq çörək ilə sudan başqa heç bir şey vermədilər. Arıx və pislikdən irəli gələn tix xəstəliyi həşlədi. Doktorlar əsirlərin daha yaxşı bəslənmələri və təmiz tutulmaları üçün müraciət etmişlərsə də, ermənilər bu müraciətləri diqqətə almədilər və müsəlmanların həşəhsəz qırılmalarına səbəb oldular. Heç kim onlara yardım etmədi. Çünki ermənilər müsəlman əsirlərin saxlandıqları binanın ətrafına belə heç kəs buraxmırdılar.

21 may 1918-ci ildə türk ordusu Kurzah (hugünkü Karsak) kəndinə işğal etdiyi zaman ermənilər qaçmağa həşləmədən əvvəl əsirlərin tutulduqları binaları yandırdılar. Müsəlmanlar bu odun-ələvün altında qaldılar. Cəsədlərin bir qismini çuxurlara təkədülər və onların da üzərlərinə neft təküb yandırdılar! Bax, XX əsrdə "mədəni" ermənilərin tərətədikləri hudur!

Görünən odur ki, ermənilər 1877-1878-ci il Osmanlı-rus sərhəddinin qərbindəki işğal altında olan torpaqlarda yaşayan müsəlman xalqına verdikləri zülm və vəhşəti sözü gedən sərhəddin şərqində sakit, öz iş-gücülə məşğul olan, milli haqlardan uzaq çarəsizlərə də tətbiq etməkdə davam ediblər. Bu soyqırım planının müntəzəm qüvvələrlə həyata keçirildiyi, məqsədin çoxluq təşkil edən müsəlmanları azlıq vəziyyətinə düşürülməsi və hətta onların varlıqlarının tamamilə yox edilməsindən ibarət olduğu anlaşılmışdır. Frmanilər bu vəziyyəti bu gün hələ Azərbaycanın torpaqlarında elan edilən "Ermənistan" yaratmış. Qarabagda da yaratmaq arzusunda dirlər. Onlar bu çılğanlıqlarını özlərinin görmüş olduğu zülm qarşısında etdiklərini iddia etsələr də, bu iddianın çürüklüyünü 1877-1878-ci illərdəki Rusiya sərhəddinin şərqində və qərbində törədildiyi aşkar olunan qanlı hadisələr də göstərir.

h) Məşhur erməni çəta raislarından Andranik öz dəstəsilə Naxçıvan ətrafında törətdiyi qatlamaı heç durmadan davam etdirilmişdir. Frmani baş komandanı bu qatlamanın məsuliyyətinin özünə yonələcəyini anlayırdı. Bu sırada erməni artilleriyasının komandanı general Nəzarbekovun (Nəzarbekyan istər ermənilərin məsələsində, istərsə də Azərbaycan və Van ətrafındakı hərəkətlərdə Rusiyanın I Qafqaz ordusunun qərargahının rəhbəri olan general Yudeninçin baş müşaviri və müavini idi) I Türki artilleriyası komandanlığına çatdırılmaq üçün erməni komissiyası rəhbərliyinə 27 iyun 1918-ci ildə göndərdiyi 1008 nömrəli məktub törədilən zülmün dəhşətini və miqyasını göstərir: "Aldığım məlumatlarda əmrlərimə qarşı çıxdığına görə, komandanlığım altında olan artilleriyadan 5 iyun 1918-ci il tarixində tutduğu vəzifədən hərün dəstəsilə uzaqlaşdırılan Andranikin Naxçıvan ətrafında, həqiqətən, bir çox zülm və faciələr törətməkdə olduğunu türk komandanlığına bildirmənizi rica edirəm..."

1918-1920-ci illərdə Qafqazda törədilən erməni zülmünü TBMM hökumətinin Şərq cəbhəsi komandanlığı hələ anladır (279): "...Türk ordusu 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanmış sülh

müqaviləsi ("Mondros sülh müqaviləsi") şərtlərinə əməl edərək müharibədən əvvəlki sərhəd içərisinə çəkildikdə himayəsiz qalan müsəlmanlar yenidən erməni qətləmi və zülmü ilə qarşı-qarşıya qaldılar. Türk ordusunun hoşaldığı torpaqlarda çoxluğu təşkil edən müsəlman əhalisinin yox edilib bitirilməsinə gedən bu qətləmlər, zülmər, işgəncələr, toxunluq istəmək, səbətsiz vergilər yükləmək və silahları toplamaq kimi ən sadə bəhanələrlə toradılmışdır.

Zülm görən müsəlmanların düşdükləri bu acı vəziyyətlərin zənciri Avropada, Amerikada, qısacası hər yerdəki ermənilərin təbliğatları nəticəsində gəy müsləmanlar tərəfindən toradılmış cinayətlər kimi göstərilir, müsəlmanların qarşılaşdıqları tələklərdən, zülm və qətləmlərdən yəna müsəlmanlar əleyhinə minlərlə yalan və iftira vəsitəsi kimi qələmə alınır.

Fəqət 1920-ci ildə türk ordusu müsəlmanlar üçün qanlı və qorxunc bir fəlakət səhnəsi olan 1878-ci il sərhəddinin şərqindəki həlqəyə yenidən girdiyi zaman ermənilərin buraxdığı vəhşət izlərini gözylərlə görmüş, müxtəlif heyətlər tərəfindən aparılan rəsmi araşdırmalarda həqiqətlər ortaya çıxmışdır.

Gözlə görünlərə, sənədlərə, dəlillərə və sağ qalan yerli xalqın ənlətdiqlərinə əsaslanaraq bir kitab halında toplanan müxtəlif məlumatları, İndiya qadar ermənilərin təbliğat pərdələri arxasında gizlənməyə çalışdıqları, bənzərləri görülməmiş acı və qorxunc təhlələri İnsanlığın hüğü və düşüncəsinə təqdim etmək, bunların yayınlanıb hildirilməsi bir İnsanlıq vəzifəsi sayılmalıdır.

İngilislərin hüylə və uydurmaları nəticəsində Qars Milli Surə həkuməti 13 aprel 1919-cu ildə (İngiltərənin Qarsda parləment hinasını qəflətən həsib muhasirəyə əlarəq həkumət ədamlarını Məltəyə sürgün etməsilə) idarəni buraxdıqdan üç gün sonra erməni general Osepyan əsgərlərilə birlikdə Qarsa girərək daşnak ermənilərindən general Karqanovu həkumət məqamına vali əlarəq seçdi. Bu seçkidən bir hətta sonra da erməni zülmü yenidən həşlədi.

Ermənilərin toradıqları həzi hədissətlər əşğıda verilmişdir.

Ermənilər Milli Şura qurucularından Cahangir oğlu İbrahim (Aydın), Həsən (Aydın), Əziz (Cahangir oğlu) Musa bəy, Gümürli (Xalıcızadə), Yusuf (Arpaçay), Təvhiduddin (Orenburq), Mamilov (Diqorlu Salah oğlu), Qarslı Ataman oğlu Muxlis, Rus (Polonez) millətindən Simon Rasinski (Rum Paşın Çomışov), Kağızmanlı Riza Ataman bəy, Rəşanlı (İgdirli və Qars valisi) Məhməd bəy, Talırlı Hüseyn Kanaga və Ağnahalı Əhməd (Qaraçanta) bir gecədə həbs edib uzaqlaşdırdıqdan sonra onların hamısının mal-mülkünü mənimsəyib əşyalarını qarət etmişdilər.

Ermənilər Birinci Mustafa ağanı öldürdükdən sonra ona aid bütün əşyaları qarət etmişlər.

Birinci Məhməd oğlu Həsənin 700 Osmanlı atını və 2000 hankon pulunu köməkçi Çalıqşyan ilə cəza hakimi hiylə və qorxutma nəticəsində qəsh etmişlər.

Paşlı kəndindən Molla Məhməd "Türkiyə ilə xəbərləşirmiş" iftirası və yalanıyla Qala qapısına aparılıb başının sağ tərəfindən dərisi soyulmuş, alləri kəsilmiş, vətəndəşin yan hissələrində "ciblər" açılmış və allər bu ciblərə saxlanmış halda qorxunc hırışğınca ilə öldürülmüşdür.

1919-cu il iyun ayında Qarsın Hacıxəlil kəndindəki türkləri Sumbat oğlu Murad (Nazifa) adlı bir erməni 500 atlı ilə muhasirəyə alıb 8000-ə yaxın qoyun, 500-dən artıq öküz, 200000 lira nağd pul və qiymətli əşyalarını götürərək ailə haşçılarından 8 nəfəri öldürmüşlər. Kiçik Yusuf, Hacımoğlu (Varimli) Saif və Ağadəvə kəndlərinə də hücum edərək 30-ə yaxın adamı şəhid etdikdən sonra evlərini qarət etmişlər, 2000 qoyun və öküzü Qarsa aparmışlar ki, bu cinayətlər erməni generalı Osepyan ilə Qarsın erməni valisi Karqanovun əmri ilə edilmişdir.

10 sentyabr 1919-cu ildə Bardıbdəki Hakim, Güreşkən, Çermik kəndlərinə hücum edərək müsəlmanlardan bozlağını öldürmüş və mallarını qarət etmişlər.

Ermənilər 14 sentyabr 1919-cu ildə Karaurqanın (Keçmiş türk-müsəlman rəhbərliyinin olduğu yer) 15 km şərqindəki

Çıymaz kəndinə hücum edərək müsəlmanlardan bir neçəsini öldürmüş, bir neçəsini də koç etməyə zorlamışlar.

1919-cu ilin dekabr və 1920-ci ilin yanvar və fevral ayları ermənilərin verdikləri zülm, işğanca və qətləmlərin çoxluğu və genişliyi baxımından çox qarlı və qorxunc hadisələrlə doludur.

General Osepyan komandanlığında erməni birlikləri və çetələri Qars ətrafındakı Qarapmar, Çamurlu, Ağdara (Agkom), Gölbaşı, Bəralik (Alçılı), Aynalı, Qızılçakçak (Qayadibi) kəndlərinə hücum edərək yüzdan artıq günahsız, silahsız müsəlmanı şəhid etdikdən sonra 2 000-ə yaxın qoyun və mal-qara ilə 100 min lirəlik xalça, ev əşyaları və qiymətli əşyaları zorla alaraq aparmışdılar. Ermənilərin bu zülm və vəhşiliyi səbəbindən Qars ətrafını hüraxaraq Göla ilə Çıldır tərəfinə qaçmaqda olan müsəlmanlardan çoxu qadın və uşaq olmaqla 500 nəfərə yaxın türk insanı soyuqdan donaraq şəhid olmuşdur. Bu qorxunc və qarlı faciələrin tərtibçisi Vali Karqanov ilə General Osepyandır.

1920-ci il 7 yanvar günündən başlayaraq Qars-Cümrü dəmiryolu üzərindəki Şahnalar kəndinə hücum edən ermənilər vaqonlardan top atışı açaraq, təkcə bu kənddə 500-dən artıq kişi, qadın və uşağa çox acı verərək öldürmüşlər. Bu faciədən qaça bilən 200 nəfərə yaxın müsəlman da qar çovğununa düşərək həyəllərini itirmişlər.

Yenə bu zamanlarda ermənilər Qarsa bağlı Diqor qəsəbəsindən 38 kəndi yandıraraq dağıtmış və bu kəndlərdən kişi, qadın və uşaq olmaqla 14 620 müsəlmanı şəhid edərək bütün mallarını qarət etmişlər. Bu həqiqətlər altın 38 kənd xalçından sağ olaraq qaçıb-çırtı an və bir gün yenə geri dönərək erməni qanıqanlılığını vəhşiliyinə açıq və acı bir ibrət lövhəsi sayılan xarabələri içərişində gəzən yaşları tokuzək yenidən yuva qurmağa çalışan zavallıların yanlı-yaxılıraqları anlatdıqlarına və yerində aparılan tədqiqatlarla dayanmaqdadır. Ermənilər bu 38 kənddən 15-ni də yaxın yandırmışdılar ki, buralar hələ də xarabəliklər halındadır.

Qars Milli Şura hökumətinin düşməsindən sonra ermənilər Sarıqamışa gəlmiş, o halqanın rəhbəri Varcabul Akop ilə av-

vallar Şura hökumətinin xidmətində telefonçu olan yeddi müsəlmanı acılar içərisində öldürmüşlər.

Ermanilər Sarıqamışa girdiklərinin ikinci haftasında Məscidli kəndinə basqın edərək İrəvan qaçarılatırdılar. Dəriş ağa ilə ailə başçılardan 20 nəfəri şəhid etmiş, kəndi topa tutaraq kəndlilərin mallarını və əşyalarını qarət etmişlər. Bu hadisənin ertəsi günü qorxunc hücumu etiraz edən Millət Vəkili və Sarıqamışın keçmiş rəhbəri Bakir Sidiqi həyət Hamalı kəndindəki evi ilə birlikdə bütün kəndi topla dağdaraq onun bütün qohum-əqrəbasını və yaxınlarını öldürmüş, pul və əşyalarını qarət etmişlər.

1 aprel 1920-ci il tarixindən başlayaraq general Osepyan və Vəli Kərənov ilə ələy komandanı Mirmanovun əmrilə Osmanlı qaçırması olan ermaniləri Sarıqamış kəndlərinə yerləşdirməyə başladılar. Bundan sonra çatabaşı Şəhonnun Manzerist deyilən atlı çetələrinin basqılarında çəta üzvü, ermanı serjanlı Səhə Murad, Nəzik Hacıbəy və Sarıqamış jandarma komandanı Arşak Həyrapet olduğu halda, bir-bir müsəlman kəndlərini qarət etməyə başladılar. Buralarda 32 kəndi yaxıb-yandırdılar. 1920 nəfəri yox etdilər və çoxlu mal, əşya və pul topladılar. Kərranlı kəndində ayrı-ayrı uç beyrək binada 800-dən artıq müsəlmanı diri-diri yandırdılar, geri qalanları isə canlarını qurtarmaq üçün Türkiyəyə sığınmaq məcburiyyətində qaldılar.

Ermanilər Golenin Cədik, Toptaş və Kəlpikot kəndləri əhəlisindən də 600-ə yaxın müsəlman evlərə doldurub yandıraraq erməni vələsətinə bir yenisini əlavə etmişlər. Onların bu kəndlərdən alıb aparılıqları 26 qız və gəlinlərə nə okeşgünü heç kəs bilməmişdir. Quliam zamanında bu kəndlərdən qaçmağı bacarıb sağ qalan dörd nəfər bu qorxunc hadisələrə şahidlik etmişlər.

1920-ci ildə Hardız mərkəzinə bağlı Çarəşkan Zakim, Çermik, Vartanut, Kürkçü Mitində, Fhriz, Posik, Temurkişla, Yank Nəsnuf, Katresi, Dırpanək, Dağır kəndlərindən 912 adamın bəzilərini gullələyərək, bəzilərini də yandıraraq şəhid etmiş olan ermanilər 150 evi də yaxıb-yandırmış, qovun, taxıl, qiy-

məlli əşya və pulları qarət etmişlər. Bu kəndlərdən n'ən bir çox qız və qadınlarla canavarca roftar etmiş, onların namuslarını kirlətməş və 29 gənc qızı nələr ilə aparmışlar.

Bu qətləmə zamanı daha əvvəl qətləmə uğrayan kəndlərdən Kürkcü ilə Vartanul kəndlərinə gətirilib yerləşdirilərək başlanan 125 nəfər kimsəsiz qız və oğlan uşaqları da acı və qorxunc bir şəkildə öldürülmüşlər.

Bütün bu qorxunc və acı qətləmləri törədənlər alay komandanı Mirmanov ilə Sivash Murad adındakı qanıqan çətaçilər olmuşlar.

Ermənilər Qaraburğan yanındakı Sıradaşlar kəndinin sakinlərini Osmanlı sərhəddi həyuncə müsəlmanların yaşamasının uyğun olmadığı bahanesilə Qarsə doğru yola çıxarmış və Sarıqamış ilə Qarsə arasında hu zavallıların əşya və heyvanlarını qarət edərək 150-yə yaxın adamı şəhid etmişlər. Bu cinayətləri törədən jəndərma komandanı Arşak olmuşdur.

1920-ci ilin yanvar və fevral aylarında Qarsə ilə Sarıqamış bölgəsində öldüğü kimi, ermənilər yerli İslam Şurası heyəti tərəfindən idarə edilən Çıldır, Zərşat və Aghaha bölgələrinə top və rufəngli dəstələrilə hücumə başladılar. Yanvar ayında Zərşat qəsəbəsinin Göyərçin Məmiş, İncillipınar kəndləri erməni çətaçələrinin hücumuna uğramış və bu kəndlərdən 130-dan artıq adamı bir hissəsi diri-diri atəşdə yandırılaraq öldürülmüş, gənc qızlardan 30-u Gəmrüyə aparılmışdır.

Yenə hu zamanlarda ermənilər Gölənin Çullu kəndinə topçu atəşilə və qruplarla hücum edərək hutün əhalini öldürmüş, qız gəlinləri isə əsir alıb aparmışlar. Bu arada, mal və əşyaları da qarət etmişlər. Gölənin Yuxarı Çatak və Aşağı Çatak kəndləri də ermənilərin hücumuna məruz qalmış, kişilərin bir hissəsi qaçmış, qalanı öldürmüşdür. Qadınların ilfatları ceynənmiş, mal-qara və əşyaları qarət edilmişdir.

Ermənilər Haskətydən dörd kişi ilə bir neçə qadını əsir almış və bir çox mal-qara ilə əşyaları qarət edib Ərdəhana aparmışlar.

Ermənilərin İslam Şurası tərəfindən idarə edilən hu bölgələri zorla ələ keçirməyə qərar verdiklərini və hücum etməyə

hazır olduqlarını 30 yanvar 1920-ci ildə ermani birliklərinin komandanı tərəfindən yayınlanan qorxuducu bildiriş də aşkar edir. Evlərin topçu atəşilə yandırılacağından və malların qarət ediləcəyindən bəhs edən bu bildiriş ermanilərin zülmünə bir rəsmi nümunə sayılacağına görə olduğu kimi aşağıya alınmışdır.

"30 yanvar 1920-ci il, saat 12

Romanov stansiyası.

Zərşat bəlgəsi əhalisinə:

Sizin tərəfinizdən biliniz ki, mən (Romanov) yol həyünca stansiyaya gəldim. Sizin qərar verməyiniz üçün iki gündür ki, səbr edərək gözləyirəm. Qadınlariınıza, uşaqlariınıza acıyaraq ermani təhligini mənimsədiyinizi bildirmək üçün namizədlariimizi gəndəritik. Bəlkə sizcə də biliniz ki, Ermanistan Respublikası böyük dövlətlər tərəfindən müstəqil olaraq tanınmışdır. Ermanistan, Gürcüstan, Azərbaycan arasında hiqlikdə sülh içərisində yaşamaq üçün təhlükəsizliyə aid bir dostluq ittifağı imzalanmışdır. Bundan ntrü sizə xəbər vermədən istər ermani, istər rus (malakan) və ya müsəlman olsun, kəndlariinizdə, qəsəbələriinizdə qan tokmək istəmirəm. 31 yanvar 1920-ci il saat 12-yə qədər ən gec olmaq üzrə təhliginiizi təsdiq etmək üçün ön nümayəndəni Romanov stansiyasına, mənim qəlimə gəndərməyiniizi məsləhət edirəm.

Nümayəndələriinizin hürriyyətlə yaşamalarını boynuma alıram. Əgər təbliği mənimsərsəniz, sizin hürriyyətiinizi, mallariınızın mühafizəsini öz üzərimə alıram. Yoxsa, evləriinizi topçu atəşilə yıxmığa və mallariınızı yox elmaya məchur olacağam. Ailələriinizə dəyəcək zərərin məsuliyyəti sizə aiddir.

Bir neçə fəsadçılar sizi yanlış yola yönəldih: "Əgər ermani hokumətinə təhə olsanız, ermanilər sizi kəçəcəklər," deyərək aldadırlar. Bunlara inanmayın.

Siz bilirsiniz ki, Gole, Sarıqamış və Kəğızman torəflərində müsəlmanlarla ermanilər sülh içərisində, anlaşmış bir vəziyyətdə yaşayırlar.

yolda yaşayırlar. Zərşat bülğəsinin xalqı, siz də belə yaşayacaqsınız.

GENERAL - MAYOR
N. N. NARSISOV Per."

25 yanvar 1920-ci ildə Ərdahanın İdarə rəhbəri, naxçıvanlı İbrahim Qədimov və əsgəri komandan Mərzimanovun imzasıyla Çıldır əhalisinə, millət vakillərinə yazılan məlumatda: "Çıldır əhalisi üzərinə hər tərəfdən əsgəri hürliklər göndəriləcəyini və bu hürliklərin qarşısına düz-çörəkə çıxıb boyun əyərək təslim olmağın lazım gəldiyini, əgər təslim olmazlarsa, İrevan şəhərindəki müsəlmanlara reva görülmüş qatliamlar və bu gün Gələdə baş verən qatliamlar gəz qabağında olan əzlərinin ermənilərə güvənib etimad göstərə bilməyəcəklərini..." - söyləyib bildirmişlər. Belə olduqda, 27 yanvar 1920-ci ildə erməni birlikləri topçu və piyada hissələrinin ataşılma hücumu başlamışlarsa da, əhalinin müqaviməti nəticəsində geri puskurtulmuşlar.

Ermənilərin İrevanda müsəlmanlara qarşı törətdikləri qatliamlar, köçə zorlama zülmü və Çıldır, Gələ, Qızılcıq, Zərşat, Susuz, Arpaçay və Ağhəbə ətrafında baş verən tacavüzlər yanvar ayı 1920-ci ildə Məşhədi Səməd ağa rəhbərliyindəki İslami Şura heyəti tərəfindən Tiflisdə olan Amerika təmsilçiliyi qarşısında etirazla qarşılanmışdır.

Hər bir yandan müdafiə görə hilməyən bu zavallı müsəlmanların haqlı və acıqlı səsləri Azərbaycan dövlətinin Milli Məclisində səsləndirilərək yüksəltilmişdir.

Bu qatliamlar nəticəsində ortaya çıxan dözülməz vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən Fərmanistan hökumətinə nota verilmişdir. İngiltərə, Fransa və İtaliya siyasi təmsilçilərinə də verilən bu notanın mətni Bataumda çıxan "İslam, Qürcustan" qəzetinin 4 mart 1920-ci il tarixli sayında yayınlanmışdır.

Bu notanın mətni aşağıdadır:

"ERMƏNİSTAN HÖKUMƏTİ XARİCİ İŞLƏR NAZİRLİYİNƏ

Hökumətimiz Qars hadisələri və törədilmiş faciələr haqqında Qars islam əhalisinin nümayəndələri tərəfindən göndərilən sənədi, 30 yanvar 1920-ci il tarixində general Osepyan tərəfindən yayınlanan 1 nömrəli əmrnamənin surətini, Qarsda yazılan teleqrafda Zərşat nümayəndələrinin cavabını və bunlara bənzər sənədləri almışdır. Azərbaycan hökuməti tərəfindən alınan sənədlər və məlumatlar Ermənistan hökumətinin Qarsda sülhün və sakitliyin hökm sürdüyünü bildirməsinə və tərəfinizdən Qars şəhərinin müsəlman əhalisi əleyhinə göndərilən teleqraflara bütünlüklə qarşıdır və onların əksini isbat etməkdədir.

30 yanvarda general Osepyan tərəfindən yayınlanan 1 nömrəli əmrnamə Zərşat bölgəsi əhalisinin itaətə gəlməsini, yaxsa top və tüfəng atəşləri ilə yox ediləcəkləri təhdidi ifadə edir. Zərşat müsəlman əhalisi nümayəndələri general Osepyana verdikləri cavabda ermənilərin törədikləri qatliam və qanunsuz dəvranışlarından bəhs edərək, qanunsuzluğun qarşısının alınmasını, kəndlərin dağıdılıb məhv edilməməsini diləmişlər və belə edilməzsə, ortaya çıxaraq məsuliyyətin Osepyan ilə Ermənistan hökumətinə aid olacağını bildirmişlər. Qars şəhərinin müsəlman əhalisi tərəfindən verilən məlumatlara görə, Maznovun komandası altında olan erməni əsgərləri 17 yanvarda müsəlmanların yaşadıkları kəndlərə hücum etdiyi kimi, Osepyan da 1 nömrəli əmrnaməsindəki təhdidlərini etmişdir. Beləcə, Göyarcın, Quzğunlu, Gəcüd, Barçalı Məscidli Künbat, Ağziacıq, Mamas, Bendivan Qalacıq kəndləri erməni əsgərləri tərəfindən tamamilə yandırılaraq bütün mallar talan edilmişdir. Bununla yanaşı, Ahılkeçək ilə Tifisda olan Çıldırlı Dr. Esat Okay və Süregei Dayanıqlı ağa kimi Qarslı ziyalı müsəlmanlar tərəfindən verilən məlumatlar bu faciəvi hadisələri doğrulayır.

Müsləmanlar və erməni milləti arasında müşətə əlaqələrin qurulması istəyilə bu kimi vahşicə və qorxunc davranışlara son verilməsi xüsusunda lazım olan tədbirlərin görülməsini hökumətimiz adından rica edir, yoxsa ortaya çıxacaq məsuliyyətin Ermənistan hökumətinə aid olacağını bildirirəm.

XARİCİ İŞLƏR NAZIRI

Xan Xoyski."

Artıq dayanılmaz bir hal alan erməni zülmünə döza bilməyən müsəlmanların feryad və şikayətləri sürüb gedincə, Tiflisdəki amerikalı albay Haskal ilə bir ingilis yuzbaşısı 1920-ci ilin fevral ayında Şahnalar və ətrafındakı kəndlərə gələrək əhalini sakitləşdirmiş və bundan sonra müsəlmanlara əsla hücum edilməyəcəyini qeyd etmişlər. Bu vədlərə inanan müsəlmanlar artıq can, mal, namuslarının mühafizə altına alındığını zənn edərək silahlarını atıb kəndlərinə dağılmışdılar. Fəqat aradan çox zaman keçmədən erməni çəpələri yanlarına yeni dəstələr alaraq yenidən müsəlmanlara qarşı qətləmə başlamışlar. Onlar 28 fevralda Zərşat qəsəbəsinə hücum edərək müsəlmanlara çox böyük itki verdirmiş, 28 kəndi yandıraraq qoca, qadın və uşaq demədən 2000-dən artıq adamın qanını axıtıb döcürmüşlər. Bu kəndlərin gənc və gözəl qızlarını Gümriyə və Qarsa aparıb erməni canavarlarının evlərinə dağıtmışlar və bu zavallıları heyvancasına istifadə etmək üçün əsarət altına almışlar. Bu kəndlərdən aparılan əşyaları satmaq və sərgiləmək üçün Qarsada bir bazar açılmış və xüsusilə qadınların işləməli don və konyakləri açıq artırmalarla satılmışdır.

Bu bölgələrdə heç bir silahdan istifadə etmədən ermənilərə təslim olan kəndlərdə də belə qətləmə, qarət və namusa təcavüz bütün qorxuncluğu ilə törədilmişdir. Yanvar və fevral aylarında top və tufənglərlə təchiz edilmiş erməni birlikləri Ağbaba, Çıldır, Zərşat və Gə'ə bölgələrinə dəfələrcə hücum etmişlər, bu hücumların çoxu böyük itkilərlə nəticələnmişdir.

"İşi sübh'e həl' etmək' kimi özünü göstərən erməni və ingilislərdən qurtulan heyvətlər qorxusuz və namuslu yaşamaq və torpağını qorumaqdan başqa bir diləyi olmayan müsəlmanlar arasındakı birliyi pozmaq üçün hər cür fəsad və pozğunçuluğa müraciət etmişlər. Bu bölgələrdə aparılan araşdırmalar nəticəsində ermənilərin tərəfdikləri zülm və faciələrin genişliyi və qorxunluğu ortaya çıxmışdır.

26 yanvar 1920-ci ildə erməni komandanlığından Borntov və Marzmanovun top, avtomat silah və digər partlayıcı maddələrlə silahlandırılan erməni əsgərləri Amı kəndindən təxminən 40, Dayınlıqdan 98, Bacıoğludan 56, Vartanlıdan 109, İlanlıdan 41, Ağümürdən 73, Aslanxandan 37, Aralıqdan 32 müsəlman evlərini dağıtmış, mal-qara və əşyalarını qarət etmiş və bir çox insanları öldürmüşlər.

Ermanilər Zarşat qəsəbəsinin Tapəkər dində 5 kişi ilə 1 qadını öldürüb mallarını qarət etmişlər. Məcidli kəndindən 32, Ağçalardan 44, Ərdəğindən təxminən 60 evi dağıdıb-yandırmışlar. 70-80 uşağı diri-diri atəşə atmışlar və bu kəndlərdən 8 mindən artıq mal-qaranı sürüb aparmışlar.

Aparılan araşdırmalara görə, Gölə qəsəbəsindən Cullu, Sənamoğlu, Balçəşmə, Kiçikaltınbulaq, Qaratoyuq, Quytuca və Cəlilxan kəndlərində ermənilər tərəfindən evlərinin dağıldığı, 180 müsəlmanın öldürülərək əşyalarının qarət edildiyi bildirilmişdir.

Ermanilərin 1919-cu ilin sonlarında və 1920-ci ilin avvallarında Ağbaba qəsəbəsində və kəndlərində müsəlmanlara bir çox zərər və ziyan verdikləri bildirilir. Onlar bu kəndləri yandıraraq əhalisini gürcülərə sığınmağa və Türkiyəyə köçməyə məcbur etmişlər. Bu illərdə Gölə və Oltu tərəflərində də türklərə zülm və işgəncələr vermişlər. Bu zülm və işgəncələr haqqında TBMM hökumətinin Şerq cəbhəsi komandanlığının hazırlamış olduğu kitabdan birlikdə oxuyaq (280).

1919-cu ilin iyun ayında Marzmanovun birlikləri Pükümür (Dölekçayır) kəndinə hücum edərək heyvanlarla əşyaları qarət etmişlər. Bundan qaça bilməyib kənddə qalan 5-10 nəfərin ge-

yımlarını almış, özlərini öldürmüş qadınlara nın namuslarını ləkələmişlər. Bu kəndin xalqı dağlarda üç gün boyunca ac qımış, ermanilər çəkiliş gətdikdən sonra kəndə dərindikdə xarabalıq və cəsəddən başqa bir şey görməmişlər.

Azərbaycana və başqa yerlərə gəlmək üçün qatarla İrəvandan Gəncəyə gedən 500-ə yaxın türk Cümrii yaxınlığında və qonlardan endirilərək öldürülmüşlər.

Ermanilər İrəvan şəhərinin 15 dağlıcalıq yaxınlığında Qaçaparaq kəndinə 16 fevral 1920-ci il gecəsi hücum edərək orada yaşayan xalqı yox etməyə çalışmışlar. Bu vəhşilikdən qaçıb qurtara bilməyən 6 kişini xəncərlə doğrayıb öldürmüşlər. Qadın və qızların iffətlərini k'zətdikdən sonra onlar acımasızca yandıraraq öldürmüşlər. Kənd evlərini qarət etmişlər.

30 mart 1920-ci ildə Kağızmanın yanında və Arazın şimalında yerləşən Şorlu kəndinə gələn 40 nəfərlik bir ermani çetəsi gündüzləri Araz keçidindən gəlib-gedən müsəlman yolçularını yaxalayıb şəhid etmiş, gecələri də yollarda pusqu quraraq vəhşətlərini nümayiş etdirmişlər.

Kağızmanın yanındakı Devahüküdan ermani banditləri tərəfindən 400-ə yaxın heyvan oğurlanmış, ermani hökumətinin bu banditlərlə ortaqlığı olduğuna gətrə müsəlman əhalinin şikayətlərinə heç baxılmamışdır.

Ermanilər 6 aprel 1920-ci ildə Zəngəzur, Ordubad, Vədi hölgələrindəki müsəlman kəndlərinə hücum edib zülm və vəhşiliyin ən iyrənc növlərini, insanlığın nifrət edəcəyi alçaqlığı t'ratmışlar.

Azərbaycan Daxili İşlər Naziri 7 aprel 1920-ci ildə Xarici İşlər Naziri Xoyçkiya göndərdiyi məktubda general Baqdasarov və Albay Vartanyanın komandanlığında ermani ordusunun Qazax vilayətinə doğru hərəkətə keçdiklərini, Azərbaycanın "ataşkas" əməl etməsindən faydalanaraq, iki müsəlman kəndini yox etdiklərini bildirmişdir.

Ermanilər 17 aprel 1920-ci ildə İğdırın 6 km şərqindəki Oba kəndinin xalqını və kəndə 1 km uzaqlıqda olan 300 evdən ibarət Yayıc kəndinin də xalqını qismən öldürmüşlər.

Ermanilərin İğdır zülmünə qarşı usyan edən türk xalqı 21 aprel 1920-ci ildə İğdırı girib ermənilərə qarşı çıxmışlarsa da, ermənilərin hücumuna və qeyri-adi insanı hərəkətlərinə tab gətirməyib İğdırı tərk etmişlər. Bu arada, ermənilər Ağrı dağının ətrafındakı kəndlərdə yaşayan Çunkanlı və Bənliki (Ürk tayfa)larına hücum edərək onlardan 24 nəfəri şəhid edib yandırmışlar.

Ermanilər 1920-ci ilin may ayında İravanın Uluxanlı qəsbəhəsinin yanındakı Qaradağlı kəndinin əhalisini zorla yerlərindən çıxararaq əşyalarını qarət etmiş, özlərini isə qaça zorlamışlar.

1920-ci il 23-24 may gecəsi 300-dən artıq erməni süvarisi Uluxanlının 5 km şimalında yerləşən Cebaçalı kəndini mühasirəyə alaraq ali silah tutan türkləri bir yerdə toplayıb hamusunu sungü ilə şəhid etmişlər.

Ermanilərin hücumu zamanı Zək kəndindən Alakilsəyə köçüb orada yaşayan 18 müsəlmanın 29 iyun 1920-ci ildə ermənilərin Ciltuya hücum etdikləri zaman, erməni jandarmaları tərəfindən, akin biçdirmək bahanesilə aparıldığında, Sırbasan Boğazında qarşılarına çıxan silahlı erməni əsgərləri tərəfindən məşədə 17-si ağaclara bağlanaraq faciəvi bir şəkildə öldürülmüşlər.

Ermanilər 1920-ci il iyun ayının 19-da Zangihəsər kəndlərini işğal etdikdən sonra kəndlilərdən bir qismi tüfənglə öldürülmüş, 1 500-ə yaxın qadın və uşaq Aralık mərkəzinə qaçarkən arxalarından yetişib, suda boğmuşlar.

1920-ci il 27 iyun gecəsi, yəni İrəvanda Hacı bəyram və Xəbərhaylı kəndlərinə basqın edən ermənilər əhalinin mal-qarasını və qiymətli əşyalarını qarət etmiş, bir çoxunu öldürmüşlər. Qəliamdan qurtulan müsəlmanların bir qismi Araz çayından cənuba keçərkən ermənilərin basqını nəticəsində boğulmuşlar.

Türkü yox etmək üçün hər zaman bir fürsət axtıran ermənilər 1920-ci il iyul ayının 2-də İğdırın qərbindəki Duzluçay bəlgəsinə hücum edərək 300-dən artıq insanı öldürmüş, mal-qarə və əşyaları qarət etmişlər.

4 avqust 1920-ci ildə Sivri (Filizli) kəndinə hücum edən ermənilər 200 inək və öküz ilə 20 at və bir çox qiymətli əşyaları qarət etmişlər. Kənd xalqından 6 nəfəri də bir samanlıqə soxub yandırmışlar. Yəni bu zamanlarda Dəmirqəpi kəndinə hücum edərək bütün kişiləri öldürmüş, 20 qadının da namusunu kirlətmişlər.

Göle qəsəbəsinin merkezi Mərdin ilə yaxındakı Ağcuş və Yatlaçlı kəndlərinin əhalisi ermənilərin törətdikləri zülm və qətləmədən qorxaraq Oltu yonlarına koçmaqda iken, Erzinek yonundakı Kərcikü Boğazı ilə Pertel arasında ermənilərin hücumuna uğramış və 28 türk öldürülmüşdür.

Bir erməninin anladığına görə Qassab paşa deyə anılan Mərzəranov Allahu Əkbər dağının yonundakı Aydarəsi deyilan mağarada gizlənan köçəri müsəlmanlardan 80 nəfərini parçaladaraq öldürmüşdür.

Kösür qəsəbəsinə bağlı Fəjdikəmu, Kərcik, Həgbesər, Balqaya, Ağmıder, Erzinek, Köşk kəndləri ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. Bundan başqa Kösür qəsəbəsinə sayılan 31 kəndin mal-qarasını və qiymətli əşyalarını qarət etmişlər. Bu kəndlərdən dağınıq həldə 5000-dən artıq müsəlman-türk öldürülmüşdür.

Oltu şəhərinin Olur qəsəbəsinə bağlı 26 kənd 1920-ci ilin əvvəllərindən ermənilər tərəfindən hücumlara, təxribatlara uğramışdır. Ermənilər bu kəndlərdə hər cür eybəcərliklər və qətləmlər törətmiş, qoca, qadın, uşaq demədən türk insanını vəhşicəsinə öldürmüş, yaşayış yerlərini dağıtmış və ya yandırmış, mal-qarə və əşyalarını qarət etmişlər. Bu kəndlərin əhalisindən 2 832 müsəlman ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür.

Bu həlgədəki erməni vəhşiliyi və zülmündən qaçaraq Oltuya getmək istəyən 40 arabalı köçərilər qatarına Penok qarşısında və şosse üzərində iken top, tufəng atəşləri açaraq 200-dən artıq kişi, qadın və uşaqları alçaqcasına şahid edib 3 000-dən artıq mal-qarəni, çoxlu pul, əşya və arabaları qarət etmişlər.

Bu cinayətlər ələy komandanları Mirmanov və Marzmannov ilə çataçı Olıulu Kor Artinin oğlu Müradxan və Muşlu Pulos Aş.Bedros adlı ermənilər tərəfindən idarə edilmişdir.

Beləcə, ermənilər bir yandan bu qanlı və zəncirvari cinayətlərlə qətlə qoyma proqramlarını həyata keçirməyə davam edərkən, digər yandan da hiylə və yalanlarla dolu bildiriylərlə Türkiyə torpaqlarında yaşayan türklər arasında ayrıcalıq, bölücülük təbliğatı aparırdılar. Ermənilərin yayınladıqları bildirişlərin birində belə deyilir:

"Ey kürdlər! Biz ermənilər və kürdlər minlərlə ildən bəri torpaq və su qardaşı və qonşusu olaraq yaşadıq. Türklər aramızda girmədən əvvəl bizim atalarımız uzun zaman bir-birilə kirvə olmuşlar. Bu, heç kimsin və heç bir tarixin inkar edə bilməyəcəyi bir haqiqətdir. Lakin son zamanlarda türklər xatircən gələrək aramızda fəsad toxunu əkdilər və qurduqları tələ ilə bizləri bir-birimizə düşmən etdilər, rahatlığımızı pozdular. Onlar öz mənfəətləri üçün hər iki tərəfdən bir çox günahsız qanların tokülmesine səbəh oldular.

Buna görə sizə vəsəlanarak, əbas yərə qan tokülməməsini təklif edirik. Siza son sözüümüz budur: "Tələsin, hökumətə müracət edərək itaət edin, mənfəətlərinizi ayaqlar altına atmayın. Bundan sonra erməni və kürd qanının tokülmasına Allah razı deyildir. Ordumuz hələ işə haşlamadan, razılaşmaq üzrə öz tərəfinizdən bizimlə danışmaq üçün adam göndərməyinizi təklif edirik. Yoxsa, haşlayacaq bir müharibədə biz istəmədən şiddətli davranmağa məcbur olacağıq. İnanın ki, bu da haqqınızda yaxşı olmayacaqdır."

Ermənilərin Şərqda törətdikləri zülm həyatı alt-üst edərkən 15-ci artilleriya komandanı general Kazım Qarabəkirin İrəvan erməni komandanlığına bu məktubu yazdığını görürük:

"ONBEŞİNCİ ARTİLLERİYA

KOMANDANLIĞI Ərzurum, 21 03.1920

İravan əsgəri komandanlığına.

Ermeni hökuməti içərisində qalan müsəlman əhaliyə qarşı əvvəldən bəri torədilan qatliam və zulm çox doğru məlumatlarla sənədləşdirilmiş və bu zülmün ermənilər tərəfindən törədildiyi Ərzurumdakı İngilis təmsilçisi podpolkovnik Mister Ravlisonun anlatması və şahidliyi ilə gerçəkləşmişdir. Ayrıca, ailəsini, uşağını, malını-mülkünü itirərək ac və pərişan halda hüzə sığınan minlərcə Qars və İravadan qaçan köçəriləri amerikalı general Harbordun heyəti 1919-cu il sentyabr ayının sonlarında görmüş və bu zülmün şahidi olmuşdur. Topla, tufənglə təmin edilmiş hirləkləriniz xalqımızın gözəli qarşısında (Şərqi Rayazit, Eleşgird, Pasinlardakı sərhədlərimizə yaxın) bir çox müsəlman kəndlərini yaxıb-yandırmışlar. Belə davranışlara son verilməyi umulurkən, təəssüflər olsun ki, 1920-ci il fevral ayının başından bəri Sürəgal, Ağbaba, Zərşat və Çıldır başda olmaqla, müsəlmanlara qarşı torədilan zülm daha da artırılmışdır.

Bu həlgələrdə olan hər çox müsəlman kəndinin yaxıb-yandırıldığı və minlərcə müsəlmanın öldürüldüyü, əşya və heyvanlarının qarət edildiyi, gənc müsəlman qadınların Qarsa və Gümrüyə aparıldığı, bu kəndlərdən qaçan yüzlərcə qadın və uşaqların dağlarda donaraq öldükləri, müsəlmanların mallarına, namuslarına təcavüzün hələ də davam etməkdə olduğu xəbər alınmaqdadır.

Din qardaşlarına qarşı torədilan bu əlçəqliq və faciələri eşidən bütün müsəlmanlar idarəetiz altındakı yerlərdə əqreba və yaxınları olan ordu əsgərləri və tayfalar cəmiyyəti qeyri-adi şəkildə coşub-daşmağa başlamışlar. Hələ son günlərdə komandanlarımız və məmurlarımızın imzalarıyla sərhəd yanlarında ora-bura atılan və göndərilən: "Kürdlər ilə ermənilərin anlaşdıqlarına və ayrıca bir Kürdüstan hökuməti qurulduğuna, Van, Bitlis, Ərzurum və Trabzonun ermənilərə verildiyinə" dair uydurma xəbərlərlə bütün müsəlmanlar arasına həlucülük soxmaq məzmununda olan bildirişlər, Şərif paşa kimi vicdanını düşmən pullarına satmış olan Vəlan xaini kəslərin heç bir vəkələt haqqının olmadığı və bunların kürdlər arından danışma

haqlarının olmadığı, kürdlərin Osmanlı birliklərindən heç bir şəkildə ayrılmayacaqları bütün kürdlər tərəfindən hər yana və itirifaq hökumətlərinə teleqraf və protokollarla bildirilmiş, Şərif paşa ilə hənzərləri böyük qəzəb, nifrət və lanətlə qarşılanmış və həttdən bu hallar var olan coşqunluq və həyəcanı artırmışdır.

Ermenilərin Qars və İrəvan şəhərlərində tələdikləri zülmə görə müsəlmanlar arasında ortaya çıxan coşqunluq həyəcanını yatışdırmağa və xalqı sakit olmağa çağırırsaq da, həyəcanın keçməsi və xalqın inanması üçün zülm və qatliama son verilməsi, müsəlmanlardan alınan hər bir şeyin geri qaytarılıb zərərlərinin ödənməsi və müsəlmanların namus, can, mal və hər cür haqlarının qorunması erməni hökumətinin üzərinə düşən bir vəzifədir.

15-ci ARTİLLERİYA KOMANDANI GENERAL-MAYOR KAZİM QARABƏKİR

Aşağıdakı sətirlər general Kazım Qarabəkirin əməkdar general Hərbi Ordunun heyətinə verdiyi 1915-ci il 25 sentyabr tarixli raportundan alınmışdır:

İngilislər müqavilənin hökmlərinə uymamışlar, bizi səfalət və sıxıntılara qatılmaq məcburiyyətində buraxmışlar. Müqavilənin hökmlərinə uyaraq Qars, Ərdəhan və Batumdan çəkildikən Gümrü, Qars, Axıska, Ərdəhan, Naxçıvan və Batumdan ordumuz üçün satın aldığımız və tədarük etdiyimiz çox miqdarda ərzaq, geyim əşyaları, xüsusilə tibbi ləvazimat və dərmanları daşınmağa imkan verməmişlər, bunların hamısını müsədirə etmişlər. Bu, ordumuzu və məmləkətimizi böyük ehtiyaclar içərisində buraxmışdır. Ordumuzu yenidən ərzaq satın alması millətimizi böyük səfalətlə qarşılaşdırmış, xalqımızı böyük sıxıntılara soxmuş, çox sayda insanımızı acından ölmüşdür.

Batumdan tərkis edilən ordunun silahları yəni Batumda ambarlara qoyulmuş cərunmasına zərər və əsgərlər ayrılmışdır. Fəqat buradakı silahlarımızın hamısı ermənilərə və rumlara verilməmişdir. Azərbaycan hökumətindən satın aldığımız qaz, ben-

zin, mazut kimi maddələr Batumda qərar edilmişdir, birliklərimizin gətirdikləri arzaqlar belə vaqonlarıyla birlikdə müsadirə edilmişdir.

İngilislər müxtəlif bəhanələrlə türk zabıtlarını təhqir etmişlər. Azərhaycan bölgəsindəki ordumuzun komandanı Nuru paşanı, beşinci diviziyanın komandanı Mursəl bəyi, on ikinci diviziya komandanı polkovnik Əli Rza həyi heç bir günahları olmadan həbs etmiş və böyük komanda mövqeyində olduqlarını nəzərə almadan izzət-nəfslərini qızacaq hərəkətlər etmişlər. Onların heç bir günahları olmadığı halda, Batumda herb divanında mühakimə etmişlər, günahları isbat olmadığı halda, Qarsda bir qəza nəticəsində yanan teleqraf stansiyası məsələsindən ötrü yeddi min lira pul odama cəzasına məhkum etmişlər.

Müqavilə nəticəsində Osmanlı ordusu tərtib edildikdən sonra İngilislər əldə qalan əsgərləri öz yarılarında qalmağa təşviq etdilər. Buna görə bir çox təbliğat nəticəsində ordumuzdan qaçmış Şanlı Nuri ədir də birini İngilis yüzbaşısı: Fərel yanına aldı. Ərzuruma gələn zamanında gəzdirərək əsgərləri himayə etdiyini göstərmək istədi. Xorasan və sərhəddəki birliklərimizin qarşısından keçirərək Qarsa apardılar. Belələrində cəsusluq da etdirdilər."

Müqavilədən sonra Osmanlı ordusunun 1919-cu il 1 yanvar tarixində Qars, Ərdahan, Kağızman bölgəsindən çəkilməsilə bu bölgənin çoxluğunu təşkil edən müsəlmanlar Qarsda milli bir şura təşkil etmiş, şura təqdir ediləcək əlçudə bölgəni idarə etməyə başlamışdır. Onlar əsəyiş və təhlükəsizliyi təmin etmişlər. Şura idarəsi zamanında həlgədə heç bir pislik görülməmişdir. Əsəyiş və təhlükəsizlik yaxşı vəziyyətdə olmuşdur. Türk ordusu Qarsdan çəkildikdən sonra İngiltərənin təmsilçisi gəlmiş, şura idarəsini qəbul etmiş, onların əsəyiş və təhlükəsizliyi təmin etdiklərini öymələrinə baxmayaraq, 1919-cu ilin aprel ayında şuranı əsgərlərlə basaraq dağıtdırmiş şura üzvlərini də Malatyağa sürgün etdirmişdir.

İngilislər o bölgənin idarəsini şuranın əlindən aldılar, heç kimin xəbəri olmadan Qumrüdən Qarsa erməni əsgərlərini gətirdilər və oranın idarəsini ermənilərə verdilər.

Beləliklə, ermanilər ingilislərin himayəsində o bölgənin hər tərəfinə yayılmağa, müsəlmanları, böyük-küçük demədən yox edib əhali sayında çoxluq əldə etmək üçün silahsız türklərə qarşı qatliama və faciəvi işğallərə başladılar. Bolğadakı əsəyiş və təhlükəsizlik pozuldu. Hər gün yüzlarla müsəlmanın qanı axıdıldı.

Osmanlılar İraqdan çəkildikdən sonra ingilislər Zəbaya qədər Musul vilayətini işğal edərək bu bolğaya sahib olmuşlar. Onlar o tarixdən etibarən oradakı tayfalar arasında təbii işi aparmaya, onlarda müstəqillik fikirləri oyandırmaya və Suleymaniyədən Vana qədər olan tayfaların Osmanlı dövlətinə olan bağlılıqlarını qırmaya çalışmışlar.

İngilislər Rumye, Həy, Van, Cizre bölgələrində kürdçülük fikrini yaymağa, fəsadçılıq etməyə çalışmışlar. Şəmdinənli seyid Tahanı əldə edərək, onu öz düşüncələrinə alət etmişlər. Bir tərəfdən də qanlı Simko ağa deyilən tayfa başçısını pul ilə əla alaraq seyid Taha ilə sazişə girməsinə səy göstərmişlər. Seyid Taha Musuldan döndükdən sonra onu Simko ağanın yanına aparıb aralarını düzəlməyə çalışmışlar. Və 1919-cu il 21 iyun tarixində iki ingilis zabiti Simko ağa ilə seyid Taha arasındakı müzakirələrdə iştirak edərək, onların arasında müsbət münasibət təmin etmişlər. İngilislər verdikləri top və silahlarla iki tayfaranı almaları üçün 500 dəvəni Revandizə göndərmişlər. Revandiz siyasi hakimi Fayl seyid Taha ilə Şəmdinənə bağlı Mazir kəndinə gələrək o bölgənin rəhbəri Məhmədə Şəmdinən bölgəsinin ingilislərə verildiyini, məmurlarla oğar və jandarmının qəzanı tərk edərək Vana getmələrini təklif etmişdir. Bu təklif rəhbər və məmurlar tərəfindən rədd edilmişdir. Fayl getdiyi Rumye istiqamətindən geri döndükdə jandarma zabitiyə təkrar qəzanı tərk etmələrini yazı ilə bildirmişdir. Jandarma zabiti Faylin yazısına verdiyi cavabında: "Mən son dərəcə heyətətlər içərisində qaldım. Axi necə olur ki, siz rəsmən yalan söyləyirsiniz? Məhməd əfəndi xəstə deyildi. Sizin hətədə olmağınız yersizdir. Son dəfə yazıram, gedin, yoxsa siza haqarət etməyə məcbur olacağam." - demişdir.

İngilislər hər tərəfdə belə siyasi təhlilətlə məşğul olmuşlar və Osmanlı dövləti əleyhində pul ilə usyan hazırlamaya davam etmişlər.

İngilislər bir neçə dəfə Oltu şurasına da Oltunun ermanilərə verildiyini təbliğ etdilər. İngilis zabıtları Oltu şurasıyla görüşərək təkliflərinin qəbul edilməsini təkidlə istədilər. Oltu şurası Qars, Kağızman, Ərdahan, İğdır hölgələrində ermanilərin tərtədikləri qorxunc zülmü ingilislərə anladaraq, onların təkliflərini qəbul etmədilər. Ermanilər top və tüfənglərlə Oltu və Rəzdizə bir neçə dəfə hücum etdilər, bir çox kəndi yaxıb-yandırdılar, çox sayda müsəlmanı qəddarcasına şahid etdilərse də, oraları işğal edə bilmədilər.

1919-cu il 31 iyul günü ingilis zabiti Bonfon yanında bir erməni zabitini və əsgəri Əhməd Robenson adında, əvvəlca türk ordusunda xidmət etmiş bir tərçumanla Oltuya gəlmişlər. Əlindəki sənədi Oltu müvəqqəti hökumətinə göstərüb bu sənədin ermənilərə verildiyini bildirərək, onların ermənilərə itaət etmələrini təklif etmişdir. Oltu hökuməti ingilis zabitinə hörmət göstərmiş, ermənilərin müsəlmanlara qarşı tərtədikləri qorxunc və dəhşətli zülmü anladığından sonra on gün içərisində cavab verəcəklərini söyləmiş, lakin sonra savaşıma qərar vermişdir.

Ermanilərin hücumları davam edirdi. İngilislər ermənilərin zülmündən qorxaraq dağlara sığınan müsəlmanların ermənilərə təslim olmalarına çalışırdılar. Onlar 1919-cu il 1 iyun tarixində Qars Milli Şurası üzvlərindən Əhməd əfəndi ilə görüşmək üçün bir ingilis zabitinin yanına bir erməni zabitini qoşaraq Gümrü dağına gəndərdilər. Bu zabitlər Əhməd əfəndi ilə görüşlər keçirmiş və onların on gənə qədər ermənilərə təslim olmalarını təklif etmişdilər.

Ermanilər 1919-cu il 5 iyul günü Qaraqum ətrafında bir neçə müsəlman kəndlərinə hücum edərək qətlə məhkum tərtədiklərinə görə müsəlmanları birləşərək müdafiə olunmuşlar. 7 iyulda bir ingilis zabiti bu kəndlərə top atdirmişdir.

1919-cu il 20 iyul tarixində ingilis zabitlərindən bir heyət Kağızmana gədarək yerli vətəndaşlara oranın "sahibləri" erma-

nilərə itaət etmələri üçün ayud-nasihət vermişlərsə də, ermənilərin törətdikləri qorxunc zülm və işgəncələri xatırlayaraq səs çıxarmamışlar.

1919-cu il 5 sentyabr ayında bir ingilis zabiti yanında 8 nəfər erməni jandarması olduğu halda Bərdizə getmiş, orada tayfa rəhbəri Əyyub Rəşo ilə görüşərək onların ermənilərə tabe olmalarını təklif etmişdir. Sonra zabit ingilis hökumətinə qarşı çıxmanın çox ciddi bir məsələ olduğunu, əgər qarşı çıxarlarsa, bir çox cəzaların veriləcəyini bildirərək təhdid etmiş, onlara cavab vermək üçün üç gün möhlət vermişdir. Əgər qəbul edərlərsə çox pul verəcəklərini də sözlərinə əlavə etmişdir.

İngilis təmsilçisi Rəvlinson o tarixlərdə Qarsdan aldığı məlumatda 40 min müsəlman əsgərinin bu bölgəyə toplandığını, bir pislik ehtimalını önəlmək məqsədilə Qarsa gedəcəyini bildirdi və gəldi. Rəvlinson bu səfərdən döndükdə ermənilərin Qars, Sarıqamış və Kağızman vilayətlərində höyük zülm və qətləmlər törətdiklərini qəbul etmişdir. O, verdiyi rəportda da bunu qeyd etdiyini söyləmişdir. Rəvlinsonun bu dürüstlüyünü qəbul edə bilməyən ermənilər onun əşyalarını daşıyan avtomobillə hücum edərək sürücü ilə bir ingilisi öldürüb əşyalarını qarət etdikləri halda, Rəvlinsonla görüşərək müstəqillikdən bəhs etmişlər.

İngilislərin yardımını və himayəsi erməniləri çox güdurtmuşdu. Onlar müsəlmanlara qarşı törətdikləri zülmü gündən-günə artırırdılar və Qars, Sarıqamış, Kağızman və Ərdəhani ingilislərdən təslim aldılar. Beləcə, ermənilər ingilislərin sayəsində bu bölgələrə yerləşdilər.

İngilislərin erməniləri öz himayələri altına almaları və onlara hər cür yardım etmələri erməniləri güdurtmuş, onların müsəlmanlara qarşı törətdikləri zulmün ağırlaşmasına yol açmışdır. Ermənilər müsəlmanları yox etmək üçün bir tərəfdən komitələr qurur, digər tərəfdən də əsgəri qruplaşmalarını topla-tıfənglə təmin edərək hər gün bir və ya bir neçə müsəlman kəndini yaxıb-yandırdılar. Onlar ayrı-ayrı tayfalara hücum edərək qətləmlər, vəhşiliklər törədər, müsəlmanları yox etmə-

ya çahşirdilər. Onların mal və əşyalarını qarət edir, qadınların namusunu kirlədirdilər. Onlar müsəlman əsgərlərini və qadınlarını: çırıl-çılpaq dolaşdıraraq, insanlıqdan və dünya mədəniyyətindən çox uzaq olar, bu hərəkətilə onları haqqında tarixdə iz buraxmışlar.

Ermənilər ingilislərin nüfuzundan faydalanmaq üçün bezi zabıt və əsgərlərinə ingilis formaları geyindirərək müsəlmanlara qarşı təxribat və zülmətlər törətmişlər. Onlar çətin vəziyyətə düşdükdə hu bıylədən istifadə etmişlər.

1919-cu il 5 iyun günü İğdirdən Bayazıtə pedən bir ingilis haş leytenantının yanında bir erməni tərcüməçisi olduğu halda Bayazıt idarəçiləri ilə görüşmüş, Bayazıt həlğəsinin ingilis himayəsində qurulmuş erməni hökumotinə verildiyini təbliğ etmiş, əsgərin himayəsində bir aya qədər 10-15 min erməninin göndəriləcəyini bildirmişdir. Eyni gün "Bu ingilis haş leytenantı" İranın Azərbaycan bəlğəsinə (Cənubi Azərbaycan) keçmişdir. İngilis formasında gələn hu zabıtın bir erməni olduğu və bu təklifin heç bir əslə və əsasının o'madığını Ravlinson etiraf etmişdir.

1919-cu il 7 avqust günü Kağızmanə iki avtomobil ilə ingilis formasında zabıt və əsgərlər gəlmiş. Qaracavıran kəndlisi Ömər ağa ədında bir türkü yaxalamağa çalışmışlarsa da, bacara bilməmişlər və avtomobillərinə minərək İğdirə doğru qaçmışlar.

Ermənilər ingiliscə və fransızca bilən ermənilərdən 300 nəfəri ingilis formasına soxaraq bir hatalyon təşkil etmiş. Qars, Ərdəhan və Sarıqamışə gəndərmişlər. Bunların arasındakı bezi ermənilər yerlilər tərəfindən tanınmışlar. İngilislər helə davranmaqla ermənilərin tərəfində olduqlarını və onlara yardım etdiklərini göstərərək müsəlmanların mənovi güclərini qırmağa, onları kəçə zorlamağa çalışmışlar.

Ermənilər 1919-cu il 25 iyul günü Sarıqamışə ingilis formasında zabıt və əsgər olmaqla 200-ə yaxın əsgər və dörd ingilis topu ilə gəlmişlər.

Ermənilərin bəzilərən Kağızman və Məcəngird kəndlərindəki müsəlmanlara: "Biz müsəlmanlarla xoş keçinmək istəyirdik.

Bizi müsəlmanlar aleyhində təhrik edən və qətlə gətirən səbəb olan ingilislərdir. Onlar bizə "Siz bizim dostluğumuza baxmayın, müsəlmanları öldürün, silah bizdən" deyirlər. Beləliklə, ermənilər bu işdə həm də ingilisləri günahlandırmışlar.

Ermanilərin Baş Naziri Hacısoy ingilislərin ermənilərə çox əhəmiyyətli yardımlar etdiklərini belə etiraf edir: "Cənab Haqqə çox şükürlər olsun, erməni davası hər yerdə çox yaxşı qarşılanır. Yeddi vilayət Ermənistanına verilmişdir. Bu bir faktdır. Əsgərlərimiz hər yerdə alicənab himayəçimiz ingilislərin cəsur əsgərləri tərəfindən çox qiymətli yardımlar görməkdədirlər. Məsələn, əsgərlərimiz tərəfindən işğal edilmiş və ana vətənə qatılması lazım olan yerlərə dərhal bir miqdar ingilis əsgəri və zahiri gələcək müsəlmanları əldədir, sonra bizə təvii verirlər. Əsgərlərimiz onların aqıdqları yolda rəsmi kecid düzəldərək gətirilməsi çətin yerlərə asanlıqla girirlər. Naxçıvan, Vədi bölgələri də heləcə fəth edilmişdir."

Ermanilər Qars, Ərdəhan, Naxçıvan, Şərur və İğdir bölgələrini işğal etdikdən sonra "Sərhəddimizə yaxın yerlərdə yeddi vilayət hiza verilmişdir"- deyərək, o bölgələrdə qarışıqlıq salmağa, müsəlmanları qorxudaraq kəçə zorlamağa girişmişlər.

Ermanilər xaricdən gərdükləri yardımlarla işğal etdikləri Qars, Kağızman və Ərdəhan bölgələrində törətdikləri qorxunc qətləmlərlə kəçə meçur etdikləri minlərcə müsəlmanın evlərinə Rusiyanın müxtəlif bölgələrindən təşviq edərək gətirdikləri erməni ailələrini yerləşdirmiş olmalarına baxmayaraq, o bölgələrdəki əhalinin çoxluğunu yenə müsəlmanlar təşkil edirdilər. Nə olursa olsun, müsəlmanlar erməni hakimiyətini əsla qəbul etmədilər. Xarıçilərin, xüsusilə də ingilislərin ermənilərə itaət etmək çağırışı onları kəderləndirsə də, zülmə və qətlə gətirən qərsi həyat mücadiləsi verdilər.

1916-cı ilin iyul ayında Qarasurqanda olan erməni çətaləri Sarıqamışdan gələn 100 ev müsəlman kəçərilərindən 9 inək, 6 at, 6 ton taxıl və ərzaqlarını zorlə almış, qadınlərin üst-başını aramış, tapdıqları zinat əşyalarını alıb onların gözləri qabağında bəluşdürmüşlər.

Ermanilər 1919-cu il iyun ayının 4-də Qars ilə Öltü arasındakı Aqqalaya bağh dörd kəndə basqın etmişlər. Onlar bu kəndlərdən birinin əhalisini tamamilə, digər kəndlərin hər birindən altmış adamı əsir alıb şəhid etmişlər. Bu kəndlərə basqın edən erməni dəstələrinin komandanı tanınmış erməni çavisi Arşak olmuşdur. Ermanilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri bu qətlərdə altı top, çox sayda tufəngdən istifadə olunmuşdur.

Ermanilər 1919-cu il iyul ayının 4-dən 12-nə qədər Qaraqurd bölgəsindəki müsəlman kəndlərinə çox sayda əsgər, top və avtomat silahlarla hücum edib oraları dağıtmışlar. 8 iyul tarixində Məscidli kəndində kəndin ağsaqqalı Dərviş ağası şəhid etmişlər. Dərbəxana, Başkənd, Arıudlu, Qaziantep, Qazığaya, Həpərk, Kalyav, Aqqoyunlu, Honik, Qanlıqaya, Gülayınlah, Kalhantəpə kəndlərində yaşayan müsəlmanları vəhşicəsinə şəhid etmiş, onların mal-qarası və əşyalarını aparmışlar. Bu dəhşətverici səhnələrdən qorxan müsəlmanların bir çoxu dağlara qaçaraq çadırlarda yaşamaq məcburiyyətində qalmış, bir çoxu da Türkiyəyə sığınmışdır.

Iyul ayının 19-da 150 nəfərlik rum və erməni piyadası Bu-laqlı kəndinə hücum edərək bu kəndi işğal edib kəndlilərin mal-qarasını və əşyalarını qarət etmişlər.

Ermanilər Qars bölgəsində də vəhşiliklərini davam etdirmişlər. Onlar Qurudara adındakı kəndi basaraq müdafiəsiz beş kişi və üç qadını şəhid etdikdən sonra 33 kişi, bir qadın, bir qız uşağını və 440 haş mal-qarasını alıb aparmışlar. Yurkos qəsəbəsində bir müsəlmanın qardaşı ilə zövcəsini və qızını həbs edib özlərilə aparmışlar.

Iyul ayının 20-də Qars şəhərinin yaxınlığındakı Berdin kəndinin müsəlmanlarından 93 öküz, 50 qoyun, Kaluk kəndi müsəlmanlarından 4 öküz, 10 qoyun və bir çox qiymətli əşyalarını alıb aparmışlar.

Eyni gün erməni çətaləri Qars şəhərindəki Yusuf paşa camisinin imamı əzan oxuyarkən onu daşlamış və bağıraraq çirkin soyuşlarla söymüşlər. Ümumiyyətlə, ermanilər Qars, Kəğızman bölgələrindəki camilərdə əzan oxunmasına mane olmuşlar.

Ermanilər Erxak, Cürelı, Bəvaklı, Savçaqqolu və digər iki kəndin xalqını kəndlərindən çıxarmış, onların əşya və heyvanlarını qarət etmiş, onlara qarşı vəhşiliklər törətmiş və bu məqsətdə insanların dada-baba yurdlarındakı evlərinə erməni köçərilərini yerləşdirməyə başlamışlar.

Ermanilər 1919-cu ilin iyun ayında Qarsda müsəlmanların yuzdan artıq ıralı liderini, Osmanlı vətər daşı və casusu deyə toplanmış və naməlum bir istiqamətdə aparmışlar. Ermanilər Qars və Sarıqamışda iyun və avqust aylarında gənc müsəlmanları toplayaraq vəhşicəsinə şəhid etmişlər. Qars və Golanın müsəlmanlarından ıralı gələn səkkiz nəfəri şəhid etmişlər. Serjani Şükrü adındakı bir türkü gündüz-gündüz çağı asaraq öldürmüşlər.

Ermanilər vergi və hərbiyyə adı ilə hu bolğanin müsəlmanlarından at, öküz, araba və bütün qoyunlarını zorla alıb aparmışlar. Bunu vermək istəməyən Ağcaqala ətrafındakı səkkiz müsəlman kəndinə topla, tüfəngli 300 nəfərlik birliklə hücum etmişlər. Nəticədə, müsəlmanlar Al'ahın Əkbar dağlarına çəkilmiş və mağaralarda pərişan bir halda yaşamlarını davam etdirmək məcburiyyətində qalmışlar.

Osmanlı İmparatoruna köç etmək istəyən Fəxrəddin adında bir türkün və onun qardaşı oğlu Əlinin 500 lirə pulu, hütün mal və əşyaları erməni sərhədçiləri tərəfindən qətar edilmiş, onlara sərhəddən heç bir şey keçirmək haqlarının olmadığını söyləmişlər.

Ermanilər Sarıqamışda müsəlman köçərilərinə tərəf bız bomba ataraq bir qadın ilə bir kişinin ölməsinə, bir çoxlarının da əl və ayaqlarının qopmasına səbəb olmuşlar. Onlar Qars və Oltu arasındakı müsəlman kəndlərinə hücum edərək bir çox qorxunc hadisələr və vəhşiliklər törətmişlər. Diğər qəsəbəsində Qars Milli şurasının üzvü Keleş ilə digər bir qəsəbənin vətəndaşlarından 12-ni həbs etmiş, mal və əşyalarını qarət etmişlər.

Ermanilər 1919-cu ilin iyul ayında Merdenin ətrafında Sücəvanq müsəlman kəndinə topla-tüfəngli piyada dəstəsilə

hücum etmiş, kəndlilərin bəzilərini öldürüb mal-qara və qiymətli əşyalarını özlərilə aparmışlar.

Zarşal, Gölə, Şurşal, Zağbaba, Qutudara, Nəhiküldür kəndlilərinin müsəlman sakinləri ermənilərə xərək verməkdən tənqə gəlmiş və hu işdən imtina etmişdilər. Ermənilər bunların mallarını zorla almış, kişilərini də bir-bir vəhşicəsinə öldürmüşlər.

Ermənilər bu zamanlar hərada bir müsəlmanı tək, kimsəsiz görmüşlərsə, ona işgəncə verərək vəhşicəsinə öldürmüşlər.

Yəni 1919-cu ilin iyul ayında Məscidli, Ağkilsə, Hamamlı, Höpirtək, Şadvan kəndlilərini başlıq müsəlmanlara işgəncə verərək qətl etmişlər.

Ermənilərin hu qorxunc zülm və işgəncələrindən qurtularaq Türkiyəyə sığınanlardan bəzilərini bir neçə yerindən süngü ilə yaralı, bəzilərini də qolları kəsik qadın və uşaqlar olmaqla Bayazıtda Amerika heyətinə göstərilmiş, fotosəkilləri çəkilmiş, ancaq bir noticə əldə edilməmişdir.

Sarıqamışdakı erməni birliyinin komandanının Saatvirək və Şəmsekyan kəndlilərindəki müsəlmanların yox edilməsi haqqında verdiyi əmrin bir nüsxəsini Gülayımtablı Süleyman əldə etmiş və ermənicə yazılan hu əmrin mənasını anlayınca Saatvirək kəndində yaşayan müsəlmanlar qaçmağa başlamışlar. Ermənilər bu kəndlilərdən ancaq səkkizini tutub öldürə bilməmişlər.

Yəni 1919-cu ilin iyul ayında Zək kəndi üzərinə bir erməni zabitinin komandanlığında on erməni sırası asgəri gələrkən müsəlmanlardan daşına bilən nələr varsa, hamısını ələ aparmaq istəmişlər. Müsəlmanlar səclərini çıxarırdıqda ermənilər onları öldürmüş və ələ keçənlə varsa, hamısını toplayıb aparmışlar.

Ermənilər Gölə ətrafında axtarışlar aparmış, dövlət malı deyərək müsəlmanların ev əşyalarını qətl etmişlər.

Ermənilər Kiçik Yusufu kəndindən olan Ömər Ağazadə Osmanı ayaqlarından asaraq üç gün başı aşağı asılı tutmuş, ona qeyri-insani işgəncələr verdikdən sonra 700 rubl rus pulunu alaraq buraxmışlar.

Ermanilər Ağkilsədə Kərimli adındakı bir müsəlmanı vəhşicasına parçalamışlar.

1919-cu ilin 19 sentyabr günü bir erməni təyyarasının dağlarda olan müsəlman kəndlərinin üzərində uçduğu və oraları bombaladığı Türkiyə sərhədindən müşahidə edilmişdir.

Ermanilər 1919-cu il 30 avqust günü Qaraçayır və Sofulu kəndlərini yandırmışlar, bu kəndlərin ətrafındakı dörd kəndin mallarını qarət etmiş, sakinlərini osir almışlar.

Ermanilər 1919-cu ilin sentyabr ayında Samanlı kəndinə basqın edərək Qurban ağanın 32 adamdan ibarət əqraba və yaxınlarını çox qorxunc bir şəkildə şahid etmişlər.

1919-cu ilin 2 sentyabr tarixində topla, tüfənglə təchiz olunmuş erməni birliyi Koravt kəndinə hücum etmiş, oranın əhalisini qətl etmiş, ətrafındakı 3 müsəlman kəndini əkin sahələtilə birlikdə yandırmışdır.

1919-cu ilin 3 sentyabr ayında 300 nəfərdən ibarət silahlı erməni piyada dəstəsi Malakan yaylasına və Rəyök Qumru kəndinə hücum edərək çox sayda müsəlmanı öldürmüşlər. Müsəlmanlardan bir çoxu canlarını qurtarmaq üçün dağlara qaçmaq bacarmışlar.

Sulh müqaviləsindən sonra türk əsgəri Araz hölgəsindən çəkildiyinə görə çoxluğu Azərbaycan türklərinin təşkil etdiyi Naxçıvan, Şaxtaxtı, Şarur, Vədi, Zəngibasar, İğdır bölgələrində müvafqatı hökumət və şura quruldu. Qurulan müvafqatı hökumət və şura bu hölgənin əsəyiş və təhlükəsizliyini təmin etməkdə müvəffəqiyyət əldə etdi. İngilislər Qars bölgəsində etdikləri kimi bu hölgələrə də əvvəl təmsilçilər göndərdilər. Müvafqatı hökumət və şuranın ingilislərin ermənilərə itaət etmək təklifinə etiraz etmələrinə qarşılıq onlar əsgəri birliklər göndərüb dəmiryolunu işğal etdilər. Təhriz və Tiflis yolu üzərində olan hölgəni ermənilərə təhvil vermək üçün 24 may 1919-cu ildə ingilis zabitlərinin komandanlığında müxtəlif erməni siniflərindən qurulmuş 6000 nəfərlik erməni birliyi ilə hücum edib oraları işğal etdilər. İngilislər buraları ermənilərə təslim etdilər. İşğaldan üç gün sonra, yəni 27 may 1919-cu ildə

ermanilər müsəlman kəndlərinə hücum etməyə başladılar. Re-ləcə, ermanilər ingilislərin yardımıyla işğal etdikləri yerlərdə müsəlmanlara qarşı zülm və işğalçılar toradərək asayiş və təhlükəsizliyi yox edib, çox vaxtda müsəlmanın qanının tökülməsinə səbəb oldular.

Ermənilər tərəfindən İbradilən vəhşilikləri nəzərə alaraq Naxçıvan, Şərur və Ordubad Milli Şurasına yardım edilmasının lazım olduğunu ifadə edən Azərbaycanın Ermənistandakı təmsilçisi M.H. Tekinski Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyinə bir teleqraf çəkmişdir.

Ermənilər Naxçıvan bölgəsinə girir-girməz müsəlmanların silahlarını toplamaq bəhanəsilə bir çox müsəlmanı öldürmüş, onların liderlərini toplamağa başlamış, ərzaq anbarlarını mənimşəmişlər. Müsəlmanlar bu vəziyyətdən qorxmuş və ingilislərdən təminat istəmişlər. İstənilən təminat ingilislər tərəfindən verildikdən sonra müsəlmanlar silahlarını da ermənilərə təslim etmişlər.

İngilislərə yaraşmayan bu aldatma nəticəsində ermənilər Naxçıvanda və Yenicədə yaşayan müsəlmanların silahlarını topladıqdan sonra silah arama bəhanəsilə hər gün bir kəndə basqın edib liderlərin təslim edilmələrini istəmişlər. Onlar ağılı, əlindən bir iş gələn kəsləri yaxalamış, bir çoxlarını da təqib edərək tənha olduğu zaman öldürmüşlər. Bu zülmün sürübh gəlməsi, xüsusilə Vedidəki müsəlmanlara iki erməni dəstəsinin hücum etməsi ətrafda çaxnaşmaya səbəb olmuşdur. Müsəlmanlar belə ölməkdənsə, hər cür fədakarlığa hazır olaraq ermənilərə qarşı durmaq məchuriyyətində qalmışlar. Ermənilər Vedibasar deyilən yerdə müsəlman kəndlərinə (iyul ayı) təcavüz edib məsum insanlara vəhşicəsinə zülm etməyə başlamışlar. Onlar silah toplamaq bəhanəsilə müsəlmanların mallarını qəsh etmişlər. Kişilərin xüsusilə liderlərini yaxalamış qorxunc işğalçılarla öldürmüşlər. Ermənilər oralarda qərel etmədikləri bir kənd buraxmamışlar. Müsəlmanlar bu qorxunc zülm qarşısında kəndlərini tərk edərək qaçmaq məchuriyyətində qalmışlar, qadınlarını ermənilərin şərindən qorumaq üçün Çəmən kəndinə

toplanmışlar. Ermənilər müsəlman qadınlarının toplandığı Çəmən kəndinə on səkkiz gün hücum etmişlərsə də, kişilər qadınlarını qoruya bilməmişlər. Ermənilər bu kəndi 25 gün top və avtomat silahlarla atəşə tutaraq bir çox qadın və uşağın ölümünə səbəb olmuşlar.

Erməni ordusunun Vedihəsərdə törətdiyi zülm haqqında Naxçıvan Milli Şurası rəhbərinin teleqramının mətni aşağıda verilmişdir.

"Naxçıvan Milli Şurasının rəhbəri Əli Səhri Qasımov tərəfindən Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinə göndərilən teleqramda etibarlı şahidlərin verdikləri məlumata görə, ermənilərin Vedihəsər bölgəsində qatliama davam etdikləri, qatardan müsəlman sərxişinləri endirərək özlərinə apardıqları, ayrıca, Ermənistan hökumətinin Naxçıvan və Şərurdə bir çox müsəlmanı həbs etdiyi, Naxçıvan və Aleksandrov vilayətlərində müsəlmanların liderlərindən Teymur Həsən Kazımov, Mirzəlibey Bəkdəqov, Hüseynağa Novruzov, Cəfər bəyin günahları olmadan həbs edilib İrevan həbsxanasına aparıldıqları və iki xalqın uyum içərisində yaşamaları üçün hünlərin sərbəst buraxılmasına dair" bir teleqram çəkmişdir.

Erməni çətalərinin, Van və Sasun hadisələri adınının verildiyi bu bölgədə öldürdükləri və vəhşicəsinə yer üzündən silindikləri müsəlmanların çox olduğunu anlaşılmışdır.

Ermənilər Vədi bölgəsində 1919-cu il iyul ayının əvvəllərində qətlə təratdikləri zaman Şərur, Şaxtaxtı, Naxçıvan bölgələrinə də hücum edərək müsəlmanların bir çoxunu öldürmüş, müxtəlif vəhşiliklər törətmişlər. Onlar oralarda liderləri toplamış, silah axtarma bahanesilə onların mallarını mənimsəmiş, gənclərini sürgün etmişlər. Ermənilər 13 müsəlman kəndini bir anda basaraq kişiləri qeyri-insani hərəkətlərlə şəhid etmiş, qadınları alçaqca kirəltmişlər. Bu hadisələr üzərinə müsəlmanlar qadınlarını bir yere toplayaraq qorumağa çalışmışlar. Ermənilər isə hünlərin üstünə top, avtomat tüfənglərlə hücum edərək qadın, uşaq və qocaları ayırd etmədən, qarşılarına çıxmasını öldürmüşlər.

Ermenilerin Vədi bəlgəsində törətdikləri qətləmə etiraz olaraq Azərbaycan Xarici İşlər Naziri M.Y. Cəfərov Ermənistanın Bakıdakı rəmsilçiliyinə 1919-cu il iyul ayının 12-də hit etiraz notası vermişdir. Bu notada Azərbaycanın iki ölkə arasında ki problemləri siyasi yollarla həll edilməsindən yana olduğunu, ancaq Ermənistanın bu düşüncələrə yanaşmayıb müsəlman kəndlərinə əsgəri hürliklər göndərərək qətləmlər törətdiyi bildirilir. Xüsusilə Vedibasar və Milistan bəlgəsindəki qətləmlərin dayandırılması istənməkdədir. Notanın bir surəti İngiltərənin Bakıdakı ordu komandanına və hütün diplomatik rəmsilçilərə göndərilmişdir.

Ermenilərin hazırladıqları planla Naxçıvan və Şərur bəlgələrində törədəcəkləri basqın və hücumların programında komandanların hürliklərinə verdikləri əmrlərdə eynilə bu cümlələr yer alır: "Şərur müsəlmanlarını Araz çayına tökmək üçüncü dəstə komandanının vəzifəsidir. Məqsəd Şaxtarı və Kuvanı basıb oradakı müsəlmanları belə Araz çayının arkasına tökməkdir."

Ermənilər Zəngihasar bəlgəsindəki on səkkiz kəndin müsəlmanlarına 1919-cu il 14 iyul tarixində kəndlərini tərk edib getmələrini təklif etdilər. Bu təklifə qarşı çıxan kişi və qadınları vəhşicəsinə öldürdülər. Onların mal və əşyalarını qarət etdilər. Vəziyyətin belə bir hal aldığı görən müsəlmanlar çəşib-qaldılar, ermənilərə nə istəsələr verəcəklərini, yalnız can və namuslarına toxunulmamasını istədilər. Bu kəndlilər ermənilərə pul, mal, silah və əşyalarını verərək bu qorxunc zülm və işğalçılardan qurtulmuşlar.

İrəvanda yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycanın Gürcüstandakı rəmsilçi müavini F.Vakilov 12 iyul 1919-cu ildə general Koriya hit etiraz notası göndərmişdir. Notada ermənilərin müttəfiq ölkələrin ordularının bilgisi daxilində əsgəri qüvvədən istifadə edərək müsəlman kəndlərində törətdikləri qətləmlərin və İrəvan vilayətində yaşayan müsəlmanlara qarşı həyata keçirdikləri təzyiqlərin ağır nəticələr verəcəyi bildirilmişdir. Ayrıca, İngiltərə ordusunun nüfuzundan istifadə edən ermənilərin törətdikləri qətləmlərin dayandırılması istənmişdir.

Verilən bu etiraz notasına baxmayaraq, ermanilər İrəvan şəhərində gecələri müsəlmanların evlərinə hücum edir, onların mallarını alır, namuslarını kirledir və ən qorxunc zülmü həyata keçirməyə çalışırdılar. Cünaş hətdıqdan sonra şəhər xaricində və ya stansiyada görünən müsəlmanlar bir anda yox olurdular. Müsəlmanlar qorxulardan okın sahələrinə, tarlalara gədə bilmirdilər. Çünki yaxalandıqları zaman dərhal öldürülürdülər. Müsəlmanların zənginlərindən pulu alınmamış bir nəfər belə qalmamışdı. İrəvan şəhərinin qəbristanlıq məhəlləsində Əli oğlu Cabbarın evinə zorla girən ermanilər onun gəzintinin qabağında qadınların namuslarına tacavüz etdikdən sonra hamısını öldürmüşlər. Ermanilər bu qadınların dəşlərini kəşərək Ecmiadzina göndərmişlər. Ayrıca, Ecmiadzina göndərilən Kırhulaqlı müsəlmanların aqibətləri bilinməməkdədir. İrəvan müsəlmanlarının çoxu bu qorxunc zülmə qəçmiş, dağlarda və mağaralarda ac, susuz, çılpaq dolaşmaq məcburiyyətində qalmışlar. Onlar da qorxunc səfalət nəticəsində tif kimi yoluxucu xəstəliklərə yaxalanaraq vəfat etmişlər.

Ermanilər Banibək qara kilsəsinin cənubundan Maymaq dağının canuhi şərqindəki Dəriçiçək deyilən yerdə olan müsəlman kəndlərinə hücum edərək qəlliam törətmişlər. Bu ətrafdakı müsəlmanların aqibətlərinin necə olduğu məlum qalmamışdır.

Ermanilər Kəmərlı ətrafındakı üç müsəlman kəndinin xalqını vəhşicəsinə qətl etmiş, cəsədləri Arax çayına atmışlar. Ermanilərin acımasızca yaratdıqları bu vəziyyət o bəlgədə yaşayan müsəlmanları qorxutmuşdur. Onlar nə edəcəklərini bilmədən mal-qara və əşyalarını buraxaraq dağlara sığınmaq məcburiyyətində qalmışlar.

İrəvan bəlgəsindəki Gor, Abbas, Siran, Reyhan, Cafardır, Quranlı kəndlərindən Buruki tayfasının mərsuqları bu gəzün dönmüş ermanilərin qorxunc zülm və işgəncələrindən qorxaraq 900-dən artıq evdən 5.545 nəfər müsəlman olmaq üzrə kəçərək Türkiyəyə sığınmışlar.

Ermanilər 10 iyul 1919-cu il tarixində İğdır bəlgəsindəki müsəlman kəndlərində yaşayan insanlara silahlarını təslim et-

melerini təklif etmişlər. Sürməli, Qarahulaq, Incəsü Xaraba kəndlərinin müsəlman əhalisi ermənilərə inanaraq silahlarını təslim etmişlər. Ermənilər isə silahları aldıqdan sonra liderləri bir yere toplayıb öldürmüşlər. O bölgədəki yetmişə yaxın kənd sakinləri bu qorxunc hadisədən şühhəllənərək ermənilərdən təminat istəmişlərsə də, ermənilər avtomat silahlarla hücum edərək o kəndlərdə vahşicasına qətləmlər törətmişlər.

Ermənilər 1919-cu ilin 12 avqust tarixində İğdır bölgəsində Molla Ömər deyilən yerin cənubundakı Tovuz kəndinə qəflətən hücum edərək oranın əhalisini həyü-küçük demədən tamamilə şəhid etmişlər.

Ermənilər 1919-cu ilin 13 avqust tarixində Yuxarı və Aşağı Kərti kəndlərinin kişilərini bir yere toplayaraq əksəriyyətini şəhid etmişlər.

Yenə eyni günlərdə ermənilər Əli Xoca, Xamırkasan, Paçarı kəndlərinin kişilərini qoca-cavan demədən hamısını qətlə yetirmişlər.

Ermənilər İğdir ətrafındakı 21 kəndi basaraq yaxalaya bildikləri kişiləri öldürmüş, qadınları isə çiml-çılpaq olaraq Fəmiadzinə göndərmişlər. O ətrafın liderləri Fəmiadzın və Qarahulaq tərəfinə göndərilmişlərsə də, onların əqibətlərinin necə olduğu bilinməmişdir.

Ermənilərin törətdikləri qorxunc zülm və işgəncələr, nəmənə tacavüz, uşaqlara olan hücumlar, qadınları çılpaq olaraq əsgərlərinin aralarında dolaşdırılması, heyvanlara mindirilib gəzdirmələri müsəlmanlar arasında qarışıqlığa səbəb olmuşdur. Sürməli, Qarasaçlı, Yağlı kəndlərindən və Zilan tayfasından olan 87 evdən 555 nəfər mal və əşyalarını ataraq sərhəddən keçib Türkiyəyə sığınmışlar. Ermənilər bunlara bir çox itkilər verdirdikləri kimi, onların öküz, qoyun, keçiləri də qəsb etmişlər.

Ermənilər Kağızman şurasının dağılmasından sonra Kağızmanə girərkən liderləri işgəncələrlə şəhid etmişlər. Daha sonra qətlə başlanmışlar. Kağızmanlı Kadi oğlu Əziz, bir dostu və ailəsi ilə Qarsa gedərkən Tiknis ilə Ağadavalər arasında ermənilər tərəfindən həbs edilmişlər. Sonra ermənilər bunlara işgən-

cə verməyə başlamışlar. Onlar bunların gözleri qabığında qadınlara təcavüz etdikdən sonra öldürmüşlər. Sonra bunların əllərini kəsib vücutlarında cihlər açaraq əllərini bu ciblərə soxmuşlar, burunlarını, qulaqlarını, dodaqlarını kəsib sinalarında açdıqları ciblərə doldurduqdan sonra gözlərini də oymuşlar. Beləcə onların dördünü də vəhşicəsinə şahid etmişlər.

Kağızmanın liderlərindən Mustafa Əfəndizadə Aslan həy zovcəsi Nina xanım və İsmailizadə Əhməd bəy ilə zovcəsi Kağızmandan Qarsa gedərək bir erməni polis idarəsinin qarşısından keçən yolun üstündən ermənilər bunlara hücum edib dördünü də şahid etmişlər. Gözü donmuş ermənilər bununla kifayətlənməyib dördünün də burun və dodaqlarını kəsmişlər. Hadisədən xəbar tutan erməni mamurları cəsədləri Kağızmana gətirib küçələrdə dolaşdıraraq terrorçuluq nümayişi yaratmışlar. Bu qorxunc hadisəni görə, Kağızmanlı müsəlmanlar hücum mal varlıqlarını arxada buraxaraq qaçmışlar. Bu füzəti əldən verməyən ermənilər də müsəlmanların hücum mal və əşyalarını qarət etmişlər.

1919-cu ilin 17 iyulunda ermənilərin müsəlman kəndlərinə atdıqları topların səsi Türkiyənin sərhəddindən eşidilmişdir. Ermənilər Çuruk müsəlman kəndini qəfilən basmış, kəndlilərin mallarını və əşyalarını qarət etmişlər, kişiləri öldürmüş, qadınlara namuslarına alçaqca təcavüz etmişlər. Ermənilər Kağızmanın mərkəzində də qadınlara hələ işgəncə verməkdən çəkinməmişlər.

Ermanilər 1919-cu il avqust ayının 11-də Kağızmanın liderlərini toplayaraq naməlum bir istiqamətdə aparmışlar. Bunlardan Məhməd bəyin cəsədi 17 avqust 1919-cu ildə Qarsın cənubunda, Kiçik Zaim kəndinin yaxınlığında, bədani cib şəklində yırtılmış və əlləri bu ciblərə soxulmuş olduğu halda tapılmışdır. Ermənilər Kağızmanın müsəlman kəndlərinə hücum edərkən uşaq, qoca, qadın, xəstə, şikəst ayırmadan qarşılaşdıqları bütün müsəlmanları qətl etmişlər.

Ermanilər 1919-cu il 10-20 avqust günlərində Kağızmandakı müsəlmanların bir qoxunu bir yere toplayaraq qətl etmişlər.

Onların çoxu camilərə deldurularaq vəhşicəsinə yandırılmışdır. Bu qorxunc faciələri görənlər 200 nəfərə yaxın müsəlman mal və əşyalarını ataraq Çukurcam və Kükürdlü dağlarına qaçmış, günlərcə daş mağaralarda, ağac başluqlarında ac-susuz yaşamışlar.

BƏZİ SƏNƏDLƏR

Sənəd № 1.

"...Biz Rusiyanın Revan vilayətində olan Zilan aşirətindəlik. Bundan bir neçə gün əvvəl ermənilər tərəfindən təc, lütfəng gücü ilə mamləkətimizdən qovulduq. Ermənilər bütün əmlak və taxullarımızı əlimizdən aldılar. Qarakilsə qəsəbəsinin sərhəd bölgəsindəki daşlıq yerlərdə müvəqqəti olaraq yerləşmişik.

Qış yaxınlaşır. Bizim olduğumuz yerdə qış hazırlığı gormək imkanını yoxdur. İrəlida yurdumuza dönmək mümkün olmadığı təqdirdə Osmanlı torpaqlarında uyğun bir yerdə yerləşməyimiz üçün əmr buyrulmasını rica edirik.

Qarakilsə Zilan Aşirəti Başqanı
Ahduifattah"

Sənəd № 2.

"...Kağızmanın Xorasan bölgəsindəki min evdən artıq bir qəsəhədə yaşayan əhalisinin hamısı aşirətimizdən və əqrəhələrimizdən əmələ gəlir. Bunların bu günlərdə ermənilərdən gördükləri zülm və işgəncə insanımızı məhv etmək üzrədir. Onların yardım xüsusundakı fəryadları ciyərləri parçalayacaq dərəcəyə çatmışdır. Biz ailəmizi və varlığımızı müdafiə etmək təcizurriyyəliyindəyik. Ancaq əsgər olduğuma görə yardıma gəda bilmirəm. Qardaşlarımın və tayfamın yardımına çata bilmədiyimə görə özümü məsuliyyətlə altında görürəm. Tayfamın çax-

naşmasına əngəl olmaya gücüm çatmı. Nəca hərəket edəcəyimin bildirilməsini rica edirəm.

Zilan Aşirəti Başqanı
İxtiyar Mınbaşı Əli

Sanad No 3.

"... Qars və Kəğızman sərhəddində olan din qardaşlarımıza və tayfama qarşı ermənilərin törətdikləri qorxunc zülm hadisələri bizi məhv etməkdədir. Məndən hər gün kömək istəyirlər. Bu kömək istəkləri hər gün ciyərlərimizə qədər işləyir. Buna qatılmaq gücümüzün xaricində olduğuna görə müsəlmanlara qarşı törədilən, ürəkləri parçalayan zülmə qarşı çıxmaq məcburiyyətində qalırsam da, əsgər olduğuma görə əmr almadan ora getmənin uyğun olmayacağını düşünərək dövlətimə sığınmaq məcburiyyətində qaldım. Əmrlərinizi səhirsizliklə gözləyirəm. Tayfama yardım etmək üçün getməyimə icazə verilmədiyi təqdirdə aşirətimin heyacanını sakitləşdirməyə gücüm çatmayacaq. Bütün aşirətlər bu vəziyyətdədir. Bu zülmün millətimizin üzərindən qaldırılmasını və ya nəca hərəket edilmasınınin bildirilməsinə lütf və mərhəmət buyrulmasını arz edirəm.

Səbiki Aşirəti Başqanı
İxtiyar Mınbaşı Əhdulməcidi

Sanad No 4.

"... Bu altı ildən bəri ermənilərdən gərdüydümüz və gərmək də olduğumuz, açıqlanmasına imkan olmayan vəhşət və zülmələr hər kəsə məlumdur. Bu zamanlarda cəsarətliklərlə yanaşı bir çox yerlərdəki böyüklərimizi yaxalayaraq həlakət həbs etdiklərini bilirsək də, daha sonra nə edəcəklərini bilmirik. Ermənilər rayonumuzda bir məhəllə hökuməti quraraq Qaraqurdan gələn gedən yonçuların, dayırmana gedən müsəlmanların əllərindəki öküz, inək, qoyun və keçilərini, hətta yanlarını

daki çöhrələrini zorla alırlar. Və yəna minik atlarımızı, namus və şərəfimizi qorumaq üçün allahımızdaki tufanlarımızı bir-hir, iki-iki toplayırlar. Biz huralarda çox səhihsiz qalmış hir və ziyətdəyik. Ermanilər müsəlmanları açıqdan-açığa öldürürlər. Şikayət və sızlamalarımızın lazım olan böyüklərə bildirilməsini diləyirik. Şikayətlərimizi bildirəcək biza yaxın böyük hir dövlət olmadığı kimi, ermanilərin qorxusundan uzaq yerlərə gedib dardımızı anlada bilmirik. Bu niyəznamamızı sizlərin vasitəsilə böyükələrimizin təqdiminə cəsarət edirik.

Qarapınar əhalisi adından
Ömər."

Sanad № 5.

"Məsum hir cəmiyyətin namus və şərəfinin təpəlanmasına qərar verən ermanilərin pis ayaqları altında qalmaması, millətimizin müdafiəsi, haqlarımızın müəyyən edilməsi və qorunması üçün Canab Haqqa sığındığımız hir zamanda qaçaraq yanımıza gələn Vedibasarlı Musa oğlu Əkbər və Abdullah oğlu İbrahim Əz ifadələrində müsəlmanların sığındığı dörd böyük qalanın və dörd qəsbənin qapısı olan Böyük Vədi şəhəri və ətrafını ermanilərin çox qısa bir zamanda məzarlığa döndərmək istediklərini bildirmişlər. Ermanilər bu məqsədlə top və təxminən dörd min nəfərlik hir qüvvə ilə mühasirəyə aldılar, müxtəlif müdafiə imkanlarından məhrum və məzlum olan müsəlmanları 5 kilometr uzaqlıqdakı qatarın vaqonlarından bombardman edirlər. Onlar məqsədlərinin müsəlmanları dağlara qaçıraraq tarladakı əkinlərini o'la keçirmək olduğunu söyləmişlər.

Osmanlı dövlətini təmsil edən zəli-əlilərinin acı, kimsəsiz, zəif dindəşlərinin bu qorxunc vəhşiliyə qurban olmalarına əsla razı olmayacaqlarını üç aydan bəri sürüb gələn fəryadımızla açıqlaymış bilməmişik. Zəvali qadınların, ağ saqqallı qocaların, südəmən uşaqların yardımçısı ola biləcək, ucları parıldayan süngü ilə təchiz olunmuş hir qüvvənin olması təbii bir ağladıcı, sızladıcı, yazdıq, bağrıdıq millət məsəqası altında insanlığı əzib

yox etməyə cən atalara qarşı belə feryad etdik. Bu səslərimiz həşiməzda pənildəyan güllə səşindən eşidilməz. Məsələn ələminin biricik şəfqətli həmişə olan xəlifəyə də feryadlarımızı eşitdirə bilməsək, artıq biz kimə deyək? Hənsi xariciyə sənəq? Bu şikayətlərimizin yerinə bildirilməsələ bərabər, bəzə qərxunc zülmü və işğəncəni vərənlərə qarşı həyatımızın müdafiəsini rəcə edirik

Naxçıvan əhalisinin vəkili
Naki"

İngiltərənin Şərqi Anadoludakı türkləri kurdlik təhrikilə Türkiyədən ayırmaq, dövləti parçalamaq və beləcə ermənilərə yardımçı olmaq məqsədilə girişdikləri və göstərdikləri səyləri bildirməsi həxımından aşağıdakı sənəd çox əhəmiyyətlidir.

Sənəd № 6.

"..Bundan üç gün əvvəl bir ingilis generalı Kəteke gələrək mənə yanına çağırdı və ermənilərlə aramızdakı ixtilafın səbəbini soruşdu. Bu ixtilafın yeni olmayıb keçmiş olduğunu, biz nəzlərindən üç qat artıq olduğumuz həldə onlara imtiyaz verilib bəzə nə üçün verilmədiyini söylədim. General nə istədiyimizi soruşdu. Ərzurum, Ərzincan və bütün şərq əyalətlərini istədiyimizi söylədim. General Türkiyəni sevir-sevmədiyimizi, bunları verməyə razı olub-olmayacağımızı soruşdu. Mən də siyaseti sevmədiyimizi, məsələnin dövlətlərin həll edəcəklərini söylədim. General sulh konfransında düşüncələrimizi müdafiə edəcəklər siyaset adamlarımızın olmadığını söylədi. Ona qarşılaşmalarımızın çağırılmayan bir yerə necə gədə biləcəyini, belə adamlarımızın İstanbulda olmadığını, İngiltərənin hənləri nəzəcə alməsini rəcə etdim. Dörd-beş ildə bizim də siyaset adamı yetişdirəcəyimizi söyləyərək generalı məmnun etdim və ermənilərin tələtdikləri zülmü anladım. Bunun üzərinə mənə avtomobilinə mirdirərək gəzdirdi, bəzə yardım edəcəyino söz verib Kağızma nə gəldi. Orada bir gəcə qaldıqdan sonra ixtilaf səbəbini anla-

maq üçün Qaraqurda getdi. İndi ermənilər Qaraqurda silah partlatmaqla və silahlarını verməyən müsəlmanları oradan qacırmaq çarələrini axtarmaqla məşğuldurlar. Çox yaxında bizim tərəfdə də bu işə başlayacaqlarını zənn edirəm.

HÜSEYİN BƏY."

Sanad № 7.

1. Qaraqurd rayonuna gələn ermənilərin başımıza gətirdikləri fəlakətləri Allah rızası və Peyğəmbərin haqq və xalqına Avropa dövlətlərinə bildirin. Bildirməsəniz, səhah qiyamat günündə məhşər qurulduğu zaman Allah hakim olur, Peyğəmbər şafaətçi, Biz həminimiz də şikayətçi olarıq.

1. Ermənilər kəndimizin liderlərini və ağıl kəşənləri bir-bir yaxalayıb üç gün, üç gecə ac, susuz buraxır və onlara gündə əlli dəyanak vururlar. Pulu olanlar qanlarını satın alırlar. Olmayanlar öldürürlər.

2. Ermənilər məl və öküzlərimizi alırlar.

3. Hər gün iki kəndimizi top və avtomat tüfənglə yaxıb-yandırılar. Müsəlman qadınlarıdır, namuslarına təcavüz edirlər. Dünən ermənilər Məscidi, Ağkilsə, Hayvıran və Şadırvan kəndlərindəki müsəlmanlara hücum etdilər. İyirmi adam şəhid oldu. Otuz heş nəfər yaralandı. Əgər belə gedərsə, Qars və İrəvan vilayətlərində müsəlmanların adları qalmayacaq. 600 ildən həri hütün dövlətlərin içərisindəki müsəlmanlara heç bir zaman belə qərxunc zülm edilməmişdir.

4. Qars, İrəvan, Batum vilayətlərilə yuxarıda adı keçən yerlərdəki müsəlmanlar, görəsən, necə höyük günah işləmişlər ki, ermənilər qudurmuş köpek sürüləri kimi hücum edirlər. Qorunmagınız üçün başqa bir dövlət yoxdurmu? Ermənilərin tərəfdiklər: cərxunc zülm Şəddad, Nəmrud, Fırcın zamanında belə olmamışdır. İnci hamımızın həyatı təhlükədədir. Görcü-yülmüz zulmləri lazım olan məqam'ara bir an əvvəl bildirməni-zil.

Qazkiyan kendindən Yuxarı və Aşağı Küplüca kendindən
Acem oğlu Osman Aga oğlu Bakir
Vali oğlu Əhməd Qadir oğlu Fıka Suleyman
Məhməd oğlu Əsəd əfəndi."

Sanad No 8.

"...Qaraqurd qəsbəsinə gələn ermanilər hər gün bir-iki kəndi xarabəliyə çevirməyə çalışırdılar. Ermanilərin torətdikləri o qorxunc zülmət Şəddad və Namrud zamanlarında belə olmamışdır. Hər gün bir-iki kəndimizi xarabəliyə çevirirlər. Vəziyyət çox qorxuncdur. Zülm və işğanca belə davam edərsə, 6-7 min evlik müsəlman cəmiyyətinin məzarı basdırılacağından şübhə yoxdur. Allah və Peyğəmbər xatirinə, bizim vəziyyətimizi lazım olan yerlərə bildirin.

10 iyul 1919-cu il.

Örtülü kəndi adından Külçə kəndlisi
Sedik oğlu Bakir Ağazadə Said Abid
Luli Kazıka kəndi adından Zilan Aşirəti Rəisi Həsən
Acem oğlu Osman Armudlu kəndlisi
Yüzbaşı Şərif oğlu Hacı Səlih Rüstəm oğlu Əli."

Sanad No 9.

"...Dünyada ədalət və bərabərliyin təmsilçisi, insanlığın müdafiəçisi olduğunu elan edən İngiltərə dövləti bundan 3 ay əvvəl siyasət tələbi zəminində şüramızı ləğv edib üzvlərini qovduqdan sonra can, mal və namusumuzun təhlükəsizlikdə olacağına söz vermiş, şüramızın yerinə erməni hökumətini gətirmişdi. Əfsuslar olsun ki, bu vədə quru söz olaraq qalmışdır. Həyatımız, gələcəyimiz və bütün varlığımız məhv olmaqdadır. Erməni hökuməti tərəfindən ağıllara durgunluq verəcək zülm torədilməkdədir. Tarixdə indiyə qədər belə vəhşi və qorxunc zülm və cinayətlər görülmədiyinə görə təfərrüatla verməyə istə-

mizik, Namus, mal və canlarımız ərmanilərin top və qılınclarının altında. Hər gün qorxunc cinayətlər olur. ərmanilərin hər an hücumlarına hədəf olan ailə fərdlərinin canları və qadınlarımızın namuslarının qorunacağı umudu ilə törədilən qorxunc cinayətdən bir neçəsini arz edirik:

Kagızman şura reisi və keçmiş rəhbəri Aslan bəy və zövcəsi, liderlərdən Əhməd bəy iki xidmətçisi ilə Qarsa gedərkən silahlı ərmanilər onların yollarını kəsərək Aslan bəyin gözünün qabağında zövcəsinin namusunu kirlətdikdən sonra hamısını canavarlardan daha artıq vəhşiliklə öldürdülər. Kiçik Yusufu Ömər Ağazadə Osmanın sərvətini özələrinə tərk etməsi üçün min cürə işgəncədən sonra başı aşağı avarağ yeddi min rubl rus pulunu qasb etdilər. ərmanilər müsəlmanları yox etmə siyasətini hər gün təkrar edirlər. Mal, can və namusumuz qudurmuş ərmanilərin qorxunc zülmələrinə hədəf olmaqdadır. Fəryadımızın sakitləşməyəcəyi onlara əmr edilmiş olmalıdır ki, hələcə qorxmadan törədilən canavarlıqlar sürüb gedir. Madeniyyət və insanlığın inkişaf etdiyi əsrimizdə fəlakətimizə acıyaraq can, mal və namusumuzu qoruyacaq, fəryadlarımızı dinləyəcək və biza yardım edəcək, insanlığa yardım və ədalət göstərəcək və bunu isbat edəcək olan hökumətin Amerika hökuməti olacağına təqdیر edərək adı keçən hökumətin biza sahib çıxmasına sığınırıq. Fəryadlarımızın eşidilməsinə dəlalət buyrulmasını rica edirəm.

Qars vilayəti müsəlman əhalisinin adından
Millət Vəkili Bəri." (282).

Tanınmış tarixşünas Əhməd Rəfiq türki ordusunun Ərzuruma girişindən, yəni ərmanilərin törətdikləri zülm və qətləmədən 55 gün sonra Ərzuruma çatmış və gördüklərini belə anlatmışdır:

"6 may 1918-ci il Ərzurum. Bir yangın yerindəyəm. Türklərin bu tarixi və fədakar şəhəri sanki bir xarəbəliq halındadır. Kuçələr, hinalar, camilər, mədrəsələr başdan-başə dağıdılmış-

dir... Evlər insan cəsədləri ilə doludur. Yanmış, dağıdılmış evlərin çöküntüsü, qapqara kəsilmiş cəsədlər, dişləri ağara qalmış insan başlarına, uşaq başlarına, qol, ayaq, sına, güvdə və ayaq parçalarına rast gəlinir.

Zavallı Ərzurum xalqı... Onlardan bəri həttdən varlığı ilə türk dövlətinə qulluq edərkən indi erməni çələlərinin zülmünə uğramışdır. Uşaqları çılpaq və pərişan, ailələrilə evlərinin sönən ocaqlarının qalıntıları altında qaralmış, ıylanmış cəsədlər altında yarırlar. Nə minarolarında bir zamanlar Palantöken dağının qarlı tapalarına ekr edən azad səsləri eşidilir, nə də küçələrində o vüqarlı xalqın mülletinə xas sıklığı görülür. Zərif bir alət, möhtəşəm xanlar tarixi, türbələrə bəzəkli dörd əsrlik türk qəbrəmanlığına şahid olan şəhərin üstündən müdhiş bir qan və atəş tufanı keçmiş, azyaşlı uşaqlar, qocalar, şikəst insanlar, övlad acısıyla belləri bukulmuş bəxsisiz analar sahibsiz, kimsəsiz, yanmış, yıxılmış və sönmüş ocaqlarının ətrafında gözələrində yaşlar titrəyərək ağır və səssiz addımlarla dolaşırlar..." (283).

Şərqi Arado'nun halı: "Ermenilər məskəvalıların geri çəkilmələri ilə qəsəbə və kəndlərdə elə təxribətlər törətmişdilər ki, Trabzəndən Qarsa qədər heç bir kənddə bir canlı qalmamışdı. Əsasən torpaq hinalardan iharət olan kəndləri yaxıb-yarmışdılar. Vətənlərinə dönməyə tək-tük biçarələrdən bəziləri – erməni zülmünün qurbanı qadınlar və uşaqlar boş səhralarda, qarlı yollarda, soyuq vadilərdə ac, səfil dolaşırdılar..." (284).

"Mamahatun parçalanmış övladlarını köksünə gömmüş, dağıdılmış camiləri, yıxılmış evlərinə sanki ağlayırdı. Ermenilər Ağqoçunlulardan qalma camini havaya uçurmuş, xalqın çoxunu qətl etmişdilər. Aşağıdakı dərə kənarında geniş bir çuxur yüzlerce türk cəsədi ilə dolu idi. ıylanmış insan cəsədləri paltarları və çarıqlarıyla bir-birinə qarışmışdılar. Bu cəsədlər ariyan yağları, azılmış başları, qoparılmış qolları və ayaqlarıyla yığınlar təşkil edirdi..." (285).

"İca xalqı ermənilər tərəfindən qanlı boğulmuşdu. Ərzurumun küçələrində minlərlə türk cəsədi vardı. Ermenilər yüzlerce türkü Mursəl bəyin və Enzirimikli Hacı Osmanın evinə

doldurub yandırmışdılar. Aralarından bir neçəsi divarda açılan deşikdən qaça bilmişdi. Torpaq bir az eşildikdə ya bir insan qolu, ya baş, ya da gövdə görünürdü. Zavallı xalq bu qorxunc sığınlar içərisində ana və atalarını axtarmaqla məşğul idi..." (286).

Ahmet Refik türk ordusu Ərzuruma girdikdən sonra ermənilərlə birlikdə rus istehkamlarına əsir düşən yuzbaşı ilə görüşməsinə belə ənlədir:

- Bu bölgələri hey rus zabıtləri idarə etmişlər - deyirlər.

Yuzbaşı qıpqırın: "Əldən Ordusura cinayət lakası sürdürmək istəmədiyini bəlli etirdi. O, əlini yellədi:

- Nə? (xeyr), biz qarışmadıq, hey ermənilər etdi.

Rizim polkovnik-leytenant bunları yazdı... Onun xatirələrini oxuyun..." (287).

Yazıçı xarəbəliq halına gələn Ərzurumu gəzərək yanına bir zabıt soxulmuş və belə demişdir: "... Bu gördükleriniz belə şəhərin təmiz halıdır. Bu küçələr başdan-başə qadın və uşaqların cəsədləri ilə dolu idi. Qadınların döşləri və məhram yerləri kəsilmiş, divarlara mıxlanmışdı. Bu teleqraf tellərinə hey uşaq başları asılmışdı. Qarınları deşilmiş yarıqılpaq qadın cəsədləri keçəcəyimiz yolun iki tərəfinə düzəlmişdü. Tələsiz millətimizin bu halını gördükdə dəli halına gəlmişdim. Bəxəş görək mədəni Avropa bu böyük cinayətin icraçılarını cəzalandıracaqmı? Tarix belə bir vəhşilik qeyd etməmişdir..." (288).

Rus podpolkovniki Tverdə Xlehov öz xatirələrində rusları təmizə çıxarmağa çalışmaqda bərabər, Rusiyanın ordusundakı erməni əsilli zabit və əsgərlərin canavarlıqlarını da ənlətməşdir. Onun sözlərinə görə, rus zabitlərinin erməni komandanı, insan qəssası Andranik minarələrdən türkçə danışaraq təminat verib xalqın evlərində çıxmalarına müvəffəq olmuş onları tələyə düşürərək qətl etdirmişdir.

Erməni xalqı ilə erməni əsgərləri saysız kiçik türk uşaqlarını divarların dibində yətim və kimsəsiz buraxmaq üçün əl-ələ vermişdilər. (General Kaxım Qarabəkir minlərcə belə kimsəsiz uşaqları məktəblərdə yetişdirmək və digər məktəblərdə oxutmaqda həyata, yaşama hazırladılmışdır).

12 mart 1918-ci il qurtuluş günündən sonra Ərzuruma gələn bir mamləkət ovladının söylədiklərinə qulaq asaq: "İlcaya gəldiyimizdə aldığımız xəbər çox acı idi. Ermənilər qətlə tərtəmişdilər... Şəhərdəki hinalardan dumanlar çıxır, bəzi evlərdən ölürlərimizin iyi gəlirdi. Böyük evlər, məktəblər insanlarla doldurulub güllələnmiş, süngülənmişdi və "içəridə sağ qalanlarla hilər" düşüncəsilə oraları yandırmışdılar..." (289).

Bu hadisə türk əsgərinin Ərzuruma gəlişindən bir gün əvvəl baş vermişdi. Bundan bir həftə əvvəl isə Ərzurum xalqı dəstə-dəstə vəğzələ aparılmış, yolların açılmasında çalışdırılmaq bəhanəsilə müxtəlif istiqamətlərə sürgün edilmişdilər. Sivişli və Uzun Əhməd dərsəsi Ərzurum xalqının meyitləri ilə doldurulmuşdu. Onlar yayılm aləşindən sonra süngülənmişdilər, sağ qalanlar varsa ortaya çıxınsınlar deyə türk əsgərini təqlid edərək əzan oxumuşdular.

Həsənqala yolu üzərindəki kəndlərdən Sarıqamışa qədər qətlə tərtədilmişdi. Buralarda öldürülən türklərin sayı 80 000-dən artıq olmuşdur.

Aşiq Qəhrəman bu zülmələri bu ağıyla dila gəlirir (290):

Bir gəlin gördüm: ayaga qalxmış,
Səndim ki, canı var, üzümə baxmış,
Kafir mişmar ilə dirəyə taxmış,
Mişmar çivi səsi arşə dayandı,
Bir hamilə qadın davranmış qaça,
Erməni eyləmiş hey parça-parça,
Qılınc ilə vurmuş hölümüş kalça,
Axan qızıl qanı, arşə dayandı.

Onu da xatırlayaq ki, 1877-1878-ci illərdə rusların türklərə qarşı başladığı müharibə haqqında Osmanlı parlamentinin Ərzurum deputatlarından erməni Hamzasp, Ədirnə deputatı Ruben belə deyirdilər:

"Rusiya illərdən bəri xristianları qorumaq bilyəsilə ortaya çıxmışdır. Onun grişdəyi intriqalar məlumdur. Lakin biz xris-

tiarlar halımızdan məmnun olub himayaya əsla ehtiyacımız yoxdur. Bu qədərini bəyan edim ki, erməni milləti 500 ildən bəri Osmanlı dövlətindən tam bir himayə və əsəyiş görmüşdür. Mən Ərzurum deputatı olan bir erməniyəm. Bundan 48 il əvvəl min bir hiylə ilə əldə edilmiş Rusiyaya köç etdirilən yüz min erməni oradakı həqiqəti gördükdən sonra təkrar ana Vətənə dönmək məcburiyyətində qaldı. Mən Osmanlı dövləti deyilən bir Vətənin övladıyam ki, indi bu Məclisda Millət vakilliyi sifətilə şərafətlənmişəm..." (291).

Oltuda da Birinci Dünya müharibəsi illərində Çar Rusiyasının silahlı qüvvələri yerli rum və erməniləri təhrik edərək türklərə qarşı çox sərt davranmışlar, bir çox insanı ac və susuz buraxaraq çətin işlərə səvq etmişlər. (292).

Müharibə illərində çox sayda uşaq Cənub-qərbi Qafqaz, Ərdəhan, Oltu və Qars bölgələrində müharibə və erməni qətl-amlarından sonra kimsəsiz və yetim qaldı. Bu uşaqlardan bir qisminin təhlükəsizlik işini "Bakı İslam Cəmiyyəti-i Hayriyyəsi (Bakı İslam Xeyriyyə Cəmiyyəti)" nəhdasına gətürdü.

1918-ci il 27 yanvar günü Oltunun idarəsi təkcə bir erməni qəru tükülmədən "Bakı İslam Xeyriyyə Cəmiyyəti"na bağlı "Milli İslam Komitəsi" üzvləri tərəfindən ələ keçirildi.

1915-ci ildə rusların törətdikləri qətləmədə Bahçecik, Havdos, Terpink kəndlərində kişilərin tamamı qətləmədən keçirilərək qətl edildi.

25 mart 1918-ci ildə Oltunun bütün yerləri Türklərə təslim edilmişdir.

Oltu-Atara bölgəsində rüslərə rəhbərlik edən erməni çətalərinin müsəlman xalqına verdikləri zülm Oltu köçürülərindən Humzadə Hadis və qardaşı Ramizin ənd içərək verdikləri ifadələrdən alınmışdır (Ərzurumdakı erməni təxribatını və zülmünü istintaq etməklə vəzifələndirilən komissiyanın rapertundan erməni komitəçilərinin məqsəd və hərəkəti-ixtilaliyyəsi): "Oltuya üç saatlıq məsafədə olan qəsəbədə yaşayırdıq. Buralara hücum edən erməni çətaləri Sivri və Navorman qəsəbələrində yaşayan müsəlman xalqın mallarını və ənküzlərini əllərindən aldı-

lar və müsəlman qadınlara tacavüzlər etdilər. Ermanilər Peneskeri, Örek, Çolapir, Oğuladap, Hatdos və Kamis kəndlərində hücum edərək "Osmanlı əsgərini siz çağırmışdınız" - deyərək, kişiləri öldürdülər, qadınların namuslarını kirlətdilər və uşaqları ata-analarının gözünü qarbağında parçaladılar. Qaraqördüköğlu Sülu adındakı şəxs ilə qapı qonşusunu, zövcəsini və iki uşağını erməni komitəçiləri Osmanlılara casusluq etməklə günahlandıraraq şahid etdilər.

Peneskir kəndində kişiləri caminin həyatına topladılar, ətrafına silahlı erməni nəvbəçiləri qoydular. Sonra kəndin içərisinə dağlaraq evləri qarət etməyə başladılar. Qadınların namuslarını ayaqları altına aldılar, kiçik uşaqları acımasızca öldürdülər.

150-ə yaxın çətə mənsubu Keban kəndinə hücum edərək qadınları bir yerdə toplamış və ətrafdakı meşəliyə aparmışlar. Orada onların namuslarını kirlətməmiş, bir çoxlarını da vəhşicasına öldürmüşlər.

Oğur mərkəzinə gələn erməni çətə komandanı Artinov adam göndərərək bizi yanına çağırtdırılmış, çatdığıımızda bizə xitabən belə demişdi: "Ətrafınızdakı kəndlərdə "toy və şənlikləri" görüb eşidirsiniz. Başqa kəndlərdən qaçaraq kəndinizə iltica etmək istəyənləri gizlətsəniz, sizin kəndinizdə də "toy" etməyə başlayacağıq. Sonra qadınlarınızı bir yerdə toplayıb rus əsgərlərinə və sevimli erməni qəhrəmanlarına hədiyyə olaraq təqdim edəcəyik."

Ortunun Perinik kəndində müsəlman xalqı erməni çətələri tərəfindən qətl edilmiş, cəsədləri qazılan xəndəklərə doldurulmuşdur. Kiçik uşaqlar da bunlarla birlikdə diri-diri həsdırılmışlar. Bu cəsədlərlə dolan xəndəklər buralara gizlicə gəndərdiyimiz şəxslər tərəfindən götürülmüşdür. Biz bir çox fəlakət və ölüm təhdidlərinə məruz qalaraq min bir çətinliklə hicrat etdiyimiz üçün bu qanıqan çətələrin törətdikləri zulmü canlı və açıq olaraq göstərəcək fotoşəkil kimi sənədlərə, çox təəssüflər olsun ki, sahib deyilik. Söylədiklərimiz erməni zulmünün yurtdışında birini belə təşkil etməz!

KOMİSSAR POLİS MƏMURU
SƏYİD ŞƏFİQ *

Narmanda erməniləri Mıgırdıç adlı bir ermənin'n qurduğu çətə i'ə türkləri öldürərək (Tuzla dərəsində) qazd çəlan çıxarırlara həsdırmaq üzrə çəhşdıqları bir zamanda bu xəbəriñ alınması ilə torədilan həsqin ermənilərin tələf olmalarıyla nəticələnmişdir.

Ərzurum caddəsindən Narmana girişdə sağ tərəfə düşən bir heykəl qanlı faciələrin bir çox acılarını görmüş və məhəllə döyüşlərində həyök vətənsevərlik göstərərək şəhidlik mərtəbəsinə yüksəlmiş bir narmanlıın heykalidir. Bu heykəl narmanların xatirələrini canlandırır. (293).

Ermənilər Tortumda vicdan və namus tanımadan zülməlinə zülm qatmışdılar. 21 mart 1918-ci il tarixində qəhrəman türk ordusu ermənilərə qalib gələrək Tortuma girdiyi zaman oralarda öldürülən türklərin sayının 25 000-ə yaxın olduğunu əyləy çıxmışdır. (294).

Erməni komitələri Sivas, Ərzurum, Şəbinqarahisar, Van və Elazığ bölgələrinə silah ötürülməsini Qara dənizin Samsun və Trabzon limanları vasitəsilə etmişlər. Bu işdə ticarət əşyası daşıyan böyük tacirlərdən istifadə olunmuşdur.

Komite şəbələri ixtilaf dövlətlərinin buradakı konsulları vasitəsilə Rusiya və digər xarici ölkələrlə xəbərleşə bilirdilər.

Silah ixracatı üçün Giresun limanına da böyük əhəmiyyət verilirədi. Silah qaçaqçılığı Vahan Badelyan və Kel Artin adlı iki erməni tərəfindən idarə edilirdi. Bir gün rus gəmisi basılarkən çıxarılmagda olan bir saman bağlamasının dağıdılması nəticəsində samanların arasında olan 400 martın ilə çox sayda məuzər tüfəngləri və mərmilər ortaya çıxmışdır. Beləcə, gömrük anbarlarında aparılan axtarışlarda da ticarət əşyaları arasında çox sayda tüfəng və digər silahlar ələ keçirilmişdir.

Giresunun bombardmanı zamanı ermənilər böyük sevinc səhnələri nümayiş etdirmiş, müsəlman xalqına və hökumət məmurlarına həqarətlər yağdırmışlar.

Ermənilər buralarda da müsəlman xalqına qarşı zülm və işgəncələrlə qatliamlar törətmişlər. Aparılan rəsmi tədqiqatın nəticəsi aşağıda verilmişdir (295): "Erməni çataları Bəşikdüzü

girişində Osman bəyin evinə sığınan bir çox qadın və uşaqları canavarcasına şahid etmişlər. Bundan əlavə, 30 nəfərlik bir erməni çetəsi tərəfindən mühasirəyə alınan bir neçə evin qadın və uşaqlarını seçib bir dəreyə aparmış və hamısını orada boğmuşlar. Bu vəhşətdən qurtara hilen yaralı iki qadın sağaldıqdan sonra baş verən hadisələri kənddə anlatmışlar.

Of qəsəbəsinin Keləli kəndindən beş nəfərlik bir erməni çetəsi bir qadına jandarmanın gözü qabağında təcavüz etmək istəmişdir. Qadını müdafiə etmək istəyən bu jandarmanı öldürüb zavallı qadının namusuna təcavüz etmişlər, sonra da yanğını diqləyərək qoparıb atmışlar. Yəni bu canavarlaşan erməni çetəsi bir elm adamını müxtəlif hətəkət və işgəncələrlə öldürmüşlər. Daha sonra bu erməni çetəsi bir çox mal-qaramı qabaqlarına qalıb aparmışdır.

Trabzon polisina müraciət edərək and içdikdən sonra açıqlamalar verən bir şəxsin ifadəsinə görə, Of qəsəbəsinin Lazandos kəndinə girən erməni çetələri sakinlərin adlarını və evlərin sayını qeyd etdikdən sonra məcəud əşyanın tamamını Rusiyaya göndərmişlər. Kənd sakinlərindən Dilsiz oğlu Əli Osmanın zövcəsi Yasəmanın bütün fəryadlarına baxmayaraq namusuna təcavüz olunmuş, əri isə çox ağır yaralanmışdır. Yəni Of qəsəbəsinə bağlı Parvana kəndindən Suiçməzoğlu Rıcan ağanın gözü qabağında zövcəsinin namusuna təcavüz etmişlər, sonra hər ikisini öldürmüşlər. Erməni çetələri Purnak, Böyük Zimlə və Kiçik Zimlə kəndlərinin sakinlərindən qaça bilməyən qadın və uşaqları qatl etmişlər. Alana kəndindən olan Çakıroğlu Süleymanın zövcəsinə təcavüz etmişlər. Telli oğlu Emirin, qəsəbə müəllimlərindən Əlinin, Hacı Mustafa oğlu Mahmədin, molla Mahmudun oğlu Əsgərin, Mahmudun və digər Mahmudun ailələrinin namuslarını kirlətmişlər. Kəməhçizadə Həmidin, Əli oğlu Məhmədin və Tabi oğlu Hüseynin ağanın qızlarına təcavüz etmiş və Ömər oğlu Osmanı öldürmüşlər.

Bütün bu hadisələr və tükürpədiciləşmələr rusların təşviq və yardımları ilə erməni çetələri tərəfindən törədilmişdir.

Rusiyanın əsgərlərinə orucluk rədən erməni çətalərinin zulmu haqqında müsəlmanların and içərək verdikləri ifadələrə görə, Yumra qəsəbəsinin Kalafka kəndinə gələn ermənilər bir evə toplaşaraq gizləndilər. Qulaq oğlu Hüseyni, zövcəsi Ülviyə və gəlını Hüsniyyəni, yəna Qulaq oğlu Əlini, zövcəsi Zəlihanı və bir neçə başqa qadın və uşağı gizləndikləri evdən çıxarıb kəndin qırağındakı dərdə əvvəl kişiləri qadınlarının gözları qabağında boğub öldürdükdən sonra qadın və uşaqları qoyun kəsən kimi kəmişlər. Kənddə qalan Pash oğlu Əlinin 18 yaşındakı qızı Əminənin namusuna təcavüz etdikdən sonra öldürmüşlər. Bacısı Xadicanın da yeni doğulmuş bir qız uşağını havaya fırladaraq altına süngü tutmuş və süngüyə taxılan uşaq faciəvi şəkildə öldürülmüşdür. Qulaq Həsənin zövcəsi Əminə ilə Məvlüdənin və 8 yaşındakı qızı Şükriyyənin namuslarına təcavüz etmişlər. İlələ kəndindən Ələmdar oğlu Həsən, Dəli Balta oğlu Həsər, Əyyubzadə Mehmed, Hacı Əhməd oğlu Osmanı və Həsən ağanı süngülərlə öldürmüşlər. Bunlardan Həsən ağanın əllərini, qollarını kəsərək özünü canlı olduğu halda atəşə atıb yandırmışlar. Əyyub oğlu Mustafanın da çox azyaşlı qızının namusunu kirlətdikdən sonra vahşicəsinə şəhid etmişlər.

Ermənilər rusların bu bolgəni istilasını zamanında qaça bilməyən polis məmurlarından Həsən bəy ilə keçmiş polislərdən Aldıqaçızadə Hikmət bəyi misli görünməmiş zülm və işgəncəyə məruz buraxdıqdan sonra asaraq edam etmişlər.

Bu gün Çarəsən şəhərinin bir qəsəbəsi olan Şəhinqarahisar imperatorluq zamanında Şorqi Qarahisar adı ilə tanınan bir bəyreqdər sayılırdı. 40-50 nəfərlik bir erməni çətəsi nəfərini silah və bomba'larla təmin edib, yanlarına 4-5 aya yetəcək qədər yemək-icmək alaraq bu Şorqi Qarahisatın yanındakı Qarahisar qalasına girdilər. Bu qala yüksəklikdə olduğuna görə qəsəbəni yuxardan aşağı görmək mümkün idi. Erməni çətəsi bu qalaya yerləşməzdən əvvəl teleqraf tellərini kəsmişdi. Ermənilər türk bolgələri ilə əlaqəsi kəsilən bu qəsəbəyə gullə və bombalar yağdırırdılar. Vuruşmalar uzun müddət davam etmişdir. Qalaya

yaxınlaşmaq istəyən müsəlmanlar və jandarmalar asanlıqla öldürülürdülər.

Nəhayət, bu vuruşmadan xəbər tutan nəcəri hirlilər qalanı mühasirəyə aldılar və erməni bandit sürüsünü təslim olmağa çağırıdılar. Ermanilər bu çağırışa silahlı qarşılıq verdilər. Beləcə, bir neçə gün atışmalar davam etdi. Qaladakılar təslim olmaq məchiriyyətində qalmışlarsa da bir çoxu fürsət tapıb qaça bilmişdir. Bu hadisədə yangınların səbəb olduğu milyonlarca lira-həq zərardan başqa, 2 zabıt, 84 əsgər şəhid olmuş, 140-a yaxın əsgər də yaralanmışdır.

Qalanın ala keçirilməsilə aparılan araşdırmalarda ortaya çıxan 4 metr ölçüdə 80-90 sm derinliyindəki bir anbarda un, hüdud, çörək, yağ, yorğan və müdafiəyə əlverişli sipərlerin düzəldilmiş olması erməni qruplaşmasının uzun tədqiqatdan sonra buranı nəzlərinə istehkam yeri olaraq seçdiyi ortaya çıxmışdır. (296).

Ermanilerin Osmanlı dövlətinə qarşı əvvəldən hazırladıqları planın bir parçası olan bu hadisə türk millətinin müdafiəsi və daxili hüvuru baxımından erməni çətalərinin bu hölgələrdən çıxarılmasını zəruri qılmışdır. Ermanilərin belə hazırlıq görüb türklərə qarşı döyüşmələri, alınmış qərarın nə qədər doğru olduğunu göstərmişdir.

QAZİANTEPİN MÜDAFİƏSİ

Qaziantepin əvvəl ingilislər, sonra da fransızlar tərəfindən işğal zamanı şəhərdəki ermənilər işğalçılarla əməkdaşlıq edərək illərca iç-içə yaşadıkları türk millətini arxadan vurmuş, müdafiəsiz, məsum insanlara qarşı qətləmlər törətmişlər. Qaziantepin 11 ay davam edən müdafiəsi zamanı ermənilərin törətdikləri türk millətinin tarixindən əsla silinməyəcək acı xatirələrdir.

Qaziantepin işğalından sonra ingilislər türklərin əllərində olan silahları toplayaraq nəz anbarlarına daşdıılar.

Ermeni kollecinin müdiri Mr. Weril İngilis işğal komandanlığına müraciət edərək türklərin əlində daha 26 min silahın olduğunu xəbər verdi. Weril bu satqınlığıyla türklərin silahlarının ancaq dördde birini verdiklərini söyləyirdi. (297).

İngilislər yeni bir elan yayınladılar. Bu elan ilə nəticə alınma bilməyincə Qaziantepin liderlərini, ziyalılarını Halepe sürgün etdilər. Küçələrə avtomat silahlı əsgərlər yerləşdirildi, türklərin evləri bit-bir arandı, ermənilərə isə heç toxunulmadı. Beləcə, ingilislər türkləri silahsız erməniləri isə silahlı hala gətirmiş oldular.

Sınmon adında bir erməni ingilis işğal komandanlığına müraciətə Qaziantepin 30 km qərbindəki Levhan kəndində silah gizlədildiyini xəbər verdi. İngilislər bir zabit bolumu ilə kəndi basdılar. Silahları topladılar. Erməni tərcüməçiləri Adro Leonyan ilə birlikdə, başda muxtar Həsən və Əlişan ağa olmaqla bit çox kəndlilərin başlarını uzunboğaz çakmaları altında əzdilər.

İngilislər ermənilərin getdikcə artan səyü və azgınlıqlarını təşviq edirdilər. Aralarındakı müqaviləyə görə, 1919-cu ildə Qaziantep fransızların işğalına tərk edildi. Qaziantepin fransızlar tərəfindən işğalı fransız işğal birliyi komandanınının 5 noyabr 1919-cu il cümə günü Agyel polis idarəsi qarşısındakı türk hayragını endirib yerinə fransız hayragı çəkması ilə rəsmən başladı.

Fransız birliklərində erməni könüllüləri yer almışdılar. Bu könüllülər fransız birliklərinin yanısından çoxunu təşkil edirdilər. Bir başqa deyişlə, ermənilərlə fransızlar türklərə qarşı ələ vermişdilər.

Türklərə qarşı insanlıq tarixində görünməyən zülm və qatliamlar başladı. Yerli ermənilər türklərə rast gəldikləri yerdə heqarət edirdilər. 10 noyabr günü fransız birliklərindəki ermənilər bir türk qadınına hücum edərək namusuna tacavüz etdilər. Bu arada türk polisi də təhdid edildi. Türkiyə dövləti meydana gələn hadisələrə qarşı çıxdısa da, heç bir nəticə ələ bilmədi.

12 yanvar 1920-ci il tarixində iki top və çox sayda avtomat silahlarla təchiz olunmuş, yarısı ermənilərdən müəşəkkil 400 nəfərlik piyada ordusu və 50 nəfərlik zabıtlar birliyi axşamçığı

Maraşa doğru yola çıxdılar. Qaziantep yaxınlığındakı Arabdar kəndinə çatdıqda kəndlilərə işğalçı və zülm edərək soyuq qış havasında qadın və uşaqları evlərindən çölə atdılar. Bunlar qarlı və palçıqlı bir pəcədə ətrafdakı kəndlərə sığındılar.

Yansıni ermanilərin təşkil etdiyi birlik evləri yandıraraq talan etdi. Bəzi qadınların namusuna təcavüz edildi. Ətraf kəndlərə gedən bu xəbər üzərinə türklər Hivna oğlu Memik və Yamaçlıbağlı Dada ağanın başçılığında Arabdar kəndini sardı. Fransız və erməni bəndilərinə çoxu öldürüldü. Qalanları ətrafdakı meşələrə qaçdılsa da, fransız hərbini tamamilə yox etdi. Hadisəni dəhşətlər içərisində oyranan fransız birliklərinin komandanı tələş içərisində qaçıb dövlətə şikayət etdi.

Bu qaziantepililərin fransızlara qarşı ilk silahlanması idi. Vəziyyəti nyranan yerli ermanilər türk məhəllələrinə atəş açdılar. Bu vəziyyət axşama qədər davam etdi.

1 aprel 1920-ci ildə qaziantepililər fransızlara qarşı müdafiə təşkilatı qurmağa başladıqda ermanilər bu hərəkətə qarşı çıxaraq rast gəldikləri türk güllələyirdilər. Fransızlarla türklər arasındakı ilk küçə döyüşü 3 aprel 1920-ci ildə cümə günü baş verdi.

Bu arada, Kılıç Əli hey ermanilərin fransızlarla birlik yara-
daraq düşmən vəziyyətinə keçmələrinin qarşısını almaq üçün çox çalışdısa da, ermənilər, "Ya Ermənistan, ya ölüm!" - deyərək hağırmağa davam edirdilər. O günkü çatışmalarda 3 türk öldürüldü.

Ertəsi gün Kılıç Əli hey, jandarma höküm komandanı, komissar müavini və daha bir neçə adamdan meydana gələn bir heyətlə Mardin qız məktəbinə gedərək, Erməni Məclisi üzvlərindən Dr Siperet, Mr Mervill və əlaqəli insanlarla görüşdülər. Ermənilər bitərəf qalacaqlarına söz verdilər. Ancaq bu bitərəflilik sözü yirmi dəqiqə hələ davam etmədi. Ermanilər türklərin göstərdiyi bu höyüklüyü zəiflik zənn etmişdilər.

Fransızlarla ermənilər 7 aprel 1920-ci ildə türklərə qarşı şiddətli hücumu keçdilər. Türklər sipərlerin (qum torbaları ilə sipər qurulmuşdu) arxasına yerləşdiklərinə görə hücumu asanlıqla qıra bildilər.

Ermanilər fransızlarla birlikdə Çınarlı bölgəsinin qərb və cənubuna yerləşdilər. Düşmənin inadla hücum etməsi, xüsusilə 13-14 aprel 1920-ci il gecəsi ermənilərin Kozanlı, Bahıqlı Sıhırcu və Çınarlı bölgələrinə etdikləri hücumlar bir nəticə vermədi.

Qaziantep 15-16 aprel 1920-ci il gecəsi fransızlar tərəfindən tamamilə mühasirəyə alındı. Ermanilər bu kədərli gündə ev-vağdan hazırladıqları Fransa bayraqlarını evlərinə asdılar, məhəllələrini bəzədilər, müsəlmanlara haqarətlər və söyüşlər yağdırdılar.

"Sevr müqaviləsi"nin dəyişikliyinə görə, 30 may 1920-ci il tarixində fransızlarla bir müqavilə imzalanmışdı. Bu müqaviləyə görə, cəbhələrdə top, tufang və bombalar kəsiklənərək ermənilər türklərə qarşı atəş açdılar və Xamirkasən kəndindən olan Dədə oğlu Həmzəni yaraladılar.

Bu müqavilənin şərtlərinə görə, fransızlar erməni məhəllələrini, türklər xətəxanasını, Bəyazoqlunun otelini və Mardin yetimxanasını hışaldırdılar.

Cəbhələrdəki səsizlik ermənilərin 1920-ci il 8 iyun günü Çınarlı məscidinin həyatında türklərə daş atmaları və atlarına söyüş söymələri ilə pozuldu.

30 may 1920-ci ildə bağlanan müqaviləyə görə, türklər birlikləri türklər xətəxanasını təslim almış, erməni məhəlləsi türklər bölgəsində qalmışdı. Ermanilər cürhəcür yalanlarla türklərə sığındılar və fransızlardan gördükləri alçalıcı hərəkətlərdən şikayət edərək türklərdən və türklər idarəsindən bir daha ayrılmayacaqlarına, türklər bayrağı altında qardaş kimi yaşayacaqlarına and içdilər.

Buna inanən türklər iki ay ərzində güllə yağdıran ermənilərə yemək-içmək verdilər.

Uzun illər boyu erməni kilsələri, papazları, muallimləri və komitəçiləri türklər və müsəlman düşmənciliyini bir din və məzhəb halına gətirmişdilər. Buna görə də onların türklərə pislik etmələri hər zaman pozlana bilərdi.

Ermanilərin istəyi ilə türklər və ermənilərdən müştəşkil bir inzibati dəstə qurulmuşdu və bu dəstə Qaziantepi Əli Cənani

boyun erməni məhəlləsindəki evində qalırdı. Bu dəstə əsəyişi təmin etmək üçün vəzifəli idi.

Bu arada, ermənilərin türklərə qarşı çox hörmətli davranışları gözəndən qaçmırdı. Bu hörmətin ermənilərin yemək ehtiyaclarından əmələ gələ biləcəyi heç kəsin ağına gəlməzdi.

Bir gün türklərin "İldırım" birliyi erməni komitə başçılarından Adro İerçyan, Ohannes Kalemkar, Fəstikçiyan və dostları şərəfinə bir ziyafət verdi. Hər iki cəmiyyətin hundan sonra qardaş kimi bir arada yaşayacaqlarına dair nitqlər söyləndi. Bir neçə gün sonra da ermənilər "İldırım" birliyinin zabitləri şərəfinə bir ziyafət verdilər.

Erməni məhəlləsində yerləşən və türk məhəlləsinə yaxın olan İbn Əyyub Camisi türklərin ixtiyarına verilmişdi. Türklər bu camidə 30 nəfərlik bir əsgəri birlik yerləşdirmək niyyətində idilər. 1920-ci il 23 iyul günü türklərin "İldırım" birliyi camini təslim almaq üçün gəldiklərində ermənilər silahla qarşılıq verib türk əsgərlərini camiyə buraxmadılar. "İldırım" birliyinin birinci və dördüncü bolmaları çox soyuqqanlı davranaraq atəş açmadıqca ermənilər atəş açmağa cəsarət etmədilər.

Müqavilə müddəti sənə çatan kimi ermənilər təkrar silaha sənlib qurduqları siperlərə yerləşdilər, türkləri məhəllələrinə buraxmaq bir yana dursun, yaralıların xəstəxanaya aparılmalarına belə mane oldular. Beləcə, ermənilərin iç üzü ortaya çıxmış türklərlə əvvəlki kimi düşmən halına gəlmişdilər.

Fransızlar 1920-ci il 10 avqust günü Samsun tepasını işğal edib türklərə minlərcə mermi yağdırdılar. Türk birlikləri olduqca həyökətli verdilər. Bu birliklər güclü top atəşi altında geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Yarlanmış vəziyyətdə erməniləri azdırdı. Dördüncü bolma Mardin yetimxanasından çəkildikdə onlar ermənilərlə fransızlara qaldı.

Digar tərəfdən Sarı xəstəxanasındakı üçüncü bolma ilə Boyazoglu otelindəki birinci bolmanın da iki düşmənin atəşi altında qalmasıyla uzaqına onların da geri çəkilməsi uyğun görüldü. Ermənilər bunu fürsət bilərək fransızlarla birlikdə fransız bayrağı çəkərək türklərlə savaşa başladılar. Fransızların türklərlə

ra "Taslim ol" çağırışı ilə bərabər, ermənilər də türklərin qeydsiz təslim olmalarını istədilər.

İkiuzlu ermənilərin bu istəyi Qaziantep mücahidlərinə yeni bir güc vermişdi. Onlar türk bayrağını 1920-ci il 13 avqust günü qullalara tutaraq fransızlara və erməni çetələrinə qarşı ciddi hazırlıq görməyə başladılar.

Türklərin silaha böyük ehtiyacları vardı. Onlar jandarma anbarından xarab silahları təmir etdilər və 100 nəfərə yaxın silahlı bir dəstə təşkil edib erməni məhəlləsinə hücum etdilər. Ermənilər fransızlarla birlikdə mücahidlərə qarşı atəş qusmağa başladılar. Mücahidlər Çınarlı tapasına çəkildilər.

1920-ci il 5 oktyabr günü ermənilər ağır bir bombardımandan sonra fransızlarla birlikdə Çınarlı tapasına hücum etdilər. Qartal bəyin seçilmiş serjant və onbaşlarının idarəsindəki birliklər və mücahidlər dəstəsi düşmənin arxasında çox sayda ölü və yaralı buraxaraq geri çəkilməsini təmin etdilər.

Fransızlar və ermənilər 1920-ci il 16 oktyabr günü Çınarlı tapasına yenidən hücum etməyə başladılar. Erməni və Fransa birliyi "Hamam damı" deyilən yerdən siperlərə doğru izəliləyərkən Çavuş İbrahim və dostları son saniyyələrdəki səssiz qaldılar. Düşmən atəş xəttinə girdikdə bir anda onların iyirmisini yerə sərdilər. Serjant İbrahimin bir az arxasındakı Mahmud xocanın istifadə etdiyi İldırım Yusuf adlı avtomat silah düşməni daratmışdı. Bu döyüşdə əsgərlərə mərmə və su daşıyan bir türk qadını kişilərlə birlikdə düşməne qarşı döyüşdə qəhrəmanlıq dastanı yazmışdır.

1920-ci il 23 dekabrda fransızlar Musullu cəhhasından Qaziantepi top atışına tutdular. Onlar şəhəri yenidən bombalayaraq xarabalığa çevirdilər. O zaman mücahidlər geri çəkilmək məcburiyyətində qalmış yerlərinə bir erməni, bir də fransız birlikləri girmişdilər. Bu vəziyyət türklə üçün çox acı gəldi. Onlar geri donub ani bir hücumla, süngü hücumuna başladığında düşmən süursuzca orahura qaçdırsa da, türk süngüsü altında can verirdi.

25 yanvar 1921-ci ildə Qaziantep Şanlı Türk ordusu tərəfindən qurtarıldıqda ermənilər də fransızların ardına qoşularaq

Suriyaya qaçdılar. Beləliklə, Qaziantep ağzı düşmən əlindən qurtarılmış oldu.

Bu mövzunu qiymətləndirən Arnold J. Toynbee belə deyir: "Fransızlar ordunun yükünü azaltmaq üçün Kilikiyada qurduqları Şərqi Hərbi təşkilatına erməni könüllülərini qatmaqla məsuliyyətsiz bir siyasət izləmişlər. Onlar ermanıların başı xarab çətalər əmələ gətirib silahlanmalarına şərait yaratmışlar. Beləcə, fransızlar ermanıların 1915-ci ildəki haşqa türklərlə yaranan acı hadisələrin əvəzini digər məsum türklərdən almalarını təmin etmişdilər. Bu intiqam alma duyğularını əvvəl təşviq edən, sonra da bu acı hadisələrə seyirici qalan fransızlar ermanılardan daha çox günahkardılar. (298).

MONDROS SÜLH MÜQAVİLƏSİ

Cənubda fransızların dəstəyilə qırgın torədan ermanılar Şərqdə də ingilislərin dəstəyinə güvənərək Qızıl çaya qədər uzanan bəlgədə bir Ermanistan dövləti qura bilmək üçün türkləri qırmağa haşladılar. İrəvan bəlgəsində toplanan çox sayda erməni İngiltərədən dəstək və güc alaraq birlik və çətalər halında qətlə və qarət cinayətlər torədə-torədə Ərizuruma qədər gəldilər. Amma ingilislər təhrik etdikləri erməniləri üzüstə buraxıb Amerikaya müraciət edərək bu ermanıların geri dönüşünün təmin edilməsini istədilər. Lord George vəziyyəti Amerika generalı Harbordə xəbər verdikdə də, bunun maliyyətinin yüksək olacağını açıqlayan general bu hadisəyə qarışmadı.

Osmanlı dövləti Vilsonun ümumi sülh prinsiplərinə inana-raq, digər bəzi dövlətlər kimi müttəfiq dövlətlərə sülh təklif etdi və 30 sentyabr 1918-ci ildə "Mondros sülh müqaviləsi" imzalandı. Vilsonun sülh prinsiplərinin Osmanlı dövlətinə aid 12-ci maddəsi belə idi:

"Türklərə aid olan kəsimdən Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altında olan digər xalqların da həyatlarından əmin olaraq müstəqil bir üsulla inkişaf etmələri təminat altına alın-

malı və Çanaqqala bütün millətlərin ticarət gəmilərinə açıq olmalıdır.”

Ermenilərə və Eriənistanı aid maddələr bunlar idi:

Maddə 4. Mütəfiqlərin əsirləri, bütün erməni əsirləri İstanbulda toplanaraq qeyd-şərtsiz mütəfiqlərə təslim olunacaqlar.

Maddə 11. İranın şimal-qərbində və Qafqazda olan türk qüvvələri geri çəkıləcəklər.

Maddə 24. Eriənistanın bir bölgəsində qarışıqlıq olduğunda mütəfiqlər bu bölgənin bir qismini işğal etməyə ixtiyar sahibidirlər.

Daha əvvəl İstanbula gələn erməni heyəti Qafqaza döndü. Onların arasından Axaronyan sülh konfransında hazır olmaq üçün bir fransız zirehlişi ilə Parisə tərəf hərəkət etdi.

Rəsmi əgizlərdən “800 000 erməni öldürüldü” deyilən, ancaq heç bir rəsmi qeydlərə əsaslanmayan, sadəcə Osmanlı dövlətinin idarə və hökumətini tənqid edib qaralamaq üçün ifadə edilən bu rəqəm sülh konfransında Osmanlı dövlətinin əleyhində istifadə edilmişdir.

Mütəfiq dövlətlər ABŞ Prezidenti Vilsona Eriənistan mandatını qəbul etməsini və erməni – Osmanlı sərhəddini cizməsini təklif etmişdilər. Amerika dövlətinin rəhbəri mandatı qəbul etməmiş, faqət sərhəddi cizmişdi.

Mondros mütarikəsindən sonra ümumi müharibənin qaydalanna uyaraq, Osmanlı-rus sərhəddinin xaricində qalan müsəlmanlar qorumasız qalınca, ermənilər yenə qırğınla başladılar. Müsəlmanlara qarşı törədilən qırğınlar isə Avropa və Amerika mətbuatında ermənilərə təzyiq olunduğu kimi təbliğ edildi.

Qaçdıqları, gizləndikləri yerlərdən dönan erməni komitəçilərinin türklərin milli şərəf və layəqətlərini yarılayan hərəkətləri, xüsusilə də erməni birliklərinin və çətalərinin ingilislərin yardımıyla şərq bölgələrində törətdikləri qeyri-insani qırğınlar və qətləmlər həddi aşmış, faciəvi bir hal almışdı.

13 aprel 1919-cu ildə Qars Milli Şura hökuməti ingilislər tərəfindən zəbt edilərək hökumət təmsilçiləri Malatıyaya sürgün

edildilər. 16 aprel 1919-cu ildə daşnak ermənilərindən general Karganov Qars hökumətinə bir vali olaraq təyin edildi. Beləcə 23 aprel 1919-cu ildən başlayaraq müsəlmanlara işğanca verməyə davam edildi. Milli Şuradan qovulan təxminən 100 əsgər toplanaraq öldürüldü. Milli Şuranın qurucularından 17 nəfərin evləri və əşyaları onlarından alındı. Çorakçi Məhməd oğlu Həsənin 700 qızıl pulu ilə 2.000 lirəsi vali yardımcısı Çalquşyan tərəfindən qəsb edilmişdir.

Pəhlə kəndində olan molla Məhməd "Türkiyə ilə bir xəbərleşmə edir." Nəticədə c, bu "iftirası" səbəbilə erməni qanıçanları tərəfindən qalının arxasına aparılır, başının sağ tərəfindən dərisi kəsilir, sonra boyuqlarından cib şəklində iki deşik açılır və iki qolu kəsilərək bu ciblərə saxılır. Bir din adamı beləcə işğanca verilərək öldürülür. Buna vəhşilikdən başqa bir ad vermək mümkün deyildir.

Kazım Qarabəkir paşa ermənilərin bu cür hərəkətləri haqqında İstanbuldakı Müdafiə Nazirliyi ilə görüşür (299), bu erməni təşkilatları ilə əlaqəli Ermənistan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinə məlumat verir (300). Ancaq bu müfərrətlər ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını ala bilmirdi. Barutla yaraş, Beyrəxalq qurtuluş müharibəsində Anadolu hərəkətinə qatılan, Milli ordunu sonunadək dəstəkləyən və Anadoluya "Ladil" gəmisilə silah gəndərən "La France" şirkətinin rəhbəri Şaril Kalçı Terziyan, Papazyanlar (iki qardaş), Karapet Xoqaşyan və Bedeş kimi erməni yurdsevanlarını da unutmamaq lazımdır. (301).

Kazım Qarabəkir paşa 15-ci Artilleriya komandanı, general-mayor imzası ilə 20 mart 1920-ci il tarixində Ərzurumda Ermənistan Respublikası Müdafiə Nazirliyinə gəndərdiyi məktubda ermənilərin törətdikləri işğanca və qiyamdan bəhs edərək, yaranmış vəziyyəti hildirib məsələnin həllinə bir yol tapmalarını rica etmişdir. (302).

Bu arada, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan hökuməti də Ermənistan hökumətinə nota vermiş və ermənilərin törətdikləri qiyamdan bəhs edərək general Osep'yan və Erma-

nistan hökumətinə Xarici İşlər Naziri Xan-Xoyski irzası ilə xəbərdarlıq etmişdi (207).

Nəhayət, 10 avqust 1920-ci ildə "Sevr müqaviləsi" İstanbul hökuməti tərəfindən imzalandı.

Bu müqavilənin ermanilərə aid bəzi maddələri belədir:

Maddə 88. Türkiyə Osmanlı dövləti Ermanistanı müttəfiq dövlətlər kimi hürr və müstəqil bir dövlət olaraq tanıyacağını bildirir.

Maddə 89. Osmanlı dövləti ilə Ermanistan və müqaviləni imzalayan digər dövlətlər Ərzurum, Trabzon, Van və Bitlis vilayətlərində Osmanlı dövləti ilə Ermanistan arasındakı sərhəddin təyini üçün ABŞ Prezidentinin hakimiyyətinə buraxır ..

Maddə 92. Ermanistanın Azərbaycan və Gürcüstan ilə olan sərhəddi əlaqəli dövlətlər tərəfindən anlaşaraq təyin ediləcəkdir. 89-cu maddədə açıqlanan qərar qəbul edildikdən sonra əlaqəli dövlətlər sərhədlərinin təsbitini bacara bilmədikləri təqdirdə, bu sərhəd müttəfiq böyük dövlətlər tərəfindən təyin ediləcək və bunun ərazi üzərində tətbiqi özlərinə aid olacaqdır.

Əslində Osmanlı dövləti bu müqaviləni imzalamaqla, Türkiyənin edam hökümünü və məhv ediləcəyi qərarını imzalamışdı. Fəqat ABŞ Prezidenti Vilsonun bu mövzuda qərar vermək üçün general Harbordun Anadoluya göndərəcəyi vəziyyəti dəyişdirmişdi. Çünki Ermanistan mandati mövzusunun incələnməsi üçün 1 avqust 1919-cu ildə Anadoluya göndərilən Harbordun Şərqi Anadoluda və Qafqazda tədqiqatlar aparıb oktyabr ayında yurduna dönərək Vilsona təqdim etdiyi təsbitləri o vaxta qədər Vilsona təqdim edilən məlumatlardan olduqca fərqli idi. "Yola çıxarkən, həqiqətən, bir Ermanistan və qətləmlər görəcəyimizi zənn etmişdik" - deyən general Harbord heyətinin aparmış olduğu araşdırmalar nəticəsində bu bölgədə heç bir zərər və heç bir şəkildə erməni çoxluğu olmadığını şahid olmuşdu. Harbordun rəhbərlik etdiyi heyət apardığı araşdırmalar nəticəsində türklərlə ermənilərin xarici ölkələrin təsiri olmadan yüzlerce illər bir yerdə sülh və təhlükəsizlik içərisində yaşamış olmalarına inanmışdı. Bundan əlavə, general Harbordun rəhbərlik etdiyi

heyətin nümayəndələri türklərin ermanilərə qarşı hər hansı bir şəkildə soyqırım hazırlığında olmadıqlarını da öz gözlərilə görmüşdülər. Türk birliklərinin Rusiya sərhədində toplanmış olmalarına və Ərzurum ətrafında sivil xalqın ermanilərə qarşı hücumu hazırlanmaqda olduqlarına dair ən kiçik bir dəlilə rastlanmadığı Vilsona verilən raportda qeyd edilmişdi. Əksinə, sərhəd bölgəsindəki türkiyəli sərhəddi aşmamaları üçün çox qalın əmlak verilmiş olub, buna qarşılıq Türkiyəyə dönmək istəyən ermanilərin Türkiyə ermanisi olduqlarını isbat etmək şərti ilə Türkiyəyə girişlərinin sərbəst buraxıldığı deyilmişdi. Heyət nümayəndələri Türkiyəyə geri dönmək istəyən ermanilərin həyatlarının təhlükədə olduğunu düşündürəcək heç bir hadisə ilə qarşılaşmamışdılar. Ərzurumun başdan-baş türk məmurluğunun xüsusiyyətlərini daşması, yüz illərdir buraya türklərin hakim olduğunu isbat edərkən, qəbristanlıqların müsəlmanlara aid qisminin çoxluğu və Ərzurum Valisinin "Ərzurumun əhli də türk, dizi də" - deməsi çoxluğun kimdə olduğuna heç bir şübhə yeri buraxmamışdır. Heyət nümayəndələrində türklərin ermanilər tərəfindən çox pis davranışlara məruz qaldıqları inamı da qatılmışdı. Ermanilərin birlikdə yaşadıkları xalqa özlərini sevdirmədiklərini qeyd edən Harbord buralarda keçmişdən həmişə yaşamaqda olan ermanilərin vəziyyətinin, zənn edildiyinin əksinə, pis olmadığını, hətta mülklərindən, yoxluqlarında belə kirayə pulu aldıqlarını bildirmişdi. (304).

1920-ci ilin may ayında Ermanistanda həlşevik hərəkatı baş verdi və parlamentar hökuməti devrilərək diktatorluq idarəsi quruldu.

Şərqdəki erməni təzyiqi getdikcə artırdı. Buna görə 9 iyun 1920-ci ildə Türkiyənin Şərqi bölgələrində müvəqqəti səfərbərlik elan edildi. Şərqi cəbhəsinin komandanlığına Kazım Qarabakir təyinat edilmişdi. Bu arada, ermanilər Oltuda qurulmuş yeni türk idarəçilərinə qarşı hücumu keçdilər. 7 iyul 1920-ci ildə Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyinin verdiyi xəbərdarlıqla əks hücumu keçildi. Səfərbərlik elanından 3,5 ay sonra Kotek və Bardız bölgələrində gedən şiddətli döyüşlər nəticəsində bu

bülgələr geri alındı. Hücumunu gücləndirən türk birlikləri 29 sentyabrda Sarıqamışı, 30 sentyabrda isə Mendaraki ələ keçirdi. 30 oktyabr ayında Qars, 7 noyabrda Arpaçaydan Gümruyədək olan bölgə türk orduları tərəfindən zəbt edildi.

Yaranmış vəziyyəti götərən ermənilər atəşi kəsərək sülhün bağlanması üçün türk ordusunun təbirlərinə müraciət etdilər. Ermanilərin müraciətini qəbul edən türk tərəfi 8 noyabrda öz şərtlərini ermənilərə bildirdi. Parisdəki erməni təşkilatı digər dövlətlərin iştirakını istədilərse də, onların bu təşəbbüsləri bir nəticə vermədi və erməni tərəfdarları olan xarici dövlətlər bu müqavilənin imzalanmasında iştirak edə bilmədilər. Ermanilər türk tərəfinin tələhələrini qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar və 23 dekabr gərəsi "Gümru müqaviləsi" imzalandı.

Bu müqavilənin imzalanmasında Türkiyə dövlətini Şərq cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabakir paşa, Ərzurum Valisi Həmid hən, Ərzurum Millət Vəkili Süleyman Nəcəti bəy, Ermanistan tərəfini isə keçmiş Rəş Nazir Aleksandr Hədisyan, Maliyyə Naziri Avram Külhəndəryan, Daxili İşlər Naziri Stepan Qurqənyan təmsil etmişlər.

"Gümru müqaviləsi" 18 maddədən ibarətdir. Bu müqavilənin önəmli maddələri qısaca olaraq belədir:

Maddə 1. Türkiyə ilə Ermanistan Respublikası arasındakı muhərihə vəziyyətinə son verilmişdir.

Maddə 2. Türkiyə ilə Ermanistan arasındakı sərhəd Arz çayı, Arpaçayı, Qaracən dərəsi, Tiknisiçin və Qımlının şərq, Qızıldaş və Böyük Ağbaba dağı ilə müəyyən edilmişdir.

Maddə 3. Yuxarıdakı maddədə gətirilən və hüquqi, tarixi və ictimai baxımından Türkiyənin üstünlüyünün aydın edilmədiyi ərazilərə Osmanlı hökuməti zəmanində köçən ermənilər istəsələr üç il müddətində geri dönə bilərlər.

Maddə 4. İmperialist dövlətlərin təsir və təhrik etməsinə imkan verməmək şərtilə, Ermanistan Respublikası, daxili səsizlik və intizamı qorumaq məqsədilə sərhədlərində müəyyən nisbətə jəndərma qüvvələri yerləşdirə biləcəkdir.

Maddə 5. Bu vəziyyətdən Yerevandakı türk təmsilçilərinin hər zaman xəbəri olacaqdır.

Maddə 6. Müharibə zamanı düşmən ordularına qatılaraq, Osmanlı hökumətinə qarşı silahlanıb işğal təşəhhüsündə olanlardan haşqa köçürülətin keçmiş yurdlarına dönerək ən mədəni ərazilərdəki azlıqlar kimi bütün hüquqi haqlardan faydalanmaları təminat altına alınır. Faqat bu insanlar bu dönüşü bir il ərzində həyata keçirməzlərsə, heç bir şikayətə haqları yoxdur.

Maddə 10. Ermənistan hökuməti Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qətiyyətlə qəbul etmədiyi "Sevri müqaviləsi"ni hütlükla yox saydığını elan edir.

Maddə 14. Ermənistan Respublikası hər hansı bir dövlətlə bağlanmış, lakin Türkiyənin faydalarına zidd olan bütün müqavilələri yox sayır. (305).

Hadisyan "Gümrü müqaviləsi"nin imzalanmasını kədar içərisində belə açıqlamışdır: "1920-ci ildə haş verən hütlün rezalatlarına daşnaksıtyun komitəsi səhəb olmuşdur. Ətrafımızda olan dövlətlər də Ermənistanı tərk edincə Türkiyə hundan faydalandı..." (306).

Ermənistan Respublikasının müstəqilliyini qaldırıb Sovet İttifaqı Respublikalarından birinin vəziyyətinə gətirilincə, 16 mart 1921-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi və SSRİ arasında bağlanan müqavilə ilə "Gümrü müqaviləsi" sağlanmışdır. Qars və ətrafı Türkiyə sərhədləri içərisinə alındı. (307).

13 oktyabr 1921-ci ildə yenə SSRİ ilə "Qars müqaviləsi" imzalandı. Bu müqavilə ilə 29 aydan bəri davam edən şərq cəbhəsindəki müharibə hər şeyi ilə sona çatdı.

LOZANN KONFRANSI

20 noyabr 1922-ci ildə başlayan və 24 iyul 1923-cü ildə imzalanən Lozann Sülh Konfransında, əslində yalnız bir sülh müqaviləsi deyil, türklərlə millətlərarası sistemə hakim güvənlər arasında böyük bir hesablaşma aparılmışdır. (308). Osmanlı

dövlətinin XIX və XX yüzillərdən qalan nə qədər məsələsi varsa, hətta, hətta konfrans məsələsinə yatırılmağa çalışıldı. Tərəflər çox ciddi çətinləşməli mübahisələrə baxmayaraq, qalıcı bir sülh müqaviləsinin imzalanacağına inanırdılar. Əsasən erməni məsələsinin əmələ gətirdiyi bu ixtilafın seriyası Türkiyə ilə böyük güclər arasında səziş metodu ilə həll edildi. Bu sülh müqaviləsi 1923-cü ildən günümüzdək öz gücünü qoruya hilan, haqiqi mənada yeganə sülh müqaviləsidir. (309).

Erməni heyətinin nümayəndəsi A. Hadisyanın bildirdiyinə görə "Ermənilər konfransdan əvvəl İngiltərə, Fransa, İtaliya, Yuqoslaviya və Yunanıstana müraciət edərək görüşmüşdülər, hətta ermənilərə dostluq göstərən bütün millətlər hərəkatına gətirilmişdilər." (310).

Ermənilərin Türkiyə dövlətinə qarşı olan tələbləri:

1. Türkiyədəki azlıqlara dil, din və digər məvzularda həzi haqların təmin olması və bu haqların Millətlər Təşkilatı tərəfindən qorunması.

2. Xristianların əsgərlik çəkməmələri, buna qarşılıq bir "bədəl" ödəmələri.

3. Məzhəb imtiyazlarının qorunması.

4. Ümumi əfv çıxarılması.

5. Keçiş hürriyətinin təmin olunması.

6. Yerlərindən çıxmış olan ermənilərin çıxışları yerlərə cəmi halında dönmələrinin təmin olunması.

7. Ermənilərə Şərqi vilayətlərində və Kilikiyada bir yurd verilməsi.

Lozann Sülh Konfransı ilk iclasdan başlayaraq Ankara ilə London arasında bir duəl şəklində almışdı. Əslində İngiltərə üçün də Ankara ilə bir an əvvəl razılığa gəlməkdən başqa bir çərə yox idi. Çünki Anadolu hərəkatı müstəqilliyini öz milli iradəsi ilə əldə etmişdi.

Bu konfransın məqsədlərindən biri azlıqlar probleminə bir həli yolu tapmaq idi. A. Hadisyanın təşəbbüsləri ilə "Gümri müqaviləsi" na qarşı çıxılaraq Türkiyə-Ermənistan problemi konfransın gündəliyinə gətirilmək istəndi. B. Yeram ilə Gümüş-

gerderin təmsil etdikləri Birləşmiş Erməni Təşkilatı ilə Kərə Basdırımacıyan və dövlət hüquq mütəxəssisi rus A Mandelsonun təmsil etdikləri Erməni Respublikası Təşkilatı Fransa ilə İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət etdi və 31 noyabr 1922-ci ildə İngiltərə Xarici İşlər Naziri Lord Qurzonun təmsilçisi, Xarici İşlərin Şərq bölməsinin, xüsusilə türk-erməni işlərinin məsul işçisi Vankıdarı və kalib Akpörn ilə görüşərək Lozann konfransında "Sevri müqaviləsi"nin istifadəsini istədilər. Bunlar konfransın məqsədinin hağazlar problemi olduğunu, razılığa gələn dövlətlərin Türkiyəyə pul və silah yardımı etdiklərini, artıq hər kəsin müharibədən bezmiş olduğunu, Türkiyə ilə siyasi və iqtisadi müqavilələri pozmaq bəzərsə erməni problemini gündəliyə gətirəcəklərini zənn etmədiklərini söylədilər.

Erməni probleminin gündəliyə gətirilməsi üçün Fransaya müraciət edən erməni quruluşları Londonda aldıkları cavaba bənzər bir cavab aldılar. Fransanın Şərq işləri ilə məşğul olanlar da Norandukyana Franklin Bouillonun onlara "Əvvəl Türkiyə ilə qeyd-şərtsiz sülh bağlanması, sonra bunların dostluğunun təmin edilməsi, sonra ancaq ermənilərin xüsusi istəklərinin bildirilməsini" uyğun gördüklərini söylədilər.

Lozann konfransına Türkiyədən təmsilçi olaraq İsmar paşa (İsmənü) göndərilmişdi.

12 dekabr 1922-ci ildə İngiltərənin təmsilçisi Lord Qurzonun təkliflə "azlıqlar problemi" gündəliyə alındı (311).

İlk sözü Lord Qurzon aldı və: "Türkiyədəki azlıqlar problemi bütün dünya üçün maraqlıdır. Buna görə də bütün dünyanın gözü bu mövzuda veriləcək qərarın nəticəsi üçün Lozann konfransına çevrilmişdir. Anlaşılanlar Türkiyə ilə müharibə etməyə başladıkları zaman məqsədlərinin biri də Anadoludakı azlıqların qorunması və mümkünse onların xilas olunması idi. Ermənilərə hələ "Berlin müqaviləsi"ndə belə bir güvənə verilmişdi," dedi. (312).

Lord Qurzon bu girişdən sonra sözüna Türkiyədəki azlıqlardan kimlərin qorunmasının lazım olduğu mövzusuyla başladı. Ertmənilər, rumlar, yəhudilər, ke'danilər, nəstürilər burda-

ın arxasında idilər. İngilis lordu Qırzon xüsusilə ermənilərin qorunmasında təkid edərək "xristian azlıqlar" dedikdə əla həyəcan keçirirdi ki, İngiltərənin Xarici İşlər Naziri kimi deyil, Papanın yardımçısı vəzifəsinə kimi bir təvə, görünüş alırdı.

Çıxışının sonunda İngiltərənin baş təmsilçisi azlıqlar üçün üç əsas islahat və tələb irəli sürdü:

1. Geniş həcmdə ümumi bir əfv.
2. Əsgərlikdən pul qarşılığına qurtarılmı.
3. Sərbəst dolaşım.

Lord Qırzon: "Bunlar təmin edildikdən sonra Millətlər Təşkilatının davamlı nəzarəti altında tutulması üçün Türkiyədə bir nümayəndənin təmsil edilməsi lazımdır" - deyərək, sözlərinə davam etdi.

Lord Qırzondan sonra söz alan Fransanın təmsilçisi M. Bartere də azlıqların qorunmasını təmin etmək məvzusunda uzun-uzadı bir nitq söylədi. İtaliya təmsilçisi M. Qarioni da bu məvzuda çıxış etdikdən sonra çıxış etmək növbəsi İsmet paşaya gəldi. (313).

Türkiyə təmsilçisi İsmet paşa özü ilə gətirdiyi mətni oxumağa haşladı. Azlıqlar və ayrıcalıqlar məvzusunda çox mənalı və əlaqəli bir şəkildə hazırlanmış olan bu mətn Türkiyədə azlıqlara tanınan haqq və təhlükəsizlik baxımından bitərəf düşüncələrlə dinləyənlərə yetdi. Bu azlıqlar məvzusunda türklər ittihamlarla o qədər öz-özə qalmışdılar ki, bu məvzuda tarixi ortaya çıxarmaq zəruri hala gəlmişdi. Amma İsmet paşanın bu çıxışını öz təkliflərinə bir qarşılıq o'maqdan çox ümumi bir açıqlama əldə kimi anlayan erməni, yunan tərəfdarı dövlətlərin nümayəndələri İsmet paşanı dinləməkdən sıxıldılar. Lakin İsmet paşa oxuduğu mətnə dərin mənə verərək diqqətli və gur bir səsle oxumağa davam etdi. İsmet paşa üç saat davam edən bu çıxışın mətninin gəcəyarısı Türkiyənin təmsilçilərinə bir gündəlik gəndərən Lord Qırzon üçün də bir açıqlama olduğunu saydı.

O məşhur mətnin müdafiə etdiyi məvzu budur:

Türklər öz idarələrində olan azlıqlara qarşı geniş haqlar tanımış və yaxşı düşüncələrlə hərəkət etmişlər. Onlar ən güclü

olduqları zamanlarda belə müsəlman elmənlərə qarşı çox yaxşı davranmış və onların haqlarına hörmətlə yanaşmışlar.

İsmət paşanın oxuduğu mətn bu istoklarla sona çatır:

1) Xarici təhriklərin kəsilməsi.

2) Türk-rum xalqlarının dəyişdirilməsi.

3) Digər azlıqlar haqqında türk siyasətinin verdiyi etibarnamənin yerinə yetirilməsi.

İsmət paşa öz çıxışını bitirdikdə Lord Qurzon söz aldı:

"Təmsilçilər indiyədək İsmət paşanı müvəffəq, xoş bir general və güclü bir diplomat kimi tanıyırdılar. Halhukü bu gün İsmət paşa özünün bir tarix professoru olduğunu da isbat etmişdir. O hiza Fətih Sultan II Məhmedin dönamindən günümüzdək türk tarixi haqqında uzun bir konfrans verdi. Bu konfransın bir çox yerləri maraqlı olmaqla hirləkdə, bütün mətnin hugunku mövzu ilə bir əlaqəsi yoxdur. Təmsilçilər bir daha belə bir şey yazmaq istəsələr, onu oxumaq üçün dostlarına göndərmələri kifayət edər..." - dedi. (314).

İsmət paşanın oxuduğu mətn Lord Qurzonun bildirdiyi kimi, haqiqətən, əvvəldən hazırlanmış olub, konfransa qatılan erməni və yunan tərəfdarlarının suallarına bir cavab ola bilməzdi. Daha sonra Yunanıstan təmsilçisi Venizelosun rum azlıqları haqqındakı problemləri cavahlandıraraq İsmət paşa çıxışını belə davam etdirdi:

"Türk milləti inkişaf etmiş mədəni dünyanın haqlarını azlıqlara tanıyır. Amma özünün müstəqilliyini təhlükə altında qoyacaq heç bir təklifi təsdiq etməz. Azlıqları qurtarmanın ən doğru yolu onları ləkələyəcək əlaqələrlə təhrik etməmək, bu kimi əlaqələrdən qorunmaqdır. Bunlar xaricdən gələn yaxınlığa istinad etməməlidirlər. Bax e: zaman onların hamısı sülhdən sonra türk yurddaşları arasında yaşaya bilirlər.

Ermeni problemini yaşayış vasitəsi və ya bir silah olaraq istifadə edən, xaricdə fəaliyyət göstərən komitəçilər aradan qalxarlarsa, iki tərəf də yaralarını sağalda bilirlər. Türkiyədə qalmaq istəyən ermənilər türk yurddaşları ilə qardaşca yaşayalarlar. Ancaq türk torpaqları hər hansı bir erməni yurdu üçün parça-

lanmaz. Na Şarq vilayətlərində, na da Kilikiyada ana yurddan ayrılması mümkün olan bir yer yoxdur. Onsuzda bu gün Türkiyə müstəqil Ermanistan Respublikası ilə müqavilələr bağlamışdır. Başqa bir Ermonistanın qurulmasını Türkiyə tanımaz.

Azlıqların gedib-gəlmələri və mallarının qorunması isə Türkiyə Cümhuriyyəti qanunlarının həll edə biləcəyi bir işdir. Azlıqlar üçün nəzarət və ya təmsilçi göndərilməsinin Türkiyənin daxili işlərinə qarışma sayılacağına görə əsla təsdiq edilməz. Azlıqların qorunmasını Türkiyənin bütönlüyünə və müstəqilliyinə zərərverici bir səbəb olduğuna görə istifadə olunmasına yol vermarik."

İsmət paşanın bu qətiyyətli sözləri böyük diqqətlə dinləndi. Bütün iştirakçılar Türkiyənin həş təmsilçisininin bu mövzu üzərində heç bir hazarlığa girişməyəcəyini onun hal və davranışlarından anladılar.

İsmət paşa: "Azlıqlar mövzusunda yaradılmış çətinliklərin xarici təhrikərdən ortaya çıxdığını və bu dürtülərin, xüsusilə Çar Rusiyasından gələn təbliğatlar nəticəsində olduğunu və bu təbliğatların bolşevik idarəsi zamanında da tamamilə kəsilmədiyini, ermənilərin keçmişdən bəri türk idarəsindən məmnun olduqlarını, iki millət arasında qardaşlıq duyğularının davamı olduğunu, son zamanlarda ermənilərin uğradıqları dağılımın səhəhlərinin rusların dəlicə davranışları və xaricin təhrikləri nəticəsində olduğunu söyləyərək sizdən soruşuram, bu tezis doğrudurmu? Nə üçün yüz minlərcə erməni bütün dünya üçün bir qalmaqal mövzusu oldu? Türklərin ermənilərə dostluq duyğuları göstərmələrindən mən xoşbəxtəm. Bütün dünyanın gözləri türklərə və ermənilərə tərəf çevrilsə də, ümumi dünya ictimaiyyətinin bu zavallı insanlara türk hökumətinin istədiyi ölçüdə dostluq duyğularının göstərilməsinə razı olduğunu zənn etmirəm," dedi.

Lord Qurzon isə azlıqlar mövzusunda bütün dünyanın türklərə düşmən olduğunu söylədikdən sonra sözlərinə hələ davam etdi:

"Bu böyük əlkədə ermənilər üçün bir parça yer yoxdurmu?.. Biz burada böyük bir milləti təmsil edirik. Bu millətin və

tandaşları arasında milyonlarca azlıqlar vardır. Biz Millətlər Təşkilatının qarışmasından qorxmuruq. Çünki allahımız təmizdir. İsmət paşa Türkiyənin Millətlər Təşkilatına hörmət bəslədiyini söylədi. Əgər onlar Millətlər Təşkilatına hörmət bəsləyirlərsə, onda hansı üçün bu cəmiyyətə üzv olurlar? Arlıq Millətlər Təşkilatı haqqında da türklərin davranış və düşüncələrini müəyyən ehtimolun zamanı gəlmişdir. Türklər Millətlər Təşkilatının üzvü olmaq, bu təşkilatın etibarından faydalanmaq istəmirlərmi? Anlaşıldığına görə, türklər azadlıq və müstəqilliklərindən qorxurlar. Türklərin müstəqillik və azadlığına hər kəs hörmət bəsləyir. Türklərdən ricam yəni inkişaf edə bilmək üçün sərbəst Türkiyənin bizimlə könül təmizliyi içərisində çalışmasıdır. Belə bir Türkiyə dünyanın hörmətinə layiq olar."

Qurtul azlıqların haqları haqqında millətin andının beşinci maddəsini oxuyaraq İsmət paşaya muraciətlə belə bir açıqlama verdi. İndi İsmət paşa həzrətlərinə demək istəyirəm ki, mən bu gün çox əhəmiyyətli sözlər söylədim. Çünki istər bu mövzuda, istərsə də başqa mövzularda türklər bizim vəziyyətimizi, məqsədimizi anlamırlar. Bizim yalnız bir istəyimiz, bir məqsədimiz vardır. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşımıza çıxan bütün əngəlləri aşmaq istəyirik. Amma türklər yeni əngəllər yaratmaq istəyirlər. Bu idarə sənədəki davam edə bilməz. Avropanın və bizim başqa işlərimiz vardır. Azlıqların məsələsi dünya mənfəətlərindən daha əhəmiyyətlidir. Bu konfransın çalışmalarını azlıqlar mövzusunun əlacığı vəziyyət müəyyən edəcəkdir. Əgər türklər xoşgörülməyən davranışlarla konfransı kəsintiye ugradıb Ləzənəni tərk edərlərsə, dünyada onların məsələsini müdafiə edəcək tək bir söz eşidilməz. Mən dostluq və hörmət duyğuları ilə düşüncələrimi söylədim. Mənim bu düşüncələrimi incələməyinizi rica edirəm. Siz düşüncələrinizi indimi, yaxsa güncürlərdən sonrakı açıqlayacaqmı?" - deyə soruşdu.

İsmət paşa: "Sonra cavab verərəm," - dedi.

İndi Qurtul bu mövzu ilə maraqlanacaq bir komissiya dəfə quracağını və İsmət paşanı ondan əvvəl bir dəfə daha dinlə-

mək isindiyini sözlərinə əlavə etdi. Nəticədə, toplanacaq komissiyaya bir dəfə olmaq üzrə bütün baş təmsilçilərin gətirilməsi və İsmət paşanın orada cavab verməsi qərar alındı.

Beləcə, toplantıda bəğzətlər probleminin ümidverici havasından sonra hiddən-birə qarışıqlıq çıxmışdı.

Ertəsi gün İsmət paşa Türkiyənin Millətlər Təşkilatına girməmək kimi bir qərarın olmadığını, sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra Millətlər Təşkilatına girecəklərini söylədikdə qızgın görünən Lord Qurzon yumşalacaqdı. İsmət paşanın çox mənalı çıxışından sonra heç kəs konfransın kəsilməsindən, ya da türklərin çətinlik çıxaracağından söz etməyəcək, hətta Lord Qurzonun sərt sözlərini, xristian dünyasına əsaslanan gücünü haqlı görənlər belə İsmət paşanın bu çıxışı nəticəsində ortaya çıxan sülh və müqavilə istiqamətlərini olduqca təbii görəcəkdilər.

Toplantı saat 11-də başladı. Lord Qurzonun hər bir sualına cavab verən İsmət paşa Qurzonun: "Biz Millətlər Təşkilatına giririk, çünki allahımız təmizdir," sözlərinə qarşı, "Bizim allahımız xüsusilə təmizdir" - deyərək çıxışına başladı. Böyük təsir yaradan bu sözlər iclasda olan hər kəsə İsmət paşanın hörmətli bir insan olduğunu açıqladı.

Azlıqlar mövzusu gündəliyə gəldikdə İsmət paşa Lord Qurzonu hər zamankından fərqli bir dildən istifadə etdiyi üçün qınadı və azlıqların düşdükləri vəziyyətin yaradıcısının özlərinin olması nəqtesində diyəndi. Bitərəf kitabların Türkiyədəki ermənilərin 1.290.000 - 1.500.000 olaraq göstərdiklərini anladaraq Qurzonun səhvini ortaya qoyan və sözlərini davam etdirən İsmət paşa (315): "Xalq dağıtma təklifi əvvəl Doktor Nansen tərəfindən irəli sürülmüş, sonra da rəsmi olaraq Müşyo Venizelos və Lord Qurzondan gəlmişdi. Çünki Lord 'Türkiyə kimi böyük bir ölkədə ermənilər üçün bir parça yer yoxdurmu?' - deyə soruşdu. Ölkələri Türkiyədən çox böyük olan dövlətlər vardır. Həm də onlar bizdən yeni ayrılan torpaqlardan olduqca böyük yerlər əldə etmişlər. Türkiyə olaraq geri qalan əlka heç bir zaman parçalanma bilməz. Şərqi vilayətlərimizdəki xalq öz yerlərini

heç kəsə verməz. Lord Qurzon əhəmiyyətli azlıqların yaşadıkları bir çox ölkələri olduğu üçün Millətlər Təşkilatından qorxmadıqlarından və onların təmiz olduğundan bəhs etdi. Burada bir yanlış anlama olduğunu vurğulamaq istəyirəm: "Türkiyanın da Millətlər Təşkilatından qorxusu yoxdur," - deyərək gözlərini Lord Qurzona çevirdi və sözlərinə hələ davam etdi. "Xaricdən mediya üzündən yıxılıb-dəğdilmiş ölkəsində çalışan türkün əlləri xüsusilə təmizdir. Bu əllər heç bir zaman bir ölkəyə nə hücum, nə təzyiq etmiş, nə də onu yıxılıb-dəğilməyə ugratmışlar, qorxmadan digər əllərlə qarşılaşmağa dəyərler və bu mənada haqlıdırlar."

İsmət paşanın bəmha kimi partlayan bu sözləri olduqca əlaqə və həyəcan yaradı. Artıq hutun konfrans iştirakçıları Türkiyanın baş təmsilçisini daha yaxşı tanıyırdı və qarşılarında necə bir adamın olduğunu anlayırdılar.

Konfransın kəsilməyi qorxusunu yayarlara da İsmət paşanın cavabı bu oldu: "Əgər bu kəsilmədən Türkiyə cavahdeh tutulmaq istəyirsə, mövzu bu şəkildə ortaya qoyulmalıdır. Çünki Lord Qurzonun söylədiklərindən əvvəl azlıqlara haqq tanımağa biz özümüz səs vermişdik. Sonra Türkiyanın quruluşu heç bir çətinlik yaratmış deyildir. Konfransın kəsilməsi üçün azlıqlar mövzusunu uyğun bir səbəb olaraq istifadə etdilər və bu haqiqətlər öyrənilərsə, o zaman bizim lehimizdə yüksələcək səs lerdən zənn etdiyi kimi, yalnız Ankaranın səsi olmayacaqdır."

İsmət paşa sözlərini bu ifadələrlə bitirdi: "Bir daha söyləyirəm, Türkiyə sülh müqaviləsindən sonra Millətlər Təşkilatına girəcəkdir. Müsəlman olmayan azlıqlara isə ancaq Avropa dövlətlərinin təsdiq etdiyi təməl qaydalarda haqq tanıyacaqdır." (316).

İsmət paşanın nitqi nəticəsində konfransın havası yumuşalmış, təmsilçilər və razılıqda olan böyük dövlətlərin nümayəndələri paşaya təşəkkür edib, verdiyi etibarnaməni kifayət edici görərək sevinclərini bildirdilər və mövzunu ara komissiyaya göndərdilər.

Beləliklə, İngiltərə, Fransa, Rusiya təxminən 50 ildir Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan etdirdikləri erməniləri azad, müstəqil Ermənistan əldə etməyə və imperialist məqsədləri naminə istisadə etmiş, Anadoluda Mustafa Kamal paşanın rəhbərliyində bitən müharibədən sonra onları üzüstə buraxaraq çəkilib getmək məcburiyyətində qalmışdılar. Bundan əlavə 50 ildir özlərinin mənfəətlərinə xidmət edən erməniləri Lozann sülh görüşmələrinə hələ almaq istəməmiş, ancaq üzüstə buraxmanın və uduzduqlarının əvəzini ödəyirləmiş kimi "Azlıqlar problemi" başlığı altında özlərinin yaratdıqları erməni probleminə də mənasız tərzdə Türkiyə Cümhuriyyətinin bir həll yolu tapmasını istəyəcək qədər ifrata varmışlar.

Erməni məsələsini ələ almalarında nə qədər səmimi olduqlarını göstərmək baxımından İngiltərə nümayəndələrinin yazışmalarına baxmaq kifayət edəcəkdir. Konfransın ikinci dövrəsində Türkiyənin nümayəndələri azlıqların statusu məvzusunda Millətlər Təşkilatının standartlarına uyacaqlarını ifadə etdikdə İngiltərənin təmsilçisi Forbes Adam da bu şərtlər altında "torpaq baxımından erməni yurdunu və Türkiyədə erməni məsələsini gündəliyə salmanın tamamilə lüzumsuz olduğunu" qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdır. Burdan əlavə, Ser Xorace Rumbold "Ermənistan Respublikasında başqa bir milli yurd və ya ermənilər üçün bir vətən torpağı təyin etmək praktik olaraq mümkün deyildir. Müqavilənin azlıqlarla əlaqəli əhəmiyyətli hökmlər bütünlüklə faydalı və yetərlidir," - deyəcəkdir. Erməni milli nümayəndəliyinin rəhbərlərindən biri, bir zamanlar Osmanlı dövlətinin Xarici İşlər Naziri Qabriyel Norandukyan İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət etdikdə ona verilən cavab diplomatik yazışmaların oja biləcəyi qədər sərt və qatı idi: "Cənabların bugünkü şərtlərdə bu məsələ üzərində çox dırna bilməyəcəyini, müzakirələri təhlükəyə düşürə biləcəyi düşüncəsilə mümkün olmadığını və buna görə də indiki türk hökumətinin məqsədində dərhal və böyük bir dəyişiklik gözləmə ümidinin olmadığını bildirməklə mətəəssirdir." (317). Konfransın yenidən toplanmasından sonra müqavilədə erməni

nilərin milli yurdundan həbs edilmədiyi aydın oluncsa, millətlərarası erməni tərəfdarı birliyi qarara şiddətlə qarşı çıxaraq bunu "millətlərarası adalatın iflası" kimi xarakterizə etdi. (318). Ruma cavab olaraq Qurzon özündən sonra İngiltərə nümayəndəliyinə rəhbərlik edən M.F. Navillaya türklərin qəbul etdiyi mətnin xaricində bir qərarın konfransdakı İngiltərə nümayəndəliyinin vəzifə həcmi ni aşacağını, cavabdehliklərinin konfransa çağırılan dövlətlərlə Türkiyə arasında sülhü təmin edə bilmək olduğunu təkrarladı. Bundan əlavə Rumbold: "İngiltərə delegasiyasının ermənilər üçün sərf etdiyi say və əməllərin artıq bitdiyini... və sizi razı salacaq bir cavabı pəndərə biləcək vəziyyətdə olmadığını bildirməkdən səmimi olaraq təəssüf edərəm," - deyə əlavə etdi. (319).

Yuxarıda qeyd olunanlardan İngilislərin erməni məsələsində "Kraldan artıq kral tərəfdarı" olmaqla konfransın gedişatını irəlilədirəcəyi kimi, hüquqi təslim olmalar mövzusunda olduğuna bənzər bir daha təhlükəyə atmaq istəmədikləri anlaşılmaqdadır. İngiltərənin Lozandakı nümayəndəliyinə bir mütəxəssis olaraq qatılan və Osmanlı Türkiyəsindəki Londonun son draquunu olan Ser Andrey Ryanın bu gün İngiltərə dövlət arxivində mühafizə edilən sənədi İngiltərənin bu mövzuya münasibətini aydınladacaq sənədləri ehtiva edir. Ryan xüsusi məktuhlardan birində belə yazmışdır: "Erməni milli yurdu mövzusunun konfransın hərdəsa ən böyük partlayışlarından birinə səbəb olmasına baxmayaraq, ciddi bir məsələ deyildi. Qorxuram, bu məsələ bir vitrin dekorasiyası olaraq ortaya atılmışdı. Bu məsələnin daxili də mağazalarda tərif gördüyümüz sünd qabları qədər hoşdu." (320).

İndi Qurzonun başda erməni milli yurdu olmaqla azlıqlar mövzusunun izəli sürməsi bir taktika məsələsi idi. Zorla köçürülməni gəndəliyə gətirməklə türkləri dünya millətləri qarşısında rüsvay edəcəyini, utandıracağını zənn edirdi. Beləliklə Qurzon əla bilirdi ki, Ankara müdafiə olunmaga çalışacaq, o da onların bu gəriləyən vəziyyətindən faydalanaraq istədiklərini dikta edəcəkdir. Bundan əlavə o, bu taktika ilə Moskva və An-

karanın arasının pozulmasını istəyirdi. Bəla ki, Qurzon İsmət paşaya azlıqlar mövzusunda Millətlər Təşkilatının hökmlərini qəbul etdiyi və bu təşkilata üzv olduğu təqdirdə erməni məsələsini daha artıq qurcalamayacağını eynən etmişdi. Millətlər Təşkilatının imperialistlərin kollektiv bir təşkilatı olduğuna inanmayan Sovet İttifaqı Türkiyə kimi ideolojiyi fərqli olsa belə, yaxın dostu olaraq gördüyü bir ölkənin bu təşkilata girməsini təhriklənərək xəş qarşılamayacaqdı. Qısacası, Qurzon İsmət paşaya erməni məsələsini unutma qarşılığında Millətlər Təşkilatına üzv olma ahş-verişini təklif edirdi.

Demək, Rusiya və ya bolşevik təhlükəsi İngiltərənin Lozannda erməni məsələsində mümkün olduğu qədər səssiz qalmasını təmin etmişdi. Özünə Türkiyədən erməni yurdu adı altında bir torpaq parçasını qopartmanın haqsız və uyğun olmadığını yazan Ryanaya Henderson İstanbuldan bu cavabı verirdi: "Dünyada, mən Türkiyəni heç sevmirəm. Faqat yəna bir nəticə-verici siyasət əldə etmək üçün onlarla dost olmaq, onları istifadə etmək tərəfdarıyam. Ancaq bir künca çəkilib: "Biz sizin şeytanlıqlar arxasınca qaçdığınızı bilirik və sizi durdurmağa çalışacağıq," deyə bilmirəm. Mən özugulər bir siyasətini tərəfdarıyam və türklərlə heç olmasa dost olmaya çalışacağam. Gec-tez belə bir siyasətini ičarisinə düşəcəyimiz bir çuxuru qazmağa deyil, Britaniya imperatorluğuna böyük yardımlar edəcəyinə inanıram" (321).

İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyi artıq dinamikləşmiş bir Atatürk Türkiyəsinin ixtilalçı Sovet Rusiyasına qarşı erməni dövlətindən daha güclü bir tampon halqa amalə gətirəcəyinə inanırdı. Bu çərçivə ičarisində görünürdü. Başlarına nələrin gələcəyini anlayan erməni komitələri və bunlara bənzəyən diplomatik dərnaklar Qurzonu bir daha etirazlarla bəgünca Xarici İşlər Naziri cavab yazısında diplomatik nəzakəti bir yana qoymaq məcburiyyətində qalmışdı. Lord Qurzon Williamın müraciətini eynilə belə qarşılamışdı: "Sizdən belə bir məktubun gəlməsi, haqiqətən, son dərəcə məyusedicidir. Çünki siz haqiqətləri an az mənim qədər bildiyinizə baxmayaraq, İngiltərə ho-

kumatinin duşdüyu vəziyyəti anlamamaqda təkid edirsiniz. İngiltərəyə etibara gəlincə, etimadınızı cərsitmaq üçün İngiltərə nə etmişdir, deyə bilərsinizmi? Ermanilərin böyük qüvvələr arasında ən yaxşı dostlarının və ən davamlı dəstəkçilərinin krallar hökumətinin olduğunu bildiklərini zənn edirəm. Lakin siz bu ölkənin və ya hər hansı bir ölkənin Türkiyənin lələli bir hölgəsini seçib, oradakı digər hütün ingləri səhəyə boşaldaraq ingilis süngülərinin ətrafında höyük miqdarda erməni muhacirlərlə doldurulmasına razı ola və beləliklə, ingilis vətəndaşlarından alınacaq vergilərlə nədə bir erməni milli vahgını təşkilatlandırma bilməzsiniz. Bunu düşünmək belə xəmsəyaldır." (322).

İngiltərənin erməniləri dəstəkləməkdən vaz keçməsinin səbəblərindən biri də erməni komitəçilərinin Mondros müzakirəsindən sonra Şərqi Anadoluda törətdikləri qətləmə qarşısında hiss etdikləri asəb və nərəziləqlər olmuşdur. Ermanilərin xüsusilə 1915-1920-ci illər arasında istər Şərqi Anadoludakı, istər Qafqazdakı müsəlmanlara qarşı törətdikləri qətləmə ermənilər tərəfindən gizlədilməyə, hətta bu qətləmənin müsəlmanlar tərəfindən onlara qarşı törədildiyi göstərilməyə və Avropaya çatdırılmağa çalışılsa da, dünyanın ən yaxşı məlumat agentliyinə rəhbərlik edən İngiltərə hökumətini sadə vətəndaşları aldatdıqları kimi, aldatmaq mümkün deyildi. Üstəlik, zaman keçdikcə hadisələrin haqiqi uzu Qərbi ictimaiyyətinə ayan olunca, xalq öz dövlətlərini belə vəhşət törədən dəstələri müdafiə etmədiyinə görə tənqid etməyə başlayacaqdı. Yaranmış vəziyyətdə müttəfiqlərin siyasi platformada əli qanlı canlıları müdafiə etmələri, onların davalarına yardımçı olmaları keçmişə nisbətən asan olmayacaqdı. İngiltərənin Tiflisdəki təmsilçisi 4 mart 1920-ci ildə Qurzona hələ yazırdı: "Heç tərəddid etmədən deyə bilərəm ki, müsəlmanların can və mallarını daşnakçı bir erməni hökumətinə əmanət etmək insanlıq baxımından təvsiyə edilməz. Ermanilərin müsəlman idarəçilərinin rəhbərliyi altında daha salamat olacaqlarına, lakin müsəlmanların daşnak erməni idarəsi altında təhlükəsizlikdə olmayacaqlarına inanıram." (323).

Bu raportdan muteəssir olan Qurzon Nubar Aqaronyan və İravan yepiskopundan təşkil olunmuş bir ermani nümayəndəliyinə vətəndaşlarının hərəkatlarının çılgınca və dayanılmaz olduğunu söylədi. Ermanilər bu qədər "istiqrarsızlıq və iğlişaş sındası" göstərdikləri təqdirdə, heç kəsin Ermanistana haxmayacağına etiraf etdi. Ermani rəhərləri bu qırğını inkara və günahı türklərə yükləməyə səy göstərdilərsə də, əldə bir şey edə bilmədilər. (324).

İngiltərə xarici siyasətləri daxilində daşnaqlara Qars və Naxçıvana doğru yayılmalarında arxa çıxırdı. Ermanilərin fikrincə, ingilislər eyni yardımı Denikin yayılmacılığı və bolşeviklər əleyhində də verə bilərdilər. Denikin ancaq bolşeviklər üçün deyil, eyni zamanda gürcülər, azərbaycanlılar və ermənilər üçün də təhlükə təşkil etdiyinə görə qüvvələrini və azərbaycanlılar güclərini birləşdirərək öz aralarında bir müdafiə paktı imzaladılar. Onlar bu imzayı atarkən ermənilərin də bu paktə qatılmalarını istədilər. Fəqət ermənilər bu ittifaqa qatılmadılar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ermənilər tarixdə rast gəlmədiyimiz anlamazlıqla bəla də "Böyük Ermanistan" uydurmasının arxasında qaçır. Türkiyənin torpaqlarını ələ keçirmək üçün çabalayırdılar. Ermanilər "Böyük Ermanistan"ın Amerika başda olmaqla, bir Qərbi dövlətinin himayəsində, hətta mandatı altında tutula biləcəyinə inanır və bu qüvvələrin işğalına dəvətnamə çıxarırdılar.

Ermanilərin bu düşüncələri bolşeviklərin Rusiya imperatorluğunu yenidən ortaya çıxarma yulunda qarşısına çıxarma biləcək ən böyük əngəllərdən biri idi. Bolşeviklər artıq ermənilərin bu fəaliyyətinə "dur" demənin zamanının gəldiyini anlamışdılar. Odur ki, bolşeviklərin Millətlər Komitəsi Komissarı İ. Stalin 27 komissarlığına bağlı bir erməni alt şurasını əmələ gətirərək başına Avanesovu təyin etdi. Aralarında bolşevik ermənilərin də olduğu bu komissarlığı təşkil edən səlahiyyət sahibləri erməni kütləsinin burjuva mentaliteti ilə hərəkat etdiyini, onların marksist prinsiplərini həzm etməkdən aciz olduqlarını düşünür və bir an əvvəl daşnaqsütiyyəti kimi əksinqilabi qüvvələrin bitə-

rəf edilməsini millətlərarası sosializmin bədəflərinə çatmaq baxımından vəz keçilməz bir əməliyyat olaraq görürdü'at. Nəbahiyyə, komissarlığın əmrilə aralarında Nazarbekyanın və Zavrvin də olduğu erməni milliyətçiləri bir-bir həbs edilməyə başlandı. Bundan əlavə, ermənilərin Rusiya içərisində fəaliyyət göstərən nə qədər dərnek, təhsil, dini və siyasi təşkilatları vardısa, hamısı bağlandı, erməni mediası tamamilə dağıdıldı. Bunların yerini yerli bolşevik qrupları və quruluşları aldılar və əbralməz öz səylərini görülməmiş bir şiddətlə sürdürməyə başladılar. (325).

Qafqazdakı hadisələr təhlil olunduqda, daşnakların İrevan xanlığında elan etdikləri "Ermanistan"ın həyatına son verən ölkənin Türkiyə deyil, Sovet Rusiyasının olduğu ortaya çıxır. Yəni Sovet Rusiyası Gürcüstana, Naxçıvana və digər hölqələrə sığınan erməniləri azərbaycanlıların ələ-bəhə yurdu olan İrevan xanlığına sıxışdırıb orada yüzdə 12 faiz olan erməni azlığını yüzdə 42-yə çatdıraraq, Beynəlxalq qanunlara uyğun olmasa belə, bir "Ermanistan Respublikası" qurmuş, oralam öz səlahiyyəti altına almışdır. Beləliklə, ermənilərə rəsmi müstəqillik verilmiş, onların 2500 illik tarixlərində hər zaman qurmaq istədikləri Ermanistan Azərbaycan torpaqlarında qurulmuşdur. Bu azmış kimi Qarsda, Sürməlidə və Ərdəhanda yaşayan erməni azlıqlarını da İrevan xanlığı həşdə olmaqla, Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirib "Ermanistan"ın torpaq sahəsini bir az da genişləndirmişdir. Azərbaycanın torpaq sahələrinin bir həlümünün də zorla Gürcüstanın sərhədləri içərisinə alınmasını da unutmamaq lazımdır.

1921-ci ildən sonra ermənilərin Sovet Rusiyasına olan münasibəti müstəqil Ermanistan Respublikasının ilk Baş Naziri Ohannes Kaçaznuni tərəfindən 1923-cü ildə Buxarestdə toplanan daşnakstüryun konfransında dəyərləndirilmişdir. İfadələrinin təzliklə sərf edilmiş düşüncəsiz sözlərdən ibarət olmadığını xatırladan Kaçaznuni ermənilərin Rusiyanı korcasına qucaqladıklarını, bəlbuki bu dövlətin "öz şəxsi mənfəətləri namına onların cəsədlərini çeynamakda bir an belə tərəddüd etmədiyini"

qeyd etmişdir. Sonra o, 1923-cü ildə Ermənistan Respublikasının kommunist bir diktatürəyə çevrildiyini bildirib, özlarına heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən bir Rusiyaya qarşı nə daxildən, nə də xaricdən bir anti-bolşevik hərəkatın izlənməsinin mümkün olmadığını da sözlərinə əlavə etmişdir.

ERMƏNİLƏRİ KÖÇƏ ZORİ AMA MƏSƏLƏSİ

Türk Vətəninin hər tərəfindəki cəbhələrdə türkün qanı axmaqda iken, ermənilər "Xəyali Ermənistan" uğrunda könüllü çətlər təşkil edib rus ordusu ilə birlikdə Anadolunu işğal etməyə gitişmişdilər. Osmanlı ordusundan silahlarıyla birlikdə qaçaraq çətlər quran ermənilər türk kəndlərini yaxıb-yandıraq talan etməyə başlamış, kişiləri cəbhədə olan kəndlərin müdafiəsiz xalqını vəhşicəsinə qırmış, qadınları və qızların namuslarına təcavüz etmişlər. Onlar rus ordusuna yardım etmək məqsədilə planlı üsyanlar törətmiş, düşmənlə casusluq etmişlər. Vətən işğal edildikdə isə artıq Vətən erməni vətəni olduğunu, bundan sonra rus hərəğınının yanında erməni hərəğınının da dalgələnacığını, Vətən işğal edilməsi səbəbilə dünyanın hər tərəfində zəfər şənlikləri təşkil etdiklərini qəzet və jurnallarda bəyan etmişdilər.

Rütübə bu hadisələr ermənilərin hər mövzuda düşmənlə əməkdaşlığa girdiklərini, dövlətin və millətin varlığını hədəf alan fəaliyyətlərdə olduqlarını ortaya qoyur. Buna görə də Osmanlı dövləti öz varlığını qorumaq məchuriyyətində qalaraq və ermənilərin xəyanətini nəzərə alaraq, onları köçə zorlamışdır.

Bu hadisələrə və rəsmi sənəd və dəlillərə baxmayaraq, bəzi xristian yazıçılar ermənilərin köçə zorlanmadan əvvəl üsyan etmədiklərini, ancaq köçə zorlandıqdan sonra özlərini müdafiə etmək məqsədilə silaha sarıldıklarını yazmışlar. Faqət həqiqət olan ermənilərin zorlandıqdan sonra üsyan etdikləri deyil, onların xəyanət və satqınlıqlarına qarşı Osmanlı dövlətinin köçə

zorlama qərarını almasıdır. Bu haqiqət hətta erməni yazıçıları-
nın əsərlərindəki vəsiqələrlə də isbat olunmuşdur.

Ermənilərin bu gün hələ keçirdikləri iclaslarda, mitinglərdə, nümayişlərdə, konfranslarda erməni komitəçilərinin tərəfdikləri cinayətlərdən sonra irəli sürdükləri məsələlərin başında "erməniləri köçə zorlama" məsələsi gəlir.

Bu kitabda anladılan hadisələr, göstərilən mənbələr, rəsmi və xüsusi sənədlər, erməni komitəçilərinin etirafı, yerli və xarici qəzet, kitab və jurnallarda hadisələri yaşamış və ya bu məsələ ilə əlaqəli şəxslərin ifadələri isbat edir ki, Osmanlı dövlətinin 21 iyul 1914-cü ildə elan etdiyi səfərbərlikdən və Birinci Dünya müharibəsinə girməsindən sonra ermənilərin davranışları, onların tərəfdikləri üyanlar, erməni çarlığının türk və müsəlman əhalini qırıb yox etməyə çalışmaları, onların düşmənlə sülhəlik əməkdaşlıq etmələri və türk ordusunu arxadan vurmaları Osmanlı dövlətini ermənilər haqqında bir qərar almaya məcbur etmişdir. Alınan qərar erməniləri qırıb yox etməkdən deyil, sadəcə onları haşşa yerlərə köçəltməkdən ibarət olmuşdur.

'Köçə zorlama' qanunu 14 may 1915-ci ildə rəsmiləşdirilərək bu maddələri ehtiva edir:

Maddə 1. Səfər zamanı ordu, artilleriya və diviziya komandanları, bunların vəkilləri və mövqə komandanları əhali tərəfindən hər hansı bir hərəkətə hökumətin əmrinə, Vətənin müdafiəsinə və əsəyişin mühafizəsinə aid icraat və tərtibatın qarşı çıxma və silahla təcavüz görülsə, əsgəri güclər hələ təcavüzü və tərtibatın qarşı çıxmanı ən şiddətli surətdə dərhal yox etməyə iznli və məcburdur.

Maddə 2. Ordu, müstəqil artilleriya, diviziya komandanları əsgəri tələblərə dayanaraq casusluq və xəlifəlikləri hiss etdikləri kənd və qəsəbələrin əhalisini tək və ya cəm halda digər yerlərə köçürə və yerləşdirə bilər.

Maddə 3. Bu qanun nəşr edildiyi tarixdən qüvvəyə minir.

Göründüyü kimi, bu qanun ancaq ermənilərə aid deyil, imperatorluq sərhədləri içərisində hökumətin icraatına qarşı çı-

xan, əmrlərə itaat etməyən, silahlı müqavimət göstərən, düşmə-
nə casusluq edən hər kəsə aiddir. Bu qanunun ancaq ermənilərə qarşı istifadə olunması onların müxtəlif cəhəhlərdə vuruşan Osmanlı ordularının və dövlətin təhlükəsizliyini təhlükəyə sox-
maları, yəni dövlətə qarşı üsyan etmiş olmalarıdır.

Türkün qanı Vələnin hər tərəfində su kimi axarkən ermənilər "Böyük Ermənistan" xəyali ilə rus, fransız və ingilis ordularının arasına düşüb Anadolunu işğal etmək istəmişlər. Onlar Osmanlı ordusundan oğurladıqları silahlarla çatalar qurub müsəlman kəndlərini talan etmiş, yaxıb-yandırmış, qadın, uşaq, qoca demədən müdafiəsiz xalqı vəhşicəsinə öldürmüş, mallarını mənimşəmiş, qadınların namuslarına təcavüz etmişlər. Bax, huna görə də Osmanlı dövləti "köçə zorlama" qanununu uyğun görmüş və tətbiq etmişdir.

Aşırı xristian və xaçlı zehniyyəti içərisində gəzləri dönmüş Rone Pinan Marqethaw, Dr H.Stumer, James Bryec və Papz Lespins kimi türk düşməni yazıçılarına görə, erməni üsyanları ancaq özünümüdafiədir, gıya ermənilər köç etməyə zorlandıqlarına görə üsyan etməyə başlamış, türk əsgərinə qarşı çıxmışlar. Halbuki tarix bunun tam tərsini göstərir, yəni "köçə zorlama" qanununun qəbul edilməsi ermənilərin türk insanına qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən sonra baş vermişdir.

Daşnaksütyun komitəçilərindən Van Millət Vəkili Vahan Papazyan yazdığı əsərdə "Türk hökumətinin aldığı qərarlara çox böyük əhəmiyyət verdiklərini, belə məlumatları Cercle d'Orion klubunda öz aralarında çox ciddiyyətlə qiymətləndirdiklərini, könüllü təşkilatları ilə ruslara yardım etdiklərini, türk ordusunu çətin vəziyyətə salmaq üçün üsyan etdiklərini..." qeyd etmişdir. (326).

Yenə bir erməni yazıçısı olan Boryan rusca yazdığı əsərində "Daşnak komitəsinin Rusiyanın imperjalist əməllərinə xidmət etmək üçün ortaya çıxdığını..." yazır. (327).

Erməni yazıçısı Leo Mazi də 1915-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan "Erməni probleminin sənədləri" adlı əsərində ermənilərin türk ordusuna qarşı "çar ordusu sıralarına girişlərini..." anladır. (328).

Teoya görə, erməni üsyanları "erməniləri kəçə zorlamadan" əvvəl başlamışdır. Teo bu mövzunu bu sözlərlə sənədləşdirir: "Müşdə 7 000 erməni silahlandırılmış və kəndlərə dağıdılmışdır. Bunların bir çoxu silahları ilə birlikdə türk ordusundan qaçmışdılar. Rus ordusu yaxınlaşdıqda bu halqada hazır vəziyyətə gətirilmiş ermənilər üsyan bayrağını açmağa hazır idilər..." (329).

Vanın rus ordusu tərəfindən işğal edildiyi gün ermənilərin rus ordusu şərəfinə verdikləri ziyafətdə Van üsyanının dəstə başçısı Aram Manukyan adlı bir partizanın rus komandanı Nikolayevə söylədiyi bu sözlər yəni "kəçə zorlama" qərarından əvvəl olmuşdur: "Üsyan etdiyimiz bir aydan bəri dirənirdik. Lakin vəziyyətimiz çox təhlükəli idi. Biz ya təslim olmalı, ya da ölməli idik. Ölməyi üstün tutduq. Siz gözləmədiyimiz halda imdadımıza çatdınız..." (330).

Həç şübhəsiz, erməniləri bu vəziyyətə salan və "kəçə zorlama" hadisələrinə səbəb olan erməni patriarxı olmuşdur. Patriarxın bu fəaliyyətinin keçmiş 1877-1878 türk-rus müharibəsinə dayanır. Fərmanli Patriarxı Matyas İzmirlıyanın Vahan Vartapet Mırsıyana, hincək komitəsinin liderlərindən Cəngülyanın Patriarx Aşıqyana göndərdikləri məktuhlarda erməniləri təhrikərlə "kəçə zorlama" səbəblərinin çox-çox əvvəllərə dayandığını göstərən sənədlərdir.

General Mayevski öz əsərində: "Erməni komitələri türklərlə ermənilər arasında əla bir soyuqluq yaratmışdılar ki, onların yenidən bir araya gəlmələri mümkün deyildi," deyir. (331).

Fəni əsərin digər bölümlərində bu ifadələrə rast gəlirik: "Fərmanli komitəçiləri qadın, qoca və uşaqların qanları ilə dərələri boyadılar... Baş komandanlıq Vanda yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq Xəlil bəy komandanlığında ki asgəri hırlıyın Vana getməsinə əmr verdi..." (332).

Göründüyü kimi, Osmanlı dövləti "kəçə zorlama" qərarını qəbul etməyə məcbur olmuşdur. Hərada bir komitəçi görsəldüsa, orada hökuməti çətin vəziyyətə salacaq hadisələr baş verdi.

Səfərbortliyin elan edildiyi 21 iyul 1914-cü ildən 11 aprel 1915-ci ilə qədər keçən 8 ay 20 günlük qısa bir zaman içərisin-

da bir zamanlar dövlətə qarşı göstərdikləri böyük bağlılıq və sadiqatın nişanı olaraq "Milleti Sadıka" adı verilən ermənilərin komitəçilərin rəhbərliyində türk və müsəlman kəndlərini talan edib qatliam hadisələri törətmə, yağınlara çıxarma, müsəlman qadın və qızlarının iflallarına tacavuz etmə, casusluq edib Vətəni dağılmağa aparan hər cür hadisələri törətdiklərinə görə, Osmanlı dövlətinin "kəçə zorlama" qərarını qəbul etməyə məcbur olduğunu görə bilməmək bağışlanmasa mümkün olmayan bir naqiqlikdir.

Osmanlı dövlətinin erməni patriarxına dafələrlə müraciətla bu işin bu şəkildə davam etməsinin mümkün olmayacağını, ixtilal və üsyanların mal, can və namus güvənliyini ortadan qaldırdığını, bu çətin müharibə şəraitində hər yerdə kifayət qədər əsgər və jandarma tırtımının mümkün olmadığını, ölkənin təhlükəsizliyini və əsası qorumaq məqsədilə şiddətli tədbirlər almaq məcburiyyətində qalacağını əvvəlcədən söyləməsi, şübhəsiz ki, son dərəcə müsbət bir niyyətin məhsuludur.

Patriarxkəna bu müraciətlərə qulaq asmaq yerinə erməniləri və çətəçiləri hu alçaqlığa daha da təhrik etmişdir. Ermənilər bununla da qənaətlənməyib əsgəri hərəkət və ordu haqqında ki hütün bilgiləri düşmənə məlumat vermək surətilə casusluq etməyə davam etmişlər.

11 aprel 1915-ci ildə hütün ölkə ərazisindəki erməni komitələrinin bağlanması qərar verdiyi zaman çox belə qəlmışdi. Bu qərardan sonra erməni komitələrinin hu çirkin təaliyyətlərini daha da artdığını və komitə üzvu olmayan tek bir erməninin belə qəlmadığı görülmüşdür.

Erməni komitələrinin ən kiçik kəndlərdə belə qurduqları erməni çətələri türk ordusunu təhlükəyə soxmuş və hökuməti "kəçə zorlama" qanununu qəbul etməyə məcbur etmişdir.

Beləcə, sözdə erməni din adamları və erməni ziyalıları illərdən bəri arxasından qaçdıqları müstəqil Ermonistan xəyalı ilə ham Türkiyə dövlətinin, ham da özlərinin başlarına bələlər açmışlar.

O zamanlar baş verən fəlakətlərdə hadisələri ters işıqlandıran ermanilərin şikayət etdikləri rus, ingilis və fransızların höyük tarixi məsuliyyətləri və rolları vardır.

İngiltərə əvvəldən hər ermani məsələsini təhrik etmiş, yalançı, uydurma sənədlər hazırlamış və özlərinin siyasi mənfəətləri üçün bol vədlər etmişdir. İngiltərə hökumətinin ermani məsələsinə dair nəşr etdirdiyi 149 sənədə əsaslanan "Mavi kitab" bunlardan biridir və ermaniləri aldadıb gətirdikləri qanlı yolda irəliləməyə təşviq edən türk düşmənciliyinə aid bir əsərdir.

Osmanlı hökumətinin çətin müharibə şərtləri altında, "kəçə zorlama" qanununu qəbul etmədən əvvəl ermanilərin gədəcəkləri yerdə və yollarda müxtəlif ehtiyaclarını təmin edəcək şəkildə hazırlıq görülmasını istəmiş olması, ixtiyarındakı nəqliyyat vasitələrindən bir çoxunu bu işə ayırması, onların yerləşdiriləcəkləri bölgələrdə zərər görməmələri üçün hər cür tədbir görməsi, gədəcəkləri yollarda intiqam hissi ilə hərəkət edə biləcək, haqsızlığa məruz qalmış və ya şiddətə təhrik olmuş xalqdan qorunması, daşınır və daşınmaz mallarının qorunmasına dair qanun qəbul etmiş olması Böyük Türk millətinin tarixə keçmiş insani xüsusiyyətlərinin bir ifadəsidir.

Buna baxmayaraq, ermanilər, əsgəri birliklərinin himayəsi altında gələn qafilələrin ətrafını sararaq çox sayda jəndarma və əsgərlərin şəhid olmalarına və bir çox ermanın ölümünə səbəb olmuşlar.

"Kəçə zorlama" qanununu ilk olaraq Kayseri, Amasiya, Yozgat, İzmit və Bursa kimi orta və Qərbi Anadoluda yerinə yetirilməsi istənmışdir. Kəçə həvəçilərlə əlaqədar bu şəhərlərdə aparılan axtarışlar nəticəsində ermanilərin çalışdıqları atelyelərin ambarlarında böyük həcmdə gizlədilmiş silahlar ortaya çıxarılmışdır.

Ermanilər tərk etdikləri bölgələrdəki evlərini və bəzən bütün kəndi yandırmaqla yanaşı, türk və rumların da ev və dükanlarını atəşə verib yandırmışlar. Şahınqarahisərdə, İzmit və Adabazarında türk məhəllələri talan edilib kül halına gətirilmişdir. Haçında tərədilən yüngün hadisəsi 53 saat davam etmiş

dir. Burada 2 000 ev, 5 kilsə, 5 məktəb, 150-ə qədər dükən, hələdiyyə və dövlət evləri atəşə verilmişdir. Nəticədə, hutun qəsbəhada 100-ə yaxın ev qalmışdır. Ermanilər Trabzon, Ordu, Bursa və daha bir çox şəhərdə də yandırılar taratmışlar.

Rusiya, İngiltərə, Fransa və Amerikalı misyonərlər Anadolunun hər yerində ermaniləri Osmanlı dövlətinin əleyhinə təhrik etmiş, türkləri onlara "harhar" kimi tanıtmışlar.

Əslində ruslar ermanilərə qarşı heç bir zaman yaxşı niyyətdə olmayıb, hətta qətləmlər törədib onları Anadoluya köçə zorlamışdılar. Buna baxmayaraq, Anadolu ermaniləri rusların türklər əleyhindəki təhriklərinə aldanmış, hətta onların arxasınca düşüb yerli vətəndaşlarına qarşı vəhşiliklər törətmişlər. Ermaniləri təhrik edən imperialist dövlətlərin dünya tarixində bir çox məzlum milləti də əzib keçdikləri bir həqiqətdir. Bu dövlətlər istifadə etdikləri azlıqlara belə heç bir haqq tanımamışlar. Belə ki, 1916-cı ilin əvvəllərində rus ordusu Ərzurumu işğal etdiyi zaman, Baş komandanlığın əmrindəki bu önəmli sənədlərə rast gəlirik: "Ermanilər Ərzurumda yerləşmə haqqına sahib deyildirlər.." (333).

SEVR MÜQAVİLƏSİ

Ermanilərin bu gün belə ortaya alıb bütün dünyada müzakirə mövzusu etdikləri "soyqırım" məsələsinə keçməzdən əvvəl onların həyata keçirmək arzusunda olduqları "Sevr müqaviləsi"ni bir daha müzakirə etmək istərdik. Çünki dünya ermanilərinin təhlifatı "Sevr müqaviləsi"nin hələ də qüvvədə olduğunu və buna əsaslanaraq müqavilədə bildirilən "erməni torpaqlarının" ermanilərə geri qaytarılmasını müdafiə edir.

Bu müqaviləni imzalayan dövlətlərin müqavilənin rəsmiyyət qazanmadan aradan qalxdığını və yerini "Tosann müqaviləsi"nin aldığını 57 imzalarıyla təsdiq etmələrindən sonra bu güllünc iddia necə niyə bildiyi məlum deyil. Bir də ermanilərin bir dövlət olaraq imzalandıqları başqa müqavilələr də vardır. Bunla-

rın başında Batumda imzalanan müqavilə gəlir. Daşnaklar 28 may 1918-ci ildə İravan xanlığında bir "Ermanistan Respublikası" nı elan etmişdilər. Osmanlı dövləti də 4 iyun 1918-ci il tarixində ermanilərlə Batumda imzaladığı müqavilə ilə bu respublikanı tanımışdı.

Ermanistan Respublikası Xarici İşlər Naziri Hadisyan bu müqavilədən sonra bunları söyləmişdir: "Türkiyə ermaniləri Osmanlı imperatorluğundan ayrılmağı düşünmüşlər. Türkiyədəki ermanilərlə əlaqəli problemlər Osmanlılar ilə Ermanistan Respublikası arasında görüşmə mövzusu belə ola bilməz. Osmanlı imperatorluğu ilə Ermanistan Respublikası arasındakı əlaqələr aladır və belə də olmalıdır. Bütün ermani siyasi partiyaları bu mövzuda eyni fikirdədirlər. Bu yaxşı qonşuluq əlaqələrinin davam etdirilməsi Xarici İşlər Naziri olduğum Ermanistan hökuməti tərəfindən izlənen programın əsas nöqtələrindən biridir." (334).

Daşnak mətbuat orqanı "Hairenik" də 28 iyun 1918-ci il tarixli nüsxəsində bunları yazmışdır: "Rusiyanın Türkiyəyə qarşı düşmənçə güddüyü siyasət Qafqaz ermanilərini də casaratlandırirdi. İki dost arasında döyüşlərə Qafqaz ermaniləri səbəb oldu. Çox şükürlər ki, bu vəziyyət uzun sürmədi. Rusiya inqilabı sonrasındakı Qafqaz ermaniləri sahibliyin yalnız Türkiyədə olduğunu anladılar və əllərini Türkiyəyə uzatdılar. Türkiyə də keçmişdə olanları unutmaq istədi və uzadılan əli kavalər ruhu ilə sıxdı. Artıq ermani problemünün həll edilmiş və tarixdə qalmış olduğunu qəbul edirik. Xaricilərin əjanı bir neçə macərəpərəstin əsəri olan qarşılıqlı inamsızlıq və düşmənçilik hissləri aradan qalxmalıdır." (335)

Bu maraqlı bəyanlardan aşağıdakı nəticələr çıxır:

a) ermani məsələsi həqlənmişdir;

b) hədlələrdən türklər yox, ruslar və ermanilər məsuldurlar;

c) bir həqsizliq varsa, buna uğrayan türklərdir.

Göründüyü kimi, bizim bu gün dediklərimizin doğru olduğu bundan 88 il əvvəl daşnaklar tərəfindən də etiraf edilmiş-

dir. Ancaq bu açıq etiraflara baxmayaraq, masala ermanilər tərəfindən bağlanmış sayılır və erməni çevrələri ilk fürsətdə öz etiraflarını unudub keçmiş xeyallarının ardınca gedirlər. Belə ki, Batum, Gümri, Qars və İozann müqavilələrinə baxmayaraq, erməni hərəkatı bu gün belə davam edir. "soyqırım" məsələsi bütün dünyanın gündəliyində, "Ermanistanda" azərbaycanlıların yaşadığı şəhər, qəsəbə və kəndlərdə Dağlıq Qarabəgdəki şəhər, qəsəbə və kəndlərdə qatliamlar, qarətər, yanqınlar, çəddin, uşaq və qocalara qarşı törədilən vəhşiliklər, dağıdılan tarixi abidələr, kitabxələr və qəbristanlıqlar, yandırılan təbii gözəlliklər, dağıdılan yaşayış binaları, dövlət idarələri və dəmir yolları (hünları saymaqla hitməz), bir milyondan artıq azəri türkləri ata-baba yurdundan zorla qovulmuş, didərgin salınmışlar. (Bu məsələlər haqəsində kitabımızın 2-ci cildində rəsmi sənədlərlə geniş açıqlamalar veriləcəkdir). BMT hu məvzuda dörd dəfə qərar vermiş və ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarını qeyd-şərtsiz tərək etmələri istənmişdir. Ermənilər isə BMT qərarlarını heçə sayaraq Xəzər dənizi, Qara dəniz və Ağ dənizə çıxışı olan "Böyük Ermənistan" xəyalindədirlər.

Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsində məğlub olmaları və 30 oktyabr 1918-ci ildə Mondros müttərikəsinin imzalanması erməniləri yenidən hərəkatə gətirmişdir. Onlar yuxarıda qeyd etdiyimiz məntəhələrdəki yazılanları unudub, böyük xeyallar arxasınca qaçan daşnak komitəsinin nəzarəti altında olan "Ermənistan Respublikası"nın quruluşunun birinci ildönümü günü, 28 may 1919-cu ildə Türkiyənin Ermənistanı istilə etdiyini açıqlamışdılar. Bu açıqlama ittifaqda olan dövlətlər daxil olmaqla, heç kəs tərəfindən ciddi qarşılanmamışdır. Sevr diktəsi ilə nəticələnən Paris konfransı Ermənistanın sərhədləri məvzusunı ABŞ Prezidenti Vilsonun hakimiyyətinə buraxmış. Vilson da General J.G.Harhordun rəhbərliyində bir Amerika heyətini bu məsələni araşdırmaq üçün 1919-cu ilin payızında Türkiyəyə göndərmişdir. 1919-cu ilin sentyabr ayında Türkiyədə tədqiqatlar aparan Harhord heyəti əldə etdiyi nəticələri bir raport halında ABŞ konqresinə təqdim etmişdir. Haqiqətləri

ehtiva edən bu rapordda "Türklər ilə ermanilərin yüzillərca yan-yanə, sülh içərisində yaşadığı, "koça zorlama" zamanı türklərin də ermanilər qədər acı çəkdiyi, türk kəndlərinin yandırıldığı, doyuya gedən türklərin ən çox yüzde 20-nin geri donan bildiyi, Birinci Dünya müharibəsinin başlangıcından ermanilərin "Türkiyə Ermənistanı" deyilən bölgələrdə heç bir zaman çoxluqda olmadıkları, "koça zorlanan" ermanilərin geri donmaları halında tək bir yerləşmə mərkəzində belə çoxluğu əmələ gətirə bilməyəcəkləri, geri donan ermanilərin təhlükə içərisində olmadıkları və hadisələrə aid qorxunc iddiaların doğru olmadığını təsbit edildiyi" qeyd edilmişdir. (336). ABŞ konqresi bu raport nəticəsində 1920-ci ilin aprel ayında Ermənistanı mandat verilməsini rədd etmişdir.

10 avqust 1920-ci ildə ermaniləri bir daha ümidləndirən "Sevr müqaviləsi" Osmanlı dövlətilə İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yunanıstan arasında Fransanın paytaxtı Parisin Sevres qəsəbəsində imzalandı. Fəqət, Osmanlı Sultarı Vəhəddin xan ilə ingilis, fransız və İtaliya parlamentləri tərəfindən təsdiq edilmədiyi üçün həkmsüz qaldı. Müqavilə Osmanlı dövlətinin Ermənistanı azad və müstəqil bir dövlət olaraq tanımasını hökm edirdi.

Bilindiyi kimi, 10 avqust 1920-ci ildə Türkiyədə biri İstanbulda Osmanlı hökuməti, digəri Ankarada Milli Məclis hökuməti olmaqla iki hökumət var idi. "Sevr müqaviləsi"ni imzalayan Osmanlı hökumətidir. Mustafa Kamal Atatürkün Ankara hökuməti erməni "problemini" özbaşına həll edəcəkdir.

Mondros müharibəsindən sonra fransızlar Adana vilayətini, ingilislər də Urfa, Maraş və Qaziantepi işğal etmişdilər. Daha sonra ingilislər işğal etdikləri bölgələri fransızlara hüraxmışdılar. Fransızların öz əsgər formalarını geydirib onlarla gətirdikləri ermanilər Anadoluda daha geniş sahələr əldə etmək üçün türklərə hücum etməyə başladılar. Ermanilərin bu hücumu türklərin acıqlı müqaviməti ilə qarşılaşmış, fransız-erməni işğalına qarşı türk müqaviməti təşkilatlanmışdır. Bu müqavimət yenə türklərin ermaniləri qətl etdikləri təbliğatını başlatmış, an-

caq başda fransız komandanlığı cılmaqla bu dəfə ermənilərə heç kəs inanmamışdır.

ABŞ kongresinin Ermənistan üçün mandat verməyi qəbul etməməsindən sonra Qafqaz "Ermənistan Respublikası"na bağlı tam tərtibli ordu birləşmələri və cətəlar 1920-ci ilin iyun ayında Türkiyəyə qarşı hücumə keçmişlər. 1920-ci ilin sentyabr ayında bu dəfə Ankara hökuməti əks hücümü əmr etmiş və türk ordusu erməni cətələlərini ağır itkiyə və məğlubiyyətə uğradaraq bütün türk torpaqlarını erməni işğalından azad etmiş, sərhəddi aşaraq Gümriyə girmişlər. Bu məğlubiyyət qarşısında erməni hökumətinin sülh istəməsi nəticəsində 3 dekabr 1920-ci ildə "Gümri müqaviləsi" imzalanmışdır. Bu müqavilə ilə ermənilər "Sevr müqaviləsi"nin keçərsiz olduğunu qəbul etmiş və Türkiyədən torpaq tələblərindən rəsmən vəz keçmişlər. Ancaq bu müqavilə təsdiq edilmədən Qızıl ordu İrəvana dirmiş və Azərbaycan torpaqlarında "Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası" qurulmuşdur.

18 fevral 1921-ci ildə Vrantsyanın başlatdığı üsyan ilə İrəvanda rəhbərlik təkrar daşnak komitəsinin əlinə keçmiş və Vrantsyanın rəhbərliyində bir hökumət qurulmuşdur. Vrantsyan hökuməti 18 mart 1921-ci ildə Ankaraya bir heyət göndərərək Ankara hökumətindən bolşeviklərə qarşı yardım istəmişdir. Tarixin nə gözəl cildəsi! Hələ 2 il əvvəl Şərqi Anadolu torpaqlarını mənimsədiyini açıqlayan ermənilər bu dəfə varlığını davam etdirmək üçün Ankaranın yardımını istəmişdir.

Bu daşnak hökuməti uzunömürlü olmamış və bolşeviklər iqtidarı yenidən ələ keçirmişlər. Türkiyə 16 mart 1921-ci il tarixində Sovet İttifaqı ilə "Moskva müqaviləsi"ni imzalamış və Türkiyə - SSRİ sərhəddi təsdiq edilmişdir. Bu müqavilənin tamməlanması məqsədilə bu dəfə 13 oktyabr 1921-ci ildə "Ermənistan Respublikası" ilə "Qars müqaviləsi" imzalanmışdır. Hər iki müqavilədə də "Sevr müqaviləsi"nin tanımadığına dair hökmlər yer alır. Beləcə, daşnak hökumətindən sonra qurulan "Ermənistan Respublikası" hökuməti də hər cür tələbdən vəz keçmiş, "Sevr müqaviləsi"nin təsirsiz olduğu rəsmiləşmişdir.

"Ermanistan Respublikası" adalat və fəhla komitəsinin komissarı Şaxverdiyevin "Qars müqaviləsi"nin imza mərasimindəki çıxışında, "Bundan sonra iki millətin başqalarının mənfəətləri uğrunda bir-bizlərinə qarşı təbrik edilməsinin mümkün olmayacağını" qeyd etmişdir.

Bütün bu çıxışlara, verilən sözlərə və imzalanan müqavilələrə həxmayaraq, ermanilər dəvət olunmasalar da Lozann konfransına da qatılmış, yuxarıda qeyd etdiyimiz iddialarını ortaya ataraq, erməni məsələsinin konfransın ikinci komissiyasında müzakirə edilməsinə müvəffəq olmuşlar. Faqat 24 iyul 1923-cü ildə imzalanan "Lozann müqaviləsi"ndə ermanilər haqqında heç bir hökm yer almamışdır. Beləliklə, Türkiyə-Ermanistan məsələsi Lozann da tamamilə həll edilmişdir. Bu gün ermənilərin "Sevr müqaviləsi"na dayanaraq müxtəlif iddialar irəli sürmələri heç bir mənə daşımır.

SOYQIRIM

Birinci Dünya müharibəsinin başlanması və Osmanlı dövlətinin 1914-cü ildə ittifaq bağlanmış dövlətlərə qarşı Almaniyanın yanında müharibəyə qatılması ermanilər tərəfindən bir fürsət olaraq görülmüşdür. İsmail Nəhandyanın bildirdiyi kimi, "Ermeni komitələrinin qarşılıqlı qoyduqları hədəfləri yerinə yetirmək üçün usyan başlatmanın ən uyğun zamanı Osmanlı dövlətinin müharibə halında olduğu zaman idi." (337).

Ermeni komitələrinin Birinci Dünya müharibəsində fəaliyyətə başlayacaqlarından şübhələnən Osmanlı dövləti, müharibədən əvvəl 1914-cü ilin avqust ayında Ərzurumda daşnak idarəçiləri ilə bir iclas keçirdilər. Daşnaklar bu iclasda osmanlıların müharibəyə girməsi halında, sadıq bir vətəndaş olaraq öz vəzifələrini Osmanlı ordusu sıralarında lazımınca yerinə yetirəcəklərini vəd etdilər. Taəssüflər olsun ki, onlar bu vədlərini yerinə yetirmədilər. Çünki onlar bu iclasdan əvvəl iyun ayında yenə Ərzurumda keçirilən daşnak konfransında Osmanlı dövləti-

na qarşı aparılan müharibənin davamına qatır vermişdilər. (338).

Rusiya erməniləri də rus ordusu ilə birlikdə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə hazırlıqlarına başlamışdılar. Femiadzin katolikosu ilə Qafqazın ümumi valisi arasında "Rusiyanın Osmanlı dövlətinə ermənilər üçün aparılacaq islahatın icra tələbləri qarşılığında Rusiya ermənilərinin qeyd-şərtsiz Rusiyanı dəstəkləmələri" yolunda razılığa gəlinmişdi. Daha sonra katolikos Tiflisdə çar tərəfindən qəbul edilmiş, o da çara "Anadoludakı ermənilərin qurtarılmasının ancaq türk hakimiyyətindən ayrılaraq avtonom bir Ermənistan təşkil etmələri və bu Ermənistanın Rusiyanın himayəsi ilə mümkün ola biləcəyini" bildirmişdi. (339). Əslində Rusiyanın niyyəti ermənilərdən istifadə edərək Şərqi Anadolunu ilhaq etmək olmuşdur.

Rusiyanın Osmanlı dövlətinə müharibə elan etməsi ilə Daşnak komitəsi mətbuat orqanı "Horizon" da bu məlumatı yayınlamışdır: "Ermənilər ən kiçik bir təvəccüb göstərmədən ittifaq yaratmış dövlətlərin yanında yer almışlar. Onlar bütün güclərini Rusiyanın əmrinə vermiş və könüllü dəstələr təşkil etmişlər." (340).

Daşnak komitəsi öz təşkilatlarına bu təlimatı vermişdi: "Ruslar sərhəddi keçdikdə və Osmanlı orduları geri çəkilməyə başladığıda hər yerdə üsyanlar çıxarılmalı, Osmanlı iki atəş arasına alınmalıdır. Osmanlı ordularının irəliləməsi halında isə erməni əsgərlər silahları ilə birlikdə yerlərini tərk edəcək və çəltələr təşkil edib ruslarla birləşəcəklər." (341).

Həncək komitəsi də öz təşkilatlarına gəndardişi təlimatında bunları bildirmişdi: "Komitə bütün gücü ilə mübarizəyə qatılaraq ittifaq qurmuş dövlətlərin, xüsusilə də Rusiyanın yanında yer alacaq və Türkiyə Ermənistanında, Kilikiya, Qafqaz və Azərbaycanında zəfəri təmin etmək üçün bu dövlətlərə hər cür vasitə ilə yardım edəcəkdir." (342).

Osmanlı məclisində Van deputatı olan Papazyan isə bir məlumat yayınlayaraq, "Qafqazda könüllü erməni dəstələrinin hazır tutulmalarını, onların rus ordularının öncüləri olaraq ermə-

nilərin yaşadıkları bölgələrdəki kilid nöqtələri ilə keçirmələri ni və Anadolu torpaqlarında itililəyərək erməni dastələri ilə birləşdirilmələrini istəmişdir. (343).

Bitün bu amrlar artıqlamasıyla yerinə yetirilmişdir. Rus orduları Osmanlı dövlətində yaşayan ermənilərlə Rusiyada yaşayan ermənilərdən qurulmuş könüllü dastələrin öncülüğündə Osmanlı torpaqlarına şərqdən müdaxilə etmişlər. Osmanlı ordularında əsgərlik edən ermənilər isə silahları ilə birlikdə aradan çıxaraq məktəb və kilsələrdə gizlədilan silahları ortaya çıxarmış, əsgərlik şübhələrini dağıdaraq yeni silahlar təmin etmiş, yeni çətalər qurmuşlar.

Silahlanan çətalər terrorçu komitələrin "Qurtulmaq istəyirsənsə, əvvəl qonşunu öldür" təlimatıyla kişilər cəbhələrdə olduqlarına görə müdafiəsiz qalan türk şəhər, qəsəbə və kəndlərinə hücum edərək qatliamlar törətmişlər. Bu çətalər Osmanlı ordularını arxadan vürmüş, onların hərəkətlərini angallamış, loçizat yollarını kəsmiş, yatah konvoyları yox etmiş, korpü və yolları dağıtmış, şəhərlərdə üsyan edərək rus işğalını asanlaşdırmışlar.

Rus ordularındakı erməni könüllü dastələrinin törətdikləri qatliamlar o qədər ağır və dəhşətverici olmuşdur ki, rus komandanlığı belə bəzi erməni dastələrini cəbhədən uzaqlaşdıraraq arxa xəllərə ötürmək məcburiyyətində qalmışdır. O zamanlar Rusiyanın ordularında vəzifəli olan zabıtların xatirələri bu qatliamlara bitün açıqlığı ilə şahidlik edir. (344).

Erməni qatliamı ancaq məzlum türkləri hədəf almamış, Trahzon tərəfindəki rumlar və Hakkəri tərəfindəki müsəvilər də erməni çətaləri tərəfindən qatliama uğramışlar. (345). Erməni komitələrinin məqsədi bu torpaqlar üzərində yaşayan ermənilər xaricində bitün vətəndaşları yox etmək və ya köçəzərləməq olmuşdur. Beləcə, qurulması xəyal edilən "Böyük Ermənistan" dövlətinin təşkili üçün ermənilərin çoxluqda olmalarını təmin etmək istənmişdir.

Rus orduları ilə birlikdə sərhəddi ilk keçən könüllü erməni dastələrinin başında Armen Cəro laqəbilə tanınan, keçmiş Osmanlı idarəsinin deputatı Kərəkin Bastırmaçıyan olmuşdur. Ye-

ne Osmanlı idarəsinin keçmiş deputatlarından olan, Murad İbrahim qəhila tanınan Amharsum Hovacıyan erməni çetələrinin başında türk qəsəbə və kəndlərinə hücum etmiş və müdafiəsiz türk insanını öldürməklə qalmamış, erməni milləti üçün "təhlükə" təşkil edən türk uşaqlarını belə öldürmüşdür." Osmanlı idarəsinin başqa bir deputatı Papazyan könüllü erməni dəstələri və çetələrlə Van, Bitlis və Muş bölgələrində qətləmlər törətməklə qalmamış, oraları yaxın yandırmışdır.

Rus ordusunun 1915-ci ilin mart ayında Van hölqəsində hərəkətə keçməsi 11 aprelə Vanda böyük bir erməni üsyanı başlanmış və bu üsyan nəticəsində Van əsənliqlə rusların əlinə keçmişdir. Rusiya çarı II Nikolay 21 aprel 1915-ci ildə Vandakı erməni komitəsinə bir teleqraf göndərərək Rusiyaya göstərdikləri xidmətlərə görə komitə rəhbərlərinə təşəkkür etmişdir.

ARŞ-da yayımlanan erməni qəzeti "Göçnək," 24 may 1915-ci il tarixli sayında "Vanda ancaq 1.500 türkün qaldığını" iftixarla bildirmişdir.

Daşnak təmsilçisinin 1915-ci ilin fevralında Tiflisdə toplanan Erməni Milli Konfransında söylədiyi nitqində "Rusyanın Osmanlı ermənilərini silahlandırmaq, hazırlamaq və onların üsyanlar çıxarmalarını təmin etmək üçün müharibədən əvvəl 242.900 rus rublu verdiyini" - söyləməsi (346) rus-erməni ittifaqı və erməni komitələrinin müharibədən əvvəl necə ciddi bir hazırlıq içərisində olduqlarını həttdən açıqlığı ilə göstərəcək səviyyədədir.

Ermənilər bu üsyanların və qətləmlərin Osmanlı dövlətinin "kəçə zorlama" qərarı ilə başladılan və özünümüdafiə xüsusiyyəti daşıyan bir hərəkət olduğunu bildirirlər. Halbuki o zamanlar hələ ortada qüvvəyə minmiş bir "kəçə zorlama" qərarı yox idi. Üsyanlar "kəçə zorlama" qərarına görə deyil, əksinə, "kəçə zorlama" üsyanları nəticəsində alınan bir qərardir.

Osmanlı dövləti yaranmış vəziyyət qarşısında Erməni patriarxını, deputatları və liderlərini çağıraraq ermənilərin müsəlmanları qətl etməyə davam etmələri halında lazım olan qərarları alacağını bildirmişdir. Alınan müdafiə qərarları bir nəticə

verməyinca 24 aprel 1915-ci ildə erməni komitələrini lağ etmiş və idarəçilərdən 235 nəfəri dövlət əleyhində fəaliyyət göstərdiklərinə görə həbs etdirmişdir.

Xaricdəki erməni cəmiyyətlərinin hər il "qətləm" ildönümü deyə yad etdikləri tarixi "qətləm" hadisəsi, bax bu 24 aprel günü 235 nəfər erməninin yaşadığıları ölkəyə qarşı xəyanət və ikiüzlülüklerine görə həbs edildikləri hadisədir.

Osmanlı dövləti məruz qaldığı bu böyük daxili və xarici təhlükələrə səbəhə bənzər təhlükələrlə qarşı aşan bütün ölkələrin almaqda təərəddud etməyəcəkləri 27 may 1915-ci ildə müvəqqəti bir qərar almışdır. Beləliklə döyüş gedən bölgələrin yaxınlığında yaşayan ermənilər Cənubdakı Osmanlı torpaqlarına, Suriyaya köçürülmüşlər.

Erməni tarixşünası Leontin də bildirdiyi kimi, Osmanlı dövləti "Rusiyanın təhdiklərinə uyaraq və rus silahlarına güvənərək qarışıqlıq və üsyanlar çıxaran erməni komitələri qarşısında öz varlığını qorumaq haqqından istifadə etmişdir."

Üstəlik, "köçə zorlara" bir cəza deyil, ancaq təhlükəsizlik səbəhə müəyyən bir qrupu müəyyən bir yerdə yaşamaqdan vəz keçirməkdir. Bir müharibədə düşmən ilə əhəmiyyətli iş-bat olmuş bir cəmiyyətin zərərli fəaliyyətlərinin qarşısını almaq üçün müəyyən edilmiş bölgələrdə məcburi yaşamağa zorlanmaları etiraz ediləcək bir xüsüs deyildir. Bu tədbir İkinci Dünya müharibəsində belə bir çox dövlətlər tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Bu da bir haqiqətdir ki, Osmanlı dövləti ermənilərin "köçə zorlama" zamanı zərər görmələrinin qarşısını almaq üçün konkret bir istək də göstərmişdir. Bu məqsədlə yayınlanan əmrlər bunun isbatıdır. "Bəhs edilən çəsbə və kəndlərdə yerləşmiş və köçürülməsi lazım olan ermənilərin yeni yerləşmə bölgələrinə hərəkət etdirilmələri və səfərləri zamanı rahatlıqlar təmin olunmalı, canları və malları qorunmalıdır. Onların yeni yurdlarına tamamilə yerləşincəyə qədər qidalanmaları, mültəci quruluşlar tərəfindən qarşılanmalıdır. Onlara daha əvvəlki maddi vəziyyətləri və hal-hazırdakı ehtiyaclarına görə mal

ve torpaq sahələri paylanmalıdır. Dövlət ehtiyac sahibləri üçün evlər tikməli, kəndçiləri toxum və kənd təsərrüfatı aləmləri ilə təmin etməlidir." (347).

"Bu əmrin tamamilə erməni üsyanının genişləməsinə qarşı bir tədbir olduğuna görə, müsəlman və erməni dəstələrinin qarşılıqlı qatliama girişmələrinə yol verilməməlidir." (348).

"Yenidən yerləşdirilən erməni qruplarına rəzaqət etməyə xüsusi vəzifələrin təmini üçün planlamalar olmalı, köçərilərin yemək və digər ehtiyacları təmin edilməlidir. Bu məqsədlə lazım olan xərcləmələr köçərilərə ayrılan dövlət təhsilatından qarşılanmalıdır." (349).

Yoxsul köçərilərin yerləşə bilmələri üçün kredit verilməlidir. Səfər halındakı adamlar üçün qurulan duşərgəhər müntəzəm olaraq yoxlanmalıdır. Bu adamların rifahı üçün lazım olan ehtiyatlar gətirilməlidir. Ayrıca, əsəyiş və təhlükəsizlik təmin olunmalıdır. Köçərilərə kifayət qədər yemək verilməli və onların sağlamlıqları hər gün həkimlər tərəfindən yoxlanılmalıdır. Xəstələr, qadın və uşaqlar qatarla, digərləri isə dəzumlüklərinə görə qatırla, arabayla və ya piyada olaraq göndərilməlidirlər. Hər konvoyla bir dəstə mühafizə rəzaqət etməli, hər konvoyun yeməkləri gəndəriləcəkləri yerlərə qədər qorunmalıdır. Duşərgəhlərə və ya yolçuluq zamanı köçkünlərə qarşı bir hücum olarsa, bu hücumlar dərhal puskurtulmalıdır." (350).

Ermənilərin Şərqi Anadoludakı döyüşlər və "köçə zorlama" zamanı iki verdikləri döğrudür. Əslində bunu heç kəs inkar etmir. Bir dünya müharibəsi, bir ittilal və ya üsyan "köçə zorlama" məsələsini ortaya çıxarar. Müharibə vəziyyətindən ortaya çıxan ümumi əsəyişsəzlik şəraiti, şəxsi kin və intiqam duyğuları "köçə zorlanan" qəfilələrin bir neçə hücumlara uğramasına səbəb olmuşdur. Osmanlı dövləti bu vəziyyətin qarşısını hər zaman almağa çalışmış və məsul gətirdüyü şəxs'əri cəzalandırmışdır.

Digər tərəfdən, müharibə günlərinin çətin şəraitlərini, mənlik, yanacaq, qida, dərman və digər imkanların yetərsizliyini,

ağır iqlim şəraitini və tif kimi epidemik xəstəliklərin yol açdığı təxribəti də nəzərə almaq lazımdır. 90 min nəfərlik bir Osmanlı artilleriyasının Şərq cəbhəsində soyuq və xəstəlikdən qırıldığı yaddan çıxarmamalıdır. Cəbhələrə uzaq fəlgələrdə, hətta Paytaxt İstanbulda belə, çox böyük sıxıntılar ortaya çıxmışdır. Bu sıxıntılar yalnız ermənilər üçün deyil, bütün osmanlılar üçün də keçərlidir və çəkilən acılar hər kəs üçün ortaq acılar olmuşdur.

Ermenilərin "XX əsrin ilk soyqırımını" deyə elan etdikləri hadisənin əslı hüdudları ibarətdir. Bu gün ermənilər "soyqırım" deyə elan etdikləri hadisələrdə 1,5 milyon erməninin öldürüldüyünü iddia edirlər. Onlar bu hadisələrdə əvvəl 600 min, sonra 800 min erməninin öldüyünü irəli sürmüşlər. Lozann konfransında birləşmiş erməni heyətinin Lozann konfransındakı müttəfiq dövlətlər təmsilçilərinə verdiyi rəsmi sənəddə: "Türkiyə Ermənistanının 2 250 000 ermənisindən 1 250 minı yox edilmişdir..." - deyilir. Daha sonra bu rəqəm 1,5 milyona çıxarılmışdır. Bu açıq artırmanın davam etməsinə və səbəh, bir gün ermənilərin bu hadisələrdə olanların sayını 2 milyona, hətta daha artıq bir sayıya çıxaracaqlarına çaşmamaq lazımdır. Belə ki, artıq bu itkinin 2 milyon olduğundan bəhs edilməyə başlanmışdır. Təəssüflər olsun ki, bu açıq artırmaya ciddiyyətlərlə tanınan bezi yayın orqanları da qatılmışlar. Məsələn, "Britanica Encyclopedia"nın 1918-ci ilki nəşrində olan ermənilərin sayı 600 min olaraq qeyd edilir, 1968-ci ilin nəşrində isə bu rəqəm 1,5 milyon olaraq göstərilmişdir.

Bəs haqiqətən, nə zaman olan ermənilərin sayı nə qədər olmuşdur? Gəlin, bu rəqəmin təshihinə başqa cür yanaşaq. Hər şeydən əvvəl onu da qeyd etmək lazımdır ki, bunu qəti olaraq təsbih etməyə, əlbəttə, imkan yoxdur. Ancaq ortada əsas olaraq götürə biləcəyimiz taməl bir mənbə vardır, bu da nə zaman Osmanlı dövlətində nə qədər erməninin yaşamasıdır.

Mənbələrdə Osmanlı dövlətində yaşayan erməni vətəndaşlarının sayı barədə müxtəlif rəqəmlər verilmişdir. Təxmin ediləcəyi kimi, erməni mənbələrində açıqlanan və ya bu mənbələrə əsaslanaraq irəli sürülən rəqəmlər daha yüksəkdir.

Osmanlı dövlətindəki erməni vətəndaşların sayı haqqında ki məlumatları belə bir tablədə halında göstərmək mümkündür:

Erməni patriarxanasının rəqəmlərini
 əsas alan erməni əsilli Marcel Tearta görə 2.500.000

Erməni tarixşünası Bəsmacıyana görə 2 380 000

Lozann konfransına qatılan erməni
 heyətinə görə 2 250 000

Erməni tarixşünası Cəvriki Aslana görə 1 800.000

Fransanın sarı kitabına görə 1.555 000

"Ensiklopedia Britannica"ya görə 1 500 000

Ludovic de Constenzona görə 1 400 000

H.F.B. Lynchə görə 1.345 000

Revue de Parisə görə 1 300 000

Osmanlı statistikasına görə 1.295 000

İngilis İlliyinə görə 1 056 000

Erməni mənbələrində açıqlanan rəqəmlərin müəhəssəli olduğu açıq-aydın bilinir. Biz bu mənbələri bir kənarə qoyaq.

Qərb mənbələrinin rəqəmləri 1 056 000 ilə 1.555 000 arasında dəyişdiyini görürük. O zamanlar Osmanlı dövlətində yaşayan ermənilərin sayında Osmanlı statistikasına uyğun gəlməyə də qərb mənbələrinin ortaya qoyduqları rəqəmlərin ehtiyacını deyil, hətta ən yüksək, yəni 1.555.000 rəqəmini götürsək belə, yəni də 1,5 milyon erməninin öldürüldüyünü söyləmək mümkün deyildir. Çünki Osmanlı dövlətini tərk edən ermənilərin sayında hamı Osmanlı, həm qərb, həm də erməni mənbələrinin üstündə durduqları rəqəm 700 mindir. Demək,

erməni təbliğatının bu iddiasının haqiqətlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Ela isə, hansı öldürülən ermanıların sayı nə qədərdir?

Talat paşa ittihad və Tərəqqi partiyasının son iclasında olan ermənilərin sayının 300 min olaraq təxmin edildiyini söyləmişdir.

Fransız din alimi Monseigneur Touchel Oeuvre d'Orient quruluşunda verdiyi bir konfransda 500 min erməninin öldüyünün zənn edildiyini, ancaq bunun mübahisəli olduğunu ifadə etmişdir.

Toynbee olan ermənilərin sayını 600 min olaraq göstərmişdir.

'Encyclopedia Britannica'nın 1918-ci il nəşrində də eyni rəqəm vardır. Ermənilər özləri də əvvəllər bu rəqəmi irəli sürmüşlər.

Türkiyə baxımından bu mövzudakı bir səhv mütarikədən sonra iş başına gələn və işgalçı qüvvələrlə əməkdaşlıq edən Osmanlı Hümayun və İttifaq hökumətinin İttifaq və Tərəqqi iqtidarını məhkum etmək məqsədilə 'köçə zorları' da 800 min erməninin öldüyünü iddia etməsi olmuşdur. İşgalçı qüvvələrə faydalı olmaq məqsədilə uydurulan bu rəqəm ermənilərin ölüm sayını yüksək göstərmələrində önəmli rol oynamışdır.

Bununla bərabər, haqiqi olan ermənilərin sayı haqqındakı təxminlər 600 min civarındadır. İngiltərə və Fransa mənbələrinin də əvvəllər bu rəqəmi verdikləri bilinir.

Izann konfransında Birləşmiş Erməni Heyətinin Izann konfransındakı müttəfiq dövlətlər təmsilçilərinə verdiyi rəsmi sənəddə: "Hələ də Türkiyə Ermənistanında, kəndlərdə 130.000, İstanbulda isə 150.000 erməni vardır." deyildiyinə görə o zaman Türkiyədə 280 min ermənin qaldığı, 700 min ermənin isə başqa ərazilərə köçdüyü doğrudursa, cəmi erməni vətəndaşının sayını, qərbi mənbələrinin ortaya qoyduqları ən yüksək rəqəmlə yəni 1.555.000 olaraq gətürsək hələ, yəni də olar, ermənilərin sayı 600 minə aşmır, hətta 600 minin altında qalır. Bundan əlavə, unutmamaq lazımdır ki, bu iki rəqəminə

çata harakatında və düşmənlərin yanında yer alaraq türklərə qarşı vuruşub ölən ermənilərin sayı da daxildir.

Göründüyü kimi, 1,5 milyon erməninin öldürülməsini iddia etmək tarixi həqiqətləri azdırmaqdan və ölü istisman etməkdən başqa bir məna daşımır.

Bu mövzunu bitirərkən istər erməni təbliğatında, istərsə də qərbdəki bəzi çevrələrin diqqətə almadıqları bir mövzunu – türk tərəfinin itkisini də xatırlatmaq istərdik. Türk tərəfindən öldürülənlərin sayı erməni tərəfindən öldürülənlərin sayından qat-qat artıqdır. Erməni yazıçısı Rəqəb Nuhara inanmaq olarsa, Şərqi Anadoluda öldürülən müsəlmanların sayı 1,4 milyondur. Faqət bir çox mənbələrin ortaya qoyduqları rəqəm 2 milyonun üzərindədir!

Tarixi hadisələrin tərəfsiz və ciddi bir şəkildə təhlili erməni iddialarının həqiqətlərdən uzaq olduğunu ortaya qoyur. Elmi ölçülərə sadiq olan hüüün tədqiqatçıların gec-tez bu nəticəyə gələcəkləri qaçılmazdır. Çünki ermənilərin iddiaları tarixin süzgacından keçirildiyi zaman bu iddiaların tarixi həqiqətlərdən uzaq olması açıq bir şəkildə ortaya çıxır.

İsmət paşanın İozann konfransında vurğuladığı kimi, Türkiyənin heç kəsə torpaq hərcu yoxdur. Dəğrudür, ermənilər bir əzliq olaraq Anadoluda türklərlə birlikdə yüz illər həyü yaşamışlar. Bunu inkar edən də yoxdur. Ancaq həlli bir tarix kəsimi içərisində müəyyən bir yerdə yaşamış olmaq heç kəsə o torpaqlara sahib çıxma həqqını verməz. Əgər belə olarsa, onda ermənilərin İrəvan xanlığını, Gəyçə məhalını, Zəngəzuru... dərhal boşaltmaları lazımdır. Çünki onlar heç bir zaman bu torpaqlarda çoxluq təşkil etməmişlər. Bu həqiqəti araşdırmaq üçün tarixin dərinliklərinə gətməyə ehtiyac yoxdur. XX əsrin həşlərində İrəvan xanlığında yaşayan ermənilərin yuzdəsi 12 faiz olmuşdur. Sonradan Anadoludan, İrandan, İraqdan, Naxçıvandan və Gürcüstandan kəçürülən ermənilər İrəvan xanlığına doluşduruldular. Hələ hu da onlara bir üstürlük vermədi, çünki "Ermənistən Respublikası" elan olunduqda o torpaqlarda yaşamaya həşləyən ermənilərin yuzdəsi cəmi 42 faizi təşkil edirdi. Hər bir

milletin və ya cəmiyyətin bir zamanlar yaşadığı torpaqlara dönməyə qalxması və ya humları talah etməsi nəticəsində dünyanın necə bir manzara alacağı göz qahagındadır. Qaldı ki, ermaniləri qovan da olmamışdır. Onlar düşmənlə əlbir olub dövlətə qarşı xəyanət, salqınlıq etdiklərinə və türklərə qarşı qeyri-insani hərəkət və qatliamlar törətdiklərinə görə, ölkə torpaqlarının bir yerindən digər bir yerinə və ya sərhədyanı ölkələrə yerləşdirilmişlər. Bir də ermanilərin hamısı bu davranışa təbə tutulmamışlar. Hələ ki, Lozann konfransında Birləşmiş Erməni Heyətinin, Lozann konfransındakı müxtəlif dövlətlər təmsilçilərinə verdiyi rəsmi sənədə eynən belə deyilir: ". Hələ Türkiyə Ermənistanında, kəndlərdə 130 000, İstanbulda isə 150 000 erməni vardır. "

Bu da bir haqiqətdir ki, ermanilər üçün tələsizliyi onların fransızlar, ingilislər və ruslar kimi işğalçı güclərin quyruğuna taxılmaları təşkil etmişdir. Yəni bu tələsizliyi ermanilər özləri yaratmışlar.

Uydurma mövzuların təbliğatı və terror hadisələri xaricində qalan ermanilərə bunu xatırlatmaqda fayda vardır: ermanilər uzun illər boyu özlərinə yardım edər kimi görünən bezi ölkələr tərəfindən aldatılmışlar; onlara yardım edər kimi görünüb müxtəlif vədlərdə olanların əslində xüsusi faydaları arxasınca getdiklərini və erməni cəmiyyətini irəli sürüb onları bu xüsusi faydaları uğrunda talaf etdiklərini hələ anlamamışlarsa, çox təəssüflər olsun!

ERMƏNİ MƏNBƏLƏRİNDƏ LOZANN KONFRANSI VƏ SONRASI

22 dekabr 1922-ci ildə Lozann konfransında bağlanmış ermənilər üçün çox önəmli olan bir hadisəni oxucularımızın nəzərinə çatdırmaq istərdik. Məsələ burasındadır ki, bu konfransda ermənilərin uydurmaları bir dəstək görmür, hər şey onlara qarşı cərəyan edirdi. Odur ki, Türkiyə erməniləri ilə Ermənis-

ın Respublikasının təmsilçiləri Lozanna gələrək özlərinin də konfransda dinlənmələri üçün konfrans rəhbərlərinə müraciət etdilər. Onlar özlərinin erməni millətinin səlahiyyətli təmsilçiləri olduqlarını irəli sürərək konfransa etdikləri müraciətlərini qəbul etdirdilər və onların konfransın ikinci komissiyasında dinlənmələri qərarlaşdırıldı. Türk heyəti bu komissiyanın iclasında iştirak etməyi uyğun görməyib salını tərk etdi.

Komissiyada aparılan bu müzakirənin ermənilər üçün çox önəmli və son bir təşəbbüs olduğuna görə iclasda baş verənləri, erməni Hadisyanın, "Ermənistan Respublikasının doğuşu və irəliləməsi" və Novosartyanın, "Artıq Daşnaksutyunun görəcəyi iş yoxdur" mənbələrindən əldə etdiyimiz bilgiləri və komissiyanın protokol xülasəsini kitabımıza daxil etdik

22 dekabr 1922-ci il

Protokol xülasəsi

Heyət: K Norandukyan, A Axatonyan, A Hadisyan, L Paşalyan komissiyanın qarşısına çıxmışdır.

Norandukyan və Axatonyan ermənilərin istəklərini komissiyaya təqdim etmiş, Norandukyan oxumuş, Axatonyan izahatlar vermişdir.

Müzakirə belə cərəyan etmişdir:

Ser Xoras Rumbold:

- Erməni yurdunu və Türkiyə əlaqələrini necə düşünürsünüz?

Axatonyan:

- Arzu etdiyimiz yurd Türkiyədən ayrı və müstəqil olmalıdır. Müttəfiqlərə asanlıq olsun deyə türklərin mənfəətlərini sağlamaşdıran şəkillər də hazırdır. Məsələn, Britaniya istismarçıları rejimi kimi, Norandukyanın da bu mövzuda mənimlə eyni fikirdə olduğunu düşünürəm.

Norandukyan:

- Mən bu xüsusda bir az əvvəl raportumu oxudum

Rumbold:

– Yerevan sərhədlərinin genişləməsi və erməni yurdu haqqında nə düşünürsünüz? Rəla olduqda iki Ermənistan olmazmı?

Axaronyan:

– Ermənistan Respublikasının sərhədlərinin genişləməsi ölkənin Sovet İttifaqı rejimində olduğuna görə çətin bir işdir. Çünki Rusiya onunla məşğul deyildir. Rusiya Ermənistanında yeni bir erməni yurdunun quruluşu bir şey ifadə etmür. Biz Türkiyə tərəfindən zaht edilmiş, ABŞ Prezidenti tərəfindən cızılmış sərhədləri istəyirik. Ancaq bir kəsım ilə kifayətlənirik. Keçmiş Ermənistan məsələsinin həllinə gəldikdə isə, Bolqarıstan və Şərqi Rumelidəki idarə şəkli bu xüsəsdə sizə bir nümunə ola bilər.

Rumbold:

– Sizcə, ən əlverişli torpaq parçası haradır? Xəritə üzərində göstərə bilərsinizmi?

(Axaronyan xəritə üzərində Rıza və Həsənqaladan keçərək Ərzurumu xaricə hüraxıb Muşa gədən və içərisinə Van gölünü alaraq İran sərhəddinə qədər olan bir sərhəd cızdı).

Rumbold:

– Bu sərhədlər içərisində 700 000 erməni köçərillərini yerləşdirmək mümkündürmü? Bunların hamısı Türkiyə erməniləridirmi?

Axaronyan:

– Rəli, Türkiyə erməniləridirlər və bu ərazidə yerləşdiriləcəklər.

Rumbold:

– O zaman Türkiyədə erməni qalmayacaqdırımı?

Axaronyan:

– Erməni yurdu qurulduqdan sonra ermənilərlə türklər arasında güclü bir sülh və dostluq yaranacaq və Türkiyədə qalmaq istəyən ermənilər yaxşı bir vətəndaş olacaqlar.

Rumbold:

– İndi bu ərazidə kimlər vardır?

Axaronyan:

- Başlıları kürdlərdir. Bunlar bəla müharibədən əvvəl hə-
yök bir nüfuz təşkil edirdilər. Türklər isə azlıqda idilər. Çoxluq
kurdlar və ermanilərdə idi. Kürdlər Arı izqinə mənsubdular və
çox çətinliklə müsəlmanlaşmışdılar.

Delacroix:

- Kürdlərə olan inamımız mübahisəli ola bilər. Bütün kurd-
lər sizdən yana deyildirlər. Onlardan bir çoxları ermani
qətləmlərində iştirak etmişdilər. Kürd qoruyucu ordularının
rolları meydandadır.

Axaronyan:

- Kürdlər qətləmdən artıq tələncidirlər. Bir çox kürd var-
dır ki, bizimlə birlikdədirlər. Ermanistanda iki kürd polkumuz
vardı. Bunlar sonuna qədər türklərlə vuruşdular.

Delacroix:

- Bu mövzuda Norandukyanın da fikirini öyrənmək istər-
dim.

Norandukyan:

- Kürdlərdən bəhs edilərkən onların 200-dən artıq olan
tayfalarını da nəzərə almağımız lazımdır. Yezidilər və qızılbaş-
lılar ermanilərlə dostdurlar. Bunların 1905-ci ildə 20.000 erma-
nini qızlatmış olduqları unudulmamalıdır. Lakin məsələn, cəla-
lılar ermanilərə qarşı müxalifdirlər. Kürdlərin qoruyucu ordu-
ları hünərdən əmələ gətirilmişdi. Bunlar türk paltarı geyərək
banditliklərini törədirdilər. Onlar başqa yere gəndərilmək istə-
nildikdə, ikinci ordu komandanı Zaki paşa: "Bunlar hara getsə-
lər, ananaları olduğuна görə eyni şəkildə hərəkət edəcəklər"-
deyərək, hünə qarşı çıxmışdı.

Delacroix:

- Bəhs etdiyiniz 700 000 ermanınin hamısı Türkiyə ermani-
sidir, yoxsa onların arasında Rusiya ermaniləri də vardır?

Axaronyan:

- Onların hamısı Türkiyə ermanisidir və geri dönmək üçün
bir işarət gözləyirlər.

Delacroix:

- Türkiyə Ermanistanı vilayətlərində yerləşmiş 130 000 erməni haqqında necə məlumatlarınız vardır? Onlar oraldan sürgün edilirlər, yoxsa öz arzularıyla çıxırlar?

Axatonyan:

- Haqiqət budur: küçələrdə, gəmilərdə ermənilərin müəyyən bir zaman içərisində çıxıb getmələri üçün elanlar yapıldırılmışdır. Sonra türk xalqı ermənilərə öz tərəflərində qalanların başına kim hılır nələr gələcəyini söyləmişlər. Qara qışa baxmayaraq bir çox çətinliklər altında Qara dəniz və xüsusilə də Suriyaya keçmək üçün ermənilər müxtəlif istiqamətlərdə getmişlər. Suriyadakı ermənilərin sayı 140 minə keçmişdir. Ərəb xalqının da belə pərişan köçərilərdən məmnun olmadıqları bilinir.

Laport:

- Bununla bərabər, bu, iqtisadi bir məsələdir. Ermənilərin gəlməsilə əməyin dəyəri düşmüşdür. Bu da təbii olaraq arablərin xoşlanmayacaqları bir şeydir.

Norandukyan:

- İskandarun halqasındakı ermənilərin vəziyyəti daha yaxşıdır.

Laport:

- Mən də eyni düşüncədəyəm.

Rumbold:

- İndi Ermanistan Respublikasındakı xalqın əhalisi nə qədərdir və hansı irqlərdən əmələ gəlmişdir?

Axatonyan:

- Dostum Hadisyan məmləkətimizi yaxşı tanıyır. O, iki il Baş Nazir vəzifəsində işləmişdir, sizə məlumat verə bilər.

Hadisyan:

- Ermanistan Respublikasının əhalisi 1 400 000 mindir. Bunun 1 200 000-i erməni, 60 000-i müsəlmandır. Bu xalq 26 000 kv. km. ərazi üzərində yerləşmişdir ki, bunun da 9 000 kv. km. kənd təsərrüfatına əlverişlidir. Son vaxıtlarda bura yeni köçərilərin göndəriləcəyi sözü ortaya çıxınca, Ermanistan Respublikası bunu rədd etdi. Əlcəzairdən gəlmiş olan 10 000 adamı yer-

laşdırmaq üçün çox çətinliklər çəkildi. Ancaq Ermənistanı deyil, Qafqazın da bir qismini baslayan bu verimli ərazi Qars, Siirtməli və Naxçıvan türkləri tərəfindən işğal edilmişdir.

Rumbold:

- Ermənistanda yaşayan müsəlmanlar necə oldu?

Axaronyan:

- Onların bir qismi Türkiyəyə, bir qismi Qars vilayətinə, bir qismi də Azərbaycana köçdü.

Rumbold:

- Xahiş edirəm, Kilikyanın hansı kəsimində yurdunuzu qurmaq istədiyinizi xəritə üzərində göstərin.

Norandukyan Ocak, Ceyhan, Suriya sərhədləri ilə Fərat arasındakı bolğanin içərisinə Sis və Maraş da ələqə göstərdi.

Rumbold:

- Bu bolğaya nə qədər erməni yerləşdirə bilərsiniz?

Norandukyan:

- 5 - 6 yüz min.

Başqan:

- Cənablar, məlumatlarınız qeyd edilmişdir. Biz müzakirə edər, lazım olsa sizi yeni məlumatlar almaq üçün təkrar dəvət edirik.

Aşağıda Norandukyanın Tozann konfransının ikinci komissiyasında oxuduğu məruzənin mətni verilmişdir.

Məruzə:

"...Cənablar, bilirsiniz ki, bizim istəklərimiz çox normaldır. Ermənilərin nə qədər sülhə mohtac olduqlarını və bu kontrənsda onların xeyirli qayələri yerinə yetirildikdə nə qədər xoşbəxt olacaqlarını da bilirsiniz. Faqət ortada bəzi məsələlərin olduğunu və bunlar üçün izahat verməyimizin lazım olduğunu anlarıq. 1915-ci il hadisələri ermənilər və türklər arasında böyük bir uçurum yaratmışdır. Gənc türklərin idarəçiləri qanunsuz şəkildə ancaq ermənilərə - Türkiyə hökumətinin sadıq vətəndaşlarına qarşı deyil, mamləkətlərinin maddi mənfəətlərinə qarşı da bilgisizlik göstərmişlər. Alman səfirinin və digərlərinin şahidliyini nəzərə almadan Türkiyə erməniləri asgərə

alınmış, əsgəri xidmətlərini yerinə yetirmiş, sürgünə qallıma uğramış və saylarının çox hissəsini itirmişlər.

Türk siyasətinin bu vəziyyəti olduqca acınacaqlı halda olmaqla bərabər, biz o məsələlərə qayıtmaq istəmirik. Gözlərimizi indiki vəziyyətə və gələcəyə çevirməyi daha üstün görürük. Taassuflar olsun ki, türklər və ermanilər arasında qarşılıqlı səmimi bir dostluq yoxdur. Türkiyədə hökm süzən, sərt və qəti bir görünüş arz edən vəziyyəti yüngülləşdirmək mümkün deyildir.

İsmət paşa həzrətləri bizim erməni yurdu qurmağımızı ləzəm bilmir, sadəcə xarici mamləklərdə olan mühacirlərimizin Türkiyəyə dönmələrinə izin verilməsini sühl üçün kifayətəndici görür. Fəqət taassuflar olsun ki, biz İndiya qədər meydana gələn və gələcəkdəki hadisələri nəzərə alıb yalnız bununla kifayətlənə bilmərik. Baxın, bir nümunə: Balıqəsir, Bursa və Birqada yaşayan ermanilər türklərin sözlərinə güvənərək evlərində qalmışlar və sonra son hadisələr zamanı öldürülmüş, yox edilmişlər. Digər tərəfdən, Mondros müttəfikəsindən sonra Anadoluya getmək cəsarətini göstərmiş olan həyatda qalan ermanilər də təkrar kəç etmək yolunu tutmuşlar. Hər şeyini itirmiş olan qadınlar, uşaqlar, qocalar qışın soyuğunda, buzlar arasında Qara dəniz və Suriya yollarını tutmuş, sağlam olanlar isə həpisxanalarda saxlanmışlar.

Bu gün 700 000 Türkiyə ermənisi bu olkələrə dağılmışlar.

345 000 Qafqazın müxtəlif yerlərinə, 140 000 Suriyaya 120 000 Yunanıstan və Adalar dənizindəki adalara, 40 000 Bolqarıstana, 50 000 İrana, geri qalanları isə başqa yerlərə. Bütün bunlar və bunların arasından xeyriyyə quruluşları tərəfindən nəzarət altına alınan 110 000 yetim uşaqlar nəzərə alınmayaraq kəçə zorlanmışlar. Bütün bu köçkünlər həyük çətinliklər görmüş, saysız qurbanlar vermiş və indi də səhrisizliklə onların bu acınacaqlı həllərinə son verəcək günü gözləyirlər. Bu çalışqan və fəal insanlar xeyriyyə təşkilatları tərəfindən nəzarət altındadırlar. Təkin belə bir yardımın da davam edə bilməyəcəyi ortadadır.

Heyf ki, haqiqət budur.

Canablar, şübhəsiz ki, bu ailələrin qorunur vətənləri buraxdıqlarını, onlar üçün bitməz-tükənmez müharibələrin təkrar başlayacağını və onların keçmiş yurdlarına dönmələrinin təbii olduğunu qəbul edirsiniz. Heç bir izin, heç bir amr, heç bir vəd güvən verə bilməz. Ancaq milli bir yurdu yaradılması keçmişin uzarına bir parda çəker, düşməncilik hissələrini atadan götürür və güvənliyi təmin edir.

İttifaq dövlətlərinin daha əvvəl milli yurd haqqında aldığı rı bir qərar vardı. Bu qərar 1921-1922-ci illərdə London, Paris iclaslarında saqlanmışdır. Türklərin öz müstəqillikləri üçün savaşımış olan və əvvəllər imperatorluqlarının bir parçasını təşkil edən digər müsəlman millətlərinin müstəqilliklərini tanıdığı olduğu halda, niyə yəna digər vətəndaşlarına aid olan bu qədər alçaq könüllü bir istəyi rədd etdiklərini anlamırıq. İstər türk hökuməti, istərsə də xüsusi şəxslər həttdən bu qarışıq işlər içərisində ərmaniləri də idarə etmişdilər.

Biz Ankara Milli Məclis hökuməti konstitusiyasının Böyük Britaniya hökuməti idarəsi altında müstəmləkə şəklində olacaq bir idarəyə, milli bir yurdu qurulmasına əngəl olacaq bir görüş irəli sürəcəyini zənn etmirik.

Təyin ediləcək yurda gəlincə heyatımız əsasən bunun yerini kənfransa vermişdir. Bu yurd ya Şimal, ya da minlərcə ildən bəri ərmanilərin yaşadığı və ümumi müharibə səbəbilə müsəlmanların azalmış olduğu Kilikiyada olacaqdır.

Bunu da yanlışlınama izin verin ki, dünyanın həttdən millətləri bizim davamızın haqlı olduğunu və bu yurdu qurulmasını qəbul etmişlər. Həyon, məsələnin üstündə minlərcə amerikalı və avropalı xristian kilsələr və etibarlı şəxslər tərəfindən imzalanmış şikayət arizələri vardır. İzin verin, bunu da diqqətinizə çatdırım: həla düşünənlər yalnız xristianlar deyillər. Hindistandan, İrlandan, Azərbaycandan, yəna Türkiyədən bir ərmeni yurdu qurulmasını haqlı və faydalı gören müsəlmanlar da vardır.

Nəhayət, problemin türk və insanlıq baxımından düşünülməsində sənə, hörmətli canablar, haqq qavramı baxımından

da bir rəqə kəlmə :fada etməyə izin verir. Haqq adına savaşmış olan güclü müttəfiqlər minlərcə dəfə Türkiyədəki millətlərə hüriyyətdə vəd etmişlər. 1915-ci ildəki faciəvi sürgündən sonra Amerikada və digər yerlərdəki ermanilər fransızların əmri altında (Şərq ordusunu) təşkil etmişlər. Vətənlərinin qurtuluşu işini müdafiə və himayə etmək üçün asgərə alınma kağızını imzaladıqdan sonra (General Allenby) komandanlığı altında Fələstin, Suriya sərhədlərində müvəffəqiyyətlə vuruşmuşlar.

1920-ci ildə "Sevr müqaviləsi"ndə erməni sərhədlərinin çizilməsi ABŞ Prezidentinin hakimiyyətinə verilməsi və Millətlər Təşkilatının 22-ci maddəsi müttəfiqlərin erməni millətini haqqındakı xoş niyyətlerini doğrulayan böyük isbatlardır.

Siyasi vəziyyət Yaxın Şərqi tələfini təyin etmək və sülhün davamı üçün tərəflərdən yeni bir müqavilənin hazırlanmasına ehtiyac göstərmişsə, əminik ki, türklərin isteklərindən əvvəl erməni məsələsi novzusunda haqq-ədələtin həyata keçirilməsini unutmazsınız.

Müttəfiqlərin güclü olduğu nəzərə alınmayaraq – belə vəziyyət hələdir – "Sevr müqaviləsi" zamanı erməni heyətinə yaxınınızda yer alma izni verilmişdi. Prinsiplərinizi və vədlərinizi yerinə yetirəcəyiniz haqqında heç bir şey bizi ümitsiz buraxa bilməz. Sözlərinizi bitirərkən demək istəyirəm ki, türklər erməni yurdu məvzusunda fikirlərini dəyişdirəcəklər. Çünki bu vəziyyət, bu yeni quruluş Türkiyə üçün şəraitverici olmaqla yanaşı, gələcəkdə özləri üçün çalışqan, sədiq, fəal bir ünsürü əldə etmək baxımından hər tərəfdən ağıllıca bir addım atmaq demək olacaqdır.

Biz Yaxın Şərqdə sülh məsələsinin bu vəziyyətin təmini ilə sağlam əsaslar üzərində qurulacağına güvənirik.

Aşağıda Asaronyanın Lozann konfransının ikinci komissiyasında oxuduğu məruzənin mətni verilmişdir.

Məruzə:

"Dostum Norandukyanın çıxışından sonra söz alıramsa, bu ancaq erməni millətini partiya ilə, mühacirlərlə burada si-

zə arız etdiyimiz istaklarda birləşmiş olduğumu bildirmək üçündür. Bundan əlavə, hura özləri üçün ədalət istəmək məqsədilə gəlmiş olan türklərin biza qarşı törətdikləri ədalətsizlikləri söyləmək istədim. Bu gün onlar ancaq Türkiyə Ermənistanının deyil, Ermənistan Respublikasının da böyük bir hissəsini zorla almışlar. Mən Rusiyaya və müttəfiqlərə aid məsələləri qarışdırmaq fikrində deyiləm. Fəqat bunu da deməliyəm ki, 1920-ci ilin axırlarında Ermənistan Respublikası müttəfiqlər tərəfindən təsdiq ediləndi zaman Kamal ordusu Ermənistanı hücum etmiş və Qars şəhəri ilə Ərdəhan, Sürməli və Naxçıvanı işğal etmişlər.

Türklər Qafqaz ermənilərinin vəziyyətini olduqca ağırlaşdırmışlar. Çünki işğal olunan yerlərdən 180.000 erməni türklərin irəliləməsindən qaçmış və respublika ərazisinin geri qalan qisminə sığınmışlar. Bu rəqəmə müharibə zamanında, yəni Şərq şəhərlərindən qaçmış və huralara sığınmış olan 350.000 erməni də əlavə edilərsə, o zaman bu yerlərdə həkm sürmüş qılığın, yoluxucu xəstəliklərin səbəbləri aydın olar. Yalnız Amerikanın və Avropanın yardımıyla hunların böyük təsirləri yüngülləşdirilmişdir.

Türklərin bu müdhiş hərəkətləri 1921-ci il noyabr ayının 13-də Qarsda imzalanan müqavilə ilə haqlı göstərilmişdir. Həqiqətdə isə, yalnız bu müqavilə deyil, daha bir çox müqavilələr vardır. Bunlar da "Brest-Litovsk" (1918), "Aleksandropol" (Gümri, 1920), "Qars" (1921) müqavilələridir. Sonrakı müqavilələr "Brest-Litovsk" müqaviləsinin təkrarıdır və hamısı da yuxarıda sayılan yerləri bizdən alırdılar. Mondros müharibəsi ilə "Brest-Litovsk" və "Batumi" müqavilələri həkmsüz qaldı. 1921-ci il "Batumi müqaviləsi" tamamilə ortadan qalxmış qəbul edildi. Böyük dövlətlərin heç biri "Qars müqaviləsi"nin varlığını tanımaq istəmədi.

Türklər bütün bu şəhərlərin hələ 1877 türk-rus müharibəsindən əvvəl də özlərinə aid olduğunu söyləyirlər. Əgər hələ düşünəcəkdir, o zaman Bolqarıstan da Türkiyəyə aid idi. Əgər özləri bir qədər uzaqlara gedərlərsə, o zaman iddia etdikləri hakimiyyət haqları, görəsən, haralara qədər uzanar?

Bu da nəzərə alınmalıdır ki, türklər çox güvəndikləri (Mısak-ı Milli) ilə Qarsı, Ardahanı, Batumunu iddia edirdilər. Bundan əlavə xəbərlətməliyəm ki, Sürməli və Naxçıvan əslə türklərə aid olmamışdır. Bunları ruslar iranlılardan almışlar. Lakin türklər bu ikisinə də hakim oldular. Sürməlini özərinə saxlayaraq Naxçıvanı Azərbaycana verdilər.

İndi erməni milli yurdu probleminə keçərkən, bu məsələnin çox zaman pis bir şəkildə müzakirə məvzusu olduğunu və yanlış anlaşıldığına nəzərinizə çatdırmağma izin verin. Bizim xəbər etdiyimiz bir sığınacaq, bir mühacir yeri deyildir, biz köhnə vatanımıza, milli bir yurda sahib olmaq istəyirik.

Bilirsiniz ki, erməni millətinin çox arı zulm görməsi və azılması məsələsila hırlıqda siyasi problemləri də vardır. Erməni məsələsindən 1856-cı il Paris və 1878-ci il Berlin konfranslarında həbs edilmişdir. Əbdulhəmidin saltənət günlərində töredilən qatliəmlərdən sonra 1895-ci ildə islahat işi müzakirə olundu və nəticədə, yeddi şəhər haqqında qərarlar verildi. Alınmış qərarlar nəticəsində Ermanistana Vestenenk və Xof adlarında, biri Hollandiya, digəri norveçli iki yüksək komissar göndərildi. Böyük muhtəbətə çıxdı, türklər bu komissarların ikisini də qovdular və erməni problemini erməniləri yaxı edərək ortadan qaldırmağa çalışdılar. Bu faciəvi tarix hamımız tərəfindən bilinir və təkrarına ehtiyac yoxdur. Müttəfiqlərin tərəfini əsrlük iztirablarımıza qarşı böyük bir etimad və fədakarlıqla qəbul etdik. Onlar da bizə Türkiyədən, Rusiyadan ayrılmış, müstəqil və azad bir Ermanistan verməliydilər.

Bu gün bizə Qafqaz Ermanistanını və yəne ARŞ Prezidentinin cızdığı sərhədləri bir tərəfə qoyaq, heç olmasa bir Ermanistanın təşkili üçün nə qədər yetersiz olsa da, dənizə bir çıxış limanımla hərətör milli bir yurd vermək an azından bir ədalətin yerinə yetirilməsi üçün olmazdı?

Millətimiz 2500 il davamlı olaraq n qitələrdə yaşamışdır. Türklər orılarda bir üstünlük əs'ə göstərmişlər. Ermanilərin alçaq könüllü olduğu qədər haqq olan bu iddialarına qarşı, İsmət paşa 700.000 erməni mühacirlərimizə Kanada və Avstra-

liya yollarını göstərir. Bugünkü nöqtəyə çatıncaya qədər biz vətənimiz üçün çox iztirab çəkmiş və çox qanlar axıtmışıq. Milla-timiz Kanada və Avstraliyaya getməmək üçün bir ruh və bir ürək olaraq ümumi qarmaqarışıqlığa atılmış və yalnız indiki vəziyyətini, gələcəyini deyil, keçmişini də ortaya qoymuşdur. Çünki bu hərəkət bütün bir nəslin keçmiş və gələcəkdəki nəsillərlə fizioloji haqlarının yox olmasını lazım bilirdi. Ümumi muharibəyə qatılmış olan heç bir böyük və ya kiçik müttəfiq millətin kiçik erməni milləti qədər iztirablı günləri olmamışdır. Bu iztirablar da nə qədər kiçik ölçüdə olursa olsun, bir Vətən istəmək haqqını ona verməkdədir.

Rıza deyirlər ki, erməni qurtuluş hərəkəti Britaniyadan və çar Rusiyasından gələn təsirlərlə başlamışdır. Burada eşitdir-mək istəyirəm ki, çar hökuməti və sultan Türkiyə Ermənistan-ındakı zülmü yox etməyi hədəf alan hürət hərəkəti məhv et-mək xüsusunda eyni fikirdə olmuşlar. Türk Ermənistanındakı qardaşlarının imdadına çatmaq üçün qurulmuş olan bütün Qaf-qaz dəstələri sərhəd həyuncə rus ordusu tərəfindən yox edilir-dilər. Çünki çar hökuməti sərhədlərinin cənub kəsimində bir Ermənistan yaratmaq istəmirdi.

İngiltərənin təsirli olduğu xəbərlər də haşqa bir əfsanədir.

Bizim qurtuluş hərəkətimiz Həlikan millətlərinin hərəkətlə-rinə yol açan dərin səbəblərdən izəli gəlmişdir. Türklərin və onlardan ayrılmış millətlərin qarşılaşdırılması tarixin nə qədər haqlı, bu hərəkətlərin insanlıq və mədəniyyətlər baxımından nə qədər faydalı olduğunu göstərmək üçün kifayətə bir əsas ola bilər.

Bəli, biz daimə vətənimizin hücrəti üçün çalışmışıq. Bir-ləşmiş Ermənistan bizim idealımız olacaqdır. Əgər bu gün mü-ttəfiqləri bir Ermənistan yerinə kiçik bir Ermənistan cizməyə zorlayan çətinliklər varsa, Kilikiyada milli bir yurdun qurulma-sı təklifini müttəfiqlərin arzusuna hörmət etmək və çalışmaları-nı asanlaşdırmaq üçün qəbul edəcəyik.

Biz ədalətə çatacağımıza inanırıq. Çünki İngiltərə, Fransa və İtaliyanın hiza verdikləri sözlərə güvənirik. İngiltərə ki, bir

gün içərisində bütün dünyaya qarşı Beynəlxalq müqavilələrin ancaq bir kəğız parçasırdan ibarət olmadığını göstərmək üçün ayağa qalxmışdır. O Fransa ki, müttəfiqlərə haqlı qalmaq və insani höyük prinsiplərin ayaq altına alınmasının qarşısını almaq üçün bütün varlığı ilə meydana atılmışdır. O İtaliya ki, xaricilərin höyündürüdüünü tanımamış və e höyündürüdü çıxmaq üçün ortaya çıxmışdır. Onlar bizi tərk etməməlidirlər. Bu həxımdən biz inam içindəyik. Bu konfransın bizim davamızı adil bir şəkildə çözmədən dağılmayacağına inanırıq. Biz bu işin ağırlığını bilirik. Lakin əminlik ki, adalatın tam və haqiqi olması üçün müttəfiqlərin ortaq və birləşmiş arzuları kifayətdir.

Türk millətinin düşüncələrinə tərəcəmən olan höyük dövlət adamı, bacarıqlı siyasətçi İsmət İnönünün: "Türk torpaqları bir erməni yurdu üçün parçalana bilməz. Nə Şərqi vilayətlərdə, nə də Kilikiyada ana vətəndən ayrılması mümkün olan bir qəş torpağımız hələ yoxdur. Onsuzda Türkiyə hə gün mövcud və müstəqil olan Ermənistan Respublikası ilə müqavilələr bağlamışdır. Digər bir Ermənistanın oia hiləcəyini Türkiyə xəyalından hələ keçirməz" şəklindəki sözləri bu məsələni dihindən söküb atdı Ermanilərin bütün təşəhhüsləri nəticəsiz qaldı.

Erməni heyəti hətün bu nəticələrə baxmayaraq öz faalyyətlərindən geri durmurdu. Bu arada, daşnaksutyun komitəsi heyət təmsilçilərinə sif siyasəti qayələrinə görə özlərindən istifadə etmiş və bir zamanlar özlərinə vədlər vermiş dövlətlərin vasitəsilə erməni "problemını" yeni yıllarla davam etdirmələrinə bildirdi. Buna görə də Birləşmiş Erməni Təmsilçilər Heyəti Lozandan ayrılan konfrans iştirakçılərinə bu bildirişi verdi:

Erməni heyətinin bildirişi

2 fevral 1923, Lozann

"Heyətimiz Lozann konfrans komissiyasının bildirişlərində və mətbuatda yayınlanan sülh müqaviləsi proyektinin iştirak dövlətləri tərəfindən erməni problemını üzüstə buraxmış olduğunu anlamışdır.

Təmsilçilər heyəti bu şərtlər altında ittifaq dövlətləri və ermanilər üçün olduğu qədər türklər üçün də çox kədarli olan bu üzüstü buraxılmanın səbəhlarını axtarmaq və muzakirə etmək istəməz. Təkin erməni heyətləri erməni məsələsinin taktik çözülməmiş olaraq qaldığını və tələsiz bir millətin vəziyyətinin daha da faciəvi bir şəkil aldığıni göz qahəgına qoymağa özlərini məcbur görürdülər.

Böyük dövlətlər Türkiyə ermanilərini qurtulması haqqında ancaq siyasi və insani baxımdan deyil, ermənilərin ümumi müharibə zamanı ittifaq dövlətlərinə göstərdikləri sayəsiz xidmətlər səbəh ilə verdikləri vədləri, şühhəsiz, xatırlayırlar.

İttifaq dövlətlərin çağırısı səbəh ilədir ki, erməni könüllüləri dəstə-dəstə hunların həyraqları altında toplanmışdılar. Bu erməni könüllüləri vətənlərinin hürriyyəti vəd edilmiş şərtnaməni imzalamışdılar. Fələstin və Kilikiyada məşhurlaşmış şərt ordusunu meydana gətirmişdilər.

1918-ci ildə təkhasına Qafqaz sərhədlərində vuruşan və türklərin Britaniya ordusuna və İraqa doğru irəliləmələrinə engel olan ermənilərin əsgəri gücü olmuşdur. Nəhayət, Bakıda qəhrəmanca müdafiə olunmalarıyla neftin qərb cəhəhindəki Alman ordusuna çatmasının qarşısını alan da erməni əsgəri olmuşdur. Alman komandanlarının ifadələrinə görə, bu qılıq hərbin bitməsini tezləşdirmişdir.

Bela öyüləcək və ölçülə hilməyəcək dərəcədə çox olan fədakarlıqlar erməni millətine çox həhə haşa gəlmişdir. Əgər onların maddi və həyati itkilərinə bir nəzarət salsaq, 1.500.000 erməninin qatliam və sürgünlərlə məhv olduğunu və 700.000 erməninin yersiz-yurdsuz dolaşdığını, 100.000 yetimin xeyriyyə cəmiyyətlərinə yük olduğunu və Türkiyədə 10 milyon frank itkiyə ugradıklarını görürük. Beləcə, erməni milləti övlədlərindən həyük bir qismini itirmiş, kilsələrindən, məktəblərindən və vətənindən məhrum qalmışdır.

1878 Berlin konqresi və bundan sonra erməni məsələsinin böyük dövlətlər tərəfindən ələ alınması üzərində durmayaraq, həyük dövlətlər tərəfindən ümumi müharibənin qayaləri ara-

sında haqq və ədalətin olduğu haqqında verilən bildirişi xatırlamağımıza izin verin.

1919-cu ildə Versaillesdə bağlanan müqavilənin 22-ci maddəsi əsaslarıyla müttəfiqlər Osmanlı imperatorluğunda olan bir çox millətləri qurtarmaq istəmişlər ki, bunların başında ilk yeri ermanilər alırdı. 'Sevr müqaviləsi' ilə 1920-ci ildə ittifaq dövlətləri müstəqil Ermənistanın sərhədlərini cızdılar. 1921-ci ildə London konfransında erməni yurdunun qurulmasını qərarlaşdırdılar. 1922-ci ildə Paris toplantısında "Böyük Dünya müharibəsi zamanı özlərinə qatışı müttəfiqlərin o qədər borclu olduqları ermanilərin içərisində olduqları pis vəziyyətə xüsusi olaraq diqqət göstərilməsini" bildirdilər. Nəticədə, Millətlər Təşkilatının ənənəvi arzularını təmin etmək üçün kiçik millətlərin müdafiə olunması əsasında riayət edilərək müttəfiqlər tərəfindən müharibə əsnasında döyüşən bir millət və hərbdən sonra müttəfiq olaraq tanınmış olan ermanilər üçün 1923-cü ildə Lozannada vədlərini həyata keçirəcək heç bir şey qərarlaşdırılmamış olduğunu diqqətinizə çatdırmağımıza, şübhəsiz, izin verərsiniz.

Bu şərtlər altında yaradılmış olan təmsilçilər heyəti zülm görmüş və qurban edilmiş bir millət adından dövlətlərdən bir dəfə daha ədalət və haqqseverlik yolundakı itiriblərini, əməllərinə mədəni aləmin dayana bilməyəcəyi erməni millətinin gələcəyi üzərində qərar vermələrini xahiş edir. Belə bir sülhün Yaxın Şərqdə istəniləni verməyəcəyini əlavə etmək də biza düşər.

Bu bildirişi imzalayan təmsilçilər heyəti sizdən buna əhəmiyyət verməyinizi xahiş edərək səbrsizliklə cavabınızı gözləyir.

BİRLƏŞMİŞ ERMƏNİ HEYƏTİNİN TƏMSİÇİLƏRİ."

Erməni dostları birliyin təmsilçiləri tərəfindən Çiçerinə hələ bir yazı verildi:

"Lozann konfransının nəticəsi nə olursa olsun, erməni məsələsi qəti olaraq bir nəticəyə bağlanmadıqca bir müqavilə im-

zalanmamalıdır. Bu gün milyonlarca imza ilə erməni milli yurdunun qurulmasını istəyən mədəni dünyanın ümumi düşüncəsi Türkiyə Ermənistanının varlığına son verəcək bir sülhün qəbul edilməməsi istəyindədir.

Erməni dostları birliyi və onun Lozann təmsilçiləri bu gün: türk təhlükəsinin xaricində olan Qafqaz Ermənistan Respublikasını Sovet İttifaqı Rusiyasının qurtarmış olduğunu bilirlər. Fəqət hura yurdu gözləyən 800.000 erməni qaçqınıni almaq üçün çox kiçikdir.

Ruslar Qafqaz Ermənistanının sərhəddini Van və Bitlis istiqamətində genişlətmək üçün türklərlə bir müqavilə bağlaya bilərlər. Beləcə, ruslar sərhədləri içərisində müstəqil bir hökumət yaratmaq üçün türklərin qarşı çıxmasıyla çətinliyə uğrayan müttəfiq dövlətlərlə və türklərlə erməni problemini çözmüş olarlar.

ERMƏNİ DOSTLARI BİRLİYİNİN TƏMSİLÇİSİ

Cicere bu məktuba belə cavab vermişdir:

"Sizlə və yanınızda olan Beynəlxalq Ermənistan Birliyi üzvləri ilə olan görüşlərim nəticəsində Lozann konfransında Rusiya, Ukrayna və Gürcüstanın erməni məsələsinin gözəndən keçirilməsi ilə maraqlanmamış olduqlarını eşitdim. Halhukə bizim qatılmagımız bu problemin doğru bir şəkildə və haqiqət olaraq həll edilməsini təmin edirdi.

İndi isə Rusiya və Ukrayna hökumətlərinin sayları doğru olaraq müəyyən ediləcək erməni mühacirlərini sərhədləri içərisinə almağı təklif etdiklərini bildirirəm. Bu təklifimin əlaqədar şəxslərə eşitdirilməsini xahiş edirəm.

Dərin hörmətlə, ÇİÇFRİN.*

Mussoliniyə də Millətlər Təşkilatında erməni yurdu fikrinin müdafiəsini təmin etmək məqsədilə bu teleqraf çakıldı:

"Əkselans, bu səhəki görüşməmizin nəticəsi olaraq sizə erməni yurdunun yaradılmasını asanlaşdıracaq aşağıdakı təklifləri arz edirik. Əgər ittifaqda olan dövlətlər saysız vədlərinə xəlməyaraq, erməni yurdu üçün bir şey edə bilməzlərsə, heç olmasa bunları təmin edə bilərlər:

1. Lozann müqaviləsinə həyata keçirilməsini Millətlər Təşkilatına buraxmaqla, prinsip olaraq erməni milli yurdunun qurulması üçün bir maddə qoya bilər və ya:

2. Erməni milli yurdunun qurulmasını prinsip olaraq qərarlaşdırdıqdan sonra bunun həyata keçirilməsini səfirlərin konfransına və yaxud da meydana gətiriləcək bir xüsusi komissiyaya vəzifə bilərlər.

Yüksək şəxsinizdən bizim məsələmiz haqqında göstərdiyiniz xoş düşüncənizə görə təşəkkürlərimizin qəbulunu xahiş edirik. Müdaxilənin istər ittifaq dövlətləri tərəfindən, istərsə də hətün vicdanı ilə iştirah çəkməkdə olan bir millət tərəfindən mükəmməl anlaşılacağına inanmağımızı istəyirik.

Dərin hörmətimizi qəbul edin.

BİRLƏŞNİŞ ERMƏNİ HEYƏTİNİN TƏMSİLÇİLƏRİ:

Birləşmiş Erməni Heyəti Millətlər Təşkilatına belə müraciət etmişdir (9 avqust 1923).

"Rəis həzrətləri, erməni milləti tərəfindən səlahiyyətli qılınan Ermənistan Respublikası Təmsilçilər Heyəti 24 iyul 1923-cü ildə Lozanda müttəfiqlərlə türklər arasında bağlanmış müqaviləni sükut içərisində keçirə bilməz. "Sevr müqaviləsi"nin yerini tutan bu müqavilə "Sevr müqaviləsi"lə və onu təqib edən konfransların ümumi müharibə zamanında və ondan sonra müttəfiqlər tərəfindən verilən sözlərə əsaslanaraq ermənilərə vermiş olduğu haqları nəzərə almamaqla qalmır, açıq

olaraq ermanilərin varlığını da rədd edir. Bu üz ilə Ermanistan Respublikası Təmsilçilər Heyəti həyət davlatların rəhbərlərinə müraciət etməklə, bu məsələ haqqında Millətlər Təşkilatının hörmətlə və önəmle diqqətini çəkar.

Ermeni məsələsinə aid olan bütün işlər hələ həll edilməmiş bir vəziyyətdə qalmaqdadır. İndiyə qədər Millətlər Təşkilatının müttəfiq davlatlar yanında edilən müdaxilələri və qərarlarıyla erməni millətinə qarşı olan hissləri və marağından dərin minnatdarlıq daşıyan erməni təmsilçisi heyəti adından sizdən bu ərizəməzdə bəhs edilən məsələlərin gündəliyə alınmasına yardım etməyinizi hörmətlə xahiş edirəm.

Dərin hörmətlərimi qəbul buyurmanızı xahiş edirəm, rəis həzrətləri.

**ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASI HEYƏTİNİN
RƏİSİ A. AXARONYAN "**

Müttəfiq davlatların təmsilçilərinə lazımi səbəbləri açıqlayan bu protest yazısı verilmişdir (9 avqust 1923):

"Lozann konfransından sonra "Sevri müqaviləsi"nin yerinə yeni bir sənəd imzalanmışdır ki, bunda erməni probleminə dair bir söz belə yoxdur. Mühərribə edən millətlərdən ən çox yara alan, ittifaq qurmuş davlatların böyük prinsiplərinə güvənərək müstəqilliyini əldə etmək üçün savaşa atılan və əhalisinin tam üçdə birini itirən millət bu gün özünü yalnız və unudulmağa məhkum bir vəziyyətdə hiss edir. Müttəfiqlərin parlaq vədlərinin nəticəsi və sayız qurbanlarının müqəvəti olaraq Ermanistanın varlığını təmin edəcək nöqtələr "Sevri müqaviləsi"ne qoyulmuşdu. Müstəqillik və ədalət üçün savaşan millətlərdən heç biri müstəqil yaşamaq haqqını əldə etmək üçün ermənilər qədər bəha ndəməmişdir. Ümumi sülhün mühərribədən əvvəlki problemləri həll etdiyi doğrudursa, o halda vəziyyəti proqramlanamayacaq dərəcədə ağırlaşan tək millətin ermənilər olduğu da doğrudur. Zəfərin müsbət nəticələrindən yoxsul qalan və bunun bütün acılarını dadan erməni millətidir. Türkiyədə və bolşevik rejimi altında yaşayan iki milyon erməniyə toxunma-

yaraq deməliyəm ki, hələ hufür dünyaya yayılmış, ağır məbrumiyyətlərə, xəstəliklərə uğramış bir milyondan artıq erməni vardır. Bunlardan ancaq onda biri öz gücü ilə yaşamaqda və az-çox yaxşı bir vəziyyətdədir. Geri qalanı qanunların himayəsindən yoxsul və muhacir zəpası altında dolaşmaqdadır. Türkiyə ermənilərinin ölkələrinə dönmələrinə və mallarından faydalanmalarına izin vermir. On mindən artıq yetim uşaq miras hüququndan məhrumdur. Müraciət edən ermənilər isə qanun xaricində sayılırlar. Nə odama, nə də geri dönmə bilmə?

Vətəndə qalan və zərərli milyonları aşan mallar, kilsələr, məbədlər, kitabxanalar haqqında bir məlumatımız yoxdur. Bunların hamısı ya yənmiş, ya da yox olmuşdur. Qalmışsa da, türk hökuməti tərəfindən zəbt edilmişdir.

Bu qədər tez unudulmağa tərk edilən erməni millətinin faciəvi vəziyyətini göstərmək üçün bunların hamısını hazırlamaq lazımdır. Bütün bu problemlər və bunlardan irəli gələn digər bir çoxları da indiye qədər həll edilməmiş olaraq qalmışdır. Malumdur ki, erməni məsələsi üçün Lozann aldatma şəklini aldı. Bu müqavilə erməniyə nəzərə alınmayaraq, erməni milləti yoxmuş kimi imzalandı. Bir şərəfli millətin gələcəyini qararsızlıq içərisində buraxan Lozann müqaviləsi nə sülhə, nə də haqq və ədalətə yaraya bilər.

Heyətimiz bu şərtlər altında, ittifaq dövlətləri tərəfindən müharibədən əvvəl, müharibə zamanı sız verilmiş "Sevr müqaviləsi" və onu təqib edən müqavilələrlə gücləndirilmiş olan bütün haqlarına haqlı məsələlər mövzusunda daha ehtiyatlı olacaqdır. Filizə notamız necə şərh edilərsə edilsin, Ermənistan Respublikası heyəti erməni milləti tərəfindən özünə verilmiş ixtiyara hörmət edərək bütün gücüylə "Lozann müqaviləsi" nə qarşı çıxır.

Tarixin ən yaxşı hakim olacağı ümidlərlə doluyuq.

ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASI HEYƏTİNİN
RƏİSİ, A. AXARONYAN."

LOZANNDAN SONRA ERMƏNİ ƏRİN VƏZİYYƏTİ

Bu tarixi əsərimizin I-cı cildini "Lozandı sülh müqaviləsi"ndən sonra ermənilərin düşdükləri vəziyyətdən bəhs etməklə bitirməyi uyğun gördük.

İllərdən bəri ermənilərin "qoruyucusu" vəziyyətində olan və sırf "insani" duyğularla hərəkət etdiklərini elan edib bir çox sözlər verən dövlətlər artıq özləri üçün bir fayda qalmayınca, Lozandada erməniləri silib atmışdılar.

Avropanın müdaxiləsilə erməni məsələsinin həll ediləcəyinə illərcə böyük ümidlər bəsləyən ermənilər Türkiyədə hər şeyi itirdikdən sonra gözlərini təkzər Rusiyaya çevirdilər. Ermənilər türklərin Rusiyanı əzəldən bəri düşmən qəbul etdiklərini və arada milli bir nifrətin mövcud olduğunu düşündüklərinə görə, ümidlərini köhnə idarənin Rusiyaya dönüşünə bağlamağı və rus idarəsi ilə məşğul olmağı uyğun gördülər. Onlar Rusiyadakı rejimin erməniləri qoruyacağını və ermənilər üçün faydalı olacağını sandılar.

Lozandan sonra erməni çevrələrində bu düşüncəyə bir proqram şəklində vermək uyğun görüldü. Beləcə, bu dörd əsas üzərində çalışılmasına qərar verildi:

1) Ermənistan Respublikasındakı rejimə müstəqil olaraq iqtisadiyyat və mədəniyyət əsaslarını gücləndirmək.

2) Bütünlükdə dünyaya dağılmış olan ermənilərdə dili, mədəniyyəti, milli ruhu və siyasi ideali yaşatmaq və qorumaq.

3) Avropa dövlətləri qarşısında, Millətlər Təşkilatında və siyasi cəmiyyətlər arasında ermənilərin iddialarını davam etdirmək və onların gerçəkləşməsi üçün şəraitlər hazırlamaq.

4) Ermənistan xalqına və mültəçilərinə xeyriyyə cəmiyyətlərinin maliyyə yardımını hər nə bəhəsinə olursa olsun təmin etməkdir, yetimləri oxutmaq, onları həyata yetişdirmək, məhəbbət ermənilərə yardım etmək, xəstələri müalicə etməkdir.

Avropada yaşayan ermənilərdən onları idarə edəcək bir təşkilat yaratmaq düşüncəsi, həzi müxaliflərə baxmayaraq, ye-

na daşnaksutyun komitəsinin keçmişdəki kimi, hirləmiş və müstəqil bir Ermanistanın bəyraqdarlığını təmin etmişdi.

Daşnaksutyun komitəsinin haşçılarından biri olan Kaçaznunun "Tozann müqaviləsi"ndən sonra söylədiklərinə bir nəzər salaq ("Artıq Daşnaksutyunun görəcəyi iş yoxdur" əsərindən alınmışdır).

"1922-ci ildə Türkiyə ermanisinin davası çözülməyə başlandı. Tozann kontransında ilk dəfə rəsmən (home) kəlməsi saylandı. "Sevr müqaviləsi" unudulmuşdu. Artıq nə müstəqil bir Ermanistan, nə də yarı müstəqil bir Ermanistandan bəhs edilirdi. Milli bir yurd, haşqasının evi içərisində şübhəli bir yurd düşüncəsi ortaya atılmışdı. Buna sülhü qorumaq üçün son bir fədakarlıq deyilirdi. Məsələ mart ayında hələ idi.

İl sonunda iş bir az fərqli bir vəziyyət aldı. (Yurd), dostca bir təklif və istak şəklində türklərin lütfinə verildi. Bir operetta dialoqu başlandı. Türklər bu düşüncəni rədd etməkdən və əhəmiyyət verməkdən, mədəni bir şəkildə çox üzgün göründülər. Müttəfiq Böyük dövlətlər, yaşlı və ümidsiz jestlər etdilər: "Zavallı ermanilər üçün bütün vasitələrimizdən istifadə etdik, hər bir çaraya haş vurduq, mümkün olan və olmayan hər şeyə təşəbbüs göstərdik, artıq bir şey etməyə gücümüz çatmaz..." - dedilər və kuponlar probleminə keçdilər.

Burada ortaya çıxan Çiçerin Sovet Rusiyası adından böyük yardım olaraq Türkiyə ermanilərinin həyatda qalanlarına Kırım, Volqa çayı sahillərində və Sibirdə yer təklif etdi...

Hökumət yurda, yurd da köçlərə, Sibire döndü

Dag sıçanını doğdu? Xeyr. Dag tarifi edilmə, anladıla bilməyəcək dərəcədə iztirablar keçirdi, tamalından sarsıldı, parça-parça oldu, içərisindən qanlar fişqırdı və sonra heç bir şey, hətta sıçan belə doğulmadı...

Daha sonra Kaçaznunu belə demişdir:

"Bizim üçün hökumətin təşkili və siyasi bir liderlik daima qüdrətimizin üstündə bir şey olmuşdur. Biz daima hesablarımızda yanlışdıq, uzaqgörən olmadıq, görəcəyimiz işlər haqqında bilgi sahibi olmadıq.

Hala Ermanistanın vəziyyəti nədir?

Araz və Sevan (Göyçə gölü) arasında olan kiçik bir cəmiyyət. Adı müstəqildir, lakin həqiqətdə Rusiya imperatorluğunun yarımmüstəqil uç respublikasından biridir. Türkiyə Ermanistanı yoxdur. Nə hökumət, nə yurd, nə də millətlərarası bir məsələ. Dava bağlanmış, öldürülmüş və İozannda dəfn edilmişdir. Bundan əlavəsi də var. Artıq Türkiyə Ermanistanında erməni də yoxdur. Bundan sonra olması da məlum deyildir. Türklər qapılarını hərəkət-hərəkət bağladılar. Bunu zorlayaraq açmaq üçün də bizdə güc yoxdur.

Bir milyona yaxın əhali Ermanistan Respublikası içərisində, bir milyondan artığı da xaricdə, - Gürcüstan, Azərbaycan, Şimali Qafqaz, İran, Suriya, İstanbul və dünyanın hər tərəfinə dağılmış bir halda. Çöldəkilərin ancaq bir qismi Ermanistanda sığınacaq bir yer tapa bilərlər. Çox dar olan sərhədlər erməni şəhərlərindən çıxmış olanların içəriyə köç etmələrinə əngəldir. Daşnakların bir qismi də ticarətə bağlıdır. Ümumiyyətlə, xaricdəki ermənilər həttdəki Ermanistan üçün bir ünsür sayıla bilməzlər. Bugünkü vəziyyət belə davam etdikcə də hunlar Ermanistan üçün nəyə övlətdirlər. Daşnaklar birlikdə çalışmaq üçün əsasən ixtilafçı sosialist bolşeviklərə müraciət etmişlər, ancaq rədd olunmuşlar. Onlar istək və arzularıyla xaricdə yaşayırlar, daxilə alınmırlar. O halda qeyri-legal, fəsadçı şəkildə və ya daha geniş ölçüdə ixtilafçı olaraq çalışmaq qalı.

Biz çarlıq və sultan dövlətləri tərəfindən təqib edilmişdikmi? İllərca Türkiyə Ermanistanında etdiklərimizi indi Ermanistanda edə bilərikmi? Şübhəsiz, buna sahibik. İranın Qaradagında bir yuva qura bilərik (bir zamanlar Selmasda qurduğumuz kimi). Və oradan Arazın digər tərəfinə insan və silah keçirə bilərik, gizli əlaqələr qura bilərik. Biz silahlı çetələr saxlaya bilərik. Sünik və ya Tarlakyazı dağlarında, Sasun dağlarında, Şatak tapalarında, girilməz, alınmaz yerlərdə bir neçə kəndi üsyan etdirməyə, oradakıları ya xaricə və yaxud qırmağa gücümüz çatır. Sonra gürültülü nümayişlər tərtib etməyə, hətta Yerevan içərisində bir neçə saat üçün hər hansı bir rəsmi idarəni bir zamanlar

Osmanlı hankəsini işğal etdiyimiz kimi, işğal edər, bu və ya digər bir idarəni havaya uçurmaya, təşkilat qurmaya, şəxsi təhdidlərə, cinayətlər törətməyə qadirik. Sultanın və çarın vəzifəli şəxslərini öldürdüyümüz kimi, bir neçə həşşeviki öldürə bilərik. Ulduzçada Sultan Həmidin ayaqları altında partlatdığımız kimi, Miyasnikyan və ya İukaşinin qarşısında bombalar partladırık. Rütin bunları edə bilərik, lakin ortaya bir sual çıxır: hansı ümidlə edək?

Türkiyədə bu hərəkətləri törətdiyimiz zaman bu surətlə üzərimizə böyük dövlətlərin dostca marağını çəkirdik, lehimizə müdaxilələrini təmin etdiyimizi zənn edirdik. Artıq indi bu müdaxilələrin haqqı bir qiymətə yoxdur və mənə elə gəlir ki, hələ sınaqlara da ehtiyacımız yoxdur.

Əgər Avropa hiza Türkiyədə yardım etmədi və ya edə bilmədisə, artıq bundan artığını etmək istəməyəcəyini də anlamaq çətin deyildir. Rusiya yardım edə bilər. Buna görə işi Rusiyaya buraxmalı. Onsuzda həşşeviklər Ermanistanı istila etməmiş olsaydılar, onları çağırmağa biz məcbur olardıq."

MƏNBƏİ ƏR

1. Evald Hanse, "Turken," Berlin 1915.
2. Dr. Daqavaryan, "Ermeni tarixi haqqında bir qəralama," Venedik, 1908.
3. "Peoples of all Nations" jurnalı, 1934, No 3.
4. Memoir sur l'Asie Centrale, 1875.
5. The Historians of the World, cild VI, s. 401.
6. Renee Crousset, Histoire de l'Asie, cild I, s. 72.
7. Renee Crousset, Histoire de l'Asie, cild I, s. 72-71.
8. Sait Martin, Histoire des Arsacides, cild I, s. 28.
9. Qaşqarlı Mahmud, "Divan-i İlgat it türk," cild I, s. 286.
10. Bedros Keresteciyān, Dictionnaire Etymologique de la Langue Turk, cild I, s. 191-192.
11. Moise de Khoren, Histoire d'Armenien, cild III, s. LXXI.
12. İnyetullah Cemal Özkaya, *Le Peuple Armenien et Les Tentatives de Reduire le Peuple Turc en Servitude*, İstanbul 1971, s. 10.
13. Qafqaz dilləri və xüsusilə köhnə ermənçə və köhnə gürçüçə ixtisasçısı, SSRİ dil alimi Prof. N. Martin dediyi kimi: "Ermeni kilsəsinin ortodoks kilsəsindən ayrılmasına qədər ermənilərin milli bir adları yox idi." Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 97.
14. *Revue des Etudes Arméniennes*, cild I, Paris 1920, s. 2. Yahya Akyüz, "Türk Kuvətliş Savaşı və Fransız Kamyonları," 1921-1922, Ankara 1975, s. 82.
15. M. Streck, "Ermeniyə," *İslam ensiklopediyası*, cild XXXIII, 1964, s. 322; Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 101-106.
16. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 104.
17. N. Adontz, *Histoire d'Armenie: Les Origines du Xe Siecle ak VI (Av. J.C.)*, Paris 1946, s. 27-34.
18. R. Crousset, "Histoire de l'Armenie: Des Origines 1071," Payot-Paris 1973, s. 42.
19. C. A. Burney, D. M. Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, 1971, s. 179.
* İpsos və ya İsox, Nuh dağının şərqində Suriya ilə Kilikiya arasında olan bir bəlgədir.

20. Ayyıldız İskkî Raif, "Ermenistan," Çıbuı hıradırler basım evı, 1946 s. 27.
21. Abdullah Yaman, "Ermeni Məsələsi və Türkiyə," İstanbul 1972, s. 15.
22. Sadi Koçaş, "Tarix boyunca ermanilər və türk erməni əlaqələri," Ankara, Atatürk basımevi, 1967, s. 42.
23. Sadi Koçaş, "Tarix boyunca ermanilər və türk erməni əlaqələri," Ankara, Atatürk basımevi, 1967, s. 42.
24. Sadi Koçaş, "Tarix boyunca erməni'ər və türk erməni əlaqələri," Ankara, Atatürk basımevi, 1967, s. 42.
25. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik etüd Başkanlığı arşivi, No 1 / 2, klasır 339, Dosya 1361, E.12.
26. ATASF arşivi, No 1 / 2, klasır 401, dnyaya 1578, F.1-1.
27. Sadi Koçaş, "Tarix boyunca ermanilər və türk erməni əlaqələri," Ankara, Atatürk basımevi, 1967, s. 42.
28. M. Hamidullah, "İslamda dövlət idarəsi," s. 127-128.
29. Həvən ibn Kahtaba, – Bizanslılarla müharibə edən Ahhası komandanı.
30. Rıyuk Buğa, Ahhası dövlətinin Babək üzərinə göndərdiyi türk komandanlarından Afşinin dostudur.
31. Aqratuni, ermanilərin tarixində çox mühüm məvqələri olan bir kral sülaləsi dir. M.VII əsrdən onbirinci yüzilliyə qədər üç ayrılmış nəzəq hökumətlərni sıldürmüşlər. Sulayniyə əvvəl Əmən Mərvan zamanında Aşol Baqratuni rəyasət edərək Ermənistanı idarəsi altına almış, sonra məğlul olaraq idarəni Mərrikoryon xanedanına hüraxətşkən Ahhasılar zamanında təkrar hakimiyyəti almasına aldılar. Sonra bu sülalə bu şəkildə üçə həlündü:
 - a) Ani Baqratları 885 – 1045
 - b) Qars Baqratları 968 – 1064
 - c) Taşirli Baqratları 982 – 1064
 Son Baqratlı kralı Qagik Kapadokiya da üsyən zamanı öldürüldü (1079). Beləliklə, xanedanlıq sındı.
32. İslam ensiklopediyası, cild IV, s. 320.
33. Ahmet Hulki Saral, "Ermeni məsələsi," s. 39.
34. İslam ensiklopediyası, cild IV, s. 119.
35. Claude Caher, Pre-Ottoman Turkey, New York 1968. Türkçəsiz. Yildiz Mərrin, "Osmanlılardan əvvəl Anadoluda türk nı," İstanbul 1979, s. 79.
36. Kimmerlərin proto-türk əz o'duqları haqqında M.Taner Tarhanın bu mühüm təbliğinə bax "Keçmiş çağda kimmerlər problemi," VIII türk tarix kongresi, cild I, Ankara 1974, s.355-369.

37. Bu gün ırzalı bir səviyyədə olan "Saka / İskit araşdırmaları," Sakaların bir çox məsələlərinə və əks düşüncələrə həsrəylə yanaşaraq, mənşələrini Orta Asiyaya bağlamaqda və hunların türk əsli olduğunu qətiyyətlə ortaya qoymağdadır. Bx. A. Zeki Velidi Toğan, "Ümumi türk tarixinə giriş," I, cild II Baskı İstanbul 1970, s. 33-36, 405-409, rəsmən tarixçi Mixail Cuh-əfəli sakaların (iskitlər) türklüyü haqqında bunları söyləməkdədir, "Proto-türk tarixində Seyis, ya da İskit adı ilə tanınmışlar İskitlərin çox qarışıq mənşə haqqında da hazır etüdlər yazılmışdır, amma elmi əsərlər çox zəifdir. Çünki ancaq qrek – İskit və qrek – helen əfsanələrinə əsaslanır. Acizənə İskitlər Şərqi Avropaya miladdan əvvəl mininci ildən başlayaraq keçmiş iskitlərin dəmlərində ən keçmiş türk ya da proto-türk qanı olmuşdur. İskitlərin yediyinə kəmə, irdiyinə kəsrək sülündən hazırlanmış kəməz deyildir. Bu növ bir içki indiyə qədər İster Orta Asiyada, istərsə də Mongolstanda istifadə edilir. Sənətləri haqqında keçmiş qrek yazıçı Anakreon (Sincilər çox yaxşı oxçular idi...) deyə yazır," Mixail Cuh-əfəli, "Romen millətinin keçmiş türk dövlətləri ilə əlaqələri haqqında," VII türk tarix kongressi, cild II, Ankara 1981, s. 753; Sakalar ilə əlaqəli son tədqiqatlar və köçlər haqqında bax. Rəhə-əddin Əfəli, "Boyuk Hun İmperatorluğu tarixi," cild I, Ankara 1981, s. 182-186, 194-198, 461-464, 478-482.
38. "İdil (Volqa) bolqarların Şərqi Anadoluya gəlişləri haqqında," bax. A. Zeki Velidi Toğan, "Ümumi türk tarixinə giriş," s. 168-169; "İdil (Volqa) bolqarlarının türklüyü və fəaliyyətləri haqqında," bax. Akdes Nəmet Kurat, "IV-XVIII yuzillarda Qara dənizin şimalındakı türk qövmələri və dövlətləri," Ankara 1972, s. 108-118.
39. Çin mənbələrində "Hunqan" adı ilə keçən bunlar miladi 363-373 illəri arasında Qafqazı aşaraq Şərqi Anadoluya girmişlər və Urfağa qədər uzanan hülqəni istilə etmişlər. Daha artıq məlumat üçün bax "Çyula Nəmet, Atilla və Hunlar," Tərcümə edən: Şənif Başlav, İstanbul 1962, s. 60; Artvin Ərzincan, Muş, Bingöl və Ələzəfəda hun və hunlar adlı kəndlərin olması, Şərqi Anadolunun səlcuqlılardan çox əvvəl türkləşdiyini pəstərməkdədir.
40. Sabir türkləri haqqında ıtraflı bir tədqiqat Şənif Başlav tərəfindən aparılmışdır. Bx. "Sabir türkləri," hülqətlər, cild V, sayı: 17-18, Ankara 1941, s. 53-99.
41. Xəzərlərin türklüyü və Qafqazdakı fəaliyyətləri haqqında bu əsərlərə həsrət Rəhə-əddin Əfəli, "İslamiyyətdən əvvəl türk költür tarixi: Orta Asiya mənimə və tapınımlarına gərə," Ankara 1962, s. 223-237;

- Akdes Nimet Kurat, "IV-XVIII yüzillərdə Qara dənizin şimalındakı türk qövmləri və dövlətləri," Ankara 1977, s. 30-43; "İbn Fazlan Səyahatnaməsi," hazırlayan Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, s. 76-80; Arthür Kneşler, "Onüçüncü qəbilə: Zəzar imperatorluğu və mirası," Tərcümə edən Belkis Çorakçı, 2-cı hissə, İstanbul 1977.
42. Peçenək və peçenək qitələrinin Anadolı torpaqlarında yerləşdirilmələri haqqında, bax A. N. Kurat, "Peçenək tarixi," İstanbul 1937; İbrahim Kafesoğlu, "Türk milli kulturu," Ankara 1977, s. 171-172.
43. Prof. Dr. Arif Erzen, "Eastern Anatolia and Urartians," İstanbul 1979, adlı əsərində ermanilərin Urartular ilə qəti sınırlarla bağlarının olmadığını və Urartu mədəniyyətinə səhiv çıxma söylərinin elmi əsasdan nə dərəcədə yoxsul olduğunu ortaya qoymuşdur.
44. Türklər haqqında mənfəi təbliğat işlər ermeni və rum, istərsə də ermeni və rum tərəfdarları olan bəzi yazıqlar tərəfindən keçmişdən bəri aparılmaqdadır. Şübhəsiz ki, bu məqalədə onları xristianlıq birləşdirin. Onların ortaya aldıkları siyasi mahiyyətdəki təbliğat artıq bu gün öz əhəmiyyətini itirmişdir. Bunlar tərəfindən izah edilən müxtəlif görüşlər, türk və bütörfəxarici elm adamları tərəfindən çürüdülmüşdür. Bu məruzədə yazılan iki mühüm əsəri: M. Fuad Köprülü, "Bizans Mənasilərinin Osmanlı müəssisələrinə təsiri," Yayınlayan F. Köprülü, İstanbul 1981; Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, "History of the Ottoman Empire and Modern Turkey," 2 vol., London: Cambridge University Press, 1976-1977, incələməni məsləhət hilinik.
45. "Urtalı Mateos Vekayi-naməsi və Papaz Onqqrın zey-li," Türkcəyə tərcümə edən: Hranti D. Andreasyan, Ankara 1962, s. 48.
46. Mehmet Altay Köymen, "Səlcuqlu dövrü, türk tarixi," Ankara 1963, s. 243.
47. Yves Ternon, Les Armeniens: Histoire d'un genocide (Ermanilər Bir soyqırımın tarixi), Paris 1977.
48. "Urtalı Mateos Vekayi-naməsi və Papaz Onqqrın zey-li," Türkcəyə tərcümə edən: Hranti D. Andreasyan, Ankara 1962, s. 122; R. Grousset, "Histoire de l'Arménie Des Origines 1071," Payot-Paris 1973, s. 615-617.
49. "Urtalı Mateos Vekayi naməsi və Papaz Onqqrın zeyli," Türkcəyə tərcümə edən: Hranti D. Andreasyan, Ankara 1962, s. 111-112, 122.
50. Fəvzə Ziya Karal, "Yaxın Şərqlə İncərlər tarixi," Ankara 1975, s. 407.
51. "Türk hökmdarlarının ermenilərlə yaxşı davranışlarını bəddirən ermeni tarixçilərinin sözləri diqqətdə deyir. Urtalı Mathieu Səlcuqlu sultanı Məlik şah hərəsində: "Məlik şah hakimiyyəti boyunca Uca Allahın yardımına nəf oldu. O, bütün ölkələri fəth etdi. Ermanistarı süll və əsəyışə qovuşdurdu," deyir.

- (*"Urfa Matens vəkayı naməsi və Papaz Qriqorun zeyli,"* *Türkcəyə tərcümə edilən Hran D. Andreyan,* Ankara 1962, s.146) *Türkiya ermənilərinin patriarxi Şinork Qalustyan da "Türklərin sərdar boyunca ermənilərə dini və mədəni inkişafını təmin etməsinə itadə etmişdir." Bx. "Türk ermənilikindən gənclər,"* İstanbul 1980, Jamanak yayını, türkçə bələmü, s. 28
52. Franz Babinger, *"Mehmed der Eroberer und seine Zeit,"* Munich 1953, s.226, Zikr edən Halil İncançık. *The ottoman Empire: "The klasikal age 1300-1600,"* London and New York 1973, s. 56-57.
53. Fatihin bu nitqi üçün bəz. Kritövulos, *"Tarihi Sultan Mehmed Han-ı sani,"* Karolidi tərcüməsi, İstanbul 1928, s. 24-37.
54. *Aspirations et Agissement Revolutionnaires des Comtens, avant et apres la proclamation de la Constitution Ottomane,* İstanbul 1917, s 7; R.H.Y.G.Çark. *"Türk dövləti xidmətində ermənilər,"* 1453-1953, İstanbul 1953, s. 8.
55. Fuad Köprülü. *"Türk ədəbiyyatının erməni ədəbiyyatı üzərindəki təsirləri,"* ədəbiyyat araşdırmaları, Ankara 1956, s. 239-260.
56. Enver Ziya Karal, *"Osmanlı tarixi: Bincinci məğrubiyyət və istihdad dövrləri (1876-1907),"* cild VIII, Ankara 1962, s.126-127; Enver Ziya Karal. *"Question Armenian, 1878-1923,"* Ankara 1975, s. 7.
57. Mikascha, H. Leipzig 1793. s.171. *Türkçə tərcüməsi: B.Sıtkı Baykal, "Osmanlı tarixi,"* cild V, 1774-1912. Ankara 1948, s. 616.
58. *Revue des deux Mondes,* iyun 1867, s. 903-928. Edqar Granville, *"La tsarisme en Asie Mineure,"* *Revue Politique Internationale,* 1917; *Türkçə tərcüməsi: Orhan Arman, "Çarlık Rusiyasının Türkiyədəki oyunları,"* Ankara 1967, s. 26-27.
59. Orhan Arman, *"Çarlıq Rusiyasının Türkiyədəki oyunları,"* Ankara 1967, s. 30.
60. Y.Çark. *"Türk xidmətində ermənilər,"* İstanbul 1952, s. 1.
61. M.Vartanyan, *"Erməni hərəkətinin tarixi,"* Cenevrə 1914.
62. Varan, Van ilə Muş şəhərinin arasında bir monastırdı.
63. Doğan Avcıoğlu. *"Türkiyənin nizam-ınızamu,"* Ankara 1968, s. 59.
64. Prof.N.Yurqa, *"Geschichte des Osmanischen Reiches,"* cild V, s. 606.
65. İsmail Hərədi Dənışment, *"Osmanlı tarixinin xronolojiyası,"* cild IV, s. 228.
66. Sadi Koçaq, *"Tariix həyincə ermənilər və türk erməni əlaqələri,"* Ankara, Atatürk bəsməvi, 1967, s. 90.
67. Stanford J.Shaw and Ezel Kural Shaw, *"History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,"* vol II, s. 202; Metin Kısılı. *"Modern Türkiyənin doğuşu,"* Ankara 1970, s.353.

68. Esat Uras, "Tarixdə ermanilər və ermani məsələsi," Ankara 1950, s. 156.
69. Fırvır Ziya Kural, "Question Armenian, 1878-1922, Ankara 1925, s. 9.
70. Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, "History of the Ottoman Empire and Modern Turkey," 2 vol. London Cambridge University Press, 1976-1977.
71. Esat Uras, "Tarixdə ermanilər və ermani məsələsi," Ankara 1950, s. 547-548.
72. Ermani patriarxi IV Ohannesin tarixində xeylədiyini Esat Uras, "Tarixdə ermanilər və ermani məsələsi," adlı əsərində nəql etmişdir.
73. Necdət Sevinc, "Ajan məktəbləri," İstanbul 1975, s. 40-42.
74. Necdət Sevinc, "Ajan məktəbləri," İstanbul 1975, s. 48-49.
75. Ali Nadi Ünler, "Qaziantepin müdafiəsi," İstanbul 1969.
76. Uğuzol Barlas, "Qaziantep Tibb Fakültəsinin tarixi," Karabük 1971.
77. Necdət Sevinc, "Ajan məktəbləri," İstanbul 1975, s. 50.
78. Necdət Sevinc, "Ajan məktəbləri," İstanbul 1975, s. 116.
79. Altan Deliorman, "Türklərə qarşı ermani komitəçiləri," İstanbul 1975, s. 34.
80. Altan Deliorman, "Türklərə qarşı ermani komitəçiləri," İstanbul 1975, s. 35.
81. Necdət Sevinc, "Ajan məktəbləri," İstanbul 1975, s. 128; A. Deliorman, "Türklərə qarşı ermani komitəçiləri," İstanbul 1975, s. 25-26.
82. Necdət Sevinc, "Ajan məktəbləri," İstanbul 1975, s. 129.
83. "Ermani komitələrinin əməl və ictimai hərəkəti," İstanbul 1916.
84. Məme Zəhəl və H. Asadoryan, "Orta məktəblər üçün dil bilgisi," İstanbul 1914, s. 16.
85. Məme Zəhəl və H. Asadoryan, "Orta məktəblər üçün dil bilgisi," İstanbul 1914, s. 16.
86. Məme Zəhəl və H. Asadoryan, "Kütəbxana," s. 40.
87. Məme Zəhəl və H. Asadoryan "İkinci sınıf dil bilgisi," s.32.
88. K. N. Rasmacıyan, "Rəsmli ermani tarixi," İstanbul 1910, s.1.
89. K. N. Rasmacıyan, "Rəsmli ermani tarixi," İstanbul 1910, s. 82.
90. K. N. Rasmacıyan, "Rəsmli ermani tarixi," İstanbul 1910, s. 87.
91. K. N. Rasmacıyan, "Rəsmli ermani tarixi," İstanbul 1910, s. 88.
92. "Ermani komitələrinin əməl və ictimai hərəkəti," İstanbul 1916, s. 115.
93. Təsəvir və Vəsiqə Albumündən Həklən Zəvə, s. 5.
94. Təsəvir və Vəsiqə Albumündən Həklən Zəvə, s. 5.
95. Rəşvəkələri arxivini, "Yıldız Evrakı," 1-ci qisim, No. 35.
96. Rəşvəkələri arxivini, "Yıldız Evrakı," 35-ci qisim.

97. Başbakanlıq arxivı, "Yıldız Evrakı," 18-ci qisim.
98. Başbakanlıq arxivı, "Yıldız Evrakı," 18-ci qisim.
99. Başbakanlıq arxivı, "Yıldız Evrakı," 18-ci qisim.
100. Esat Uras, "Tarixdə ermanilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 478.
101. Esat Uras, "Tarixdə ermanilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 429.
102. "Erməni komitələrinin əməl və itihaf hərəkatı," İstanbul 1916, s. 34.
103. Esat Uras, "Tarixdə ermanilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 44.
104. Esat Uras, "Tarixdə ermanilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 447.
105. Esat Uras, "Tarixdə ermanilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 447.
106. Esat Uras, "Tarixdə ermanilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 448.
107. Avcıoğlu, "Millî qurtuluş tarixi," cild III, s. 1084.
108. Sarkis Atamyan, "The Armenian Community," Philosophical Library, New York 1955, s. 136-137.
109. A. J. Alberry, "Religion in the Middle East," vol 1, Cambridge University Press, Cambridge 1969, s. 498.
110. Avendis K. Koçian, "The Armenian in Syria Under Ottoman Dominion," Harvard University Press, Cambridge 1965, s. 31.
111. Riçard Davey, "The Sultan and His Subjects," vol II, Charman and Hall Ltd., London 1897, s. 205.
112. George H. Hepworth, "Through Armenia on Horsback," E.P. Dutton, New York 1898, s. 325.
113. General Mayevski, "Van və Bitlis vilayətləri əsgəri statistikası," Matbaa-i Asgeriye, İstanbul 1330, s. 134.
114. General Mayevski, "Van və Bitlis vilayətləri əsgəri statistikası," Matbaa-i Asgeriye, İstanbul 1330, s. 137.
115. General Mayevski, "Van və Bitlis vilayətləri əsgəri statistikası," Matbaa-i Asgeriye, İstanbul 1330, s. 215.
116. Başbakanlıq arxivı, "Yıldız Evrakı," 35-ci və 36-cı qisimlər.
117. Mavi kitab, 1896, № 3, Türkiyə s. 115.
118. Turqut İskusl, "Erməni fəaliyyətləri ilə əlaqəli araşdırmalarda Osmanlı sənədlərinin əhəmiyyəti və 1893 mərzifon hadisəsi, B.T.T. jurnalı, sayı 79-80-81, s. 50-52.
119. Barbara Jelavich, "The Ottoman Empire, The Great Powers and the Strait Question, P. IX. A.MTK № 551, 18.05. 1893.

120. Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, The Great Powers and the Strait Question*, P. IX. A MTK No 394, 22.04.1893.
121. Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, The Great Powers and the Strait Question*, P. IX. A MTK No 9541.
122. Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, The Great Powers and the Strait Question*, P. IX. A MTK No 17370-17461-17469.
123. General Mayevski, "Van və Bitlis vilayətləri əsgəri statistikası," *Matbaa-ı Askeriye*, İstanbul 1330, s. 142.
124. Graves Robert, *'Storm Centres of the Near East'* Hutchinson and Co Ltd, London 1975, s. 124.
125. Graves Robert, *'Storm Centres of the Near East'* Hutchinson and Co Ltd, London 1975, s. 143.
126. Penna Edwin, "Turkey and Its People," *Meuthuen and Co. Ltd*, London 1911, s. 280-281.
127. Tahsin Paşa, "Əbdülhamid və ulduz xatirələri," M. Ahmet Halim kitabxanası, İstanbul 1931, s. 174.
128. George Hepworth, "Through Armenia on Holshack," E. P. Dutton, New York 1898, s. 339-342.
129. İsmət Bozdağ, "II Əbdülhamidin xatirə dəftəri," *karvan* yayınları, İstanbul 1975, s. 55.
130. İsmət Bozdağ, "II Əbdülhamidin xatirə dəftəri," *karvan* yayınları, İstanbul 1975, s. 57.
131. General Mayevski "Van və Bitlis vilayətləri əsgəri statistikası," *Matbaa-ı Askeriye*, İstanbul 1330, s. 136.
132. Wilham I Langer, *'The Diplomacy of imperialism 1890-1902'*, Alfred A Knopf, New York 1972, s. 163.
133. Dr Fridtjof Nansen, *'Armeria and the Near East'*, George Allen and Unwing Ltd, London 1928, 290.
134. Cəlil Bayar, "Mən də yaşadım," cild V, *Baha matbaası*, İstanbul 1967, s. 740.
135. Fəxrəddin Ərdوغان, "Türk ellərində xatirələrəm," *Yeni mətbəə*, İstanbul 1954, s. 10.
136. Əhməd Rəşid Bəy, "Görduklarım, etdiklərim," *Türkiya yayınevi*, İstanbul 1955, s. 21.
137. "Müfəssəl Osmanlı tarixi," cild VI, s. 3367.
138. Hüsəmatdin Ərtürk, "İki dövrün pərdə arxası," *Pınar yayınevi*, İstanbul 1964, s. 41, 42.
139. Levon Dabağyar, "Sultan II Əbdülhamid və ermənilər," *Sən Havadis qəzeti*, 28 noyabr 1981, s. 6.

140. Təhsin Paşa, "Əbdülhamid və ulduz xatirələri," M. Ahmet Halim kitabxanası, İstanbul 1933, s. 114.
141. Camal Paşa, "Xatirələr," Çağdaş yayınları, İstanbul 1977, s. 211.
142. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," cild II, k 4, s. 125.
143. Ahmet Bedevi Kuran, "İnqilab tariximiz və jonturklar," Tan mətbəəsi, İstanbul 1946, s. 234-235.
144. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," cild I, k 1, s. 387, 388.
145. F. Ramsbur, "Jön Türklər və 1908 ixtilal," Səndər yayınları, İstanbul 1972, s. 144.
146. E. Ramsbur, "Jön Türklər və 1908 ixtilal," Səndər yayınları, İstanbul 1972, s. 156.
147. II Əbdülhamidin xatirə dəftəri, s. 59.
148. Daşqyan, "Sultan II Əbdülhamid və ermənilər," Sən Havadis qəzeti, 12 oktyabr 1981, s. 6.
149. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkatı," Mətbəə-i amirə, İstanbul 1332, s. 231.
150. F. Mondel, "What Really Happened of Paris the Conference," Hodler and Staughton, London 1921, s. 180.
151. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkatı," Mətbəə-i amirə, İstanbul 1332, s. 42.
152. Fəxrəddin Ərdogan, "Türk ellərindən xatirələrim," Yeni mətbəə, İstanbul 1954, s. 39.
153. İsmail Hakkı Danışmend, "21 mart hadisəsi," İstanbul kitabevi, İstanbul 1961, s. 143.
154. "Erməni komitələrinin amal və ixtilal hərəkatı," Mətbəə-i amirə, İstanbul 1332, s. 48.
155. Yılmaz Öztuna, "Başlanğıcından Zamanımıza qədər Türkiyə tarixi," cild XII, Həyat yayınları, İstanbul 1967, s. 142.
156. İsmail Hakkı Danışmend, "Osmanlı tarixi xronolojiyyəsi," Türkiyə yayınları, İstanbul 1972, cild IV, s. 373.
157. Fəst Uras, "Türkdə ermənilər və erməni məsələsi," Balga yayınları, İstanbul 1976, s. 551.
158. Damar Arkoğlu, "Xatirələrim," Tan mətbəəsi, İstanbul 1961, s. 46-47.
159. Camal Paşa, "Xatirələr," Çağdaş yayınları, İstanbul 1977, s. 442.
160. Ənvər Bəlayır, "Tələt paşanın xatirələri," Qıvan basım evi, İstanbul 1946, s. 16.
161. F. Hürşid Qınday, "Hayatım və xatirələrim," Çeltik mətbəəsi, İstanbul 1960, s. 36.

- 162 Lütfi Bəy "Osmanlı Sarayının son günləri," Hürriyyət yayınları, İstanbul, s. 153.
- 163 M. Ali Avni, "Müliyyətcilik," Maarif bəsməsi, İstanbul 1943, s. 6.
- 164 Cəmal Kutay, "11 mart tarixində Sultan Həmid," Cəmal Kutay kitablığı, İstanbul 1977, s. 246.
- 165 Ahmet Bedevi Kuran, "İnqilab tariximiz və jontürklər," Tan mətbəəsi, İstanbul 1946 s. 315.
- 166 İsmail Həmi Dənışmənd, "Osmanlı tarixi xronologiyası," Türkiyə yayınları, İstanbul 1972, cild IV, s. 391.
- 167 Cəlal Həyar, "Mən də yazdım," cild III, Bəha mətbəəsi, İstanbul 1967, s. 75R.
- 168 Əhməd Rəşid Bəy, "Gördükdərim, eşidəkdərim," Türkiyə yayınevi, İstanbul 1964, s. 152.
- 169 Qalib Kəməli Söyləməzoğlu, "Hərbiyyə xidmətində otuz il," Sakart mətbəəsi, İstanbul 1949, cild I, s. 56.
- 170 "İnnonünün xatirələri," Ulus qəzeti, 15 sentyabr 1968, s. 4.
- 171 "Tələt paşanın xatirələri," Gəvən həsrəmevi, İstanbul 1946, s. 60.
- 172 "Tələt paşanın xatirələri," Gəvən həsrəmevi, İstanbul 1946, s. 45.
- 173 Ahmet Rza, "Xatirələr," Cümhuriyyət qəzeti, 10 fevral 1950, s. 2.
- 174 Fəsal Uras, "Tərixdə ermanilər və erməni məsələsi," Balğa yayınları, İstanbul 1976, s. 453.
- 175 Vartanyan, "Yeni dəğulan vəfat və hizim rolumuz," Cenevra 1910, s. 113-115.
- 176 Altan Dəliorman, "Erməni kərtilləri," s. 11.
- 177 "Erməni kəhüsü," Bostan 1916, s. 150-151.
- 178 Mavi kitab, No 6, Türkiyə 1896, s. 38.
- 179 Fəsal Uras, "Tərixdə ermanilər və erməni məsələsi," Balğa yayınları, İstanbul 1976, s. 455-456.
- 180 Fəsal Uras, "Tərixdə ermanilər və erməni məsələsi," Balğa yayınları, İstanbul 1976, s. 540-542.
- 181 Mehmet Hərcanlı "Arxiv vəsiqələtilə Türkiyədə erməni məzalimi və ermanilər," Qardaş mətbəəsi, İstanbul 1977, s.172.
- 182 Mixail Hovakimyan, Kafqaz Vəntəsi, Tiflis, ermənica
- 183 Vartanyan, "Daşnak sutyunur tərixi," s. 252.
- 184 Vartanyan, "Daşnak sutyunur tərixi," s. 28.
- 185 Mixail Hovakimyan, Kafqaz Vəntəsi, Tiflis, ermənica
- 186 "Daşnak" No 4, 20.04.1914, s. 262.
- 187 K. Kudulyan, "Andrianikin savaqları," Beyrut 1929, ermənica
- 188 Baş vəkəlat arxiv, "Yıldız Evtəki," 24-cü qisim

189. "5 mayıs 1879 tarixi genelge," Başbakanlıq dövlət arxivı, "Yıldız Evrakı," 24-cü qısım.
190. Abdullah Yaman, "Erməni məsələsi və Türkiyə," İstanbul 1973, s. 15.
191. Başbakanlıq arxivı, "Yıldız Evrakı," 35-ci qısım.
192. Mehmet Hocaoğlu, "Tarixda erməni məzalimi və ermənilər," İstanbul 1976, s. 197.
193. Başbakanlıq arxivı, "Yıldız Evrakı," 35-ci qısım.
194. Mehmet Hocaoğlu, "Tarixda erməni məzalimi və ermənilər," İstanbul 1976, s. 10.
195. Esat Uras, "Tarixda ermənilər və erməni məsələsi," Ankara 1950, s. 458, 459.
196. Haytenik qəzeti, 1927, № 1.
197. Prof. Dr. Zeki Başar, "Ermənilərdən gördüklerimiz," Ankara Universiteti yayımları, 354, 1974, s. 29.
198. Esat Uras, "Tarixda ermənilər və erməni məsələsi," İstanbul 1976, s. 134.
199. Esat Uras, "Tarixda ermənilər və erməni məsələsi," İstanbul 1976, s. 146.
200. Kemal Taran, "Erməni iddiaları tutarsızdır," İstanbul 1984, s. 26.
201. Prof. Dr. Zeki Başar, "Ermənilərdən gördüklerimiz," Ankara Universiteti yayımları, 354, 1974, s. 43.
202. "Erməni komitələrinin amal və ittilal hərəkəti," İstanbul 1916.
203. M. Fəxrəddin Kırzıoğlu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzalimi," s. 114.
204. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix qurumu yayımları, Ankara 1963, cild II, k. 2, s. 41.
205. "Tələt paşanın xatirələri," Qıvın basımevi, İstanbul 1946, s. 65.
206. Camal Paşa, "Xatirələr," Çağdaş yayımları, İstanbul 1977, s. 415.
207. "Tələt paşanın xatirələri," Qıvın basımevi, İstanbul 1946, s. 55.
208. Esat Uras, "Tarixda ermənilər və erməni məsələsi," Bağcı yayımları, İstanbul 1976, s. 587.
209. "Erməni komitələrinin amal və ittilal hərəkəti," Matbaa-i amire, İstanbul 1332 (1916), s. 105.
210. "Erməni komitələrinin amal və ittilal hərəkəti," Matbaa-i amire, İstanbul 1332 (1916), s. 201.
211. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix qurumu yayımları, Ankara 1963, cild III, k. 3, s. 55.
212. Esat Uras, "Tarixda ermənilər və erməni məsələsi," Bağcı yayımları, İstanbul 1976, s. 769.

213. Matthew Smith Anderson, "The Eastern Question 1774-1977," Macmillan Co., New York 1966, s. 340.
214. Hikmət Bayır, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1963, cild III, k. 1, s. 31-66.
215. Prof. Dr. Nimet Aktaş Kurat, "Türkiyə və Rusiya," Ankara Ü.D.T.C. fakültəsi, İstanbul 1946, s. 285.
216. M. Phillips Price, "Türkiyə tarixi," Çev. S. Atalay, Ararat yayınevi, İstanbul 1979, s. 153.
217. Hikmət Bayır, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1963, cild III, k. 3, s. 7.
218. "Erməni komitələrinin əməli və ictimai fəaliyyəti," Mathaa-i amire, İstanbul 1312 (1916), s. 237, 238.
219. Cəmal Paşa, "Xatirələr," Çağdaş yayınları, İstanbul 1977, s. 442-443.
220. F. Mondel, "What Really Happened of Paris the Conference," Hodder and Stoughton, London 1921, s. 182.
221. A. J. Alberry, "Religion in the Middle East," vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge 1969, s. 460.
222. Dr. M. Fəxrəddin Kırzioglu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzəlimi (1918-1920)," Qars turizm və tanıtma dərnəyi yayınları, Ankara 1970, s. 37.
223. Dr. M. Fəxrəddin Kırzioglu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzəlimi (1918-1920)," Qars turizm və tanıtma dərnəyi yayınları, Ankara 1970, s. 37, 38.
224. Cəvdət Nursunlu, "Milli mücadələdə Ərzurum," Ziraat bankasının matbnəsi, Ankara 1966, s. 25-43.
225. Cəmal Paşa, "Xatirələr," Çağdaş yayınları, İstanbul 1977, s. 441.
226. A. D. Adamov, "Sovet dövləti arxivinin gizli sənədlərindən Anadolunun həlulünə planı," Balqa yayınları, İstanbul 1972, s. 140, 141.
227. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Balqa yayınları, İstanbul 1976, s. 634.
228. İsmail Levni, "Daimi hiyləgər," Çevirən Əli Rəşad, cild II, Qanant kitabxanası, İstanbul 1339 (1923), s. 181.
229. Frol Ulubelen, "İngilis gizli sənədlərində Türkiyə," Yaylaçiq matbnəsi, İstanbul 1967, s. 171.
230. Fəxrəddin Ərdوغان, "Türk ellərindən xatirələr," Yeni matbnə, İstanbul 1954, s. 175.
231. Fəxrəddin Ərdوغان, "Türk ellərindən xatirələr," Yeni matbnə, İstanbul 1954, s. 225.
232. İlçar, "Həyat, tarix," Oktyabr 1975, s. 34.

233. Dr. I Fren Guzel, "Kürdcülük gerçəyi," Kömen yayınları, Ankara 1977, s. 52-53.
234. General Veyse! Ünüvar, "İstiqlal müharibəsində bolşeviklərlə səkkiz ay" Şirkəti Mürətəbiyyə bas mevi, İstəbul 1948, s. 4.
235. Mustafa Nurəddin, "Hubbi istiqlalın abidəsi Qaziantepir müdafiəsi," Maibaa: Milli, İstəbul, 1340 (1924), s. 25-28.
236. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1963, cild III, k. 4, s. 120.
237. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1963, cild III, k. 3, s. 120, 121.
238. Matthew Smith Anderson, "The Eastern Question 1774-1923", Macmillan Co, New York 1966, s. 774.
239. Esat Uras, "Tarixdə ermənilər və erməni məsələsi," Belgə yayınları, İstəbul 1976, s. 634.
240. Gotthard Jaeschke, "Qurtuluş müharibəsi ilə əlaqəli ingilis sənədləri," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1971, s. 47.
241. Gotthard Jaeschke, "Qurtuluş müharibəsi ilə əlaqəli ingilis sənədləri," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1971, s. 47, 48.
242. Rize Məbusu Esat, "Adanarın qurtuluş mücadələsi xatirələri," Ülkü mətbəəsi, İstəbul, 1934, s. 20.
243. Rize Məbusu Esat, "Adanarın qurtuluş mücadələsi xatirələri," Ülkü mətbəəsi, İstəbul 1934, s. 21.
244. Rize Məbusu Esat, "Adanarın qurtuluş mücadələsi xatirələri," Ülkü mətbəəsi, İstəbul 1934, s. 24.
245. Ali Saib "Ürfanın qurtuluşu və Kilikiya faciəsi," Ankara 1340 (1924), s. 16-20.
246. Fritl Ulubelen, "İngilis qızıl sənədlərində Türkiyə," Yaylaçlıq mətbəəsi, İstəbul 1967, s. 229.
247. Doç. Dr. Yahya Akyüz, "Qurtuluş savaşımız və Fransada erməni propaqanda," Sənədlərlə Türk tarixi jurnalı, sayı 66 s. 29.
248. "Harb tarixi vəsiqələri jurnalı," sayı 13, sənəd 350.
249. Hikmət Bayur, "Türk inqilabının tarixi," Türk tarix qurumu yayınları, Ankara 1963, cild III, k. 3, s. 87.
250. Bu zamanlarda Rusiyanın ordu qarargahı Ərzincandan Ərzuruma köçmüşdü.
251. Bu zaman kəsininə Brest-Litovsk müqaviləsi müzakirə edilməkdə idi, buna görə Osmanlı ordusu ciddi təhdirlər almışdı.
252. Ayastefarot müqaviləsindən 40 il sonra Sovet Rusiyası ilə Osmanlı imperatorluğu arasında Brest-Litovskda 03 mart 1918-ci il tarixin-

da imzalanmış müqaviləyə görə Türkiyənin sərhəddi 1877-1878-ci ildəki sərhəd olacaqdı, yəni Qars, Ərdahan və Batumi təkrar Türkiyə sərhədləri içərisinə girəcəkdi.

253. III Ordu məzalim dosyası.
254. Ahmet Refik, "İki komita, iki qırğın," İstanbul 1919, s.71.
255. Ahmet Refik, "İki komita, iki qırğın," İstanbul 1919, s. 71, 72.
256. M Fəxrəddin Kırzıoğlu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzalimi (1918-1920)," Ankara 1970, s. 83.
257. Ahmet Hülki Saral, "Erməni məsələsi," Ankara 1970, s.396-402.
258. Belgələr dosyası, belgə No 20.
259. Belgələr dosyası, belgə No 21-22.
260. Belgələr dosyası, belgə No 23.
261. Bayburt dosyası, belgə No 24.
262. III Ordu məzalim dosyası.
263. III Ordu məzalim dosyası.
264. Tarihçi Ahmet Refik (Altınay), "Qafqaz yollarında," ədi əsərində s. 45.
265. Tverde Xlebov, "Xatirə" Ermanilər haqqında məqalələr-məcmuələr, s. 273, 274; Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919, By Djemal Pasha, New York 1922, s. 284.
266. III Ordu məzalim dosyası.
267. Belgələr dosyası, belgə No 25. Ayrıca hz. "Memories of a Turkish Statesman (1913-1919)," s. 285-288.
268. M Fəxrəddin Kırzıoğlu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzalimi (1918-1920)," Ankara 1970, s. 85.
269. III Ordu məzalim dosyası.
270. III Ordu məzalim dosyası.
271. III Ordu məzalim dosyası.
272. Belgələr dosyası, belgə No 31.
273. M Fəxrəddin Kırzıoğlu, "Ədəbiyyatımızda Qars," - 2-ci kitab, İstanbul 1958, s.123-124.
274. Belgələr dosyası, belgə No 28.
275. Belgələr dosyası, belgə No 29.
276. Belgələr dosyası, belgə No 30.
277. Belgələr dosyası, belgə No 32.
278. "Ermanilərin Ahılkalakidəki türklərə qarşı törətdikləri vahşət və qırğınlar." Ermanilər haqqında məqalələr-məcmuələr, cild II, s. 279-281; M Fəxrəddin Kırzıoğlu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzalimi (1918-1920)," Ankara 1970, s. 50, 51.

- 279 1919-1920-ci illərdə Qafqazda müsəlmanlara qarşı törədilən erməni məzalımi T E M M hökuməti, Şərqi cəbhəsi komandanlığı 10-cu şübasının yayını, 1 yanvar 1921, Qars
- 280 1919-1920-ci illərdə Qafqazda müsəlmanlara qarşı törədilən erməni məzalımi T E M M hökuməti, Şərqi cəbhəsi komandanlığı 10-cu şübasının yayını, 1 yanvar 1921, Qars
- 281 M Fəxrəddin Kırzıoğlu, "Qars şəhəri ətrafında erməni məzalımi (1918-1920)," Ankara 1970, s. 97-113
- 282 General Kazım Qarabəkir, "İstiqlal hərbiniz," s. 292-304
- 283 Ahmet Refik, "İki komita, iki qarşın," İstanbul 1919, s. 43
- 284 Ahmet Refik, "İki komita, iki qarşın," İstanbul 1919, s. 68
- 285 Ahmet Refik, "İki komita, iki qarşın," İstanbul 1919, s. 73
- 286 Ahmet Refik, "İki komita, iki qarşın," İstanbul 1919, s. 74
- 287 Ahmet Refik, "İki komita, iki qarşın," İstanbul 1919, s. 75
- 288 Mehmet Hocaoğlu, "Tarixdə erməni məzalımi və ermənilər," İstanbul 1976, s. 748-764.
- 289 Sadrettin İbrahim Hakkıoğlu, "Tarix yolunda Ərəmərim," say: 11-12, s. 16
- 290 Prof.Dr. Zeki Başar, "Ermənilərdən gördüklərimiz," Ankara Universiteti yayınıları, 354, 1974, s. 29, 30
- 291 Şevket Süreyya Aydemir, "Ənvar Paşa," cild 1 s. 75
- 292 Sarri Ənal, "Milli mücadilədə Ölü," Ankara 1968 s. 24, 25.
- 293 Prof.Dr. Zeki Başar, "Ermənilərdən gördüklərimiz," Ankara Universiteti yayınıları, 354, 1974, s. 43
- 294 Prof.Dr. Zeki Başar, "Ermənilərdən gördüklərimiz," Ankara Universiteti yayınıları, 354, 1974, s. 44
- 295 "Erməni komitalərinin əməl və ixtilal hərəkatı," Mətbəə-i amirə, İstanbul 1332 (1916), s. 194, 195
- 296 "Erməni komitalərinin əməl və ixtilal hərəkatı," Mətbəə-i amirə, İstanbul 1332 (1916), s. 277-290.
- 297 Mustafa Nureddin, "Hubbi İstiqlalın əbidesi Qaziantepin müdafiəsi," Mətbəə-i Milli, İstanbul 1340 (1924) s. 26
- 298 Arnold J Toynbee, "The Western Question in Greece and Turkey," New York 1970, s. 312.
- 299 Kazım Qarabəkir, "İstiqlal hərbiniz," İstanbul 1969, s. 549, 627, 727
- 300 Kazım Qarabəkir, "İstiqlal hərbiniz," İstanbul 1969, s. 523
- 301 Kamal Kocer, "Qurtuluş savaşında İstanbul (İşgal illərində M M qruppasının gizli fəaliyyətləri)," Vakit basımevi, İstanbul, 1946, s. 30, 31, 41, 195.

- 307 Kazım Qarabakır, 'İstiqlal hərbiniz,' İstanbul 1969, s 523, 524.
- 308 Türkiyə Rəyuk Millət Məclisi, Şərq Cəh. Kom. onuncu şöbə, 1 yanvar 1921, xülasə.
- 309 S. Akgün, 'General Harbordun Anadolu gəzisi və raportu: "Qurtuluş müharibəsi başlanğıcında" İstanbul 1981, s. 249. Raportu üçün bax: '(American Military Mission to America), Conditions in the Near East, 66 th Congress, 2 nd Session,' Senat sənədi, No 266 (Washington 1920) və Mandatory Over Armenia, raport made to Major General Harbord by brigadier General G. Van, H. Moseley, 66 th Congress, 2 nd Session, Senato No 281, Washington 1920.
- 310 Türk istiqlal hərhi, cild III (Şərq cəbhəsi), s. 308-311.
- 311 Esat Cəra, 'Tərixdə ermanilər və erməni məsələsi,' Balqa yayınları, İstanbul 1976, s. 701, 702.
- 312 Beynəlxalq əlaqələr tarixi, Diplomatiya tarixi, 3, may yayını, İstanbul 1978, s. 236, 237.
- 313 The Lozanne Conference 1922-1923: The mes and Congress in the Archives of Great Britain.
- 314 S. L. Meray, Lozann konfransı: protokollar, sənədlər, Ankara 1978, cild I, s. IX.
- 315 A. Hadisyan, 'Ermanistan Respublikasının doğuşu və irəliləməsi,' s. 335.
- 316 S. L. Meray, Lozann konfransı: protokollar, sənədlər, A. Ü. S. B. F. yayınları No 291, dəstə I, cild I, kitab I, A. Ü. Basımevi 1969, s. 17.
- 317 S. L. Meray, Lozann konfransı: protokollar, sənədlər, A. Ü. S. B. F. yayınları No 291, dəstə I, cild I, kitab I, A. Ü. Basımevi 1969, s. 180-186.
- 318 S. L. Meray, Lozann konfransı: protokollar, sənədlər, A. Ü. S. B. F. yayınları No 291, dəstə I, cild I, kitab I, A. Ü. Basımevi 1969, s. 187.
- 319 S. L. Meray, Lozann konfransı: protokollar, sənədlər, A. Ü. S. B. F. yayınları No 291, dəstə I, cild I, kitab I, A. Ü. Basımevi 1969, s. 200.
- 320 S. L. Meray, Lozann konfransı: protokollar, sənədlər, A. Ü. S. B. F. yayınları No 291, dəstə I, cild I, kitab I, A. Ü. Basımevi 1969, s. 220.
- 321 Ali Naci Karacan, 'Lozann konfransı və İsmail paşa,' T. L. T. E. yayını, 3, məntiq mat. 1943, s. 127-137.
- 322 PRO, FO, CP, No 12404, Further Correspondance Respecting Turkey,' part V, April to June 1923.
- 323 PRO, FO, 839 / 12, 20.01.1923.
- 324 PRO, FO, 839 / 12, 25.01.1923.
- 325 PRO, FO, 800 / 240 (Ryan papers), 15.01.1923.

321. PRO, FO 800 / 240 (Ryan papers), 09 01, 1921.
322. PRO, FO 800 / 151, 06 12 1921.
323. PRO, FO 121 / 4954 E 2775, Wardropdan (Tiflis) Qurzona (London), 04 03 1920.
324. PRO, FO 371 / 4954 F 2775, Wardropdan (Tiflis) Qurzona (London), 04 03 1920.
325. R. H. Dekmenjyan, 'Soviet - Turkish Relations and politics in the Armenian SSR.' *Soviet studies*, cild XIX / 4 (aprel 1968).
326. Esat Uras, 'Tarixda ermanilər və erməni məsələsi,' *Bəlge yayınları*, İstanbul 1976, s. 606-608.
327. Esat Uras, 'Tarixda ermanilər və erməni məsələsi,' *Bəlge yayınları*, İstanbul 1976, s. 608.
328. Esat Uras, 'Tarixda ermanilər və erməni məsələsi,' *Bəlge yayınları*, İstanbul 1976, s. 609.
329. Esat Uras, 'Tarixda ermanilər və erməni məsələsi,' *Bəlge yayınları*, İstanbul 1976, s. 626.
330. Esat Uras, 'Tarixda ermanilər və erməni məsələsi,' *Bəlge yayınları*, İstanbul 1976, s. 626, 627.
331. General Mayevsky, *Les Massacres d'Arménie*, St. Petersburg, 1916.
332. General Mayevsky, *Les Massacres d'Arménie*, St. Petersburg 1916, s. 43.
333. Len, "Keçmiş," s. 356.
334. Schemsi Kara, "Turcs et Arméniens devant l'Histoire," *Geneve, Imprimerie Nationale*, 1919, s. 19.
335. Schemsi Kara, "Turcs et Arméniens devant l'Histoire," *Geneve, Imprimerie Nationale*, 1919, s. 31-32.
336. Esat Uras, 'Tarixda ermanilər və erməni məsələsi,' *Bəlge yayınları*, İstanbul 1976, s. 149.
337. Loise Nahbandyan, 'Armenian Revolutionary Movement,' *University of California Press*, 1969, s. 110-111.
338. 'Erməni komitalarının əməl və istilal hərəkatı,' İstanbul 1917, s. 144-146.
339. Tchalkovchian Çr. 'Le Livre Rouge,' Paris 1919, s. 12.
340. Esat Uras, 'Tarixda ermanilər və erməni məsələsi,' *Bəlge yayınları*, İstanbul 1976, s. 594.
341. Mehmet Hocaoğlu, 'Tarixda erməni məzəlimi və ermanilər,' İstanbul 1976, s. 570-571.
342. Mehmet Hocaoğlu, 'Tarixda erməni məzəlimi və ermanilər,' İstanbul 1976, s. 570-572.

341. Fəsat Uras, "Tarixdə ermanilər və erməni məsələsi," *Bəlga* yayınları, İstanbul 1976, s. 596-600.
344. Masalan, "Jurnal de Guerre du Deuxieme Regiment d'Artillerie de Forteresse d'Erzurum, 1919."
345. Schemsi Kara, "Turcs et Armeniens devant l'Histoire," *Geneve, Impimerie Nationale*, 1919, s. 19.
346. Fəsat Uras, "Tarixdə ermanilər və erməni məsələsi," *Bəlga* yayınları, İstanbul 1976, s. 604.
347. 1915 may ayı tarixli, "Bəkanlar Kurulu Təlimatı," *Başbakanlık arxiv*, İstanbul Meclis-i Vukala Məzhələri, c. 198, qərar No 1331 / 163.
348. İngiltərə Xarici İşlər arxiv, F O 371 / 4241 / 170751.
349. İngiltərə Xarici İşlər arxiv, F O. 371 / 9158 / E 5523.
350. İngiltərə Xarici İşlər arxiv, F O 371 / 9158 / E 5524.

